

ประชุมพระนิพนธ์
เกี่ยวกับ
ตำนานทางพระพุทธศาสนา
ของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระเทพคุณาธาร
(ผล ชินปุตฺโต)
ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์
วันที่ ๒๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔

1466 หาย เปียบศักดิ์ ศรีสมบัติ
210/1 หมู่ 7 อ.ราษฎร์บูรณะ
ต.บางปะกอก
อ.พระประแดง จ.สมุทรปราการ



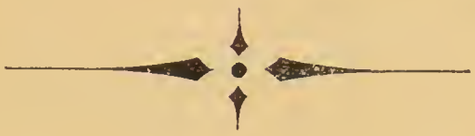


ประชุมพระนิพนธ์
เกี่ยวกับ

ตำนานทางพระพุทธศาสนา

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ



พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระเทพคุณาธาร
(ผล ชินปุตฺโต)

ณ เมรุปั้นสถานวัดพระพิเรนทร์
วันที่ ๒๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔



ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เลขหมู่หนังสือ ๒๙๔.๓

รวมพิมพ์ครั้งแรก ๕,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๑๔

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต)

เลขหมู่ 294.308
ด495ปน

เลขทะเบียน 020414

พิมพ์ที่โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ถนนพระราม 6 ซอยมั่นสิน 2 พระนคร โทร. 815629

นายมณี รุ่งเรืองธรรม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

3095

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ **พระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต)** อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ และเจ้าคณะภาค ๘ ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ กำหนดวันที่ ๒๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ พระครูวินัยธรใช้เลี้ยง ผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาส ได้เป็นผู้แทนคณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์ มาติดต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นี้ ได้ประมวลเรื่องที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาหลายเรื่องของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มาพิมพ์รวบรวมไว้ในเล่มเดียวกัน จึงให้ชื่อว่า **"ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา"** ประกอบด้วยเรื่องดังต่อไปนี้

๑. ตำนานพระพุทธเจดีย์
๒. มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย
๓. ตำนานคณะสงฆ์
๔. ตำนานพระปริตร
๕. ตำนานการบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ฯ
๖. อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม
๗. ตำนานการแปลพระปริยัติธรรม
๘. อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์
๙. วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ

ตำนานพระพุทธเจดีย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อให้ตีพิมพ์สนองคุณในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๖๙ ต่อมาได้ทรงตรวจแก้ไขใหม่และตีพิมพ์ฉบับแก้ไขเป็นครั้งแรกในงานฌาปนกิจศพ นายมังกร สามเสน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ เรียกชื่อหนังสือว่า "**ตำนานพุทธเจดีย์สยาม**" ต่อมา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตีพิมพ์หนังสือนี้ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ในการพิมพ์คราวนั้น ได้มีพระราชดำรัสสั่งให้ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงตรวจสอบทำเชิงอรรถเพิ่มเติม ให้ทันสมัยได้ระดับความรู้ในปัจจุบัน เรียกชื่อหนังสือใหม่ว่า "**ตำนานพระพุทธเจดีย์**" เชิงอรรถที่ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเพิ่มเติมคือที่พิมพ์ด้วยตัวจิ๋ว ส่วนเชิงอรรถที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงไว้แต่เดิม ให้พิมพ์ด้วยตัวเอนเล็ก ทั้งนี้เพื่อให้เป็นที่สังเกตทราบได้ อนึ่ง ในคราวพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ นั้น ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ทรงเลือกภาพประกอบใหม่ และในการพิมพ์คราวนี้ ได้ตีพิมพ์คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรกไว้ด้วย

มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงแสดงเป็นปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ แต่เดิมใช้ชื่อว่า "**มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศสยาม**" เป็นหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องวัด ซึ่งพุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั้งหลาย ย่อมจะได้รับคุณประโยชน์จากหนังสือนี้เป็นอเนกประการ

ตำนานคณะสงฆ์ เป็นหนังสือที่ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่เริ่มแรกที่พุทธศาสนาประดิษฐานอยู่ในประเทศอินเดีย จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์คำนำไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๔๖๖ ว่า

"หนังสือตำนานคณะสงฆ์เรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นไว้แต่เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นเรื่องตำนานคณะสงฆ์สยามตั้งแต่เดิมมาจนถึงสมัยเมื่อแต่งหนังสือนี้ ตามที่ปรากฏประวัติกาลในหนังสือเก่าต่าง ๆ ที่ได้พบแลความสันนิษฐานของข้าพเจ้าเอง โดยอาศัยหลักฐานที่ได้พบปะหรือคิดเห็นโดยอัตโนมัติ หนังสือเรื่องนี้ได้เคยพิมพ์

แจกครั้งแรกเมื่องานศพ ท่านเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คลี่ สุทัศน์ ณ อยุธยา) คิดเวลาที่ล่วงมาจนบัดนี้ก็ได้ถึง ๑๐ ปี[๑] มีข้อความที่ข้าพเจ้าตรวจพบใหม่ หรือเห็นว่าของเดิมที่ได้เรียบเรียงไว้วิปลาสอยู่บ้าง ถึงเวลาที่ควรจะแก้ไขพิมพ์ใหม่อีกสักครั้ง ๑ ประจวบเวลาพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเหมวดี[๒] ทรงพระปรารภจะบำเพ็ญพระกุศลในงานศพขรัวยายแสง จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือเป็นของประทานแจกสักเรื่อง ๑ มีรับสั่งให้พระยาบุศยรถบดีมาแจ้งความยังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ให้เลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุดฯ ถวายสักเรื่อง ๑ ข้าพเจ้าเลือกเรื่องตำนานคณะสงฆ์ถวาย ก็ชอบพระอัธยาศัย จึงได้แก้ไขแล้วให้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่ ๒"

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๔ ได้ตรวจแก้ทำเชิงอรรถเพิ่มเติมเล็กน้อยเพื่อให้ถูกต้องตามกาลปัจจุบัน

ตำนานพระปริตร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ขึ้นตามคำทูลของมหาเสวกเอก เจ้าพระยามหิธร ดังปรากฏอยู่ในคำนำหนังสือพระปริตรฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ ว่า "หนังสือเรื่องตำนานพระปริตรนี้ มหาเสวกเอก เจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ ได้ขอให้ข้าพเจ้าแต่งขึ้นประกอบกับบาลีราชปริตร (สวดมนต์ ๗ ตำนานและ ๑๒ ตำนาน) ซึ่งพิมพ์แจกในงานปลงศพสนองคุณมารดา เมื่อเดือนกรกฎาคม ศกนี้ เรื่องตำนานที่ข้าพเจ้าแต่ง เป็นคำอธิบายมูลเหตุที่จะเกิดมีราชปริตรและลักษณะการสวดพระปริตรตามซึ่งสอบสวนได้หลักฐานแต่ที่ต่าง ๆ และสันนิษฐานประกอบบ้าง ไม่ใช่บอกบัญชีรายเรื่องพระปริตรและแปลพระปริตร หนังสือที่บอกรายเรื่องต่าง ๆ กับทั้งบทบาลีแจ้งอยู่ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ซึ่งสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) วัดราชประดิษฐ์ ได้ทรงรวบรวม มีฉบับพิมพ์อยู่แล้ว คำแปลพระปริตรก็มีความเก่าซึ่งแปลครั้งรัชกาลที่ ๓ หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ความหนึ่งกับความใหม่ ซึ่งพระสาสนโสภณ วัดมกุฎกษัตริยาราม แปล ดูเหมือนท่านจะได้พิมพ์หลายครั้งแล้วอีกคราวหนึ่ง ถ้าท่านผู้ใดประสงค์จะทราบว่าพระปริตรหรือบทบาลีสวดมนต์และอนุโมทนามีอันใดบ้าง หรือใคร่จะทราบว่าแปลเป็นภาษาไทยว่าอย่างไร ขอจงศึกษาในหนังสือ ๓ เล่ม ซึ่งได้กล่าวมานั้นเถิด"

---

(๑) *นับเวลาในขณะที่ทรงนิพนธ์คำนำเรื่องนี้คือ พ.ศ. ๒๔๖๖*

(๒) *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี*

ตำนานการบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ฯ เรื่องนี้ได้ตัดตอนมาจากหนังสือประวัติวัดมหาธาตุ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงเรื่องราวความเป็นมาของการบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย จนกระทั่งถึง ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้ย้ายมาตั้งมหาธาตุวิทยาลัย

ส่วนเรื่อง **อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม ตำนานการแปลพระปริยัติธรรม อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์** และ **วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ** นั้น ได้ตัดตอนมาจากหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์ ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระนิพนธ์ที่เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เช่นนี้มีอยู่เป็นจำนวนมาก กรมศิลปากรได้รวมพิมพ์แล้วหลายครั้งให้ชื่อว่า **ชุมนุมพระนิพนธ์บ้าง ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดบ้าง ความรู้เบ็ดเตล็ดบ้าง**

อนึ่ง ในการพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ พระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ และเจ้าคณะภาค ๘ ผู้มรณภาพ ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพและคณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์ทั้งหลาย ได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ พระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต) และได้จัดพิมพ์หนังสืออันมีค่าเล่มนี้ออกแจกจ่ายเป็นกุศลวิทยาทาน ขออำนาจกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ **พระเทพคุณาธาร** (ผล **ชินปุตฺโต**) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ และเจ้าคณะภาค ๘ ผู้มรณภาพ ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔

คำปรารภ

นับแต่ **ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร** (ผล ชินปุตฺโต) ถึงมรณภาพ เมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๒ เป็นต้นมา ได้มีท่านที่เคารพนับถือรับเป็นเจ้าภาพบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย ร่วมกับคณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์และศิษยานุศิษย์ โดยลำดับตราบถึงวันพระราชทานเพลิง

อนึ่ง ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆ-ปริณายก สมเด็จพระราชาคณะ และพระมหาเถระ ผู้เป็นที่เคารพนับถือของท่านเจ้าคุณพระ-เทพคุณาธาร ได้มีพระกรุณา และกรุณามาในงานบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน เริ่มแต่วันรับพระราชทานน้ำสรงศพ เป็นต้นมา ตามโอกาส นับเป็นเกียรติและเป็นพระคุณแก่คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์ และศิษยานุศิษย์เป็นอย่างยิ่ง

ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ วันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔ นี้ เจ้าภาพได้รับความเอื้อเฟื้อจากกรมศิลปากร อนุญาตให้จัดพิมพ์หนังสือประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นอนุสรณ์แห่งเกียรติคุณของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร และโรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรมได้ช่วยรับเป็นภาระธุระในการจัดพิมพ์ให้หนังสือนี้สำเร็จลุล่วงมาด้วยดี

ขออำนาจกุศลที่ได้บำเพ็ญมาโดยลำดับ และที่เกิดจากธรรมวิทยาทานส่วนนี้ จงเป็นพลวปัจจัย อำนวยวิบากสมบัติ แก่ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ตามสมควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการ

คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์

เรื่องน้ำใจ

พระเทพคุณาธาร (พระมหาผล ป.๔ วัดพระพิเรนทร์) จังหวัดพระนคร แม้เป็นชาวเมืองเดียวกัน แต่ยังไม่เคยรู้จักแต่เดิมมา เพราะต่างคนต่างอยู่ และไม่มีทางจะพบกันด้วย เริ่มจะรู้จักกัน เมื่อได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตร ที่พระครูศีลขันธ-โศภิต ท่านรูปนี้มีคนรู้จักและนับถือมาก ยิ่งชาวจีนด้วยแล้ว นับถือกันแน่นหนาทีเดียว เพราะพูดภาษาจีนได้ โดยที่เคยไปอยู่เมืองจีน

ท่านพระครูมาอยู่วัดพระพิเรนทร์ และได้เป็นเจ้าอาวาสในกาลต่อมา ได้ปรับปรุงวัดพระพิเรนทร์แทบทั้งวัด ทำได้ดีด้วย มิใช่สักแต่ว่าทำให้เสร็จไป มีความรู้ความเข้าใจในทางช่างอยู่มาก จึงทำอะไรไม่พลาด และพวกช่างจะตบตากินได้ยาก

น้ำใจที่ดีนั้น คือ มีทั้งการสงเคราะห์อนุเคราะห์ เช่น เมรุเผาศพ ถ้าพระภิกษุเป็นเจ้าภาพ ไม่ยอมเรียกค่าบำรุง แม้จะถวาย ก็ไม่รับ คนอนาถามีค่าบำรุงเท่าไรเมื่อถวายก็รับ เมื่อไม่มีค่าบำรุงเพราะยากจน ก็จัดการเผาให้เปล่า ๆ น้ำใจอย่างนี้จึงเป็นที่สรรเสริญของคนทั่วไป เวลามีกิจการกุศลอย่างไร คนพวกนี้เข้ามารับรู้และช่วยเหลือ ไม่ต้องออกปากร้องบอก

การเข้าหาพระเถระผู้ใหญ่ ก็สามารถทำให้ถูกใจได้ เจ้าคุณสมเด็จวันรัต (เขมจารี) วัดมหาธาตุ พระคุณท่านเป็นเจ้าระเบียบ ทำอะไรไม่ถูก พระคุณท่านติเอาง่าย และโดยมากสั่งให้ดัดแปลงทันที พระครูศีลขันธโศภิตเกรงจะถูกอย่างนั้นบ้าง จึงหาทางตัดไฟต้นลมเสียก่อน คือ เมื่อคราวฉลองเสนาสนะมีอุโบสถเป็นต้น เป็นงานใหญ่จำต้องนิมนต์เจ้าพระคุณสมเด็จพระวันรัต เขมจารี มาด้วย ในฐานะดำรงตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอ ก่อนที่จะถึงวันงาน ไปอาราธนา ชี้แจงกิจการให้ทราบ และพูดถ่อมตัวไม่สันทัดในการก่อสร้าง จึงขอความกรุณาให้พระเดชพระคุณไปดูเสียก่อนจะถึงวันงาน

เมื่อพระเดชพระคุณเห็นว่า สิ่งใดควรจะเปลี่ยน จะได้จัดทำเสียให้เรียบร้อยตามคำสั่ง ถ้ากรุณาได้ดังนี้ จะเป็นพระคุณอย่างยิ่ง

สมเด็จ ฯ เจ้าคณะอำเภอ พอใจในคำอาราธนานั้นมาก ท่านได้กรุณาไปตามคำอาราธนา ได้รับคำชมเชยจากเจ้าคณะอำเภอมาก และชมให้ใคร ๆ ทราบด้วย ที่กล่าวถึงนี้แสดงให้เห็นความฉลาดของพระเทพคุณาธาร หาทางบีบประตูไม่ให้สมเด็จ ฯ เจ้าคณะอำเภอตำหนิได้ จึงปรากฏว่าเป็นที่พอใจของสมเด็จ ฯ เจ้าคณะอำเภอ ตั้งแต่นั้นมา

กิจการใดที่รับปากแล้ว ทำเหมือนงานของตนเอง เช่นสร้างโรงเรียนปริยัติธรรม "พนรัตน์" วัดดอนเจดีย์ นายประยงค์ ตั้งตรงจิตร์ เสียสละเงิน ๕๐๐,๐๐๐ บาท (ห้าแสนบาท) สร้างที่อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี นายประยงค์ ขอให้เป็นแม่งานสร้าง พระเทพคุณาธารรับภาระจนเรียบร้อย ติดขัดอย่างไร แก้ไขในตัวเสร็จ ทำได้ดีมาก หมั่นไปตรวจงานด้วยตนเองเสมอ ใครจะตบตาไม่ได้ นายช่างไม่ทำตามสั่งเป็นต้องเล่นงานจนเข็ดไปเอง คำสั่งต้องเป็นคำสั่ง ที่จังหวัดสุพรรณบุรีได้สร้างถาวรวัตถุไว้หลายอย่าง นับเป็นประโยชน์แก่พระศาสนาและประโยชน์ประชาชนมาก

เป็นกรรมการ ร.พ. สงฆ์ นับว่าเป็นหัวแรงที่ทำงานได้ลุล่วง งานประจำปี ร.พ. สงฆ์เมื่อก่อนนั้น จัดการทำปะรำจัดอาหาร จัดการหาโต๊ะเก้าอี้ ของที่วัดพระพิเรนทร์มีเท่าไร ขนมาใช้ ร.พ.สงฆ์หมด สมัยนั้น ร.พ.สงฆ์ เครื่องใช้ยังไม่มีพอ เพราะเพิ่งก่อร่างสร้างตัว พระเทพคุณาธารช่วยเป็นธุระจนเรียบร้อย

เมื่อการปกครองคณะสงฆ์เปลี่ยนกฎหมายใหม่ พระเทพคุณาธารได้รับเลือกเป็นเจ้าคณะภาค ใคร ๆ ก็แปลกใจและคิดว่าการคณะสงฆ์จะไม่เรียบร้อย แต่กลับปฏิบัติงานได้เรียบร้อยสมแก่ตำแหน่ง ปฏิบัติงานไม่ผิดพลาด มีสมณบริขารอะไรก็นำไปแจกแก่วัดในปกครอง เป็นดังนี้เสมอ ทั้งนี้ น้ำใจเผื่อแผ่อย่างนี้ ก็ควรยกย่องว่าเป็นพระสังฆาธิการที่ดีได้ เพราะคุณสมบัติอย่างนี้จึงเป็นที่เคารพนับถือแก่คฤหัสถ์และบรรพชิตทั่วไป

ข้าพเจ้านั้นเสียดายมาก เพราะเคยใช้สอยกัน เมื่อตึกอาพาธสงฆ์อำเภอบ้านหมี่ พระเทพคุณาธารเป็นตัวการให้ตึกหลังนี้ก่อร่างสร้างตัวขึ้น ทำรุดหน้าไปมาก ภายหลังทอดธุระ เพราะทางไกลตรวจงานไม่ไหว จึงวางเสียตอนปลาย โดยที่งานสำคัญลุล่วงไปแล้ว

เมื่อข้าพเจ้าสร้าง ร.พ. ที่อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้มอบภาระให้ดำเนินงาน พอเริ่มจะลงมือก็เกิดอาพาธขึ้น ไม่ทันปฏิบัติงานได้เต็มมือ จึงมีความเสียดายที่มาถึงแก่มรณภาพเสีย ก่อนจะได้เห็นความสำเร็จของ ร.พ. สองพี่น้อง

เรื่องเกี่ยวแก่ ร.พ. สงฆ์นั้น เอาใจใส่เป็นพิเศษ เพราะเห็นว่าเป็นสาธารณกุศลที่มีอานิสงส์มาก พระที่อาพาธและถึงแก่มรณภาพใน ร.พ. สงฆ์ พระเทพคุณาธารรับทำฌาปนกิจโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่าย เว้นไว้แต่มีเจ้าภาพต้องพูดกันตามธรรมเนียม เมื่อนึกถึงพระเทพคุณาธารครั้งไร ก็สลดใจและระลึกถึงทุกครั้ง เพราะขาดมือที่ดีไปเสีย

คำไว้อาลัย

ของ

พลตรี อำนวย โสมนัส

นายกสมาคมสุพรรณ พระนคร

ข่าวมรณภาพของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร นำความเศร้าใจมาสู่พวกเราชาวสมาคมสุพรรณ พระนคร เป็นอย่างยิ่ง ท่านเจ้าคุณ ฯ ได้มีความสัมพันธ์กับสมาคม ฯ เป็นอันมาก ได้ช่วยเหลือในการจัดตั้ง *"สหภูมิสุพรรณ"* ซึ่งมีท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน เป็นประธาน เป็นการรวมกลุ่มของชาวสุพรรณในพระนคร ทั้งฆราวาสและบรรพชิต อันเป็นการเริ่มแรกการก่อตั้งสมาคมสุพรรณ พระนคร การมรณภาพของท่าน จึงเป็นการสูญเสียปูชนียบุคคล ที่ชาวสุพรรณเคารพรักอย่างยิ่งไปท่านหนึ่ง ซึ่งแต่ละท่านไม่อาจจะเว้นความเศร้าสลดใจได้เลย ท่านเจ้าคุณ ฯ เป็นผู้ที่ให้อุปการะแก่ชาวสุพรรณทั่วหน้า โดยเฉพาะพวกเราชาวสมาคม ฯ จะพบท่านในงานการทำบุญเลี้ยงพระทุก ๆ ปีที่มีประชุมใหญ่ของสมาคม ฯ เสมอ และในครั้งสุดท้ายเราได้พบท่านในการทำบุญเลี้ยงพระที่สมาคม ฯ เมื่อเดือนเมษายน ๒๕๑๒ หลังจากนั้นไม่นานจึงได้ข่าวมรณภาพของท่าน ต่อจากนี้พวกเราชาวสมาคม ฯ จะไม่ได้พบท่านอีกแล้ว พินัยกรรมฉบับสุดท้ายที่ท่านได้เขียนไว้ แสดงถึงคุณธรรมอันวิเศษของท่าน เป็นความว่า "ตัวท่านเมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่ ได้สร้างแต่บุญกุศลเอาไว้ มิได้ประกอบกรรมชั่วใด ๆ เลย ฉะนั้นการทำบุญใด ๆ ตลอดจนการสวดพระอภิธรรมก็ดี อันเป็นการทำให้เสียเงินเสีย

ทองของบรรดาญาติมิตรแล้ว ท่านมิพึงประสงค์ให้กระทำ ส่วนร่างกายที่ปราศจากลมหายใจของท่านนั้น ขอมอบให้โรงพยาบาลเพื่อใช้ในการศึกษาค้นคว้าทางการแพทย์ต่อไป" ความดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้ได้ยินได้ฟังเต็มตื้นใจในความดีของท่านเป็นอย่างยิ่ง เพราะนอกจากท่านบำเพ็ญเพียรศาสนกิจโดยบริสุทธิ์ จนได้เป็นพระเถระผู้ใหญ่แล้ว ท่านยังได้ทำประโยชน์ให้แก่สังคมโดยทั่วไปอีกด้วย ซึ่งกล่าวได้ว่า "เมื่ออยู่ก็เป็นประโยชน์ และเมื่อตายก็เป็นประโยชน์" สมดังสุภาษิตที่ว่า

"พฤษภกาสร อีกกุญชรอันปลดปลง
โททนต์เสน่งคง สำคัญหมายเมื่อกายมี
นรชาติที่วางวาย มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตย์ทั่วแต่ชั่วดี ประดับไว้ในโลกา"

อันความตายของคนเรา ย่อมเป็นไปตามธรรมดาของสังขาร และเป็นอนิจจัง ซึ่งไม่มีผู้ใดจะหลีกเลี่ยงได้ แต่คุณความดีที่ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ได้กระทำไว้แล้ว ย่อมจะประดับโลกไปชั่วกาลนาน ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย และอานิสงส์แห่งคุณความดี และบุญกุศลทั้งหลายที่ท่านได้บำเพ็ญแล้ว จงเป็นพลวปัจจัยให้ดวงวิญญาณของท่านเจ้าคุณ ฯ ได้ประสบอิฐวิบูลย์มนูญผล และความสงบสุขในสัมปรายภพตลอดชั่วกาลนาน เทอญ.

พลตรี อำนวย โสมนัส

(อำนวย โสมนัส)

นายกสมาคมสุพรรณ พระนคร

ชีวประวัติพระเทพคุณาธาร

และ

ประวัติวัดพระพิเรนทร์



พระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตฺโต)

ชาตะ ๒๘ พฤษภาคม ๒๔๔๕

มรณภาพ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๒

ชีวประวัติ

ของ

พระเทพคุณาธาร (ผล) ชินปุตฺโต

เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ และเจ้าคณะภาค ๘

---

๑. ชาติภูมิ

พระเทพคุณาธาร นามเดิม บู่ขุ่น ภายหลังเปลี่ยนเป็น ผล นามสกุล เล็กสมบูรณ์ เป็นบุตรคนเล็กของ นายกิมหลี นางเฮียะ แซ่เล็ก เกิดเมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ตรงกับวันพุธ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๖ ปีขาล ณ หมู่บ้านโรงหีบ (เรียกตามสถานที่ตั้งโรงงานหีบอ้อย) หรือ สวนสัก ก็เรียก (เพราะมีดงไม้สัก) ตำบลบ้านคอย อำเภอศรีประจันต์ ปัจจุบันเปลี่ยนเป็น ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๓ คน คือ

๑. นายบู่เฮ้า (หรือฮั้ว) เล็กสมบูรณ์

๒. นายบู่เค้ียง (หรือเต็ก) เล็กสมบูรณ์

๓. พระเทพคุณาธาร

มีพี่น้องร่วมบิดา เกิดแต่นางแป้น ซึ่งสมรสภายหลังอีก ๙ คน คือ

๑. นางเน้ย

๒. นางลั้ง

๓. นายใช้ เล็กสมบูรณ์

๔. นายลักษณ์ เล็กสมบูรณ์

๕. นางเก๊ก

๖. นางกี่

๗. นายกิ้ว เล็กสมบูรณ์

๘. นายลี่ เล็กสมบูรณ์

๒. บรรพชา อุปสมบท และการศึกษา

พระเทพคุณาธาร สมัยก่อนบรรพชา ได้ช่วยบิดามารดาค้าขายทางเรือ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๒ อายุได้ ๑๘ ปี จึงบรรพชาเป็นสามเณร ในงานฌาปนกิจศพน้าสาว ที่วัดราษฎรบำรุง พระอาจารย์อ้วน วัดสามทอง เวลานี้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดศรีสุวรรณ จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นอุปัชฌาย์

เมื่อบรรพชานั้น ท่านยังไม่รู้หนังสือเลย ครั้นบวชเป็นสามเณรแล้ว ได้เห็นการเรียนหนังสือของพระภิกษุสามเณรและเด็กที่วัดราษฎรบำรุง มีความปรารถนาอยากจะเรียนบ้าง แต่อายุมากแล้ว เข้าเรียนไม่สะดวก ในสมัยนั้น พระใบฎีกาอินทร์ เป็นเจ้าอาวาส จึงแนะนำให้เรียนหนังสือขอม ท่านได้ขออนุญาตโยมบวชต่อ โยมก็อนุญาต แต่โบราณถือว่าการบวชเณรหน้าไฟร้อน จึงให้ลาสิกขา และบรรพชาใหม่ติดต่อกันไป โดยพระใบฎีกาอินทร์ เจ้าอาวาสวัดราษฎรบำรุง เป็นอุปัชฌาย์

เมื่อบรรพชาใหม่แล้ว ท่านได้เริ่มเรียนหนังสือขอม และหาโอกาสไปฟังการเรียนหนังสือไทยบ้าง พออ่านหนังสือขอมได้ และหัดเขียนหนังสือไทยได้บ้างแล้ว จึงเริ่มเรียนสนธิ์ โดยมีอาจารย์ทองเป็นผู้สอน การเรียนคราวนี้มีนักเรียนเพียงคนเดียว ทำให้มีความรู้สึกเนือย ๆ แต่ท่านก็เรียนจบในพรรษาแรกนั้นเอง เมื่อมีความรู้ขึ้นบ้างแล้วเช่นนี้ ท่านก็มีความปรารถนาจะเรียนให้มากยิ่งขึ้น ประจวบกับเวลานั้นพระมหาพุ่ม วัดพระเชตุพนฯ ไปวัดราษฎรบำรุง กับพระมหาสุนทร ท่านจึงขอให้โยมยายช่วยฝากแก่พระมหาพุ่ม เพื่อนำท่านมาอยู่กรุงเทพฯ แต่พระมหาพุ่มไม่สามารถรับได้ เพราะไม่ได้เป็นเจ้าอาวาสหรือเจ้าคณะ โยมยายจึงให้น้าชายชื่อล้ง นำท่านมาฝากไว้กับพระอธิการปอ ธมฺมกถิโก เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ พระนคร เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ รวมเวลาอยู่ที่วัดราษฎรบำรุง ๑ พรรษา

เมื่อมาอยู่วัดพระพิเรนทร์แล้ว ท่านได้เข้าศึกษาพระปริยัติธรรม ที่วัดจักรวรรดิราชาวาส และสอบได้นักธรรมชั้นตรีในปลายปีนั้นเอง ตัวท่านเคยเล่าว่า เวลานั้นเกิดความทะเยอทะยานในการศึกษาเล่าเรียนมาก อยากเรียนไปทุกอย่าง และรู้สึกเสียดายเวลาที่ผ่านพ้นไปมากแล้ว จึงได้เข้าเรียนบาลีที่วัดจักรวรรดิราชาวาสนั้นต่ออีก

ปีต่อมาท่านอายุครบ ๒๐ ปี จึงได้กลับไปอุปสมบทที่วัดเกาะ ตำบลบางงาม อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี ณ วันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ มีพระครูปลื้ม วัดพร้าว ตำบลโพธิ์พระยา อำเภอท่าพี่เลี้ยง ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นอำเภอเมืองจังหวัดสุพรรณบุรี เป็นอุปัชฌาย์ พระครูธรรมสารรักษา วัดวรจันทร์ ตำบลโพธิ์พระยา เป็นกรรมวาจาจารย์ พระอธิการปอ ธมฺมกถิโก วัดพระพิเรนทร์ เป็นอนุสาวนาจารย์ เมื่ออุปสมบทแล้วได้กลับมาจำพรรษาอยู่ที่วัดพระพิเรนทร์ และเรียนพระปริยัติธรรมทั้งนักธรรมและบาลีต่อ กับต้องช่วยพระอธิการปอ เจ้าอาวาส ในกิจการงานต่าง ๆ ของวัดเรื่อยมา

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๗๑ พระอธิการปอเริ่มป่วย ท่านต้องคอยอยู่ปฏิบัติตลอดเวลา จนพระอธิการปอถึงแก่มรณภาพลงใน พ.ศ. ๒๔๗๒ จากนั้น ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการรักษาวัด เมื่อจัดการปลงศพพระอธิการปอเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๗๔ แล้ว แม้จะต้องรับหน้าที่สำคัญในวัด มีภารกิจมาก แต่ท่านก็ยังไม่ละความพยายามในการศึกษาเล่าเรียน และได้ขวนขวายในการเรียนต่อมาอีก ๒ ปี จึงต้องหยุดพัก เพราะมีภารกิจการงานมากขึ้น และได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ เมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖

ในด้านการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของท่าน พอสรุปได้ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๖๒ เริ่มเรียนหนังสือขอม และหนังสือไทย

พ.ศ. ๒๔๖๓ สอบได้นักธรรมชั้นตรี

พ.ศ. ๒๔๖๖ สอบได้นักธรรมชั้นโท

พ.ศ. ๒๔๖๘ สอบได้เปรียญ ๓ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๗๓ สอบได้เปรียญ ๔ ประโยค

๓. หน้าที่การงานและสมณศักดิ์

ก. *ตำแหน่งทางการศึกษา* เท่าที่ทราบ มีลำดับดังนี้

พ.ศ. ๒๔๘๐ เป็นกรรมการตรวจบาลีสนามหลวง (พ.ศ. โดยประมาณ)

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์

พ.ศ. ๒๔๙๕ เป็นกรรมการศึกษาเทศบาล (พ.ศ. โดยประมาณ)

พ.ศ. ๒๔๙๕ ดำรงตำแหน่งรักษาการกรรมการสงฆ์ องค์การศึกษา อำเภอบ้อมปราบฯ—ปทุมวัน

พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นกรรมการตรวจธรรมสนามหลวง (หมายถึงปีได้รับตราตั้ง) นอกจากนี้ ได้เป็นกรรมการนำข้อสอบบาลีสนามหลวงไปเปิดสอบ ณ สนามสอบส่วนภูมิภาคตลอดมาทุกปี

ข. *ตำแหน่งทางการปกครอง*

พ.ศ. ๒๔๗๓ ดำรงตำแหน่งกรรมการรักษาการแทนเจ้าอาวาส

พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์

พ.ศ. ๒๔๘๗ ดำรงตำแหน่งกรรมการสงฆ์ องค์การสาธารณูปการ อำเภอบ้อมปราบฯ—ปทุมวัน

พ.ศ. ๒๔๙๐ ได้รับแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์

พ.ศ. ๒๔๙๔ ดำรงตำแหน่งรักษาการเจ้าอาวาสวัดชำนิหัตถการ จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๐

พ.ศ. ๒๔๙๕ ดำรงตำแหน่งกรรมการสงฆ์ องค์การปกครอง อ. บ้อมปราบฯ—ปทุมวัน และรักษาการในตำแหน่งกรรมการสงฆ์ องค์การศึกษา องค์การเผยแผ่ องค์การสาธารณูปการ อ. บ้อมปราบฯ—ปทุมวัน

พ.ศ. ๒๔๙๖ ดำรงตำแหน่งรักษาการเจ้าอาวาสวัดพลับพลาชัยถึง พ.ศ. ๒๕๐๗

พ.ศ. ๒๕๐๗ ได้รับแต่งตั้งเป็นรองเจ้าคณะภาค ๘

พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะภาค ๘

ค. *สมณศักดิ์*

พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระครูสัญญาบัตร (พิเศษพัต จปร.) ที่ พระครูศีลขันธโศภิต

พ.ศ. ๒๔๙๐ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระครูชั้นเอก ผู้ช่วยเจ้าคณะอำเภอ ในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๔๙๔ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระศีลขันธโศภิต

พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นราชที่ พระราชศีลโศภิต

พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพที่ พระเทพคุณาธาร

๔. ผลงานและกรณียกิจพิเศษบางประการ

ก. งานทำนุบำรุงภายในวัด

เนื่องด้วยวัดพระพิเรนทร์ เป็นวัดเก่าแก่และชำรุดทรุดโทรมมาก แม้จะมีการปฏิสังขรณ์และก่อสร้างเพิ่มเติมมาตามลำดับกาลเวลา เมื่อถึงสมัยของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ของที่มีมาแต่เดิมก็ชำรุดคร่ำคร่า ของที่สร้างหรือปฏิสังขรณ์ภายหลังก็โทรมลงเป็นอันมาก ทั้งงานที่ควรปรับปรุงใหม่ตามสมัยก็เพิ่มขึ้น ประกอบกับท่านมีนิสัยชอบทำงานและรับผิดชอบในหน้าที่ วัดพระพิเรนทร์ในสมัยของท่าน จึงเป็นยุคของการฟื้นฟูและปรับปรุงอย่างใหญ่ ทั้งในด้านการก่อสร้างปฏิสังขรณ์อาคารสถานที่และการริเริ่มกิจการงานอื่น ๆ มีการศึกษาเป็นต้น ดังจะเห็นได้จากผลงานต่อไปนี้

๑) **งานก่อสร้างปฏิสังขรณ์** (ไม่ได้เรียงลำดับเวลา)

๑. เทพื้นคอนกรีตบริเวณวัดโดยลำดับมาจนทั่วทั้งหมด (พ.ศ. ๒๔๘๔—๒๔๘๕ เป็นส่วนมาก)

๒. สร้างกำแพงอุโบสถและวิหาร ด้านเหนือจดประตูวัด ด้านหลังจดกำแพงวัด

๓. สร้างกำแพงวัดด้านใต้และด้านหลังโดยตลอด (เสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑)

๔. สร้างซุ้มประตูวัด ด้านหน้า และด้านใต้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ๒ ซุ้ม (เฉพาะด้านหน้าได้ทำใหม่และขยายกว้างออกไปอีก ใน พ.ศ. ๒๕๐๐)

๕. ปฏิสังขรณ์อุโบสถ ครั้งใหญ่ (พ.ศ. ๒๔๗๘)

๖. ปฏิสังขรณ์วิหาร ครั้งใหญ่ (พ.ศ. ๒๕๐๑) ๑ หลัง

๗. สร้างวิหารเก๋งแบบจีน สำหรับประดิษฐานพระสังข์กัจจายน์ (พ.ศ. ๒๕๐๘) ๑ หลัง

๘. สร้างหอระฆัง (พระภิกษุพ่อน พรหมโชติ บริจาคเงินสร้าง พ.ศ. ๒๔๘๑) ๑ หลัง

๙. สร้างศาลาการเปรียญหลังใหญ่ (รวมเข้ากับศาลาหลังเดิม) ๑ หลัง

๑๐. สร้างศาลาบำเพ็ญกุศล (๒๔๗๓—๒๕๐๔) ๔ หลัง

๑๑. สร้างฌาปนสถาน เตาเผาศพคู่ (พ.ศ. ๒๔๘๙) ๑ หลัง

๑๒. สร้างสุสานที่เก็บศพ (พ.ศ. ๒๕๐๑) ๑ หลัง

๑๓. สร้างโรงครัว (พ.ศ. ๒๔๘๔) ๑ หลัง

๑๔. สร้างโรงเรียนภาษาไทย คือโรงเรียนเทศบาล (พ.ศ. ๒๔๘๐ และต่อเติมมาตามลำดับ) ๑ หลัง

๑๕. สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม ตึก ๓ ชั้น (พ.ศ. ๒๕๑๒) ๑ หลัง

๑๖. สร้างหอสมุด ตึกชั้นเดียว คลุมสระน้ำ (พ.ศ. ๒๕๐๓) ๑ หลัง

๑๗. สร้างถังน้ำใหญ่ สำหรับจ่ายน้ำในวัด (พ.ศ. ๒๔๙๗ และ ๒๕๐๖) ๒ ที่

๑๘. ปฏิสังขรณ์ปรับปรุงกุฏิไม้ ๖ หลัง

๑๙. สร้างกุฏิไม้ ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้อง (พ.ศ. ๒๔๗๕) ๒ หลัง

๒๐. สร้างกุฏิตึก ๒ ชั้น (พ.ศ. ๒๔๗๖—๒๕๑๒) ๗ หลัง
(ต่อมาได้รื้อลง เพื่อใช้ที่สร้าง ร.ร. พระปริยัติธรรม ๑ หลัง)

๒) งานส่งเสริมการศึกษา การสงเคราะห์ และแสวงผลประโยชน์บำรุงวัด

๑. ซื้อที่ดินติดวัด ๒ แห่ง อันเป็นบริเวณสร้างตึกแถวของเอกชน เนื้อที่ ๑๐๖ ตารางวา

๒. สร้างตึกแถวให้เช่าในที่ที่ซื้อนั้น ตามแนวที่สร้างตึกแถวของเอกชน ๑๐ ห้อง

๓. สร้างตึกแถวให้เช่า ในที่ของวัด ตามแนวที่สร้างตึกแถวของเอกชน ๒ ห้อง

๔. ตั้งทุนนิธิบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม
(นับถึงวันที่ ๓๑ ตุลาคม ๒๕๑๓ มีจำนวนเงิน ๔๔๔,๖๑๔.๙๓ บาท)

๕. ตั้งทุนนิธิพยาบาลภิกษุอาพาธ เพื่อสงเคราะห์พระภิกษุสามเณรในวัด
๖. ตั้งทุนนิธิเผาศพอนาถา เพื่อสงเคราะห์ประชาชน
๗. ตั้งฌาปนกิจสงเคราะห์ วัดพระพิเรนทร์
๘. สร้างวัสดุเครื่องใช้ภายในวัดจำนวนมาก

ข. งานในหน้าที่รักษาการเจ้าอาวาสวัดพลับพลาชัย

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๖ ถึง ๒๕๐๗ พระเทพคุณาธารได้ดำรงตำแหน่งผู้รักษาการเจ้าอาวาสพลับพลาชัย เมื่อแรกเข้ารับหน้าที่นี้ วัดพลับพลาชัยอยู่ในสภาพชำรุดทรุดโทรมมาก ท่านจึงได้เริ่มปรับปรุงวัด โดยการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ และจัดงานต่างๆ พอสรุปได้ดังนี้

๑. รื้อกุฏิไม้ออก ก่อสร้างกุฏิตึก ๒ ชั้น ๑๓ ห้อง ๑ หลัง ยาว ๓๓ เมตร กว้าง ๘ เมตร
๒. สร้างกุฏิเจ้าอาวาส ๑ หลัง เป็นตึก ๒ ชั้น ยาว ๒๑ เมตร กว้าง ๑๒ เมตร เสร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. ๒๕๐๗
๓. สร้างซุ้มประตูวัด ๒ ซุ้ม
๔. ปรับปรุงฌาปนสถานใหม่
๕. สงวนที่วัดเพื่อสร้างโรงเรียนภาษาไทย โดยดำเนินการติดต่อให้กรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ สร้างโรงเรียนเป็นตึก ๓ ชั้น ๔ หลัง สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาตอนปลาย (ป. ๕–๗) และสำหรับเปิดเป็นโรงเรียนผู้ใหญ่ภาคค่ำ ปัจจุบันรับนักเรียน ป. ๕–๗ ได้ ๑,๘๐๐ คน และนักศึกษาผู้ใหญ่ประมาณ ๓๐๐ คน

ในสมัยต่อ ๆ มา แม้พ้นจากหน้าที่แล้ว ท่านก็ยังได้ช่วยดำเนินการสร้างอุโบสถและสิ่งอื่น ๆ ต่อมาโดยตลอด นับได้ว่า ท่านเป็นผู้ริเริ่มสร้างความเจริญให้แก่วัดพลับพลาชัยเป็นอย่างมาก

ในระหว่างดำรงตำแหน่งรักษาการเจ้าอาวาสวัดพลับพลาชัยนี้ ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารต้องต่อสู้อุปสรรคและเรื่องยุ่งยากหลายอย่าง โดยเฉพาะในการสงวนที่วัดไว้สร้างโรงเรียนภาษาไทย มีเรื่องที่น่ารู้และเป็นคติควรสังเกต ด้วยสมัยนั้นเป็นเวลาหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ สถานที่ว่างทั้งหลายในพระนครกำลังเป็นที่ต้องการของผู้

ที่จะก่อสร้างตึกแถวและปั๊มน้ำมัน ขณะนั้น ที่วัดพลับพลาชัยด้านเหนือตรงข้ามกับวัดเทพศิรินทราวาส เป็นที่ว่างตลอดแนว มีก็แต่กุฏิไม้เก่า ๆ อยู่บ้าง ได้มีผู้พยายามวิ่งเต้นแทบไม่เว้นแต่ละวัน ขอสร้างตึกแถวบ้าง สร้างปั๊มน้ำมันบ้าง บางรายถึงกับบอกถวายปัจจัยจำนวนมากเรือนแสน บางรายว่าจะซื้อรถเบ็นซ์ถวายเป็นส่วนตัวบ้าง บำรุงวัดบ้าง ท่านก็ชี้แจงให้ทราบว่า ทางวัดสงวนที่ไว้เพื่อสร้างโรงเรียนสำหรับเด็ก ให้สร้างสิ่งใดอื่นไม่ได้ แม้กระนั้นก็มีเรื่องน่าขันและน่าสลดใจเกิดขึ้นเสมอ เช่น นายทุนบางคนต้องการที่สร้าง ถูกนายหน้าหลอกเอาเงินไปเป็นประโยชน์ส่วนตัวเสียก็มี โดยพวกหน้าม้าหลอกนายทุนว่า ตนชอบพอกับท่านพอจะพูดได้บ้าง ที่หลักแหลมยิ่งกว่านั้น บางคนหลอกนายทุนว่า ท่านเจ้าคุณไม่เห็นแก่ใครนอกจากตนเท่านั้น คนอื่นแล้วเป็นอันไม่มีหวัง แล้วเบิกเงินจากนายทุน อ้างว่าเป็นค่าวิ่งเต้นบ้าง อ้างว่าซื้อของไปถวายท่านบ้าง นายทุนบางคนเสียเงินไปหลาย ๆ หมื่นบาทก็มี ในระยะเวลานั้นหากจะมีผู้ใดนำของไปถวายท่าน แม้จะเป็นคนที่คุ้นเคยกับท่านเพียงไรก็ตาม ท่านจะยังไม่ยอมรับก่อน ต้องสอบถามวัตถุประสงค์ของการมาหาเสียก่อน ถ้าสอบถามได้ความว่า จะมาพูดเรื่องสถานที่สร้างตึกวัดพลับพลาชัยแล้ว ท่านจะไม่ยอมรับของที่นำมาถวายเป็นอันขาด ถึงกับบางรายไปขอนามบัตรจากท่านผู้ใหญ่ที่ท่านนับถือเกรงใจมาก็มี ขั้นรัฐมนตรี และยิ่งกว่านั้นก็มี แต่ก็ต้องผิดหวังไปทุกราย เพราะท่านมีเมตตากรุณาสงสารเด็กไม่มีสถานที่ศึกษาเพียงพอ จึงต้องสงวนที่ไว้สร้างโรงเรียน ภายหลังลงทุนเสียเงินไปประกาศแจ้งความทางหนังสือพิมพ์ให้ประชาชนทราบเจตนา การวิ่งเต้นจึงเบาบางลงไป

แม้เหตุการณ์เป็นไปเช่นนี้ ก็ยังมีบุคคลบางคนที่เฉียบแหลมไม่ละความพยายาม เมื่อเห็นว่าท่านไม่ยอมอนุญาตแน่นอน ก็เปลี่ยนกลวิธีใหม่ หันมาใช้วิธีเอาพระเป็นสะพาน โดยวิ่งเต้นให้ตั้งพระเถระรูปนั้น รูปนี้ เป็นเจ้าอาวาส เพราะคิดว่า เมื่อตั้งเจ้าอาวาสแล้ว เจ้าอาวาสองค์ใหม่ย่อมมีอำนาจอนุญาตให้สร้างตึกได้ตามความปรารถนาของผู้วิ่งเต้น บางรายถึงกับสั่งจ่ายเช็คล่วงหน้าส่งไปทางไปรษณีย์เป็นจำนวนมาก ๆ หากท่านอนุญาตให้ตั้งเจ้าอาวาสองค์ที่เขาเสนอแล้ว ให้ไปเบิกเงินนั้นได้ทันที บางรายถึงกับไปหาท่านเจ้าคณะจังหวัดพระนคร ที่วัดสามพระยาก็มี บางรายมาในรูปเป็นคณะที่จะบำรุงวัด จะสร้างสิ่งนั้นสิ่งนี้ให้วัดบ้าง จะตั้งทุนนิธิให้วัดบ้าง เป็นกรรมการ

วัดบ้าง ถึงกับอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่ไปเบิดสำนักงานในวัดก็มี แต่ไม่ว่าใครจะใช้กลวิธีอย่างใดก็ตาม ท่านทั้งสองคือ ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร และท่านเจ้าคณะจังหวัด ก็รู้เท่าทันไม่เห็นแก่ลาภสักการะใด ๆ ได้บีดกั้นหนทางเสียทั้งหมด มุ่งแต่จะสร้างผลประโยชน์แก่วัด และแก่บ้านเมืองอย่างเดียว จนเมื่อทางการกระทรวงศึกษาธิการ มาสร้างโรงเรียนตามตกลงแล้ว การวิ่งเต้นต่าง ๆ จึงสงบลง

ระหว่างที่ทางวัดพลับพลาชัย กำลังก่อสร้างอาคารโรงเรียนวัดพลับพลาชัยหลังที่ ๓ ยังไม่แล้วเสร็จ ทางการได้ประกาศรับนักเรียนให้เข้าศึกษาในปีนั้น นางสมเจตน์ ดงไม้น้ำ ครูใหญ่ ได้มาปรารภกับท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารว่า ได้เปิดรับนักเรียนไว้แล้ว แต่โรงเรียนยังสร้างไม่เสร็จ หากจะรอ นักเรียนก็จะต้องขาดเรียนหลายเดือน เกรงว่าเด็กจะมีเวลาเรียนไม่พอ และความรู้อ่อน เมื่อท่านทราบเรื่อง จึงได้อนุญาตสถานที่ด้านเหนืออุโบสถให้ใช้ และได้ช่วยดำเนินการประชุมผู้ปกครองนักเรียน เพื่อขอความอุปถัมภ์ตามกำลังเท่าที่จะช่วยกันได้ แล้วได้จัดการปลูกสถานที่เรียนชั่วคราวหลังคามุงสังกะสี ฝาใช้ไม้ขัดแตะบ้าง สังกะสีบ้าง สำเร็จประโยชน์เป็นสถานที่เรียนของนักเรียนจำนวน ๕๐๐ คนเศษ ช่วยให้เด็กไม่เสียเวลาเรียนไปเปล่าอีก ๑ ปี

ที่กล่าวมานี้ เป็นประจักษ์พยานอีกอย่างหนึ่ง แสดงว่าท่านได้เอาใจใส่บำเพ็ญประโยชน์ในด้านการศึกษาจริงจัง สมที่ท่านเองเคยปรารภอยู่เสมอว่า ท่านเป็นผู้มีการศึกษาน้อย เป็นคนโง่ ไม่มีโอกาสศึกษาแต่เด็ก ๆ เพราะในสมัยของท่านหาที่เรียนได้ยาก ท่านเองจึงพยายามส่งเสริมการศึกษา ทั้งทางธรรมและทางโลกตลอดมา

ค. การบำเพ็ญกรณีย์เพื่อประโยชน์ส่วนรวมโดยทั่วไป

เนื่องด้วยท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เป็นผู้มีอัธยาศัยเสียสละเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และรักงาน รับผิดชอบในหน้าที่ ท่านจึงชอบสงเคราะห์ช่วยเหลืองานสาธารณประโยชน์อยู่เสมอ เริ่มแต่วัดราษฎรบำรุง อันเป็นวัดในถิ่นกำเนิดของท่าน และเป็นวัดที่ท่านได้รับบรรพชา เริ่มเข้าสู่บรรพชิตเพศ จนถึงงานพระศาสนาในต่างประเทศ และเมื่อรับทำงานใดแล้ว ท่านจะต้องรับผิดชอบทำอย่างจริงจังจนสำเร็จเสมอ เป็นเช่นนี้แต่ต้นจนวาระสุดท้ายแห่งชีวิตของท่าน และแม้การถึงมรณภาพของท่านเอง ก็มีความสัมพันธ์สืบเนื่องมาจากการบำเพ็ญกรณีย์เช่นนี้โดยตรง

๑) งานก่อสร้างและธุรการทั่วไป

๑. ณ วัดราษฎรบำรุง สุพรรณบุรี ท่านได้ดำเนินการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุต่อไปนี้ คือ

๑. ปฏิสังขรณ์อุโบสถ	๑ หลัง
๒. ขยายศาลาการเปรียญ	๒ หลัง
๓. ช่วยสร้างโรงเรียนประชาบาล	๑ หลัง
๔. สร้างฌาปนสถานทรงพระปราง	๑ หลัง

๒. ดำเนินการก่อสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดสุวรรณภูมิ จ. สุพรรณบุรี เป็นอาคารตึก ๓ ชั้น ยาว ๒๕ วา กว้าง ๑๗ วา ๑ หลัง

๓. อำนวยการสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม "ตึกพระพนรัตน์" วัดดอนเจดีย์ จ. สุพรรณบุรี ซึ่งท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต เป็นประธาน และนายประยงค์ ตั้งตรงจิตร เป็นผู้ออกทุนทรัพย์ เป็นอาคารตึก ๒ ชั้น ยาว ๔๓ เมตร กว้าง ๗ เมตร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ โดยทุนบริจาค ๕๕๐,๐๐๐ บาท ต่อมาได้นำคณะกองทะเบียนกรมตำรวจไปทอดกฐิน สร้างกุฏิตึก ๒ ชั้น ถวายวัดดอนเจดีย์ ได้ ๑ หลัง

๔. เป็นกรรมการก่อสร้างโรงพยาบาลสงฆ์ พระนคร มาแต่เริ่มแรก และให้ความอุปการะในกิจการต่าง ๆ ของโรงพยาบาลแห่งนี้ตลอดมา

๕. ช่วยติดต่อและดำเนินการก่อสร้างโรงพยาบาลสงฆ์ อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี ซึ่งนายสุวรรณ และนางบุญมา สูงตรง ถวายที่ดินและออกทุนทรัพย์ก่อสร้าง จนสำเร็จเรียบร้อย

๖. เป็นกรรมการช่วยก่อสร้างโรงพยาบาลสงฆ์ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนฯ เป็นผู้สร้าง

๗. ริเริ่มและดำเนินการก่อสร้างพระอุโบสถวัดราชบูรณะ ๑ หลัง และกุฏิ ๔ หลัง (เฉพาะวัดราชบูรณะนี้ได้อาศัยกำลังจากท่านมาก เริ่มช่วยเหลือตั้งแต่วัดยังไม่มีอะไรเลย เพราะถูกระเบิดทำลายหมดสิ้นเมื่อครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒)

๘. เป็นกรรมการก่อสร้างอุโบสถวัดศรีรัตนาราม จังหวัดชลบุรี และช่วยหล่อพระประธาน ๑ องค์ พร้อมทั้งพระโมคคัลลาน์—สารีบุตร เพื่อประดิษฐานในอุโบสถ ๒ องค์

๙. ดำเนินการก่อสร้างอุโบสถวัดชีธาราม จังหวัดสุพรรณบุรี พร้อมด้วยผู้มีจิตศรัทธา สร้างพระประธานประดิษฐานในอุโบสถ ๑ องค์

๑๐. เป็นกรรมการดำเนินการก่อสร้างอุโบสถวัดชัยชนะสงคราม พระนคร

๑๑. ไปช่วยควบคุมการก่อสร้างพระอุโบสถวัดเชตวัน กัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย จนสำเร็จเรียบร้อย

๑๒. นำพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งนางละมัย เขียวอิ่ม ออกทุนทรัพย์หล่อที่วัดราชบูรณะ ไปประดิษฐาน ณ วัดเชตวัน ประเทศมาเลเซีย

๑๓. เริ่มดำเนินการก่อสร้างศาลาการเปรียญ วัดสุวรรณนาคี จ.สุพรรณบุรี ๑ หลัง (เป็นงานที่ท่านจัดทำเมื่อไปพักรักษาตัวอยู่ ณ วัดราษฎรบำรุง ในพรรษาสุดท้ายของชีวิต เตรียมการไว้พร้อม แต่ยังไม่ทันได้สร้าง ท่านก็ถึงมรณภาพเสียก่อน บัจจุบันสร้างใกล้จะสำเร็จเรียบร้อย)

๑๔. เป็นสมาชิกสภามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชุดริเริ่มดำเนินการศึกษา และได้อุปถัมภ์ในกิจการต่าง ๆ ตลอดมา โดยเฉพาะเมื่อมีงานทุกคราว

๑๕. ช่วยเหลือกิจการของสำนักอบรมสงฆ์วัดสามพระยา (ส.อ.ส.) ในการเปิดอบรมแต่ละรุ่น ตั้งแต่รุ่นที่ ๑ เป็นต้นมา โดยเฉพาะรุ่นแรก ๆ ต้องปลูกสถานที่พักสร้างโรงอาหารเป็นไม้ไผ่มุงจาก ตลอดจนช่วยจัดหาอาหารถวายพระสงฆ์ที่มารับการอบรมเป็นประจำไม่เคยขาด จนถึงการอบรมพระสังฆาธิการในปี พ.ศ. ๒๕๑๒

๑๖. ชักชวนคณะผู้อุปถัมภ์วัดพระพิเรนทร์ไปทอดกฐิน ณ วัดต่าง ๆ เป็นประจำสม่ำเสมอทุกปี ช่วยให้วัดเหล่านั้นได้สร้างถาวรวัตถุไว้เป็นจำนวนมาก

๑๗. ช่วยงานวัดต่าง ๆ ทั้งในพระนคร ธนบุรี และต่างจังหวัด จำนวนมาก ในคราวที่วัดนั้น ๆ มีงาน

๑๘. เป็นกรรมการนำข้อสอบบาลีสนามหลวง ไปเปิดสอบต่างจังหวัดทุกปี โดยออกทุนค่าใช้จ่ายส่วนตัว.

๒) การสร้างฌาปนสถาน

การที่ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เป็นผู้ชำนาญในการก่อสร้างและออกแบบต่าง ๆ นี้ เป็นเหตุให้มีผู้มาขอให้ท่านช่วยเหลือในงานก่อสร้างต่าง ๆ มาก โดยเฉพาะการสร้างฌาปนสถาน เป็นงานที่ต้องใช้เทคนิคและความชำนาญพิเศษ เพราะความผิดพลาดในการก่อสร้างจะแสดงผลให้ปรากฏในทันทีหรือในเวลาอันรวดเร็ว และวัดต่าง ๆ ก็ได้ประสบปัญหาในเรื่องนี้กันมาก เมื่อผิดหวังมาจากนายช่างผู้ไม่ชำนาญหรือมีความเชื่อมั่นในตัวท่าน จึงมาขอความช่วยเหลือจากท่านมากกว่างานก่อสร้างอย่างอื่น ๆ

เฉพาะฌาปนสถานที่ท่านออกแบบ ได้มีวัดต่าง ๆ มาขอแบบไปสร้างเองบ้าง ท่านได้ไปช่วยควบคุมการสร้างให้บ้าง ไปแนะนำบ้าง บางแห่งต้องไปลงมือก่อตัวเตาให้ก็มี ทั้งในประเทศและนอกประเทศ บางวัดการเงินไม่พอ ท่านต้องออกให้ก่อนบ้าง ช่วยรับรองแก่ช่างให้ค้างได้ก่อนบ้าง เท่าที่จำได้มีดังนี้:-

๑. วัดพระพิเรนทร์	พระนคร	๑๐. วัดแสนสุข มีนบุรี	พระนคร
๒. วัดสระเกศ ฯ	,,	๑๑. วัดยาง พระโขนง	,,
๓. วัดพลับพลาชัย	,,	๑๒. วัดจันทร์ใน	,,
๔. วัดชัยชนะสงคราม	,,	๑๓. วัดประดู่	,,
๕. วัดวรจรรยาวาส	,,	๑๔. วัดกลาง	,,
๖. วัดกุนนทีรุทธาราม	,,	๑๕. วัดม่วง หลักสี่	,,
๗. วัดทัศนารุณสุนทริการาม	,,	๑๖. วัดหลักสี่	,,
๘. วัดอุทัยธาราม	,,	๑๗. วัดญวน สะพานขาว	,,
๙. วัดเทวราชกุญชร	,,	๑๘. วัดบางนางเกริง	,,

๑๙.	วัดใหม่พิชัย	พระนคร	๔๕.	วัดทรงธรรม	สมุทรปราการ
๒๐.	วัดบางโคล่นอก	,,	๔๖.	วัดแค	,,
๒๑.	วัดบางโคล่ใน	,,	๔๗.	วัดสารอด	,,
๒๒.	วัดบัวแก้ว	,,	๔๘.	วัดสน	,,
๒๓.	วัดเสมียนนารี	,,	๔๙.	วัดกลางสวน	,,
๒๔.	วัดอนงคาราม	ธนบุรี	๕๐.	วัดบางปลากด	,,
๒๕.	วัดพิชยญาติการาม	,,	๕๑.	วัดกลาง	,,
๒๖.	วัดโพธินิมิตร	,,	๕๒.	วัดพระปฐมเจดีย์	นครปฐม
๒๗.	วัดดีดวด	,,	๕๓.	วัดไผ่ล้อม	,,
๒๘.	วัดสังข์กระจาย	,,	๕๔.	วัดพระงาม	,,
๒๙.	วัดน้อยนางหงษ์	,,	๕๕.	วัดดอนยายหอม	,,
๓๐.	วัดบางสะแกใน	,,	๕๖.	วัดกลางบางแก้ว	,,
๓๑.	วัดนก	,,	๕๗.	วัดศาลายา	,,
๓๒.	วัดยางสุทธาราม	,,	๕๘.	วัดศิลามูล	,,
๓๓.	วัดหลักสอง	,,	๕๙.	วัดท่าตำหนัก	,,
๓๔.	วัดอ่างแก้ว	,,	๖๐.	วัดใหม่บีนเกลียว	,,
๓๕.	วัดเศวตฉัตร	,,	๖๑.	วัดสองพี่น้อง	นครปฐม
๓๖.	วัดบางปะกอก	,,	๖๒.	วัดไร่ขิง	,,
๓๗.	วัดรวก	,,	๖๓.	วัดทุ่งคอก	สุพรรณบุรี
๓๘.	วัดใหม่พิเรนทร์	,,	๖๔.	วัดสุวรรณภูมิ	,,
๓๙.	วัดคูหาสวรรค์	,,	๖๕.	วัดกุฎีทอง	,,
๔๐.	วัดนาคกลาง	,,	๖๖.	วัดเกาะ	,,
๔๑.	วัดประยุรวงศาวาส (พิเศษ)*	,,	๖๗.	วัดประสาร	,,
๔๒.	วัดเครือวัลย์วรวิหาร (พิเศษ)*		๖๘.	วัดไชนาวาส	,,
๔๓.	วัดแหลม	สมุทรปราการ	๖๙.	วัดสวนแตง	,,
๔๔.	วัดคลองสวน	,,	๗๐.	วัดราษฎรบำรุง (พิเศษ)๑	,,

* เปลี่ยนเฉพาะตัวเตา.

๑. สร้างด้วยทุนส่วนตัวทั้งหมด.

๗๑.	วัดหลักเหนือ	นนทบุรี	๘๙.	วัดศลองสวน	ฉะเชิงเทรา
๗๒.	วัดท้ายเมือง	,,	๙๐.	วัดบางบัง	,,
๗๓.	วัดอินทาราม	,,	๙๑.	วัดราษฎรบำรุงศรัทธาราม	ชลบุรี
๗๔.	วัดอ้อมน้อย	สมุทรสาคร	๙๒.	วัดหนองตำลึง	,,
๗๕.	วัดตึก	,,	๙๓.	วัดกลาง	จันทบุรี
๗๖.	วัดเจ็ดธาราม	,,	๙๔.	วัดไผ่ล้อม	ตราด
๗๗.	วัดใหญ่	,,	๙๕.	วัดแหลมหิน	,,
๗๘.	วัดเพชรสมุทร	สมุทรสงคราม	๙๖.	วัดสระแก	นครราชสีมา
๗๙.	วัดมหาธาตุ	ราชบุรี	๙๗.	วัดสุปัฏนาราม	อุดรธานี
๘๐.	วัดดอนตูม	ราชบุรี	๙๘.	วัดโพธิสัตว์	,,
๘๑.	วัดใหญ่ศรีสุพรรณ	เพชรบุรี	๙๙.	วัดมัชฌิมาวาส	,,
๘๒.	วัดง้ิวราย	ชัยนาท	๑๐๐.	วัดโพธิสมภรณ์	,,
๘๓.	วัดเสาธงทอง	ลพบุรี	๑๐๑.	วัดโยธานิมิต	,,
๘๔.	วัดพนัญเชิง	อยุธยา	๑๐๒.	วัดกุมภวาปี	,,
๘๕.	วัดประสาท	,,	๑๐๓.	วัดป่าวนาราม	ชัยภูมิ
๘๖.	วัดช่างทอง	,,	๑๐๔.	วัด (จำชื่อไม่ได้)	ลำปาง
๘๗.	วัดสุวรรณดาราราม	,,	๑๐๕.	วัด (จำชื่อไม่ได้)	,,
๘๘.	วัดพินิจธรรมสาร	,,			

นอกจากที่ปรากฏในรายชื่อนี้แล้ว ยังมีวัดในประเทศไทยอีกหลายวัด เช่นที่หาดใหญ่ เป็นต้น แต่จำชื่อวัดไม่ได้ ส่วนวัดในต่างประเทศ ที่ท่านได้ช่วยสร้างฌาปนสถาน คือ:-

๑. วัดอุณาโลม ประเทศกัมพูชา

๒. วัดดงเมี่ยง พระราชอาณาจักรลาว

ทั้งสองแห่งนี้ ท่านได้ไปลงมือก่อตั้งเตาด้วยตนเอง เพราะทั้งสองประเทศยังไม่มีช่างผู้ชำนาญในการก่อเตาเผา และฌาปนสถานทั้งสองวัดนี้ นับว่าเป็นฌาปน-สถานสมัยใหม่แห่งแรกในประเทศทั้งสองนั้น.

๓) งานสังคมสงเคราะห์และส่งเสริมการศึกษา

ในด้านสังคมสงเคราะห์ เมื่อท่านได้ข่าวการประสบภัยของประชาชน จะเป็นอัคคีภัย ภัยธรรมชาติ เช่น อุทกภัย หรือ ทุพภิกขภัย ความอดหยากของชนบทที่ทุรกันดารก็ตาม ท่านจะต้องขวนขวายช่วยเหลือเท่าที่สามารถช่วยได้ทุกครั้งไป และชักชวนผู้ใจบุญให้ร่วมด้วย กล่าวเฉพาะที่ท่านไปบำเพ็ญเป็นพิเศษด้วยตนเองที่พอจำได้ เช่น เมื่อไฟไหม้ครั้งใหญ่ที่ตลาดบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ภัยเกิดขึ้นใกล้งานทำบุญตักบาตรข้าวสารที่วัด เมื่อถึงวันทำบุญได้เวลาแจกข้าวสารแก่พระภิกษุสามเณร ท่านก็ได้ชักชวนพระสงฆ์บริจาคข้าวสารอันเป็นส่วนที่แต่ละรูปจะพึงได้ เพื่อร่วมกันส่งไปสงเคราะห์ผู้ประสบภัยนั้น แล้วซื้อหาเพิ่มเติมอีกส่วนหนึ่ง ท่านได้นำข้าวสารและเครื่องอุปโภคบริโภคบรรทุกรถยนต์ไปแจกด้วยตนเองเป็นจำนวนมาก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ ทางบ่าแถบดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เกิดความแห้งแล้ง ชาวบ้านอดหยาก ท่านก็ได้นำข้าวสาร และเครื่องอุปโภคบริโภคไปแจกด้วยตนเอง เมื่อน้ำท่วมในจังหวัดภาคเหนือ ท่านก็ได้ส่งสิ่งของไปช่วยเหลือเป็นจำนวนมาก

เมื่อคราวไฟไหม้วัดพระแก้ว จังหวัดอยุธยา ท่านได้ไปดูด้วยตนเอง และเกิดศรัทธา ได้อนุเคราะห์ให้ผาติกรรมกุฏิวัดพลับพลาชัย ที่กำลังรื้อออกเพื่อสร้างโรงเรียนไป ๓ หลัง และยังได้นำนางบ๊วย เวียงเกตุ และนางตลับ มีไพบูลย์ ไปสร้างกุฏิให้รายละ ๑ หลัง กับรวบรวมเงินรายย่อยสร้างอีก ๑ หลัง

ในด้านฌาปนกิจ ท่านได้ช่วยเหลือจัดการเผาศพคนยากจนอนาถาทั่วไป ผู้ใดไม่มีเงิน ท่านก็ช่วยสงเคราะห์จัดการให้ จนคนที่เคารพนับถือ หรือแม้คนที่ยังไม่รู้จักเพียงได้ยินข่าวคุณความดีของท่านในด้านนี้แล้วกล่าวกันว่า "ไม่ต้องกลัว ถ้าฉันตายแล้ว ไปบอกท่านเจ้าคุณวัดพิเรนทร์ ท่านช่วยจัดการเผาให้เอง ไม่ต้องเป็นห่วง" นอกจากคนยากจนอนาถาทั่วไปแล้ว ท่านได้อนุเคราะห์รับศพพระภิกษุสามเณรที่ถึง

มรณภาพ ณ โรงพยาบาลสงฆ์ มาจัดการเผาให้เปล่าเป็นประจำ ส่วนศพพระภิกษุสามเณรทั่วไป ถ้านำไปเผาที่วัดพระพิเรนทร์แล้ว ไม่ต้องเสียค่าเผา และช่วยเผาศพอนาถาผู้เสียชีวิตที่โรงพยาบาลกลางด้วย

ในด้านการศึกษาของเด็ก กล่าวเฉพาะที่วัดพระพิเรนทร์ ท่านได้ช่วยเหลือมาตั้งแต่การก่อสร้างโรงเรียน และช่วยเทศนาอบรมนักเรียนทุกเดือนที่ศาลาวัด แม้ปัจจัยที่นักเรียนบูชากัณฑ์เทศน์ ท่านก็กลับมอบให้ทางโรงเรียนนำไปสงเคราะห์เด็ก เช่น ซื้อยารักษาโรค ซื้อเครื่องกีฬา หรือ เครื่องใช้สรอยต่าง ๆ ในโรงเรียน

ในด้านการศึกษานี้ ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร มีความสนใจอย่างแรงกล้า ท่านได้ส่งเสริมการศึกษาในวัดพระพิเรนทร์เป็นอย่างดีตลอดมา แม้วัดพระพิเรนทร์จะเป็นวัดเล็ก มีจำนวนภิกษุสามเณรในวัดไม่มาก มิใช่สำนักศึกษาสำคัญมาแต่เดิม ท่านก็เอาใจใส่คอยควบคุมดูแลให้ได้รับการศึกษาทุกรูป กับได้อุตสาหะขวนขวายจัดตั้งสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์จนสำเร็จ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้สนับสนุนและจัดหาความอุปถัมภ์ ให้แก่พระภิกษุสามเณรที่ศึกษาพระปริยัติธรรม จนวัดพระพิเรนทร์มีผู้สอบได้พระปริยัติธรรมครบทุกชั้น ทั้งฝ่ายนักธรรมตั้งแต่ชั้นตรี ถึง ชั้นเอก และฝ่ายบาลีตั้งแต่เปรียญ ๓ ถึง เปรียญ ๙ ประโยค และส่งเสริมให้ศึกษาในมหาวิทยาลัยสงฆ์จนมีผู้สำเร็จการศึกษาจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นพุทธศาสตร์บัณฑิต

ต่อมาการศึกษาเจริญมากขึ้น ท่านประสงค์จะขยายการศึกษาเล่าเรียนให้กว้างขวางและเหมาะสมกับกาลสมัย จึงได้เชิญชวนท่านผู้ใจบุญทั้งหลาย ช่วยกันสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ แล้วได้รับสามเณรจำนวน ๓๐ รูปเศษจากชนบท เข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมบาลีแผนใหม่ อนุเคราะห์ในเรื่องความเป็นอยู่ทุกอย่าง ตั้งแต่ที่อยู่อาศัย และการเลี้ยงอาหารเป็นประจำ เริ่มเปิดเรียนตั้งแต่วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๑๒ เป็นต้นมา

ในด้านการปกครอง เมื่อท่านยังดำรงตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอบ่อมปราบฯ – ปทุมวัน ท่านได้พยายามปรับปรุงส่งเสริมระเบียบวินัยของพระสงฆ์ให้มีความเป็น

ระเบียบเรียบร้อยเสมอมา เช่น ในระยะเข้าพรรษา ได้ไปอบรมพระภิกษุสามเณรทั้งเก่าและใหม่ในวัดอันเป็นเขตปกครอง ให้รู้จักวางตัว และเข้าใจในศาสนพิธีต่าง ๆ เป็นต้น

ในสมัยที่ท่านดำรงตำแหน่งเจ้าคณะภาค ๘ ความที่ท่านเอาใจใส่ในหน้าที่ จึงต้องเดินทางไปอบรมชี้แจง เยี่ยมเยียน กิจการคณะสงฆ์ ในเขตภาคของท่านอยู่เสมอ และยังได้คอยช่วยเหลืองานอบรมของเจ้าคณะภาคอื่น ๆ ด้วย ความตรากตรำงานและการเดินทางในระยะหลังนี้ เป็นเหตุให้ท่านเป็นโรคเหนื่อยหอบ ซึ่งรักษาไม่หายอีกเลยตลอดระยะ ๗ พรรษาท้ายของชีวิต บางปีที่มีอาการป่วยมาก ถึงเวลาเข้าพรรษา ท่านถึงกับต้องไปจำพรรษาอยู่ที่วัดราษฎรบำรุง สุพรรณบุรี เพื่อพักผ่อน และได้ช่วยงานสาธารณประโยชน์ในถิ่นเกิดของท่าน ส่วนในเวลาออกพรรษา แม้มีอาการเหนื่อยหอบอยู่เช่นนั้น ท่านก็ยังอุตสาหะไปช่วยงานส่วนรวมของวัดต่าง ๆ และของคณะสงฆ์ถิ่นต่าง ๆ อยู่ตลอดมา

๕. มรณภาพ

สุขภาพของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เสื่อมโทรมลงมาก จนท่านต้องไปพักรักษาตัวที่โรงพยาบาลสงฆ์บ่อย ๆ แพทย์ได้ทดลองรักษาอยู่หลายวิธี แต่อาการก็ไม่ดีขึ้น ท่านมีอาการแพ้อากาศ หอบเหนื่อยอยู่เป็นประจำ จนอยู่ในอากาศปกติที่มีฝุ่นละอองไม่ได้ เมื่อท่านประสงค์จะอยู่รักษาตัวที่วัด ศิษย์จึงได้สร้างห้องปรับอากาศถวาย ในพรรษาสุดท้ายท่านประสงค์จะไปอยู่จำพรรษาที่วัดราษฎรบำรุง สุพรรณบุรีอีก เพื่อได้พักผ่อนและได้รับอากาศที่ดี จึงได้เดินทางไปวัดราษฎรบำรุงในวันเข้าพรรษา คือวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๑๒

ระหว่างที่ท่านจำพรรษาอยู่ ณ วัดราษฎรบำรุงนี่เอง ทางวัดธัญญวารี (วัดหนองนา) ซึ่งเป็นวัดของเจ้าคณะอำเภอดอนเจดีย์ จะจัดให้มีการอบรมพระภิกษุทั้งใหม่และเก่าในเขตอำเภอดอนเจดีย์ จึงมาอาราธนาท่านไปให้โอวาท ในเวลาที่ผู้จัดการอบรมมาอาราธนานั้น ท่านรู้สึกว่ามีสุขภาพดีพอสมควร จึงรับอาราธนาตามประสงค์

ครั้นถึงวันที่กำหนด ฝ่ายเจ้างานจัดรถมารับ เวลานั้นท่านมีอาการไม่สบายอีกแต่ไม่มาก พระครูวิริยาภินันท์ เจ้าอาวาสวัดราษฎรบำรุงและเจ้าคณะตำบลดอนเจดีย์ทราบ จึงบอกให้นำรถไปจอดแอบอยู่ห่าง ๆ และไปเรียนท่านว่า ท่านไม่สบายไม่ต้องไปก็ได้ แต่ตัวท่านเองเห็นว่าไม่เป็นอะไรมาก เมื่อรับปากไว้แล้ว พอไปได้ก็ต้องไป

ณ วัดธัญญวารีวันนั้น ปรากฏว่าท่านได้พูดอบรมอยู่นาน เมื่อพูดจบแล้ว ท่านรู้สึกเหนื่อยมาก ประจวบกับฝนเริ่มตั้งเค้า ขณะลงจากศาลามีอาการอ่อนเพลียมาก ถึงกับต้องมีคนเข้าประคอง ครั้นกลับถึงวัดราษฎรบำรุง กลับขึ้นศาลาริมน้ำที่ท่านพักจำพรรษาอยู่ ฝนก็ตกใหญ่ ท่านมีอาการหอบมาก ญาติบ้านใกล้จึงไปตามแพทย์ ณ สถานีอนามัยอำเภอดอนเจดีย์มาตรวจและถวายยา แต่จนตลอดคืนนั้นอาการก็ไม่ทุเลาลง

ครั้นวันรุ่งขึ้น คือวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๒ เวลาเช้า พวกหลานและพระสงฆ์ในวัด ได้ขอร้องให้ท่านลงมารักษาตัวที่กรุงเทพ ฯ แต่ท่านเองบอกว่าไม่เป็นอะไร เคยเป็นมาอย่างนี้เสมอ ไม่ช้าก็คงค่อยทุเลา พวกหลานจึงไปตามแพทย์มาฉีดยาถวายอีก อาการทุเลาลงเป็นพัก ๆ จนถึงกลางคืน

รุ่งขึ้น วันที่ ๔ ตุลาคม พวกหลานและพระสงฆ์ในวัดเห็นว่าอาการของท่านไม่ดีขึ้น จึงได้ปรึกษากัน แล้วโทรศัพท์ทางไกลมาที่วัดพระพิเรนทร์ ขอให้จัดรถพร้อมทั้งนายแพทย์ไปตรวจ และรับท่านเข้ามารักษาที่กรุงเทพ ฯ เมื่อทางวัดพระพิเรนทร์ได้ทราบแล้ว จึงได้เตรียมจัดรถและแพทย์ ก็พอดีทางสุพรรณบุรีโทรศัพท์ทางไกลมาอีกว่าไม่ต้องไปรับ เวลานี้ได้จัดรถรับท่านไปตรวจที่โรงพยาบาลประจำจังหวัดสุพรรณบุรี และกำลังรับท่านลงมากรุงเทพ ฯ แล้ว ทางวัดจึงได้ติดต่อนายแพทย์ที่เป็นศิษย์ของท่านมาคอยรับอยู่ที่วัดพระพิเรนทร์

ต่อมาเวลาประมาณ ๑๖.๐๐ น. วันเดียวกันนั้น ทางวัดได้รับแจ้งทางโทรศัพท์จากโรงพยาบาลสงฆ์ว่า ได้นำท่านเข้าพักรักษาตัวที่โรงพยาบาลสงฆ์เรียบร้อยแล้ว คณะศิษย์จึงพากันไปเยี่ยมท่านที่โรงพยาบาลสงฆ์ ปรากฏว่าท่านคงมีแต่อาการหอบ ยังนั่งได้ พูดได้ นายแพทย์ได้ฉีดยาและให้น้ำเกลือ ตลอดถึงกลางคืนวันที่ ๔ อาการ

ก็คงทรงอยู่อย่างเดิม ไม่ดีขึ้นแต่อย่างใด รุ่งขึ้นวันที่ ๕ ตุลาคม ทางโรงพยาบาลได้ให้ยาอีก และนำเครื่องออกซิเยนมาช่วยหายใจ แต่อาการหอบก็ไม่ทุเลาลง แม้จะยังลุกขึ้นนั่งได้ ส่วนอาหารคงฉันได้แต่เพียงน้ำเล็กน้อย ตลอดวันทั้งสองนี้ มีศิษยานุศิษย์และท่านที่เคารพนับถือ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ไปเยี่ยมจำนวนมาก

รุ่งขึ้นวันที่ ๖ ตุลาคม นายแพทย์วิรัช มรรคดวงแก้ว ผู้อำนวยการโรงพยาบาลสงฆ์คนก่อน และอธิบดีกรมการแพทย์มาเยี่ยม ทั้งสองท่านพร้อมทั้งผู้อำนวยการโรงพยาบาลสงฆ์คนใหม่ ได้ให้ความเห็นว่าเมื่ออาการไม่ดีขึ้น ก็จำเป็นต้องเจาะคอเพื่อช่วยการหายใจ ก่อนเจาะได้ขอความเห็นชอบจากพระสงฆ์วัดพระพิเรนทร์ และญาติคือพี่ชายและหลานของท่านเจ้าคุณซึ่งไม่มีผู้ใดขัดข้อง เพราะเป็นความเห็นของนายแพทย์ว่าไม่มีทางช่วยอย่างอื่น ทางโรงพยาบาลจึงจัดการเจาะคอใส่สายยางนำช่วยการหายใจในปอด ระหว่างเวลาเจาะนั้น บรรดาศิษย์ ญาติ และผู้ไปเฝ้าเยี่ยมอยู่ภายนอก ต่างกระวนกระวายใจมาก เพราะได้เห็นนายแพทย์และพยาบาลวิ่งเข้าออกขวักไขว่อยู่ตลอดเวลานาน ครั้นเจาะเสร็จแล้วก็ได้รับแจ้งว่าปลอดภัย เวลาผ่านไปโดยลำดับประมาณ ๓ ชั่วโมงเศษ เครื่องช่วยหายใจทำงานดีขึ้น ท่านเจ้าคุณนอนนิ่งเฉย ไม่มีอาการหอบ ตลอดเวลาเช้าถึงเย็นมีนายแพทย์ที่เป็นศิษย์มาเยี่ยม เห็นอาการก็ชื่นชม บอกกันว่าอาการดีขึ้น แต่ว่ายังไม่พ้นขีดอันตราย

คืนวันนั้น ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต ท่านเจ้าคุณพระธรรมปัญญาบดี ท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดม ท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี ท่านเจ้าคุณพระวิสุทธิวงศาจารย์ ท่านเจ้าคุณพระธรรมเสนานี และพระเถระท่านอื่น ๆ หลายรูป ได้ไปเยี่ยม ต่างก็เห็นว่าอาการดีขึ้น แม้เมื่อท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เข้าไปในห้องก็ยังเห็นท่านรู้สึกตัวแสดงอาการยิ้มอยู่แต่พูดไม่ได้ ครั้นเวลา ๒๓.๐๐ น. เศษ มีนายแพทย์ที่เป็นศิษย์ไปเยี่ยมอีกได้เห็นอาการแล้ว บอกแก่ผู้รอคอยเฝ้าอยู่ว่าอาการดีขึ้นมาก การหายใจเกือบจะเป็นปกติ ความดันโลหิตก็ไม่สูงมาก บรรดาศิษย์และญาติทั้งหลายต่างพากันยินดี

แต่ครั้นแล้ว เมื่อถึงเวลา ๖.๐๐ น. ของวันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๒ อันเป็นเวลาที่ออกซิเยนหมดท่อ จะต้องเปลี่ยนท่อใหม่ บุรุษพยาบาลที่ทางโรงพยาบาลจัดเข้าเวรอยู่

ได้จัดการเปลี่ยนท่ออ็อกซิเยนใหม่ ณ เวลานั้นเอง ความฉุกละหุกและเหตุการณ์อันน่าตระหนกก็เกิดขึ้น พระที่ไปเฝ้าอยู่เห็นอาการผิดปกติไปมาก จึงให้คนรีบไปตามนายแพทย์เวรมาช่วย เมื่อนายแพทย์เวรและแพทย์อื่นในโรงพยาบาลมา ก็ไม่สามารถแก้ไขได้ทัน ท่านได้ถึงมรณภาพเมื่อเวลาประมาณ ๖.๒๐ น. รวมอายุได้ ๖๘ ปี การมรณภาพของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ได้ยังความเศร้าโศกและอาลัยแก่บรรดาญาติและศิษยานุศิษย์ตลอดถึงท่านที่เคารพนับถือ เป็นอย่างยิ่ง.

๖. พินัยกรรม

ก. พินัยกรรมมอบให้ผู้อื่น

เมื่อท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารถึงมรณภาพแล้ว และเมื่อทางวัดได้จัดการต่าง ๆ เกี่ยวกับการศพเท่าที่เป็นกิจเร่งด่วนจำเพาะหน้าเสร็จแล้ว ก็ได้พิจารณาที่จะสำรวจบริขารพัสดุที่เป็นสมบัติส่วนตัวของท่าน เพื่อจัดการให้เป็นไปตามพระวินัยนิยม ประกอบกับพระเถระผู้ใหญ่ในวัดบางท่านระลึกเห็นเป็นเค้าอยู่ว่า ท่านเจ้าคุณได้เคยเขียนพินัยกรรมสั่งความเกี่ยวกับการจัดการศพของท่านไว้แล้ว ด้วยเหตุนี้ ทางวัดจึงได้ตั้งพระสงฆ์ชุดหนึ่งเป็นกรรมการสำรวจมรดกของท่าน เมื่อคณะกรรมการเปิดห้องจำวัดของท่านเข้าไปสำรวจบริขารพัสดุ ก็ได้เห็นซองจดหมายใส่หนังสือพินัยกรรมของท่านวางพิงบานประตูตู้กระจก หันด้านที่มีข้อความออกข้างนอก แสดงถึงการจงใจวางให้ล่อตาเพื่อเห็นได้โดยง่าย มีความบนซองว่า "พินัยกรรมของพระเทพคุณาธาร" ส่วนสิ่งของอย่างอื่น นอกจากพระพุทธรูปบูชาบางองค์ สมบัติของสงฆ์และของผู้อื่นแล้ว สมบัติของท่านก็มีแต่สิ่งของจุกจิกเล็กน้อย และของใช้เก่า ๆ ต่าง ๆ ซึ่งหาราคาค่างวดอะไรได้ยาก ยิ่งเงินทองจตุปัจจัยส่วนตัวด้วยแล้ว ดูน่าจะเรียกว่าเป็นของเศษเล็กน้อย ที่ควรกล่าวว่าเป็นของหลงเหลือเสียมากกว่า ความข้อนี้ เห็นควรนำมาเล่าไว้ เพราะทำให้เกิดความรู้สึกว่าท่านไม่เป็นผู้สะสม เป็นผู้เสียสละ และไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนอย่างแท้จริง

เมื่อคณะกรรมการนำพินัยกรรม์ดังกล่าวมอบถวายแก่ทางวัดแล้ว ทางวัดก็ได้จัดการเปิดพินัยกรรม์เป็นพิธีตามระเบียบ ความในพินัยกรรม์นั้น แสดงความจำนงมอบศพของท่านแก่โรงพยาบาล เพื่อประโยชน์ในทางวิชาการแพทย์ต่อไป แต่เมื่อทางวัดเปิดพินัยกรรม์นั้น เป็นวันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๑๒ ซึ่งหมายถึงว่าเวลาได้ล่วงเลยมาหลังจากท่านถึงมรณภาพแล้วถึง ๒๐ วัน ทางวัดได้ปรึกษาแพทย์ดู ก็ได้ความเห็นว่าสภาพของศพที่ผ่านเวลามาถึงเพียงนั้นแล้วจะไม่ให้สำเร็จประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ได้ จึงเป็นอันไม่สามารถจัดการตามความจำนงของท่าน ต้องปล่อยเลยตามเลย และจัดงานศพกันต่อมาตามศรัทธาของพระสงฆ์ ผู้เคารพนับถือ และศิษยานุศิษย์

พินัยกรรม์ของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร มีข้อความดังนี้ :-

เขียนที่วัดพระพิเรนทร์
วันที่ ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๙

ขาพเจาขอแสดงเจตจำนงค์ไว้ให้ทราบว่า เมื่อขาพเจาถึงมรณภาพลงแล้ว ไม่ต้องนำศรีระอย่างมาบำเพ็ญกุศล เพราะตัวขาพเจาได้บำเพ็ญกุศลส่วนนี้มาพอสมควรแล้ว จึงขออุทิศศรีระร่างกายให้แก่โรงพยาบาล เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าของแพทย์ ในเรื่องโรคประสาท ที่ขาพเจาได้รับทุกข์ทรมานอยู่ ซึ่งมีอาการท้องและแขนกระตุก ศรีษะสั่น จิตหงุดหงิดสั่งสรวน จำวัดไม่หลับ เมื่อโรคนี้กำเริบ

เมื่อท่านผู้มีคุณธรรม จักแสดงออกซึ่งกตเวทิตาธรรม ด้วยทุนทรัพย์จำนวนเท่าใด ขอให้นำทุนทรัพย์จำนวนนั้น มอบให้กองมรดกของแพทย์ตั้งไว้เป็นทุน ในนามสมณศักดิ์ที่ขาพเจาดำรงอยู่ขณะนั้น สำหรับเก็บดอกผลให้แพทย์ศึกษาและวิจัยมูลกรณีของโรค มหาวามรู้ความชำนาญ เพื่อบำบัดโรคประสาทแก่ผู้ที่เป็นอย่างขาพเจา

ส่วนสมณบริขารของขาพเจา สิ่งใดที่จักเป็นประโยชน์แก่วัด ขอมอบให้เป็นของสงฆ์ ส่วนนอกจากนั้น ขอให้แจกจ่ายกันไปตามสมควร

พระเทพคุณาธาร

ข. พินัยกรรมที่ผู้อื่นมอบให้

เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๑๓ นางพริ้ง ไผ่ประดิษฐ์ ซึ่งเป็นธิดาคนหนึ่งของนายธง ไผ่ประดิษฐ์ (ผู้ออกทุนปฏิสังขรณ์อุโบสถวัดพระพิเรนทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘) ได้ถึงแก่กรรมลง ทายาทได้พบพินัยกรรมฉบับหนึ่งของนางพริ้ง ไผ่ประดิษฐ์ แสดงความจำนงมอบถวายเงินจำนวน๗๕๐,๐๐๐.๐๐บาท แก่ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เพื่อให้ท่านนำไปใช้ทำนุบำรุงพระศาสนา ด้วยการปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ทั่ว ๆ ไป เป็นต้น สุดแต่ท่านจะเห็นสมควร แต่เนื่องด้วยท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารผู้จะได้รับมรดกนี้ ได้ถึงมรณภาพก่อนนางพริ้ง ไผ่ประดิษฐ์ ซึ่งเป็นเจ้าของมรดก มรดกจำนวนนี้จึงกลับเป็นสิทธิของทายาท อันได้แก่พี่น้องและหลานของนางพริ้ง ไผ่ประดิษฐ์เอง.

เมื่อการณ์เป็นเช่นนี้ ทายาทซึ่งเป็นผู้มีจิตศรัทธา ปรารถนาจะสนองกุศลเจตนาของนางพริ้ง ไผ่ประดิษฐ์ จึงพร้อมใจกันนำเงินมรดกจำนวนนี้ ซึ่งเมื่อสำรวจโดยละเอียดแล้วปรากฏว่ามีจำนวนเงิน ๗๙๐,๐๐๐.๐๐ บาท มอบถวายแก่วัดพระพิเรนทร์ โดยตกลงกันกับทางวัดตั้งเป็นทุนมูลนิธิ ให้ชื่อว่า ทุนนิธิบำรุงพระพุทธศาสนา เพื่อเก็บดอกผลมาดำเนินการให้เป็นไปตามกุศลเจตนาของท่านเจ้าของมรดกต่อไป

การนำเรื่องนี้มาเล่า นอกจากจะแสดงถึงศรัทธาในพระศาสนาของนางพริ้ง ไผ่ประดิษฐ์ เจ้าของมรดกแล้ว ก็เพื่อให้เห็นว่า ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารมีวัตรปฏิปทาในทางเสียสละประโยชน์ตน บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ปรากฏชัดเจนจนเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาสนิทใจของท่านทายิกาผู้นี้ จนถึงถวายความวางใจล่วงหน้าไว้ที่จะให้ท่านเป็นผู้จัดการทรัพย์สมบัติเพื่อกุศลสาธารณประโยชน์จำนวนนี้ ตามปรารถนาประการหนึ่ง และเพื่อแสดงถึงกุศลจิตของท่านผู้เป็นทายาทของ นาง พริ้ง ไผ่ประดิษฐ์ คือ พี่น้อง และหลานนั้นเอง ที่มิได้เห็นแก่ผลประโยชน์อันจะพึงได้แก่ตน คงดำรงมั่นในกัลยาณจริยา เอื้อเพื่อต่อกุศลเจตนาของท่านผู้วายชนม์ และยินดีในสาธารณประโยชน์แห่งพระศาสนา อีกประการหนึ่ง

๗. การศพ

เมื่อท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารถึงแก่มรณภาพแล้ว ทางวัดได้นำศพของท่านมาตั้ง ณ โรงเรียนพระปริยัติธรรม จากนั้น คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์ พร้อมทั้งคณะผู้อุปถัมภ์วัด ศิษยานุศิษย์ ญาติมิตร และท่านที่เคารพนับถือ ได้เป็นเจ้าภาพช่วยเหลือกันจัดงานศพ และบำเพ็ญกุศลต่อเนื่องกันตลอดมา จนถึงวันพระราชทานเพลิง และได้รับเมตตานุเคราะห์จากพระเถระผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร มีท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต และท่านเจ้าคุณพระธรรมปัญญาบดี เป็นต้นเป็นประธาน ให้ความอุปการะในการจัดงานเป็นอย่างดี เริ่มแต่มาเยี่ยมศพและช่วยจัดเตรียมการต่าง ๆ ในวันที่ ๗ ตุลาคม อันเป็นวันมรณภาพนั้นมาโดยตลอด

การจัดงานบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ นับแต่วันรับพระราชทานน้ำสรงศพ เป็นต้นมา พอสรุปได้ดังนี้.—

๑. วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๑๒ เปิดให้พระสงฆ์และสาธุชน เข้าคารวะถวายน้ำสรงศพ แต่เวลาเช้า จนถึงสมเด็จพระสังฆราชเสด็จมาทรงประทานน้ำสรงศพในเวลา ๑๗.๐๐ น. มีผู้มาถวายน้ำสรงศพประมาณสองพันคนเศษ

๒. เปิดให้ศิษยานุศิษย์และท่านที่เคารพนับถือบำเพ็ญกุศล สวดพระอภิธรรมในเวลากลางคืน ตั้งแต่วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๑๒ เป็นต้นมาทุกวัน จนครบ ๑๐๐ วัน จากนั้นเปิดให้บำเพ็ญกุศลเฉพาะในคืนวันอังคาร ทุกอังคาร จนถึงวันพระราชทานเพลิง

๓. จัดงานบำเพ็ญกุศลพิเศษ มีการสวดพระพุทธมนต์ เลี้ยงภัตตาหารเพล และมีพระธรรมเทศนาเป็นต้น ในโอกาสสำคัญดังนี้

๑) บำเพ็ญกุศลสัตตมวาร (ครบ ๗ วัน) ในวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๒

๒) บำเพ็ญกุศลปัญญาสมวาร (ครบ ๕๐ วัน) ในวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๒

๓) บำเพ็ญกุศลศตมวาร (ครบ ๑๐๐ วัน) ในวันที่ ๑๓ มกราคม ๒๕๑๓

๔) บำเพ็ญกุศลครบรอบปีแต่วันมรณภาพ ในวันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๓

๔. จัดงานพระราชทานเพลิงศพ ระหว่าง วันที่ ๑๖ ถึง ๒๒ มีนาคม ๒๕๑๔ โดยสรุปดังนี้

๑) เปิดโอกาสให้ศิษยานุศิษย์นำมหรสพมาแสดงในวันที่ ๑๖-๑๘ มีนาคม ๒๕๑๔

๒) เคลื่อนศพไปตั้งบำเพ็ญกุศล ณ ศาลาเมรุในวันที่ ๑๙—๒๐ มีนาคม ๒๕๑๔

๓) รับพระราชทานเพลิงศพ วันอาทิตย์ที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔

๔) รับสามหาบและทำบุญอัฐิ ในวันที่ ๒๒ มีนาคม ๒๕๑๔

๕. เนื่องด้วยท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะบำรุงส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม และความปรารถนาของท่านยังไม่สำเร็จผลบริบูรณ์ทันมรณภาพ คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์และศิษยานุศิษย์จึงจัดตั้งทุนนิธิถวายให้ชื่อว่า *"ทุนนิธิพระเทพคุณาธาร"* รับเงินบริจาคไว้เป็นทุน เก็บดอกผลบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม ในวัดพระพิเรนทร์ มีการถวายภัตตาหารครู อาจารย์ และพระภิกษุสามเณร นักเรียน เป็นต้น เป็นการสนองกุศลเจตนาของท่าน และเป็นอนุสรณ์แห่งคุณความดีของท่านอีกส่วนหนึ่งด้วย.

ภายในพระอุโบสถวัดราชบพิธ ในงานฉลองพระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถ ๒๕๐๐ ปี

ประวัติ
วัดพระพิเรนทร์

๑. ที่ตั้งและฐานะวัด

วัดพระพิเรนทร์ ตั้งอยู่ ณ ตำบลบ้านบาตร ทางทิศตะวันออกของคลองโอ่งอ่าง ในเขตอำเภอบ้อมปราบศัตรูพ่าย มีฐานะเป็นวัดราษฎร์ และเป็นวัดโบราณสันนิษฐานว่า มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

๒. กำหนดเขตและอุปจารวัด

เขตวัดพระพิเรนทร์ ดังนี้

— *ด้านเหนือ* จดหลังตึกแถวเอกชนบนฝั่งถนนหลวง

— *ด้านตะวันออก* จดหลังตึกแถวเอกชนบนฝั่งถนนวรจักร

— *ด้านใต้* จดถนนบุรีรมย์ ๑ *(มีกำแพงวัด)*

— *ด้านตะวันตก* จดที่ดินเอกชน *(มีกำแพงวัด)*

พื้นที่วัดเป็นรูป ๔ เหลี่ยมผืนผ้า โดยกว้างจากเหนือไปใต้ประมาณ ๒ เส้นเศษ โดยยาวจากตะวันออกไปตะวันตกประมาณ ๓ เส้นเศษ มีเนื้อที่ทั้งหมด ๗ ไร่ ๑ งานเศษ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ได้ชักชวนผู้ที่คุ้นเคยและสัปบุรุษซื้อที่ดินเอกชนบริเวณตึกแถวด้านเหนือวัด ถวายเป็นที่วัดอีก ๕๔ ตารางวา

ปัจจุบันปลูกเป็นตึกแถว ๓ ห้อง ต่อลงในแนวตึกแถวของเอกชน อยู่ปากตรอกทางเข้าวัดด้านเหนือ

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๐๕ ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ได้จัดการรับซื้อที่ดินเอกชนด้านเหนืออุโบสถ ติดหลังตึกแถวเอกชนเป็นธรณีสงฆ์เพิ่มเติมอีก ๖๐ ตารางวา ปัจจุบัน ปลูกเป็นตึกแถว ติดกับหลังตึกแถวเอกชนริมถนนหลวง จำนวน ๖ ห้อง

ที่ดินของวัดพระพิเรนทร์ จะได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาไว้แต่เดิมเป็นเนื้อที่กว้างยาวเท่าใด ไม่มีหลักฐานปรากฏ แต่ได้พระราชทานในคราวสร้างอุโบสถใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นเนื้อที่ ๑๕×๙ วา สงฆ์ได้ผูกพัทธสีมาไว้กว้าง ๙.๐๐ เมตร ยาว ๑๗.๐๐ เมตร เนื้อที่ ๑๕๓ ตารางเมตร เนื้อที่เพียงเท่านี้จัดเป็นสีมา นอกนั้นเป็นอุปจารทั้งสิ้น

๓. ประวัติวัด

ประวัติตอนที่ ๑

เนื่องด้วยวัดพระพิเรนทร์ เป็นวัดโบราณ ซึ่งสันนิษฐานว่ามีมาแต่ก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และไม่ปรากฏเรื่องราวบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ จึงไม่อาจสืบทราบความเป็นมาแต่เริ่มแรก เช่น ปีที่สร้าง และนามผู้สร้าง เป็นต้น เอกสารที่พอจะช่วยให้ความกระจ่างได้บ้าง ก็คือ จดหมายถึงเจ้าอาวาส และคำแถลงการณ์ของพระยาสครราชเรืองยศ [๑] ในงานพิธียกป้ายนามวัดพระพิเรนทร์ เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม ๒๔๘๐ ซึ่งนำลงพิมพ์ในหนังสือที่ระลึกในงานฉลองปูชนียสถานและถาววัตถุวัดพระพิเรนทร์ เมื่อวันที่ ๗–๘ มกราคม ๒๔๘๑ แต่ประวัติที่ทราบจากเอกสารฉบับนี้ ก็สืบย้อนลงไปได้ถึงเพียงสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เท่านั้น ทั้งเป็นความสันนิษฐาน และไม่ต่อเนื่องกันตลอดสาย เพราะท่านผู้บันทึกเล่าความจากประสบการณ์ในชีวิตของท่านเองเป็นสำคัญ ต่อเป็นประวัติในช่วงอายุของท่าน

---

๑. พระยาสครราชเรืองยศ ชุ่ม รักติประกร (พ.ศ. ๒๔๑๘–๒๕๐๘)

เองเมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้ว จึงชัดเจน และติดต่อเป็นลำดับมา จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๐ อันเป็นเวลาที่เขียนจดหมายและคำแถลงการณ์นั้น สำหรับประวัติในช่วงนี้ที่พอจะสรุปได้จากเอกสารดังกล่าว มีเป็นข้อสำคัญดังนี้

ก่อน พ.ศ. ๒๓๙๑ หรือ ๒๓๗๙ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นคราวมีการสร้างวัดวาอารามและปฏิสังขรณ์วัดโบราณมาก *พระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา)*[๑] เจ้ากรมพระตำรวจ บุตรเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ และสร้างกุฏิใหม่ ๑๒ หลัง เป็นเหตุให้วัดนี้ (เดิมไม่ทราบชื่อ) ได้นามว่า "วัดขำเขมการาม"[๒]

พ.ศ. ๒๔๑๑ ปลายรัชกาลที่ ๔ วัดขำเขมการาม แปลงนามเป็น "วัดขำโคราช"

ราว พ.ศ. ๒๔๒๑ ถึงราว พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นสมัยที่สมภารไกร และสมภารเอี่ยม เป็นเจ้าอาวาสตามลำดับ ระหว่างเวลานี้ วัดขำโคราชอยู่ในสภาพทรุดโทรมมาก ปูชนียสถาน อุโบสถ วิหาร และเสนาสนะ ก็ชำรุดคร่ำคร่า บริเวณวัดสกปรกโสโครก มีกลิ่นเหม็น มีที่รกรุงรัง ได้ชื่อว่าเป็นวัดผีดุ และน่ากลัวผู้ร้ายแอบซ่อน แต่ยังมีผู้คนไปมาอยู่เสมอ เพราะมีพระที่มีความรู้ทั้งฝ่ายปริยัติธรรมและภาษาไทย มีการสอนภาษาบาลี

---

๑. ต่อมาเป็นพระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา เป็นผู้รักษากรุง (กรุงศรีอยุธยา): ในหนังสือ "จดหมายเหตุนครราชสีมา" ฉบับกรมศิลปากร ซึ่งพิมพ์สนองคุณเจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) และเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน ๒๔๘๗ มีข้อความในเชิงอรรถหน้า ๗๔ ความว่า พระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา "เมื่อท่านยังเป็นพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) ได้สร้างวัดที่ตำบลวรจักร คนทั้งหลายเรียกนามว่า วัดใหม่พระพิเรนทร์ ปัจจุบันนี้วัดพระพิเรนทร์ยังคงอยู่และเจริญมากขึ้น"

๒. เดิมจะชื่อวัดเขมการาม กระมัง ?

และสอนหนังสือไทย คำนวณ ลูกคิด มีชาวบ้านนิยมนำลูกหลานมาฝากเป็นศิษย์ให้ได้รับการศึกษา

ราว พ.ศ. ๒๔๒๙ ถึงระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๔ กับ ๒๔๓๗ เป็นสมัยสมภารเทศ เป็นเจ้าอาวาส ได้อาศัยพระอาจารย์เขียว เป็นกำลังสำคัญ ดูแลวัด และช่วยให้การศึกษาเจริญก้าวหน้าต่อมา อีกทั้งสามารถในการแสดงพระธรรมเทศนา เป็นที่เลื่อมใสนับถือของประชาชน ชักนำให้เริ่มมีการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุฟื้นฟูสภาพวัดให้ดีขึ้น

พ.ศ. ๒๔๒๙ ชาวบ้านได้รวบรวมเงินกันสร้างศาลาเหลืองกลางบ้าน สำหรับเป็นที่ทำบุญเลี้ยงพระ มีพระธรรมเทศนา และจัดเทศน์มหาชาติประจำปี

พ.ศ. ๒๔๓๐ ปรากฏ รียกชื่อวัดนี้ว่า "วัดพระพิเรนทร์" ทั้งที่ในทางราชการยังใช้นามว่า วัดขำโคราช

ราว พ.ศ. ๒๔๓๑ คุณหญิงเงิน สมบัติยาภิบาล ออกทุนทรัพย์ รื้ออุโบสถเล็กหลังเดิม สร้างใหม่ ขยายกว้างใหญ่ขึ้นเท่าขนาดปัจจุบัน สร้างศาลาการเปรียญ และกุฏีฝากระดานแทนของเก่าที่ชำรุดทรุดโทรม มีการชำระสะสางบริเวณ ทำให้วัดสะอาดขึ้นมาก

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๔ กับ ๒๔๓๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ พระอธิการเหม เป็นเจ้าอาวาส เป็นผู้ทรงภูมิรู้ในทางปริยัติธรรม และเอาใจใส่ในการปกครองเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติทางธรรมวินัย แต่ไม่ใคร่เอาใจใส่ในการปฏิสังขรณ์ ภายหลังได้พระอาจารย์ปอมาเป็นผู้ช่วยเหลือ และได้มีการก่อสร้างปฏิสังขรณ์บางอย่าง เช่น สร้างและซ่อมถนนในวัดบางตอนแต่ระยะ พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นต้นมา

พ.ศ. ๒๔๕๘ ถึง ๒๔๗๒ สมัยพระอธิการปอเป็นเจ้าอาวาส ท่านผู้นี้เป็นกำลังช่วยเหลือพระอธิการเหมมานาน เป็นผู้เชี่ยวชาญในพระปริยัติและปฏิบัติสมถะวิปัสสนา สามารถในการปกครอง

มีใจกว้างขวาง โอบอ้อมอารี วาจาละมุนละไม เป็นที่รักใคร่นับถือของชาววัด ท่านได้เริ่มงานก่อสร้างปฏิสังขรณ์ขึ้นอีก เช่น ซ่อมแซมกุฏีเก่าและปลูกใหม่ ๘ หลัง ร้อวิหารเก่า สร้างใหม่ ก่อกำแพงแก้วล้อมอุโบสถวิหาร สร้างโรงเรียนบาลี สร้างถนนข้างกุฏี และให้กำเนิดโรงเรียนภาษาไทยโดยอนุญาตให้สอนที่ระเบียงหน้าอุโบสถ มีพระภิกษุสอบพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญครั้งแรกของวัด

พ.ศ. ๒๔๗๒ เมื่อพระอธิการปอถึงมรณภาพ ณ วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ แล้ว พระมหาปู่ขุ่น ศิษย์ของท่าน ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการรักษาวัด พร้อมด้วยพระภิกษุเขียว พระภิกษุยา และพระภิกษุคง ได้ดำเนินงานเจริญรอยตามพระอธิการปอต่อมา ได้มีการก่อสร้างปฏิสังขรณ์สิ่งต่าง ๆ สร้างถนนเพิ่มเติมในวัด สร้างศาลาการเปรียญ (คือศาลารามโยธี) เทคอนกรีตใต้ถุนศาลาเป็นที่ตั้งโรงเรียนภาษาไทยชั่วคราว และสร้างกุฏีเพิ่มขึ้น

พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ วันที่ ๑๙ พฤษภาคม พระมหาปู่ขุ่น ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ และได้ทะนุบำรุงวัดให้มีความเจริญก้าวหน้าสืบมาโดยลำดับ จนถึงมรณภาพในสมัยมีสมณศักดิ์เป็นพระเทพคุณาธาร เมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๒

พ.ศ. ๒๔๘๐ หลังจากได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสแล้ว พระมหาปู่ขุ่น และพระสงฆ์อุบาสกอุบาสิกา ได้ช่วยกันก่อสร้างปฏิสังขรณ์วัดต่อมาอีก มีการสร้างกุฏิตึก ๒ ชั้น ๒ หลัง สร้างศาลาดิน (ศาลาเมรุเผาศพปั่จจุบัน) เป็นต้น จนถึงดำเนินการเรี่ยไรปฏิสังขรณ์อุโบสถครั้งใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ และสร้างซุ้มประตูวัด

๒ ซุ้มใน พ.ศ. ๒๔๗๙ เมื่อการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ปูชนียวัตถุต่าง ๆ เป็นหลักฐานเรียบร้อยขึ้น และสถานที่วัดสะอาดเป็นที่เจริญตาเข้ารูปเป็นแบบอย่างดีพอสมควรแล้ว จึงได้ประกอบพิธียกป้ายนามวัด "วัดพระพิเรนทร์" ขึ้นสู่ซุ้มประตูวัด เมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม ๒๔๘๐ (พร้อมกับงานหล่อเทียนพรรษา)

พ.ศ. ๒๔๘๑ จัดงานฉลองปูชนียสถาน และถาวรวัตถุทั้งหมด ของวัดพระพิเรนทร์ ในวันที่ ๗—๘ มกราคม ได้จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกแสดงกิจการที่ได้เริ่มปฏิสังขรณ์โดยลำดับมา และธรรมกถาต่าง ๆ ขนาด ๘ หน้ายก หนา ๑๕๗ หน้า.

ในที่นี้ จะขอตัดตอนประวัติวัดพระพิเรนทร์ ให้ถือว่า เท่าที่ได้เล่ามานี้ เป็นจบตอน ๑ ซึ่งอาจจะเรียกว่าเป็นยุคแรก หรือยุควางรากฐาน หรือยุคฟื้นฟูวางระเบียบแบบแผน อย่างไรก็สุดแต่ และถือประวัติส่วนต่อจากนี้มา ว่าเป็นตอนที่ ๒ ซึ่งจะเรียกว่า เป็นยุคใหม่ หรือยุคปรับปรุง หรือยุคพัฒนาเสริมสร้าง สุดแต่จะเทียบได้เหมาะกันกับตอนที่ ๑ นั้น

อนึ่ง ก่อนจบตอนที่ ๑ นี้ เห็นควรนำเอกสารเก่าบางอย่างที่เคยลงพิมพ์ในหนังสือที่ระลึก พ.ศ. ๒๔๘๑ มาพิมพ์ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เพื่อประกอบความเข้าใจ และมองเห็นรายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับประวัติของวัดตอนสำคัญ ๆ ชัดแจ้งยิ่งขึ้น ประการหนึ่ง เพื่อให้รู้ถึงบุคคลผู้เกี่ยวข้องซึ่งได้มีอุปการะอย่างสำคัญในกิจการของวัด ควรเป็นที่กำหนดจดจำไว้ ประการหนึ่ง และเพื่อรักษาเอกสารหลักฐานสำคัญของวัดไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ อีกประการหนึ่ง

เอกสารและหลักฐานที่นำมาพิมพ์ซ้ำคราวนี้ มีดังนี้

๑. รายนามคณะกรรมการฝ่ายพระสงฆ์ และฝ่ายฆราวาส ผู้เป็นกรรมการดำเนินการปฏิสังขรณ์อุโบสถ วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๘

๒. คำแถลงการณ์ ของพระยาสครราชเรืองยศ และสุนทรพจน์ ของพระพิมลธรรม ในงานพิธียกป้ายนามวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๔ กรกฎาคม ๒๔๘๐

๓. จดหมายส่วนตัว ของพระยาสครราชเรืองยศ ถึงเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ เล่าประวัติวัดตามที่ทราบ ลงวันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๔๘๑.

๑. รายนามกรรมการดำเนินการปฏิสังขรณ์อุโบสถ พ.ศ. ๒๔๗๘

ก. คณะกรรมการฝ่ายสงฆ์

๑. พระอธิการปุ่ขุ่น เจ้าอาวาส

๒. พระภิกษุเขียว

๓. พระภิกษุคง

๔. พระภิกษุสุนทร์

๕. พระมหาหลั่ง

๖. พระมหาเสริญ

๗. พระภิกษุเจริญ แย้มสายหยุด

ข. คณะกรรมการฝ่ายฆราวาส

๑. พระยาสครราชเรืองยศ

๒. นายกรานต์ พั่ววงศ์แพทย์

๓. นายสร่าง แต่งประณีต (นายอำเภอบ้อมปราบ ฯ)

๔. นายอ่ำ ขำคมนิกร

๕. นายสองเมือง ผู้วิจารณ์

๖. เจ้าอุดมสมนึก ณ เชียงใหม่

๗. นายใหญ่ สิตะวาทิน

๘. นายแผลง วงษ์นุช

๙. นายทองศุข ชัยวรรณ์

๑๐. พระยาไผทราชสถาบีต

๑๑. ขุนบรรณกรโกศล (นายอำเภอบ้อมปราบ ฯ)

๑๒. ขุนอภิเทศสุรทัณฑ์

๑๓. ร.ต.อ. เจริญ บุณยะประภูติ (สารวัตรสถานีตำรวจสามยอด)

๒. คำแถลงการณ์และสุนทรพจน์ในงานพิธียกบ้ายนามวัด

คำแถลงการณ์

ของ

พระยาสครราชเรืองยศ

ในงานพิธียกป้ายนามวัดพระพิเรนทร์

วันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

ขอประทานกราบเรียน ท่านเจ้าคุณพิมลธรรม เจ้าคณะมณฑลอยุธยา และเจ้าคณะแขวงนอก

ด้วยวันนี้เป็นศุภวารมงคลดิถีประกอบพิธียกป้ายนามวัดพระพิเรนทร์ ริมสี่แยกถนนวรจักร์ ตำบลบ้านบาตร์ อำเภอบ้อมปราบ จังหวัดพระนคร ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่โบราณอันยังไม่เคยมีซุ้มประตูและป้ายนามวัดมาแต่กาลก่อน เพื่อเป็นศิริมงคล และเพิ่มพูลบุญญานิสังสผลแก่พุทธศาสนิกชนผู้ใจบุญ ที่ได้เข้าส่วนกุศลในการก่อสร้างซุ้มประตูและปฏิสังขรณ์พระอุโบสถและถนนวัดนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นเสียตอนหนึ่งก่อน จึงได้พร้อมใจกันขออาราธนาใต้เท้ากรุณามาเป็นประธานประกอบพิธีเป็นปฐมฤกษ์ ใต้เท้ากรุณาอุสาหะมาอนุเคราะห์ให้สมดังความปรารถนา ผู้มีส่วนในการกุศลนี้ รู้สึกปีติยินดีในกรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง

ณ บัดนี้ ข้าพเจ้าพระยาสครราชเรืองยศ ในนามของกรรมการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดพระพิเรนทร์ และพุทธศาสนิกชนที่ได้มีส่วนร่วมกุศลในการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ปูชนียวัตถุนี้ ขอประทานโอกาสกล่าวถึงปฐมเหตุที่วัดนี้ ได้ดำเนินก้าวขึ้นสู่ความเจริญมาเป็นลำดับพอเป็นเค้าเครื่องสังเกตเหตุการณ์ สิ่งที่ล่วงมาแล้วช้านานหาผู้ที่รู้เห็นจะกำหนดจดจำไว้ได้เป็นอันยาก เพราะว่าถ้าได้ทราบถึงสภาพเดิมของวัดแล้วก็จะเห็นความลำบากยากง่าย ในการที่ทะนุบำรุงวัดให้มีความเจริญได้เป็นอย่างดี

โดยเหตุที่ทุนอันเป็นรายได้ของวัดนี้มีเป็นส่วนน้อย จึงต้องอาศัยเจ้าอาวาสหรือผู้ดูแลวัดกับชาวบ้านผู้มีศรัทธาช่วยเหลือกัน คือ

เมื่อก่อน ปี พ.ศ. ๒๔๓๐ พระอุโบสถเก่าของวัดนี้เล็ก ตั้งอยู่ในที่ตรงกลางพระอุโบสถเดี๋ยวนี้ แต่วิหารนั้นใหญ่มาก เวลานั้นทั้งพระอุโบสถและวิหารชำรุดทรุดโทรมจนมีตะไคร่น้ำจับหลังคาและมีต้นโพธิ์ขึ้นแตกกิ่งก้านสาขาใหญ่ ๆ ทำให้หลังคาร้าวราน แต่พระอุโบสถยังพอที่พระสงฆ์จะทำสังฆกรรมได้ ส่วนวิหารนั้นใช้การไม่ได้เพราะประตูหน้าต่างและฝาหักพังทะลายเป็นบางแห่ง น่าหวาดเสียวต่ออันตราย กำแพงแก้วล้อมพระอุโบสถและวิหารก็หักพัง ส่วนกุฏีเป็นเรือนโบราณ ที่เป็นฝากระดานก็มี เป็นฝากระแชงอ่อนก็มี ล้วนแต่ชำรุดทรุดโทรมโดยมาก พระภิกษุที่อยู่ต้องซ่อมแซมเอาเอง ไม่ใคร่จะมีผู้มาทำบุญอย่างทุกวันนี้ เพราะวัดนี้มีที่ฝังศพอยู่หน้าพระอุโบสถ ส่วนทางหลังมีกุฏีไว้ศพ ๒ กุฏี ริมฐานโพธิ์ใหญ่ซึ่งเวลานั้นต้นโพธิ์ก็ใหญ่มาก มีกิ่งก้านสาขาปกคลุมระกะไป ชาวบ้านไปมาต้องเดินผ่านกุฏีไว้ศพ ซึ่งเป็นที่น่ารังเกียจจนมีชื่อว่าเป็นวัดผีดุ ทั้งเป็นที่น่ากลัวว่าจะมีคนพาลมาซุ่มซ่อนอยู่ตามพระอุโบสถและวิหาร โดยไม่มีสุภาพชนมาอยู่อาศัยเช่นทุกวันนี้ แต่อาศัยด้วยสมัยนั้น พระภิกษุสามเณรผึกหัดอ่านและจารหนังสือขอม ศึกษาพระปริยัติธรรมมาก จนพระภิกษุมีความรู้เป็นอาจารย์ตั้งสอนภาษาบาลีตามกุฏีมีที่เรียนหลายแห่ง จึงมีผู้คนไปมาอยู่เสมอ ส่วนภาษาไทยก็มีพระอาจารย์เอี่ยมสอนอย่างแผนโบราณ มีอ่านเขียนหนังสือไทย หัดลายมือ ทำเลขไทย แลลูกคิด สมัยนั้นนับว่าท่านเป็นผู้มีความรู้เชี่ยวชาญ มีชาวบ้านเอาลูกหลานมาฝากเป็นศิษย์ให้ได้รับการศึกษามีชื่อเสียงเป็นอย่างดีจนเป็นที่นิยม ภายหลังเป็นประโยชน์แก่ราชการ ได้มียศถาบรรดาศักดิ์ชั้นสูง ๆ ก็หลายคน เพราะเวลานั้นยังหาตำราแลสำนักเรียนยาก ไม่แพร่หลายอย่างเดี๋ยวนี้

เมื่อพระอาจารย์เอี่ยมลาสิกขาบทแล้ว พระอาจารย์เขียวเป็นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจและมีชื่อเสียงในการอบรมศิษย์ให้ดีมีความเจริญด้วยการศึกษา เช่นเดียวกับอาจารย์เอี่ยม นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่แสดงธรรมเทศนาดี ทั้งธรรมวัตรและมหาชาติ เป็นที่นิยมของชาวบ้านเวลานั้น ท่านก็ได้ช่วยดูแลวัดวาอารามด้วย เพราะพระอธิการเทศ เจ้าอาวาส

ชราทุพลภาพ ท่านฝักใฝ่แต่การสวดมนต์ ส่วนกิจวัตรที่เป็นพื้นสำหรับเวลานั้น คือ เวลาเช้าที่หอสวดมนต์ มีคฤหัสถ์ที่สามารถ เช่น อาจารย์เอี่ยม และนายเปรื่องเปรียญ เป็นต้น มาเป็นอาจารย์สอนภาษาบาลี เวลาเย็นพระภิกษุสงฆ์สวดมนต์ทุกวัน เวลาค่ำสามเณรและศิษย์วัดจึงสวด แต่การแสดงธรรมเทศนา นาน ๆ จะมีที่ศาลาการเปรียญเก่าหน้าวัดเป็นบางครั้ง ส่วนที่พระอุโบสถมีแต่การกระทำอุโบสถสังฆกรรมและอุปสมบท หาได้มีการแสดงธรรมอย่างเดี๋ยวนี้ไม่ เนื่องมาแต่พระอุโบสถเล็กและไม่เป็นที่น่าไว้ใจ ประกอบกับที่มีศาลาเหลืองกลางบ้านตั้งอยู่ใกล้วัด เป็นที่ทำบุญเลี้ยงพระมีเทศน์อยู่แล้ว และยังมีอาจารย์ที่เป็นคฤหัสถ์และบรรพชิตผู้สามารถ เช่น อาจารย์ทิต และพระมหาดิษ เป็นต้น สอนภาษาบาลีเวลาเพลแล้ว ต่อเวลาค่ำสัปปุรุษจึงมาพังเทศน์ที่ศาลานั้นแล้วก็พากันสวดมนต์ เวลาค่ำวัดนี้จึงเงียบเชียบ คงมีแต่การท่องบ่นหนังสือและสวดมนต์

ศาลาเหลืองกลางบ้านนี้ พวกชาวบ้านได้รวบรวมเงินกันสร้างขึ้น เป็นฝากระดานมุงกระเบื้องโดยผีมือของเจ้ากรมปลัดกรมกรมช่างซึ่งอยู่ในหมู่นั้น ได้ช่วยเหลือช่างผู้ก่อสร้างด้วย จึงสิ้นเงินเพียง ราว ๑,๖๐๐ บาท มีพระศิริสมบัติ พระหัถการเลขา พระเทวานฤมิตร์ หลวงวิชัยพลฤทธิ์ หลวงวิจิตร์แว่นฟ้า ขุนสุวรรณไชย เป็นต้น สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ แทนศาลาเก่าหลังเดิม ซึ่งเป็นหลังคามุงจาก ได้มีเทศน์มหาชาติประจำปี เป็นที่ครึกครื้นน่าเลื่อมใส ชาวบ้านใกล้เคียงวัดพระพิเรนทร์ได้มาร่วมทำบุญที่ศาลานี้โดยมาก ไม่ใคร่จะมีผู้มาทำบุญที่วัดให้เป็นการเอิกเกริก โดยเกรงพระยาและคุณหญิง สมบัติยาธิบาล ซึ่งถือสิทธิ์ว่าเป็นเจ้าของวัด

อนุสนธิที่วัดนี้จะเกิดมีการปฏิสังขรณ์เป็นการใหญ่ก็โดยขุนวิสูตร์สมบัติและนายเอม ญาติของคุณหญิงเงิน สมบัติยาธิบาล ซึ่งอยู่ในบ้านเดียวกัน มีความเลื่อมใสนับถือพระอาจารย์เขียวเห็นว่าที่ศาลาเหลืองกลางบ้านมีการทำบุญกันแข็งแรง จึงได้ชักจูงพระยาสมบัติยาธิบาล (ปาน) ให้มีศรัทธาปฏิสังขรณ์สระน้ำที่หลังกุฏีพระอาจารย์เขียว ส่วนขุนวิสูตร์สมบัติสร้างศาลาน้ำบ่อโพง นายเอมสร้างศาลาเล็กสำหรับพัก พอสร้างเสร็จก็ทำบุญ

ฉลองเป็นการใหญ่เหมือนกัน แล้วพระยาสมบัตยาธิบาล (ปาน) ก็ถึงแก่อนิจกรรม ในราว พ.ศ. ๒๔๓๑ พระยาราชสงคราม ขุนวิสูตร์สมบัติ และพระอาจารย์เขียว ช่วยกันแนะนำชักจูงให้คุณหญิงเงิน สมบัตยาธิบาล มีความเลื่อมใสศรัทธาจนได้ออกทุนทรัพย์ก่อสร้างพระอุโบสถหลังที่ปฏิสังขรณ์อยู่นี้ ให้กว้างใหญ่กว่าหลังเดิม กับสร้างศาลาการเปรียญและกุฏีฝากระดานแทนของเก่าที่ชำรุดทรุดโทรม พระอาจารย์เขียวและขุนวิสูตร์สมบัติ ได้มาประชุมกันดูแลจัดการอยู่ด้วยเสมอ โดยพระยาราชสงครามเป็นผู้กำกับการก่อสร้าง และพระอาจารย์เขียวได้ขอแรงชาวบ้านมาช่วยกระทุ้งรากพระอุโบสถและเข้าส่วนทำบุญในการทำพื้นพระอุโบสถ ส่วนที่ฝังศพและกุฏีที่ไว้ศพก็ได้ถูกรื้อถูกเผาจนหมด แต่เมื่อศาลาการเปรียญและกุฏีแล้วเสร็จ และมุงหลังคาพระอุโบสถแล้ว สิ้นเงินราว ๔๐,๐๐๐ บาท ประกอบกับพระอาจารย์เขียวมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ กำลังศรัทธาของคุณหญิงเงิน สมบัตยาธิบาลก็คลายลง คงค่อย ๆ ทำต่อมาจนเสร็จ แต่ไม่สำเร็จสมบูรณ์ดังที่กะการไว้ นับว่าวัดพระพิเรนทร์ค่อยสะอาดขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก แต่วิหารยังคงชำรุดทรุดโทรมเป็นที่มีคนร้ายแอบแฝงอยู่ได้ เพราะอยู่ใกล้โรงบ่อนตรอกขุนพัฒนะแหยม เหลือความสามารถที่พระภิกษุสงฆ์จะคอยห้ามปราม จึงได้เกิดมีที่พักอาศัยของสุภาพชน เป็นที่เกรงขามแก่คนอันธพาลที่จะมาก่อการทุจริต

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ศาลาเหลืองกลางบ้านซึ่งอยู่ริมถนนวรจักร์ สถานที่นั้นได้ถูกตัดเป็นถนนหลวง กรมนคราทรจึงได้ย้ายมาไว้วัดพระพิเรนทร์ ในสมัยพระอธิการเหม เป็นเจ้าอาวาส แล้วก็มีการทำบุญให้ทานและมีแสดงธรรมเทศนาตามเคยสืบเนื่องมา ท่านเจ้าอาวาสองค์นี้ทรงพระไตรปิฎกมากเพราะศึกษาพระปริยัติเรื่อย ๆ มาช้านาน เป็นผู้สันโดษไม่ใคร่จะเอาใจใส่ต่อการปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ที่ท่านรับตำแหน่งเจ้าอาวาสก็โดยพระอาจารย์ทรัพย์ ผู้มีภูมิรู้ในการศึกษาและการปกครองดีเป็นที่นับถือของบรรพชิตและคฤหัสถ์ ท่านรับภาระช่วยเหลือเพื่อให้เป็นประโยชน์ยิ่งแก่วัดและพระพุทธศาสนา ภายหลังจึงได้พระอาจารย์ปอ มาเป็นผู้ช่วยเหลืออีกรูปหนึ่ง พระอธิการเหมจึงประกอบกิจวัตรของท่านโดยปกติ และแนะนำสั่งสอนกุลบุตรในข้อวัตรปฏิบัติให้ประพฤติถูกต้องตามธรรมวินัย

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ข้าพเจ้าพระยาสครราชเรืองยศ เมื่อยังมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงนิเทศยุติญาณ พร้อมด้วยท่านขุนสุวรรณไชย (กุน รักติประกร) บิดา และนายร้อยเอกขุนจำเนียรสงคราม (ศุข รักติประกร ซึ่งเวลานี้ถึงแก่กรรมเสียแล้วแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑) ได้รวมทุนทรัพย์กัน ๓๑๔ บาท ก่อสร้างถนนปูกระเบื้องซิเมนต์ ๑ สาย แต่ประตูกำแพงแก้วทางตะวันออกตลอดมาทางใต้พระอุโบสถ คือระหว่างพระอุโบสถและวิหารเลยมาจนหน้าศาลาดินี้เดี๋ยวนี้ เป็นที่ระลึกในการฌาปนกิจศพคุณยายกลั่นและนางสุวรรณไชย (ฤทธี รักติประกร) มารดา ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระวิศาลวินิจฉัยแล้ว ได้ก่อสร้างถนนทางเหนือพระอุโบสถอีก ๑ สาย คือถนนที่ก่อสร้างอยู่เดี๋ยวนี้ แต่มุมกำแพงแก้วทางตะวันออกติดต่อกับถนนที่ก่อสร้างไว้เดิมตลอดมาอ้อมฐานโพธิ์ใหญ่มาประจบกันที่หน้าศาลาดินเดี๋ยวนี้ และปฏิสังขรณ์ถนนเดิมที่ชำรุดหักพังให้กลับดีอย่างเดิมด้วย สิ้นเงิน ๒๖๐ บาท และก่อฐานโพธิ์ใหญ่กับแท่นไว้พระพุทธรูปหลังพระประธานในพระอุโบสถ สิ้นเงิน ๗๐ บาท และพระเทพวิทยเสถียรเกิดมีศรัทธาได้รื้อสะพานไม้ทางตรอกวัดด้านเหนือไปออกถนนหลวงก่อสร้างเป็นถนนซิเมนต์ให้ติดต่อกับถนนในวัดสายเหนือพระอุโบสถ และพระอาจารย์ทรัพย์ก็ได้เรี่ยไรทำรั้วเหล็กล้อมตามช่องเสาพระอุโบสถ บ้องกันพวกอันธพาลไม่ให้เข้าอาศัยในบริเวณพระอุโบสถให้เป็นที่สกปรกดังแต่ก่อน

เมื่อพระอธิการเหมถึงแก่มรณภาพ พระอธิการปอได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสแทนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ท่านผู้นี้ได้เป็นกำลังช่วยเหลือพระอธิการเหมมาช้านาน เชี่ยวชาญในทางพระปริยัติ และปฏิบัติทางสมถะวิปัสสนา มีความสามารถในทางปกครองดี เป็นที่รักใคร่นับถือของชาววัดชาวบ้าน มีผู้ศรัทธาทำบุญให้ทานช่วยเหลือเปลี่ยนแปลงแก้ไขซ่อมแซมกุฏีเก่าและปลูกใหม่รวม ๘ หลัง เป็นเงินประมาณ ๖,๐๐๐ บาทเศษ ให้เป็นที่เรียบร้อยขึ้นอีก และท่านบอกบุญรื้อวิหารเก่าที่ชำรุดใช้การไม่ได้ แล้วก่อสร้างขึ้นใหม่ซึ่งปรากฏอยู่ทุกวันนี้ สิ้นเงินประมาณ ๗,๐๐๐ บาท และก่อกำแพงแก้วล้อมพระอุโบสถและวิหารให้ดีขึ้นกว่าเดิม สิ้นเงินประมาณ ๑,๒๐๐ บาท แต่นั้นมาก็เป็นที่

---

๑. ศาลาเมรุเผาศพปัจจุบัน

ปลอดภัย มีที่พักอุบาสกอุบาสิกาได้อยู่อาศัยอุปฐากวัด และมีการแสดงธรรมเทศนาในพระอุโบสถและวิหารในวันธรรมสวนะ การก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ครั้งนี้มี นายหวอด, นางชม แก้วพาณิชย์ นายจิ๋วและนายกรานต์ พ่วงศแพทย์ เป็นกำลังสำคัญในการออกทุนทรัพย์และชักจูงให้มีผู้ศรัทธามาช่วยเหลือ และนางบุญได้ชักนำนางรามโยธี (สิน) มาสร้างโรงเรียนบาลีขึ้น ๑ หลัง ราคา ๓,๕๐๐ บาท และได้สร้างถนนข้างกุฏีอีก ๑ สาย เป็นเงิน ๑๐๐ บาท แต่สมัยนั้นได้เงินมาก็ใช้จ่ายก่อสร้างไป ไม่ได้ทำบัญชีไว้เป็นหลักฐาน แต่เมื่อประมาณดูสิ่งที่ก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ทั้งหมดเท่าที่จำได้ประมาณ ๑๗,๘๐๐ บาท และท่านผู้นี้เป็นผู้ก่อร่างให้เกิดโรงเรียนสอนภาษาไทยอย่างสมัยทุกวันนี้ โดยอนุญาตให้อาศัยสอนที่ระเบียงหน้าพระอุโบสถ และท่านชำนาญในการแสวงหาพิธีทำบุญกาลทานในทางพระพุทธศาสนา ทำให้เป็นตัวอย่าง และเป็นผู้ที่มีใจคอกว้างขวางโอบอ้อมอารี มีวาจาละมุนละม่อม แนะนำพร่ำสอนให้ผู้ที่ได้สดับฟังมีจิตน้อมไปในทางสัมมาปฏิบัติ และมีพระภิกษุสงฆ์สอบไล่พระปริยัติได้เป็นเปรียญในวัดนี้เป็นครั้งแรก ท่านได้ถึงแก่มรณภาพไปเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๒

พระมหาปุ่น เปรียญ ๔ ประโยค ซึ่งเป็นศิษย์ของท่าน ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการรักษาวัดพร้อมด้วยพระภิกษุเขียว พระภิกษุยา และพระภิกษุคง ก็ได้บำรุงกิจวัตรเจริญรอยพระอธิการปอต่อมา ครั้นเมื่อกลางเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ ข้าพเจ้าพระยาสครราชเรืองยศได้ก่อสร้างแท่นอาสน์สงฆ์ ๔ แท่น และก่อถนนแต่บันไดวิหารตรงมาทางบันไดพระอุโบสถ ๒ สายเป็นที่ระลึกคราวทำบุญ ๗ วัน ศพนายเฉลิม รักติประกร บุตร และลาดซิเมนต์ริมวิหารให้ถนน ๒ สายเดินได้ถึงกันสิ้นเงิน ๒๑๔ บาท พระยาอุปเทศทวยหารช่วยออกเงินด้วย ๔๐ บาท โดยถือเอาเป็นเจ้าของแท่นอาสน์สงฆ์ ๑ แท่น ทางหน้าบันไดพระอุโบสถทิศตะวันตก จึงรวมเป็นเงินก่อสร้างคราวนี้ ๒๕๔ บาท เป็นเหตุให้สถานที่อันรกสะอาดเรียบร้อยดีขึ้น และในระหว่างนั้น นางบุญอุปฐากวัด ได้ชักจูงนางรามโยธี (สิน) ให้มีศรัทธาได้บริจาคทรัพย์สร้างศาลาเหลืองเป็นศาลาการเปรียญขึ้นใหม่อีก โดยเอาศาลาเหลืองเดิม รวมเข้าด้วยสิ้นเงิน ๗,๘๗๙ บาท ๕ สตางค์ พระมหาปุ่นพร้อมด้วยกรรมการที่ชำนาญในวิชาช่างได้ช่วยเหลือตรวจตราในการก่อสร้างนี้ด้วย เมื่อเห็นสิ่งใดที่ควรทำเสียเองได้

ก็ทำ ไม่ให้ช่างตบตาหลอกลวงเอากำไร จึงได้เป็นศาลาที่ดีมีความมั่นคง โดยเสียเงินน้อยแต่พอสมควร และใต้ถุนศาลาท่านได้เทคอนกรีตจนอาศัยใช้ตั้งโรงเรียนภาษาไทยอยู่ชั่วคราวได้ นายไล้ นางส้วน เจ้าของร้านเจริญทรัพย์เกิดความเลื่อมใสได้เอาไฟฟ้าช่อพวงใหญ่ราคา ๘๐ บาท มาถวายให้ติดไว้ที่เพดานตรงกลางศาลา ต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๕ นางเผื่อนได้มอบทุนทรัพย์ให้สร้างกุฏิฝากระดานมุงกระเบื้อง ๓ ห้อง ๒ ชั้น ๑ หลัง[๑] เป็นเงิน ๑,๕๐๐ บาท การก่อสร้างปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุในวัดนี้ ผู้ศรัทธามักจะมอบหมายให้ท่านผู้นี้เป็นผู้ควบคุมการก่อสร้าง แต่ละสิ่งละอย่างนั้นท่านต้องลำบากตรากตรำออกความคิดอ่านอย่างรอบคอบ และบางอย่างจัดทำเองกว่าจะเรียบร้อย ผู้ที่ศรัทธาได้มาเห็นด้วยตาจึงเกิดเลื่อมใสในการที่ท่านใช้จ่ายมัธยัสถ์ คือทุนทรัพย์น้อยแต่ได้สิ่งที่ทำนั้นดีเกินค่า ทั้งการปฏิบัติทางศาสนาก็เจริญดีเป็นลำดับมิได้บกพร่อง

ต่อมาเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านผู้นี้มีความเบื่อหน่ายในสมณเพศจะลาสิกขาบทวันที่ ๑๙ เดือนนั้น ชาวบ้านได้ทราบเรื่องในวันนั้นจึงมอบให้พระกำแพงเพ็ชร์ (เจ้ากรมแย้ม บุณณภูมิ) หมื่นช่วยสำเริงสรวญ (ทองสุข ชัยวรรณ์) นายเฉยเนียมทอง ไปร้องเรียนต่อเจ้าพระคุณสมเด็จพระวันรัต เจ้าอาวาสวัดสุทัศน์ฯ[๒] เดี๋ยวนี้ ซึ่งเวลานั้น ท่านยังดำรงตำแหน่งเจ้าคณะแขวงของวัดนี้ นับว่าเป็นโชคดีที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ท่านห้ามปราม ท่านผู้นี้ซึ่งประกอบด้วยคุณธรรมความดีจนเป็นที่รักใคร่นับถือของชาวบ้าน มิให้ลาสิกขาบท แล้วเลยตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสในวันนั้น พระภิกษุสงฆ์ทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ปีติยินดีทั่วกัน และท่านผู้นี้ก็มีความพยายามรักษาตำแหน่งหน้าที่และฝึกฝนตนจนมีความสามารถค้นคว้าหาหลักธรรมมาแสดงสั่งสอนสัปปุรุษให้เกิดศรัทธา นับว่าเจ้าอาวาสเดี๋ยวนี้เป็นองค์แรกที่แสดงธรรมเทศนาได้ และเป็นผู้ที่ได้บำรุงวัดวาอารามให้มีความวัฒนาถาวรก้าวขึ้นสู่ความเจริญโดยลำดับ

อนึ่ง วัดนี้ตั้งอยู่ย่านกลางระหว่างหมู่บ้านผู้คนสำส่อนพลุกพล่าน มีทางเข้าออกสะดวกได้หลายทาง จึงเป็นการยากที่จะรักษาความปลอดภัยและรักษาความสะอาด แต่ก็อาศัยด้วยเจ้าอาวาสเป็นผู้มีกิริยาวาจาสุภาพสมานสามัคคีในระหว่างบรรพชิตและ

---

๑. คือกุฏิหลังกลาง หน้า ร.ร. พระปริยัติธรรม ในปัจจุบัน

๒. คือสมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทวมหาเถร)

คฤหัสถ์ที่อยู่ในวัดให้มีน้ำใจช่วยเหลือกัน จึงมีความเจริญเรียบร้อยตลอดมา และท่านได้จัดสร้างกุฏีตึก ๒ ชั้น ๑ หลัง สิ้นเงิน ๑,๑๔๓ บาท ๕๙ สตางค์ ด้วยเงินทุนของวัดที่รวบรวมไว้สำหรับบำรุงวัด ต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๗ ท่านเรี่ยไรได้เงินสร้างศาลาดิน ๑ หลัง[1] เป็นเงิน ๙๓๘ บาท ๓๖ สตางค์ และนางสาวลูกจันทน์ (ตุ๊) ได้มอบโคมไฟฟ้าช่อ ๑ พวง กับหมื่นช่วยสำเริงสรวญ (ทองสุข ชัยวรรณ์) ได้มอบโคมไฟฟ้า ๒ ดวงให้ติดที่เพดานศาลาดินนี้ และใน พ.ศ. ๒๔๗๘ พระภิกษุสุนทร์เรี่ยไรได้เงิน ๑,๒๐๐ บาท มารวมกับเงินของวัดอีก ๕๐๓ บาท ๘ สตางค์ เป็นเงิน ๑,๗๐๓ บาท ๘ สตางค์ สร้างกุฏีตึก ๒ ชั้นได้ ๑ หลัง[2] และพระดุลยพนธ์อรรถวากย์ สร้างตู้กระจกเป็นชนิดรูปมณฑปเป็นที่ประดิษฐานพระประธานในวิหาร ๑ ตู้ เงิน ๑๐๐ บาท และได้มีผู้ก่อสร้างแท่นอาสน์สงฆ์เพิ่มเติมอีกคนละ ๑ แท่น คือ พระวิทยาฯ ๔๓ บาท นางสาวจำเนียร ๓๕ บาท หมื่นช่วยสำเริงสรวญ (ทองสุข ชัยวรรณ์) ๓๕ บาท นายบุญจันทร์ โตวิสุทธิ์ ๔๐ บาท รวม ๔ แท่น

เมื่อการก่อสร้างปฏิสังขรณ์อย่างอื่น ๆ ค่อยได้ระเบียบขึ้น แต่ก็ยังมีสิ่งอุปสรรคบางอย่างที่ขัดขวางจำเป็นต้องรอไว้จะให้เป็นการเรียบร้อยทั้งหมดยังไม่ได้ ในระหว่างนี้ นายธง ไผ่ประดิษฐ์ มีจิตศรัทธาได้บอกความจำนงกับท่านเจ้าอาวาสว่า มีความประสงค์จะมอบเงินให้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถเป็นจำนวน ๒,๐๐๐ บาท เมื่อไม่เพียงพอก็ขอให้เรี่ยไรเพิ่มเติมต่อไปจนสำเร็จ ท่านเริ่มจะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ได้ขอให้ข้าพเจ้าพระยาสครราชเรืองยศ นายสร่าง แต่งประณีต (นายอำเภอบ้อมปราบ) เจ้าอุดมสมนึก ณ เชียงใหม่ นายใหญ่ สีตะวาทิน หมื่นช่วยสำเริงสรวญ (ทองสุข ชัยวรรณ์) นายกรานต์ พั่ววงศ์-แพทย์ นายอ่ำ ขำคมนิกร นายสองเมือง ผู้วิจารณ์ นายแผลง วงษ์นุช ผู้ที่ได้อุปการะช่วยเหลือเกื้อกูลทำบุญในวัดนี้ ช่วยเป็นกรรมการเรี่ยไรทำบุญปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ซึ่งเวลานั้นชำรุดทรุดโทรมมาก อิฐปูนและกระเบื้องร้าวรานน่าหวาดเสียวต่ออันตราย

ในชั้นแรกต่างก็หนักใจในเรื่องที่จะเรี่ยไร เพราะจะต้องใช้เงินเป็นจำนวนมาก และเป็นการรบกวนชาวบ้านที่เขาต้องทำมาหากิน แต่เมื่อได้เคยเห็นท่านเจ้าอาวาสเป็น

---

๑. คือศาลาหลังกลาง ที่ตั้งเมรุเผาศพในปัจจุบัน แต่ภายหลังได้ยกพื้นสูงขึ้นกว่าเดิม

๒. คือกุฏีตึก หน้า ร.ร. พระปริยัติธรรมด้านตะวันออกในปัจจุบัน

ผู้เอาใจใส่ในการพระศาสนาและการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ โดยหวังประโยชน์เพื่อจะทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา และเป็นผู้อุดหนุนการศึกษาให้มีความเจริญจนเกิดมีโรงเรียนประชาบาลขึ้น ทั้งเป็นผู้มั่นคงในกิจวัตรทำอะไรทำจริง แสดงสิ่งที่ได้ทำไปให้เห็นความบริสุทธิ์ มุ่งแต่จะยังประโยชน์ส่วนรวมเป็นใหญ่ และที่เรี่ยไรก็เป็นแต่ขอความช่วยเหลือจะมากหรือน้อยก็สุดแต่ความศรัทธาที่เขาจะเจียดเอามาทำบุญได้ตามควร ดีกว่าที่จะเสียไปในสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ และจะทำให้พระอุโบสถราคาหลายหมื่นบาทที่ชำรุด ซึ่งนับวันแต่จะทรุดโทรม ให้กลับดีมีความถาวรไปได้อีกนาน จึงได้ตกลงพร้อมใจกันในวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๘ รับช่วยเหลือเจ้าอาวาส กับพระภิกษุเขียว พระภิกษุคง (เวลานี้มรณภาพเสียแล้ว) พระภิกษุสุนทร์ (เวลานี้ลาสิกขาแล้ว) จัดการบอกบุญและปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ต่อมาก็มีผู้ศรัทธามาก แม้แต่ได้ทราบข่าวก็มาเข้าส่วนทำบุญด้วยก็มี และพระภิกษุสามเณรในวัดนี้ ก็ได้ช่วยเหลือเอาใจใส่ต่อการปฏิสังขรณ์และกิจการพระศาสนาเป็นอย่างดี เป็นที่นำมาซึ่งความเลื่อมใสให้สาธุชนเกิดศรัทธาปสาทะยิ่งขึ้น จนได้ทุนทรัพย์พอที่จะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถให้เรียบร้อยพอควรแก่ที่เป็นปูชนียสถาน และยังได้ก่อสร้างซุ้มประตู และถนนเพิ่มเติมขึ้น ดังที่ปรากฏอยู่ ณ เวลานี้ สิ่งที่ทำให้เห็นผล คือการปฏิสังขรณ์หลังคาพระอุโบสถที่ร้าวรานชำรุด ให้คืนดีมั่นคงกว่าแต่ก่อน และมุงหลังคาด้วยกระเบื้องเคลือบสี ทำให้รัศมีเด่นขึ้นจนปรากฏไปในที่ไกล และเพิ่มซุ้มประตูและหน้าต่างพระอุโบสถให้มีลวดลายเสมาธรรมจักรซึ่งเป็นหลักพระพุทธศาสนา ส่วนบานประตูหน้าต่างนั้นช่างกำลังลงรักปิดทองเขียนลายรดน้ำอยู่เพื่อให้สมทรงของพระอุโบสถ มีความงดงามสะอาดตาเป็นที่นำมาซึ่งความเลื่อมใสของผู้บริจาคทรัพย์ ซึ่งมาทำบุญให้ทานหรือผ่านไปมา ส่วนที่ทำเสร็จและได้จ่ายเงินไปแล้วปรากฏตามหลักฐานเป็นเงิน ๗,๐๓๙ บาท ๘๔ สตางค์ กับค่าก่อสร้างซุ้มประตูวัด ๒ ซุ้ม เงิน ๗๓๒ บาท ๖๗ สตางค์ ป้าย ๒ แผ่นบอกนามวัดดุนด้วยตัวทองมองเห็นได้ทั้งสองหน้าเป็นราคาเงิน ๘๘ บาท ๙๘ สตางค์ เพื่อให้เป็นที่หมายรู้ได้ว่าเป็นเขตของวัดกับสร้างถนนคอนกรีตยาว ๑๕ วา สิ้นเงิน ๒๔๔ บาท ๗๕ สตางค์ เพื่อเป็นสาธารณประโยชน์แก่ผู้ที่ไปมาโดยกิจธุระหรือประกอบกองการกุศล อนึ่งถนนสายนี้โดยตรงตั้งแต่ซุ้มประตูวัดทางตะวันออกไปจดศาลาการเปรียญริมฐานโพธิ์ใหญ่ ซึ่งได้แก้ไขเปลี่ยน

แปลงให้กระทัดรัด โดยต้นโพธิ์ใหญ่ชำรุดผุพัง เหลือแต่ต้นเล็ก เป็นถนนยาว ๓๖ วา แต่เมื่อก่อเป็นถนนเทคอนกรีตได้เพียง ๑๕ วา ก็พอหมดทุนทรัพย์ที่เรี่ยไรได้ จึงได้รอไว้เพื่อจัดการก่อสร้างเพิ่มเติมภายหลัง คงยังขาดอยู่อีก ๒๑ วา ในระหว่างนั้น พระภิกษุยาวัดจักรวรรดิราชาวาสได้ทราบเรื่องนี้ ก็มาตรวจดู และเกิดความเลื่อมใสในการบูรณะสิ่งที่ยังขาดตกบกพร่องให้สมบูรณ์จะเป็นผลานิสงส์อย่างไพศาล จึงได้มาตกลงกับท่านเจ้าอาวาสเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายนนี้ รับช่วยเหลือบริจาคทรัพย์ ๒๑๗ บาท ๕๕ สตางค์ (ในจำนวน ๒๑๗ บาท ๕๕ สตางค์นี้ มีผู้บริจาคร่วมด้วย ๔๐ บาท ๙๕ สตางค์) ก่อสร้างถนนที่ยังขาดอยู่อีก ๑๓ วา ส่วนที่ยังขาดอยู่อีก ๘ วานั้น นายอ่ำ ขำคมนิกร สามี และนางสาตร์ ขำคมนิกร ภรรยา กับหมื่นช่วยสำเริงสรวญ (ทองสุข ชัยวรรณ์) สามีและนางเชื้อ ชัยวรรณ์ ภรรยา ได้เกิดศรัทธาเลื่อมใสบริจาคทรัพย์ร่วมทุนกันให้สร้างเพิ่มเติมตลอดทั้ง ๘ วา เป็นเงิน ๑๓๕ บาท ๔๐ สตางค์ ให้เป็นถนนสมบูรณ์ตลอดสาย และเร่งรัดกันให้สำเร็จได้ทันงานพิธีคราวนี้

นอกจากนี้เจ้าอุดมสมนึก ณ เชียงใหม่ ยังได้ชักจูง คุณหญิงพิศ พิทักษ์ชลหาร ให้มีความเลื่อมใสมอบทุนทรัพย์ให้เจ้าอาวาสสร้างธรรมาสน์ทรงมณฑปเสร็จเรียบร้อยแล้ว ๑ หลัง เป็นที่แสดงธรรมเทศนาประจำวัน มาไว้ในศาลาการเปรียญหลังเหลืองเป็นเงิน ๕๑๐ บาท กับได้เอาเงินของวัดต่อเพิ่มเติมอีก ๒๐ บาท รวมเงินที่ได้ก่อสร้างปฏิสังขรณ์ในสมัยเจ้าอาวาสรูปนี้ นอกจากเงินของวัด ๑,๖๖๖ บาท ๖๗ สตางค์แล้ว คงเป็นส่วนของผู้ศรัทธาบริจาคเป็นจำนวนเงิน ๒๑,๐๗๒ บาท ๔๐ สตางค์ ส่วนที่มีผู้ก่อสร้างและซื้อของเบ็ดเตล็ดถวายไว้ให้วัดใช้ก็มี แต่เมื่อไม่ปรากฏราคาแน่นอนหรือเป็นสิ่งที่เล็กน้อย จึงมิได้จาระไนไว้ในที่นี้

อาศัยเหตุผลที่ได้กล่าวมาโดยยืดยาว เพื่อให้เห็นกรุณาได้ทราบว่า การพระศาสนาและการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ของวัดนี้ที่ได้เจริญมาเป็นลำดับ ก็โดยอาศัยทุนทรัพย์ของผู้มีศรัทธาและเกียรติยศชื่อเสียงของเจ้าอาวาสกับผู้ช่วย และความไมตรีของบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่ได้อยู่ในวัดนอกวัดสามัคคีพร้อมเพรียงกัน และผลของการงานย่อมเป็นพยานแสดงถึงความอุสาหะวิริยภาพและความตั้งใจดีของผู้ทำ สำหรับผู้ที่อยู่ใกล้เคียงและ

รู้เห็นสภาพเดิมของวัดนี้ เมื่อได้เห็นสภาพของวัดเปลี่ยนแปลงมา ต่างมีความปีติยินดีปลาบปลื้มทั่วกัน เพราะไม่ได้นึกฝันว่าจะมีความเจริญขึ้นถึงเพียงนี้ การที่ใต้เท้ากรุณาได้มาให้เกียรติยศแก่วัดนี้ ย่อมเป็นที่เฉลิมศรัทธาวิริยะของผู้ใจบุญทั้งหลายให้แก่กล้า จึงเป็นที่หวังได้ว่า การพระศาสนาและการก่อสร้างปฏิสังขรณ์ของวัดนี้ต่อไป จะเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยและเจริญยิ่งๆ ขึ้น

เวลานี้เป็นศุภมงคลอันดีแล้ว ขออาราธนาใต้เท้ากรุณาได้โปรดประกอบพิธียกป้ายนามวัดพระพิเรนทร์ ที่จะนำขึ้นสู่ซุ้มประตูทั้งสองนี้ให้เป็นปฐมฤกษ์ เพื่อเป็นศิริมงคลแก่วัดนี้ และเป็นกุศลบุญราศีแก่ผู้ที่ช่วยเหลือ และผู้บริจาคทรัพย์ให้ได้รับศุภอิฐวิบูลยผลสมความปรารถนาทุกประการ

แล้วแต่จะโปรด

สครราชเรืองยศ

สุนทรพจน์*

ของ

พระพิมลธรรม เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ

ในงานพิธียกป้ายนาม วัดพระพิเรนทร์

วันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

ข้าพเจ้าได้ฟังทราบรายงานความเป็นไปแห่งวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งพระยาสครราชเรืองยศบรรยายมานั้น รู้สึกพอใจในความสามัคคีของคณะกรรมการทั้งฝ่ายวัดและฝ่ายบ้านเป็นอันมาก ตามรายงานนั้นแสดงว่าในระหว่าง ๕๑ ปี คือแต่ พ.ศ. ๒๔๒๙ จนถึง พ.ศ. นี้ วัดนี้มีการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ขึ้นโดยลำดับตลอดถึงการศึกษาและกิจวัตร ทั้งนี้สำเร็จด้วยความเอาใจใส่ของเจ้าอาวาส และความสามัคคีของพุทธศาสนิกชนในยุคนั้น ๆ เป็นลำดับมา ครั้นมาบัดนี้ เจ้าอาวาสก็ได้ดำเนินการอนุวัตตามรอยนั้นอีก ได้จัดการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงแก้ไขให้เจริญยิ่งขึ้น ทั้งการปฏิสังขรณ์ การศึกษาและกิจวัตร ปลูกศรัทธาปสาทะของพุทธศาสนิกชนจนได้ท่านเหล่านั้นมาเป็นกำลังช่วยอุปถัมภ์ด้วยความสมัครพรักพร้อมยิ่งขึ้น ดังแจ้งอยู่ในรายงานที่คณะกรรมการแสดงมาแล้วนั้น ที่จริงวัดนับเป็นสถานที่สำคัญของพุทธศาสนาส่วนหนึ่ง เพราะเป็นสถานที่ประชุมอบรมศีลธรรมของสาธุชนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ถ้าวัดใดเจ้าอาวาสผู้ปกครองมีความรู้ความสามารถ ชักจูงคฤหัสถ์และบรรพชิต ให้ร่วมกันทำกิจพระพุทธศาสนาตามหน้าที่ของตน ๆ โดยพรักพร้อมแล้ว วัดนั้นก็มีความเจริญโดยลำดับ ไม่เสื่อมทราม แต่ความเสื่อมทรามความเจริญย่อมมีเป็นคู่กัน จะหลีกเลี่ยงความเสื่อมดำเนินในทางเจริญได้ ก็เพราะอาศัยความรู้เป็นหลัก ถ้าคนที่มีความรู้เช่นนั้นมีอยู่ ในหมู่ใด สมาคมใด

---

* คือ สมเด็จพระวันรัต เขมจารีมหาเถระ (เฮง ป.ธ.๙)

อาจบรรเทาทุกข์บำรุงสุขของหมู่สมาคมนั้น และอาจให้หมู่สมาคมประสบแต่ความเจริญมิให้ประสบความเสื่อมได้ สมดังนัยพุทธภาษิตว่า สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท การบังเกิดขึ้นแห่งท่านผู้รู้ทั้งหลายเป็นเหตุให้เกิดสุขดังนี้ ท่านผู้มีความรู้ดีเช่นนั้น ย่อมมองเห็นความเสื่อมทรามความเจริญได้ไกล อัธยาศัยก็มุ่งแต่จะหาทางปลดเปลื้องความทุกข์บำรุงสุขให้แก่หมู่สมาคมอยู่เสมอ จึงได้จ่ายความรู้ที่ได้มานั้นให้แก่ผู้อื่นโดยวิธีแนะนำหรือพร่ำสอนหรือชักจูงจนเขาได้รับความรู้และปฏิบัติตนในศีลธรรม จัดว่าได้ให้ความรู้อันเป็นหนทางแห่งความสุขแก่คนทั่วไปได้ ในพุทธภาษิตแห่งบทที่ ๒ ในพระคาถาเดียวกันว่า สุขา สทฺธมฺมเทสนา การแสดงสัทธรรมให้เกิดสุขดังนี้ ความสุขที่เกิดเพราะความรู้จักปฏิบัติตนก็ดี หรือเกิดแต่การแนะนำพร่ำสอนจนเขามีความรู้ปฏิบัติตนได้ดีก็ดี ยังเป็นความสุขเฉพาะตัว ต่อเมื่อใช้ความรู้ในทางรวมกำลังกายกำลังใจกัน ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่มหาชนได้แล้ว จัดเป็นความสุขอันยิ่งใหญ่ เพราะการรวมแรงแห่งกายและใจมาทำกิจร่วมกันเช่นนั้น แม้กิจนั้นจะน้อยหรือใหญ่ก็ตาม ย่อมสำเร็จได้ทุกเมื่อ เพราะฉะนั้นท่านจึงได้สรรเสริญความสามัคคีไว้ในที่หลายสถาน ดังในคาถานี้ก็แสดงไว้ในบทที่ ๓ ว่า สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี ความพร้อมเพรียงของหมู่เป็นเหตุให้เกิดสุขดังนี้ แต่ความสามัคคี ถ้าเป็นไปในทางที่ชั่วก็เป็นเหตุให้เกิดความเสื่อม หรือเป็นแต่สามัคคี แต่ไม่ได้บำเพ็ญกิจการที่เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่หมู่คณะสมาคม ผลก็เพลาและแคบไป เหตุฉะนี้ จึงตรัสเป็นบทที่ ๔ ว่า สมคฺคานํ ตโป สุโข ตบะคือการงานที่ชอบ ในที่นี้ได้แก่การบำเพ็ญบุญและอบรมศีลธรรม การบริหารวัดเป็นต้น ของพวกที่สมัครพรักพร้อมกันเป็นสุขดังนี้ ตามที่กล่าวมานี้ แสดงถึงอุบายให้เกิดสุข ๔ ประการ คือ สุขเกิดแต่การอุบัติแห่งท่านผู้รู้ สุขเกิดแต่การแสดงธรรม สุขเกิดแต่การสามัคคี และสุขเกิดแต่ตบะของผู้พร้อมเพรียงกัน

วัดพระพิเรนทร์ในเวลานี้ ได้รับการศึกษาในศีลธรรมทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ทั้งหัวหน้าก็เป็นผู้นำที่ดีทั้งสองฝ่าย รวมสามัคคีช่วยกันจัดการวัดทั้งการบริหารและการศึกษาตามความรู้ความสามารถของตน ๆ จนเจริญขึ้นดังปรากฏอยู่นี้ และยังได้รักษาทำนุบำรุงต่อไปอีก นับว่าได้ดำเนินความปฏิบัติอันเป็นหนทางแห่งความสุข ต้องตาม

พระพุทธภาษิตดังกล่าวมาฯ วาระนี้ เป็นมงคลสมัยอันดีงาม จะได้เปิดป้ายนามวัดพระพิเรนทร์ เพื่อผู้ที่แลเห็นจะได้ทราบและน้อมใจในศีลธรรมอันเป็นสวัสดิมงคล

ขออำนาจคุณพระรัตนตรัย พร้อมด้วยอำนาจแห่งทานศีลภาวนามัยที่ท่านพุทธศาสนิกชนบำเพ็ญเสมอมา จงเป็นปฏิพาหโนบาย ป้องกันสรรพพิบัติอุปัทวันตราย ขอท่านทั้งหลายจงเจริญด้วย อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ บรรลุความสุขสวัสดิ์ทั่วหน้ากันทุกท่าน เทอญ ฯ.

๓. จดหมายส่วนตัวเล่าประวัติวัดพระพิเรนทร์

บ้านบาตร์เลขที่ ๑๔๕๐ ริมสี่แยกวรจักร์
อำเภอบ้อมปราบ จังหวัดพระนคร
วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

นมัสการ ท่านมหาปุ่น เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์

ด้วยวัดนี้เดิมจะมีนามชื่อไรไม่ปรากฏ เป็นวัดโบราณเก่าแก่มาก ผมสันนิษฐานว่าน่าจะก่อนกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๒๑ คราวสร้างวัดเทพศิรินทราวาส มีการก่อพระเจดีย์ดินเพราะที่นั่นลุ่ม ผมได้ไปกับท่านผู้ใหญ่ในการก่อพระเจดีย์ดินนั้นด้วย เวลานั้น วัดพระพิเรนทร์นี้ชำรุดคร่ำคร่าเต็มทีแล้ว พระอุโบสถและวิหารเก่ามีต้นโพธิ์ขึ้นบนหลังคาแตกกิ่งก้านสาขาใหญ่ตะไคร่น้ำจับหลังคาเสียจนดำ และจะเป็นเช่นนี้มากี่สิบปีแล้วก็ไม่ทราบ กุฏีที่พระสงฆ์อยู่เป็นฝาขัดแตะ ถือปูนมุงกระเบื้องบ้าง ฝากะแชงอ่อนมุงจากบ้าง ฝาขัดแตะกรุจากบ้าง ส่วนกุฏีสมภาร (ไกร) ซึ่งอยู่ที่โรงเรียนประชาบาลเดี๋ยวนี้ เป็นฝากระดานหลังคาแฝดมุงกระเบื้องหันหน้าสู่ทิศเหนือ และมีกุฏีฝากระดานมุงกระเบื้องอยู่ทางตะวันออก ๑ หลัง มีนอกชานรอบแต่ก็ทรุดโทรมเต็มทีแล้ว คงมีกุฏีฝากระดานอีกหลังหนึ่ง อยู่ริมต้นโพธิ์ข้างสระทางตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นหลังคาแฝดมุงกระเบื้อง พระอาจารย์เขียวผู้เฒ่าอยู่ ซึ่งเวลานี้ได้เปลี่ยนแปลงไปหมดแล้ว กุฏีสมภาร (เทศ) ต่อจากสมภาร (เอี่ยม) เป็นกุฏีฝากระดานหลังเล็กอยู่ทางหน้าโรงเรียนประชาบาล ส่วนกุฏีสมภาร (เอี่ยม) ซึ่งต่อจากสมภาร (ไกร) เป็นกุฏีใหญ่เดี่ยวฝากระดานมุงกระเบื้อง คือหลังที่ท่านอยู่และเปลี่ยน

แปลงสร้างใหม่ ถัดประตูวัดด้านใต้เข้ามา มีศาลาการเปรียญฝากระดานมุงกระเบื้องถือปูนมีไก่แจ้กระเบื้องเคลือบต่างช่อฟ้าหรือศีรษะพระยานาค แต่ชำรุดทรุดโทรมโยเยเต็มทีแล้ว ส่วนตอนหลังวัดทางตะวันตกมีต้นจิ้วและต้นสัตบรรณ ลำต้นสูงใหญ่มาก แหงนคอตั้งบ่า มีรากที่อยู่บนดินสูงราว ๒ ศอกกว่า และยาวไปมาก ได้ถูกตัดโค่นลงหมดเมื่อคราวสร้างพระอุโบสถใหม่ ต้นไม้ที่ใหญ่โตเช่นนี้ประมาณอายุราว ๒๐๐–๓๐๐ ปี เมื่อเทียบกับต้นโพธิ์วัดพระพิเรนทร์ที่ยังอยู่ ชั่วระยะ ๕๐ ปี ก็ไม่ใหญ่ไปกว่าเก่าเท่าใด พระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาสสร้างได้ประมาณ ๖๐ ปี ไม่ชำรุดหรือเก่าเท่าไร อาจเป็นเพราะได้รับการบำรุงอยู่เสมอ ส่วนพระอุโบสถวัดพระพิเรนทร์หลังใหม่นี้ คุณหญิงเงินสมบัติยาธิบาล สร้างเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๑ ภายหลังวัดเทพศิรินทราวาสราว ๑๐ ปี เมื่อปฏิสังขรณ์คราวนี้ ก็ยังไม่ชำรุดทรุดโทรมมากเหมือนหลังเก่า

เมื่อปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๙๒ เจ้าและขุนนางเจ๊สัว, ราษฎรผู้มีทรัพย์, พระราชาคณะ สร้างและปฏิสังขรณ์วัดในหมู่บ้านในสวนและหัวเมืองเป็นอันมาก เมื่อไม่ได้ถวายเป็นพระอารามหลวงหรือเพราะไม่เป็นวัดใหญ่ จึงไม่ได้พรรณนาชื่อไว้ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ หน้า ๓๔๖ คงมีพรรณนาไว้แต่วัดใหญ่ ๆ และสำคัญล้วนแต่เป็นวัดโบราณที่ได้ปฏิสังขรณ์ขึ้นโดยมาก ที่สร้างขึ้นใหม่นั้นน้อย ส่วนวัดพระพิเรนทร์นั้นอยู่ในจำนวนวัดโบราณที่เก่าแก่มาก จนต้นโพธิ์ใหญ่หลังพระอุโบสถเดี๋ยวนี้ผุหมดแล้ว และได้ความว่าก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาถือกันว่า พระวิหารเป็นสิ่งสำคัญกว่าพระอุโบสถ วิหารวัดนี้ก็ใหญ่โตกว้างขวางกว่าพระอุโบสถ ต่อมาสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงถือกันว่าพระอุโบสถเป็นสิ่งสำคัญกว่าพระวิหาร และนิยมสร้างพระอุโบสถอย่างใหญ่โตงดงาม อนึ่งนามวัดนี้มีหลักฐานได้ความว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงแปลงนามวัดต่าง ๆ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ หน้า ๔๐๖ ว่า วัดขำเขมการาม แปลงว่า วัดขำโคราช คราวเดียวกับวัดจางวางดิษ แปลงว่าวัดดิศานุการาม วัดใหม่จางวางพ่วง แปลงว่า วัดเทวีวรญาติ ซึ่งเคย

เห็น เมื่อราวสร้างวัดเทพศิรินทราวาส ทั้ง ๒ วัดนี้ยังกลางใหม่กลางเก่าอยู่ ซึ่งสันนิษฐานว่าจะได้สร้างเมื่อรัชกาลที่ ๓

อนึ่ง เมื่อราว ๕๐ ปีมานี้ วัดขำโคราชปรากฏชื่อว่าวัดพระพิเรนทร์ จะโดยเหตุใดไม่ปรากฏหลักฐาน แต่ในทางราชการก็ยังใช้นามว่าวัดขำโคราช พระยาสมบัติยาธิบาล (ปาน) และคุณหญิงเงิน สมบัติยาธิบาล ยึดถืออำนาจเป็นเจ้าของ และกล่าวผสมกันเวลานั้นว่า พระพิเรนทร์ชื่อขำเป็นผู้สร้าง แล้วไปเป็นเจ้าเมืองโคราช แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐาน เมื่อได้ตรวจดูหนังสืออานามสนามยุทธของนาย ก.ศ.ร.กุหลาบ ซึ่งกล่าวว่าเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิง) ที่สมุหนายกในรัชกาลที่ ๓ เรียบเรียงไว้เล่ม ๑ ตอนที่ ๑ หน้า ๔๔ ปรากฏว่าเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๖๙ เมื่อเจ้าอนุเวียงจันทร์เป็นขบถ ลงมากวาดต้อนครอบครัวเมืองสระบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระพิเรนทรเทพ (ขำ) เจ้ากรมพระตำรวจ บุตรเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) กับพระราชเสนาปลัดบัญชีกรมมหาดไทย คุมคนไปสืบราชการศึกลาวที่เมืองสระบุรี แล้วเลยไปถึงเมืองนครราชสีมาให้ได้ความมา อาจเป็นแต่เพียงไปราชการที่เมืองนครราชสีมา (โคราช) ก็ได้ ราว พ.ศ. ๒๓๗๙ พระพิเรนทรเทพ (ขำ) ก็ยังต้องไปราชการชำระตัวเลขเมืองหนองคายอีก (เล่ม ๓ หน้า ๓๐) พร้อมกับเจ้าพระยาบดินทร์เดชาและพระยามหาอำมาตย์ ซึ่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชากำลังไปปราบญวนและเขมรอยู่ต่อมาราว พ.ศ. ๒๓๙๑ ซึ่งเสร็จราชการ น่าจะได้ปฏิสังขรณ์วัดพระพิเรนทร์ตอนนี้ หรือมิฉะนั้นก็ก่อน พ.ศ. ๒๓๗๙ หรือก่อน พ.ศ. ๒๓๖๙ คือก่อสร้างกุฏีเล็ก ๆ มุงกระเบื้องรายมาแต่ต้นโพธิ์ ทางตะวันตกเฉียงเหนือ มาถึงฐานโพธิ์ใหญ่ เลี้ยวมาทางใต้ศาลาดินเดี๋ยวนี้ รวมกุฏี ๑๒ หลัง ชายคาถือปูน ยังกลางเก่ากลางใหม่ และที่ชำรุดก็มีเพราะระหว่างนั้นมีสร้างวัดวาอารามและปฏิสังขรณ์วัดโบราณมาก จนได้เปลี่ยนนามวัดเป็นขำเขมการาม ขำโคราช พระพิเรนทร์ เป็นลำดับมา ตั้งแต่สร้างกุฏีเล็ก ๆ มาจนถูกรื้อเมื่อคราวสร้างพระอุโบสถหลังเดี๋ยวนี้ มีอายุราว ๔๐–๕๐–๖๐ ปี ที่กล่าวมานี้เพียงแต่สันนิษฐานตามหลักฐาน หรือวัดขำเขมการามอาจเป็นนามดั้งเดิมก็ได้

พระพิเรนทรเทพนี้ ตามประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๑ หน้า ๘ ถึงหน้า ๑๒ กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภเรื่องพระสงฆ์ห่มแหวก ก็ยังปรากฏว่า พระพิเรนทรเทพเป็นผู้แจกเงินพระภิกษุบางวัดที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทาน เมื่อทรงพระประชวรจวนสวรรคตและปรากฏมีนามพระยาพิเรนทรเทพ ต่อมารัชกาลที่ ๔ จะได้ไปเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาหรืออย่างไรไม่พบหลักฐาน

วัดพระพิเรนทร์นี้ เมื่อก่อนคุณหญิงเงินสร้างพระอุโบสถ เป็นวัดที่อยู่ในระหว่างสถานที่น่ารังเกียจ คือตรอกวัดทางเหนือ บ้านคุณนายฉอุ่ม เทพวิทยเสถียรเดี๋ยวนี้ เป็นสะพานไม้สำหรับเดินไปมา ก็มีคนถ่ายอุจจาระสองข้างสะพาน และในวัดตอนหน้าศาลาดินเดี๋ยวนี้ ก็มีกุฏีเล็ก ๒ หลังไว้ศพ ใต้ถุนกุฏีน้ำเหลืองนอง ตรอกวัดทางใต้คือที่เรียกว่าตรอกขุนพัฒนแหยมเป็นสะพานไม้ ระยะตอนกลางสองข้างสะพานก็เป็นที่ถ่ายอุจจาระล้วนแต่ได้รับกลิ่นโสโครกทั้งนั้น ประตูวัดทางตะวันออกเป็นฐาน (ส้วม) ไม่มีทางที่จะไปมาสะดวกดีอย่างเดี๋ยวนี้ เพราะถนนวรจักร์และถนนหลวงยังมิได้ตัด อาศัยเดินลัดในหมู่บ้านและในสวน ซึ่งสมควรแก่ท่านที่ผักใฝ่ในทางสมถะวิปัสสนา เพราะเป็นที่น่าปลงธรรมสังเวชทางพระไตรลักษณ์ สมัยนั้นที่วัดดิศานุการามเป็นวัดที่สะอาดเรียบร้อยดีกว่ามากและเจริญเรื่อยมา พระอุโบสถทรงโบราณสง่างามทุกสมัย ได้ทราบว่าสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ส่วนพระอุโบสถวัดพระพิเรนทร์หลังเก่าเล็กขนาดวิหารเดี๋ยวนี้ แต่หลังคาเตี้ยไม่มีช่อฟ้าใบระกา เป็นหลังคามุงกระเบื้องถือปูนอย่างธรรมดา แต่ส่วนตอนหน้าและหลังพระอุโบสถสำหรับขึ้นลงก็อย่างวิหารเดี๋ยวนี้ แต่หลังคาตอนนี้ทำนองเป็นเพิงหรือกันสาดชำรุดทรุดโทรมมาก คุณหญิงเงินสมบัตยาธิบาลได้ออกทรัพย์รื้อแล้วสร้างใหม่ เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๑ คือพระอุโบสถเดี๋ยวนี้เป็นทรงสมัยใหม่ แต่มุงด้วยกระเบื้องธรรมดา พึ่งมาปฏิสังขรณ์มุงกระเบื้องเคลือบสีแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ จนสำเร็จคราวนี้ พร้อมด้วยปูชนียสถาน และถาวรวัตถุ มีพระพุทธรูป และซุ้มประตูวัดกับถนนเป็นต้น นับได้ว่าสำหรับสถานที่เจริญจนเกือบจะไม่เห็นสภาพเดิม สะอาดสะอ้านเรียบร้อยไม่มีสิ่งที่น่ารังเกียจ การก่อสร้างปฏิสังขรณ์

และการปฏิบัติทางพระศาสนา การศึกษา จรรยาศีลธรรมเจริญขึ้นตามลำดับ เป็นที่นำมาซึ่งความเลื่อมใสของประชาชน นับว่าทำประวัติกาลหลักฐานไว้เป็นอย่างดีที่จะเป็นแบบอย่างไปภายหน้า เห็นได้ว่าเจริญพร้อมทั้งส่วนบุคคลและสถานที่

เมื่อได้ระลึกถึงสภาพเดิมแล้วมา เห็นสภาพเดี๋ยวนี้ย่อมทำให้เกิดความเลื่อมใสปลื้มใจกว่าผู้ที่ไม่รู้เห็นเป็นอย่างยิ่งทีเดียว จึงได้กล่าวถึงสภาพเดิมไว้ประกอบรายงานการพิธียกป้ายนามวัด ขึ้นสู่ซุ้มประตูวัด ลงวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ เพื่อให้คนชั้นหลังที่ไม่ได้เห็นสภาพเดิมจะได้ทราบประวัติกาล และรู้สึกถึงความยากลำบากของผู้ใหญ่ที่ได้ก่อความเจริญให้ตนได้รับความสะดวก และอนุโมทนา แล้วตั้งหน้าศึกษาหาวิชาความรู้และทำการงานหาเลี้ยงชีพโดยชอบ ประกอบตนให้อยู่ในสัมมาปฏิบัติ ทำให้เกิดประโยชน์ในทางโลก และทางธรรม และควรรู้สึกว่าวัดนี้กว่าจะเจริญได้ต้องอาศัยเจ้าของท้องถิ่นและผู้อุปการช่วยเหลือ สละเวลาและการงาน ตั้งเจตนาพยายามและใช้เวลาช้านานหาช่องทางให้ถูกต้องสมเหมาะเพราะต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมาก จึงเปลี่ยนสภาพจากเดิมมา นับได้ว่าเป็นวัดที่อยู่ในระหว่างกลางประชุมชน เป็นที่เจริญตาเจริญใจสัญจรไปมาก็สะดวก แต่สำหรับสถานที่จะให้ดีอย่างไรก็ยังเรียกไม่ได้ว่าเจริญเต็มที่ เพราะอาจไปยึดเอาความสวยงามเป็นอารมณ์ ก็จะไปติดอยู่เพียงนั้น อาจเป็นไปในอำนาจวัตถุกามและกิเลสกาม แต่ทางวัดก็ได้ปฏิบัติให้เจริญด้วยการปฏิบัติทางพระศาสนา และการศึกษาพระปริยัติ และแสดงพระธรรมเทศนา ให้ทานธรรมแก่ประชาชน เป็นการอนุเคราะห์ด้วยเหตุ ๖ สถาน คือ

๑. ห้ามไม่ให้กระทำความชั่ว
๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม
๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
๕. ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง
๖. บอกทางสวรรค์ทางนิพพานให้

ภายหลังก็จะมีญาณสอดส่องเห็นคุณพระรัตนตรัยและเห็นพระนิพพาน เป็นบรมสุข ข้อสำคัญอยู่ที่ท่านผู้ปกครองวัดเอาใจใส่ช่วยกันทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า, พระธรรม, พระสงฆ์ ที่ท่านก่อกำเนิดสืบศาสนธรรมต่อ ๆ กันมา โดยอาศัยบารมีพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นอรรคศาสนูปถัมภก์ ช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนา ประกอบกับท่านผู้มีกุศลเจตนาได้ช่วยอุปการะอุดหนุน และท่านที่มีความกตัญญูกตเวทีต่อสถานที่ที่ได้พักพิงอาศัย หรือเคยอยู่อาศัยมาแต่ก่อน ช่วยกันอุปถัมภ์ อุปการะตามกำลังและความสามารถ โดยปลูกสามัคคีธรรม ชักนำให้เกิดความเลื่อมใสแก่คนทั่วไป จนมีศรัทธามาเยี่ยมเยียนให้เกียรติยศแก่วัด หรือทำบุญให้ทานและบำรุงโดยสถาน ๕ ประการ คือ

๑. ด้วยกายกรรม คือ ทำอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
๒. ด้วยวจีกรรม คือ พูดอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
๓. ด้วยมโนกรรม คือ คิดอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
๔. ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู คือ มิได้ห้ามไม่ให้เข้าบ้านเรือน
๕. ด้วยให้อามิสทาน

นับว่าต่างได้ปฏิบัติต่อกันตามอำนาจและหน้าที่โดยสมควร ต้องด้วยพระพุทธพจน์ ดังปรากฏในสิงคาโลวาทสูตร ก็เป็นที่นำมาซึ่งความเจริญ แสดงเกียรติคุณให้ปรากฏอยู่ในตัวว่า ผู้ที่ก่อความเจริญรุ่งเรืองให้แก่วัดเป็นผู้มีคุณธรรมดียิ่ง อยู่ที่ไหนก่อความเจริญให้มีที่นั่น ดีทั้งส่วนตัวและส่วนรวม ซึ่งเห็นได้ว่าวัดพระพิเรนทร์สมบูรณ์พร้อม เช่นเมื่อไปในที่ใด โดยมากมักจะได้ยินถ้อยคำสรรเสริญวัดพระพิเรนทร์และพระภิกษุสงฆ์ว่ามีความสามัคคีกลมเกลียว ต่างทะนุบำรุงวัดตามความถนัดและความสามารถ ทำให้วัดวาอารามสะอาดเรียบร้อยเป็นต้น นับว่ามีเกียรติยศชื่อเสียงซึ่งเป็นที่น่ายินดี ส่วนตัวนั้น เมื่อมีการงานมากหรืองานมีบ่อย ๆ ย่อมทำให้เกิดความรู้ระเบียบแบบแผนดียิ่งขึ้น และสามารถที่จะปฏิบัติจัดการได้ดี นับว่าได้วิชาความรู้และความชำนาญ ย่อมเป็นเหตุให้มีลาภสักการเกิดขึ้นไม่อัตคัด เป็นการสะดวกแก่การเจริญสมณธรรม ดีกว่าที่จะไม่มีอะไรในส่วนตัวเจริญขึ้น

อนึ่ง ย่อมเป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า การที่ได้พักพิงอยู่ในสถานที่ใด ถ้าไม่ก่อการให้เกิดความเสียหายในส่วนตัวหรือสถานที่ ก็นับว่าเสมอตัวดีอยู่ ถ้าทำให้ส่วนตัวหรือสถานที่นั่นเสื่อมเสียเกียรติยศและชื่อเสียงแล้ว ย่อมตกอยู่ในฐานะที่เลวทราม ส่วนท่านที่ทะนุบำรุงวัดให้เจริญ ซึ่งเป็นการผดุงพระพุทธศาสนาให้มั่นคงถาวร จึงควรพูมใจและปลื้มใจในการที่ได้ปฏิบัติคุณงามความดีตามหน้าที่ และช่วยกันรักษาคุณงามความดีให้ทรงอยู่หรือมีความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ความดีและความกตัญญูกตเวทีก็ย่อมจะตามสนองให้แก่ท่านผู้กระทำความดีนั้น ๆ ทั้งในปรัตยุบันและอนาคตกาล ที่วัดพระพิเรนทร์มีความเจริญดังกล่าวมาแล้วมีประโยชน์หลายประการ คือ

๑. เป็นเหตุจูงใจให้ประชาชนมีความเลื่อมใส มีจิตเป็นกุศล โน้มน้าวในทางศาสนา เป็นการฝึกหัดนิสัยให้มั่นคงอยู่ในศีลธรรม ก็ย่อมมีเมตตาจิตต่อกัน พยายามประกอบอาชีพโดยชอบ ไม่ก่อเหตุร้าย มีแต่ชักนำให้ประชาชนประพฤติไปในทางที่ดี แม้จะเกิดมีสิ่งที่ชั่วร้ายบ้างก็คงน้อยซึ่งเป็นธรรมดา เป็นการเบาใจของเจ้าหน้าที่กองรักษามาก

๒. เป็นเหตุให้ประชาชนได้อาศัยไปมาประกอบการอาชีพและกองการกุศลโดยสะดวก เป็นสง่าราศีแก่ท้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประเทศ

๓. เป็นเหตุให้การปฏิบัติทางศาสนาและการศึกษาสรรพวิชาต่าง ๆ เจริญแก่พระภิกษุสามเณรและยุวชน ตลอดจนผู้มีความใฝ่ใจ เพราะการสะอาดเรียบร้อยและความสะดวก ย่อมทำให้เจริญตาเจริญใจเบิกบาน เป็นเหตุให้มีอนามัยดี ถ้าได้กำจัดความเกียจคร้าน ก็ย่อมเกิดสติปัญญาและความเพียรเอาใจใส่ในการปฏิบัติ และการศึกษา อันเป็นบ่อเกิดแห่งความเจริญ

๔. เป็นเหตุให้ประชาชนได้รู้เห็นการงาน การศึกษา ความรู้ฉลาด ของผู้ที่มีมารยาทจรรยาดี เป็นที่นำมาซึ่งความเจริญ ก็ย่อมประพฤติเอาเยี่ยงอย่างกันเพื่อความสุขความเจริญทั่วกัน

๕. เป็นเหตุให้วัดอื่นพยายามก่อความเจริญให้ยิ่งขึ้น เพื่อช่วยกันทะนุบำรุงพระศาสนาให้เจริญเต็มความสามารถ ถ้ามีเป็นส่วนมากได้ยิ่งเป็นการดี โดยที่วัดนี้มิได้

หวังเกียรติยศชื่อเสียงแข่งขันชิงดีที่จะเอาชนะวัดอื่น ซึ่งเป็นความประสงค์เจือด้วยกิเลสกาม อันจะทำจิตให้เขวไปนอกทางพระนิพพานโดยปราศจากประโยชน์ วัดนี้ได้ทำการทุกอย่างเพื่อป้องกันมิให้เกิดมีมลทินอันเศร้าหมอง เพื่อให้กองการกุศลที่ผู้มีใจบุญทั้งหลายได้มาลงทุนลงแรง และใช้สติปัญญาความคิด และบริจาคทรัพย์เข้าร่วมการกุศลในวัดนี้ มีความบริสุทธิ์ผ่องใสได้ผลานิสงส์เต็มเม็ดเต็มหน่วย ไม่บกพร่องโดยได้ทำประวัติกาลและหลักฐานไว้เท่าที่เห็นว่าเป็นอย่างดี เพื่อเป็นที่เลื่อมใสแก่ผู้ที่พบเห็นได้อนุโมทนาในกาลทุกเมื่อ

ความประสงค์ก็เพื่อจะชักนำกันให้ประกอบคุณงามความดีเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและสืบศาสนา สนองคุณพระรัตนตรัย ที่ชี้ทางพระนิพพาน อันเป็นที่บรมสุข ให้มีความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนกว่าจะถึงที่สุด ได้รู้แจ้งเห็นจริงตามธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เกียรติยศชื่อเสียงและความสวัสดีต่าง ๆ ก็ย่อมจะปรากฏมีขึ้นโดยคุณงามความดีอันแท้จริงนั้นเอง ไม่ต้องไปปรารถนา

ความเจริญของวัดนี้ ได้อุบัติขึ้นมาก็เพราะอาศัยความสามัคคี ความพากเพียร ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความใฝ่ใจมากคนด้วยกัน ผู้เดียวหรือน้อยคนจะทำให้สำเร็จอย่างนี้ไม่ได้ เพราะการงานมีทั้งหยาบและละเอียด ต้องใช้จ่ายทุนทรัพย์มาก ต้องอาศัยผู้มีความฉลาดไหวพริบ ละเอียดละออรอบคอบ ที่จะดำเนินงานต่าง ๆ ช่วยเหลือกันดูแลรักษาตามความถนัดและความชำนาญ จนทุกวันนี้ทางวัดก็ได้ปรับปรุงทะนุบำรุงเพื่อให้เป็นที่เรียบร้อยโดยทั่วไป จึงเป็นที่หวังว่าจะมีความเจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้นไป จึงขอฝากความทรงจำอันนี้เพื่อเป็นความรู้ต่อไปภายหน้า พอจะเป็นทางก่อให้เกิดบุพเพนิวาสานุสสติญาณได้บ้าง เพราะจะหาผู้ที่รู้เห็นกำหนดจดจำเรื่องเก่าแก่ไว้ได้เป็นอันยาก หากไม่รวบรวมบันทึกไว้ ก็จะเสื่อมสูญเสีย

โดยความเคารพ

(ลงนาม) สครราชเรืองยศ

ประวัติตอนที่ ๒

ประวัติวัดตอนที่ ๒ นี้ อยู่ในสมัยของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารโดยตลอด นับเป็นยุคที่ใกล้ พอจะสืบเรื่องได้ง่าย และมีผลงานเสริมสร้างปรับปรุงปรากฏมาก แต่เนื่องจากเป็นเรื่องที่มีกล่าวไว้ในประวัติของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารส่วนหนึ่งแล้ว ในที่นี้จึงจะแสดงแต่โดยสังเขป โดยแยกเป็นด้าน ๆ ไป ดังนี้

๑. **ด้านการปกครอง**

เมื่อท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ แล้ว ท่านได้ดำเนินงานปกครองดูแลรักษาทำนุบำรุงวัดให้เจริญก้าวหน้าและวางระเบียบแบบแผนต่าง ๆ เพื่อให้วัดเป็นระเบียบเรียบร้อย และให้พระภิกษุสามเณรในสำนักมีศีลาจารวัตรควรแก่ความเลื่อมใสศรัทธาโดยลำดับ เมื่องานมีปริมาณเพิ่มมากขึ้น ท่านจึงได้แต่งตั้งพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิในวัดดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ช่วยรับสนองภารกิจเป็นกำลังสำคัญของวัดสืบมา โดยสรุปดังนี้

๑) *รองเจ้าอาวาส*

๑. พระมหาถาวร จนฺทสโร ป.ธ. ๕ (พ.ศ. ๒๔๙๐ ?–๒๔๙๖ ?)
๒. พระมหาชิน โสตฺถิโย ป.ธ. ๖ (พ.ศ. ๒๔๙๘ – ปัจจุบัน)

๒) *ผู้ช่วยเจ้าอาวาส*

๑. พระมหาชิน โสตฺถิโย ป.ธ. ๖ (พ.ศ. ๒๔๙๐ ?– ๒๔๙๘ ?)
๒. พระมหาบุญศรี ปุญฺญสิริ ป.ธ. ๕ (พ.ศ. ๒๔๙๐ ?– ๒๔๙๒ ?)
๓. พระมหาประยงค์ ปญฺญาปทีโป ป.ธ. ๖ (พ.ศ. ๒๔๙๔ – ๒๔๙๖)
๔. พระมหาติม พุทฺธสโร ป.ธ. ๔ (พ.ศ. ๒๔๙๘ – ๒๕๐๕)
๕. พระครูสิริทัตสุนทร (เหลี่ยงคึ้ง สิริทตฺโต) (พ.ศ. ๒๔๙๘ – ๒๕๐๗)
๖. พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต (พ.ศ. ๒๔๙๘–ปัจจุบัน)
๗. พระครูวินัยธรใช้เลี่ยง จารุวณฺโณ (พ.ศ. ๒๕๐๖ – ๒๕๑๒)
๘. พระครูสมุห์ประสม กิตฺติญาโณ (พ.ศ. ๒๕๐๙–ปัจจุบัน)
๙. พระครูวรกิจประสาธน์ (ประสิทธิ์ ฐานวโร) (พ.ศ. ๒๕๐๙–ปัจจุบัน)

๓) *ตำแหน่งฐานานุกรม*

พ.ศ. ๒๔๙๘ เมื่อได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นที่ พระศีลขันธโศภิต แล้ว ได้ตั้งฐานานุกรมดังนี้

๑. พระปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต

๒. พระสมุห์เหลี่ยงคิ้ง สิริทตฺโต

๓. พระใบฎีกาประสม กิตฺติญาโณ

พ.ศ. ๒๕๐๒ เมื่อได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่ พระราชศีลโศภิต แล้ว ได้ตั้งฐานานุกรมดังนี้

๑. พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต

๒. พระครูสังฆรักษ์ใช้เลี้ยง จารุวณฺโณ

๓. พระครูสมุห์ประสม กิตฺติญาโณ

๔. พระครูใบฎีกาแชร์ มงฺคลปุตฺโต

พ.ศ. ๒๕๐๖ เมื่อได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่ พระเทพคุณาธาร แล้ว ได้ตั้งฐานานุกรมดังนี้

๑. พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต

๒. พระครูวินัยธรใช้เลี้ยง จารุวณฺโณ

๓. พระครูสังฆรักษ์ประสม กิตฺติญาโณ

๔. พระครูสมุห์ประสิทธิ์ ฐานวโร

๕. พระครูใบฎีกาแชร์[๑] (หรือวิเชียร) มงฺคลปุตฺโต

๔) *พระสมณศักดิ์ในวัด*

พ.ศ. ๒๕๐๑ พระครูสมุห์เหลี่ยงคิ้ง สิริทตฺโต ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตร ชั้นตรี ที่ พระครูสิริทัตสุนทร และเลื่อนเป็นชั้นโท ในพ.ศ.๒๕๐๕

พ.ศ. ๒๕๑๐ พระครูสมุห์ประสิทธิ์ ฐานวโร ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระครูสัญญาบัตร ชั้นตรี ที่ พระครูวรกิจประสาธน์

---

๑. ประสบอุบัติเหตุรถชนถึงมรณภาพ วันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๑๒

๕) *ตำแหน่งเลขานุการ*

ในด้านงานปกครองคณะสงฆ์ อันเป็นงานภายนอก เมื่อท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะอำเภอ ใน พ.ศ. ๒๔๙๕ และเป็นผู้ช่วยเจ้าคณะภาค ๘ ใน พ.ศ. ๒๕๐๖ นั้น มีพระเถระที่เป็นเลขานุการสนองงานดังนี้

๑. พระครูสิริทัตสุนทร เป็นเลขานุการเจ้าคณะอำเภอ (พ.ศ. ๒๔๙๕–๒๕๐๖)

๒. พระครูวรกิจประสาธน์ เป็นเลขานุการเจ้าคณะภาค๘ (พ.ศ. ๒๕๐๘-๒๕๑๒)

สำหรับพระครูสิริทัตสุนทรนั้น ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดพลับพลาชัย เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๐๗ และได้ย้ายไปอยู่จำพรรษา ณ วัดนั้น แต่วันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๐๗ เป็นต้นมา

๖) *ระเบียบข้อบังคับบางอย่างที่ควรสนใจ*

พ.ศ. ๒๕๐๖ วางระเบียบว่าสามเณรที่จะสมัครเข้าอยู่เรียนในวัด จะต้องผ่านการทดสอบว่าท่องเจ็ดตำนานได้คล่อง

พ.ศ. ๒๕๐๖ วางระเบียบว่าสามเณรเปรียญในวัด เมื่อจะอุปสมบทเป็นพระภิกษุอยู่ในวัดต่อไป จะต้องผ่านการทดสอบว่าเป็นผู้ทรงปาฏิโมกข์แม่นยำ และเมื่ออุปสมบทแล้วจะต้องเป็นผู้สวดปาฏิโมกข์ประจำตามวาระของตน

พ.ศ. ๒๕๑๑ เปลี่ยนทำนองการสวดมนต์ทำวัตรเช้าจากสวดสังโยค เป็นสวดจังหวะคล้ายทำนองมคธ

๗) *จำนวนพระภิกษุสามเณรจำพรรษาและศิษย์วัด* เฉพาะที่ค้นได้ดังนี้

พ.ศ. / ภิกษุสามเณร	๒๕๐๖	๒๕๐๗	๒๕๐๘	๒๕๐๙	๒๕๑๐	๒๕๑๑	๒๕๑๒	๒๕๑๓
พระเก่า	๓๗	๓๔	๓๑	๓๑	๓๑	๓๑	๓๔	๒๗
พระใหม่	๒๕	๒๕	๒๓	๑๘	๑๘	๒๗	๑๕	๑๔
สามเณร	๑๒	๘	๑๒	๑๒	๙	๑๖	๓๐	๓๕
รวม	๗๔	๖๗	๖๖	๖๑	๕๘	๗๔	๗๙	๗๖
ศิษย์วัด	๓๕	๓๒	๓๐	๒๕	๒๗	๒๐	๒๒	๓๐
รวมทั้งสิ้น	๑๐๙	๙๙	๙๖	๘๖	๘๕	๙๔	๑๐๑	๑๐๖

๒. ด้านการศึกษา

ในระยะแรก การศึกษาพระปริยัติธรรมในวัดยังไม่เป็นหลักฐาน จะมีการสอนก็เฉพาะนวกภิกษุ และการสอนเป็นภายในสำหรับชั้นต้น ๆ ไม่เป็นแบบแผน พระภิกษุสามเณรที่เรียนพระปริยัติธรรมส่วนมากจึงต้องไปศึกษาเข้าชื่อในสำนักใหญ่ใกล้เคียง โดยเฉพาะวัดจักรวรรดิราชาวาส วัดสุทัศนเทพวราราม และวัดสระเกศ ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เป็นผู้มีอัธยาศัยสนับสนุนการศึกษาเป็นทุนอยู่แล้ว จึงได้พยายามขวนขวายดำเนินการต่าง ๆ จนตั้งสำนักเรียนได้สำเร็จ เป็นสำนักศาสนศึกษาประเภทวิสามัญ (ปัจจุบันได้รับเงินอุดหนุนปีละ ๕๐๐ บาท) และได้บำรุงให้เจริญก้าวหน้าสืบมาตามลำดับ โดยสรุปดังนี้

พ.ศ. ๒๔๘๒ เปิดสอน น.ธ. ตรี ใช้กุฏิเจ้าอาวาสเป็นที่เรียน (พ.ศ. โดยประมาณ)

พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้รับอนุญาตให้เปิดสำนักศาสนศึกษาวัดพระพิเรนทร์ เมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน

เปิดสอน น.ธ. โท–เอก อาศัยอาคารโรงเรียนเทศบาลวัดพระพิเรนทร์ โดยเปิดสอนเมื่อโรงเรียนเลิกแล้วประมาณ ๑๕.๓๐ น. เป็นต้นไป

พ.ศ. ๒๔๙๘ ปรับปรุงกุฏิตึก ๒ ชั้น ทางด้านตะวันตกของ ร.ร. เทศบาล เป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรม

พ.ศ. ๒๔๙๙ เปิดสอนบาลีไวยากรณ์

ตั้งทุนนิธิบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม

พ.ศ. ๒๕๐๑ ตั้งนิตยภัตถวายประจำแก่สามเณรเรียนปริยัติธรรม คือผู้ได้ น.ธ. ตรี เดือนละ ๓๐ บาท น.ธ. โท ๓๕ บาท น.ธ. เอก ๔๐ บาท และตั้งนิตยภัตถวายพิเศษแก่พระภิกษุสามเณรผู้ไปศึกษาในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพราะขาดรายได้ทางวัด คือ ผู้ได้ ป.ธ.๔ = ๘๐ บาท ป.ธ. ๕ = ๘๕ บาท ป.ธ. ๖=๙๕ บาท ป.ธ. ๗ = ๑๐๕ บาท ป.ธ. ๘ = ๑๑๕ บาท ป.ธ. ๙ = ๑๓๕ บาท (นิตยภัตนี้มายกเลิกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑)

พ.ศ. ๒๕๐๗ สนับสนุน ร.ร. อบรมครูปริยัติธรรมสงฆ์วัดสามพระยา โดยคัดเลือกส่งพระภิกษุในวัดไปรับการอบรม ๒ รูป และตั้งนิตยภัตถวายรูปละ ๓๐๐ บาท ต่อเดือน

พ.ศ. ๒๕๑๑ รื้อตึก ร.ร. พระปริยัติธรรมที่เป็นกุฏิเก่านั้น สร้างเป็นอาคาร ๓ ชั้น ใหม่ในที่เดิม ตัวอาคารกว้าง ๑๐ เมตรยาว ๒๙ เมตร (สร้างเสร็จ พ.ศ. ๒๕๑๒)

พ.ศ. ๒๕๑๒ รับสามเณรที่คัดเลือกส่งมาจากต่างจังหวัดโดยเฉพาะจังหวัดสุพรรณบุรีมาอยู่ประจำบนอาคารโรงเรียนที่สร้างใหม่ ให้อุปถัมภ์ความเป็นอยู่ทุกอย่าง จำนวน ๓๐ รูป และได้ทำพิธีเบิดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนใหม่ เมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม

ในการดำเนินงานฝ่ายพระปริยัติธรรมทั้งหมดตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นต้นมา ได้แต่งตั้งให้พระครูปลัดสมัย กิตฺติทตฺโต เป็นอาจารย์ใหญ่ รับผิดชอบกิจการตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

วัดที่ได้ส่งพระภิกษุสามเณร เข้าสอบในสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์ คือ

๑. วัดชัยชนะสงคราม

๒. วัดคณิกาผล

๓. วัดพลับพลาชัย

๔. วัดชำนิหัตถการ

๕. วัดชัยมงคล

๖. วัดสิตาราม

๗. วัดดิสานุการาม

สถิติพระภิกษุสามเณรสำนักวัดพระพิเรนทร์ สอบพระปริยัติธรรมสนามหลวงได้ นับแต่ปีที่ส่งนักเรียนเข้าสอบในสนามหลวง ดังนี้:-

พ.ศ.	น.ธ. และ ธ.ศ.				เปรียญ								รวมทั้งสิ้น
	ตรี	โท	เอก	รวม	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	รวม	
๒๔๙๘	๒	๕	—	๗	๔	๑	๑	๑	—	—	—	๗	๑๔
๒๔๙๙	๑	๘	๓	๑๒	๒	๓	๒	—	-	—	—	๗	๑๙
๒๕๐๐	—	—	๑	๑	๑	๒	๔	๑	—	-	—	๘	๙
๒๕๐๑	๓	—	—	๓	๑	๑	—	๑	—	—	—	๓	๖
๒๕๐๒	๔	๖	—	๑๐	๑	๑	๑	—	๑	—	—	๔	๑๔
๒๕๐๓	๕	—	๕	๑๐	๑	—	๒	—	—	๑	—	๔	๑๔
๒๕๐๔	๗	๓	๓	๑๓	๑	๒	—	-	—	—	๑	๔	๑๗
๒๕๐๕	๕	๑	๓	๙	—	—	—	—	—	—	—	๕	๑๔
๒๕๐๖	๘	๒	—	๑๐	๒	—	๑	—	—	—	—	๓	๑๓
๒๕๐๗	๕	๒	๒	๙	๓	๔	๓	๑	—	—	—	๑๑	๒๐
๒๕๐๘	๔	๕	๑	๑๐	๔	๑	๑	๒	—	—	—	๘	๑๘
๒๕๐๙	๕	—	๑	๖	๒	๒	๑	๒	๒	—	—	๙	๑๕
๒๕๑๐	๓	๑	๑	๕	๑	๓	๒	๑	—	๑	—	๘	๑๓
๒๕๑๑	๕	—	—	๕	—	๔	๓	—	—	—	—	๗	๑๒
๒๕๑๒	๘	—	—	๘	๑	—	—	—	—	๑	—	๒	๑๐
๒๕๑๓	๕	๕	๑	๑๑	๒	—	—	๑	—	—	—	๓	๑๔
รวม	๗๐	๓๘	๒๑	๑๒๙	๒๒	๒๓	๒๐	๙	๓	๓	๑	๙๓	๒๒๒

หมายเหตุ: เฉพาะเปรียญ พ.ศ. ๒๔๙๘ ตัวเลขโดยประมาณ; พ.ศ. ๒๕๐๕ ยังไม่ได้ใส่ตัวเลขรายละเอียด.

เฉพาะ ปี พ.ศ. ๒๔๙๘ สำนักวัดพระพิเรนทร์ เป็นสำนักศาสนศึกษาที่เป็นเยี่ยมชั้นภาค โดยมีผู้สอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีได้ในอัตราสูงสุด ได้รางวัล ๑๐๐ บาท และปีถัดมาคือ พ.ศ. ๒๔๙๙ ก็ได้เป็นสำนักศาสนศึกษาที่เป็นเยี่ยมชั้นจังหวัดในฝ่ายบาลี ได้รางวัล ๕๐ บาท

ปัจจุบัน (วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๕๑๓) สถิติพระภิกษุสามเณร ในวัดพระพิเรนทร์ (จำนวนเต็ม ๖๑ รูป) จำแนกโดยการศึกษา ดังนี้.–

๑. น.ธ. ตรี ๑๐ รูป
๒. น.ธ. โท ๑๐ ,,
๓. น.ธ. เอก ๒๙ ,,
๔. ป.ธ. ๓ ๔ ,,
๕. ป.ธ. ๔ ๘ ,,
๖. ป.ธ. ๕ ๘ ,,
๗. ป.ธ. ๖ ๒ ,,
๘. ป.ธ. ๗ ๑ ,,
๙. ป.ธ. ๘ ๒ ,,
๑๐. ป.ธ. ๙ ๑ ,,
๑๑. พธ.บ. ๑ ,,
๑๒. กำลังศึกษาอยู่ในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๗ รูป
๑๓. กำลังศึกษาอยู่ในสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ๒ ,,
๑๔. กำลังศึกษาอยู่ ณ ร.ร. อบรมครูปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ ๑ ,,
๑๕. สามเณรกำลังเรียนพระปริยัติธรรมแผนใหม่ ๑๘ ,,

๓. ด้านการเผยแผ่ และสงเคราะห์

ในการอำนวยความสะดวกแก่พุทธศาสนิกชนผู้มาบำเพ็ญการบุญกุศลต่าง ๆ ทางวัดได้จัดงานประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ สนองศรัทธาประชาชน มีทั้งส่วนประจำและส่วนพิเศษ ซึ่งกำหนดด้วยกาลเวลาตามลำดับในรอบปี กล่าวโดยย่อดังนี้.–

ก. งานบุญประจำ

๑) การแสดงพระธรรมเทศนาประจำวัน ณ ศาลาการเปรียญ เวลาประมาณ ๑๙.๐๐–๑๙.๓๐ น. ส่วนมากเป็นการแสดงนิบาตชาดกตามลำดับสืบต่อกัน และมีวัตถุประสงค์พิเศษ เป็นการฝึกหัดเทศน์แก่ภิกษุสามเณรรุ่นใหม่ด้วย; เฉพาะในพรรษา เพิ่มกัณฑ์พิเศษก่อนกัณฑ์ปกติอีกวันละ ๑ กัณฑ์ ตลอดไตรมาส (เฉพาะกัณฑ์พิเศษนี้ได้หยุดเลิกเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒)

๒) การแสดงพระธรรมเทศนาในวันธรรมสวนะ ทุกวันธรรมสวนะ มีเทศน์กัณฑ์อุโบสถ ต่อจากทำวัตรเช้า และรับศีลอุโบสถแล้ว วันละ ๑ กัณฑ์ เวลาประมาณ ๙.๓๐–๑๐.๐๐ น. ตอนบ่ายมีพระธรรมเทศนาในวิหาร ณ เวลา ๑๓.๐๐ น. อีก ๑ กัณฑ์; เฉพาะในพรรษา เพิ่มกัณฑ์พิเศษในวิหารอีกวันพระละ ๑ กัณฑ์ แต่กัณฑ์พิเศษนี้ ได้มายกเลิกเสียแต่ พ.ศ. ๒๕๑๑ เป็นต้นมา

๓) การทำบุญเลี้ยงพระทุกเช้าวันพระ ตลอดไตรมาสแห่งพรรษา โดยจัดพระสงฆ์ลงรับภัตตาหารเป็นวาระ ชุดละประมาณ ๑๐ รูป ประเพณีนี้ได้ยกเลิกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ เพราะสภาพสังคมและความเป็นอยู่ของประชาชนเปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย

ข. งานบุญอันเนื่องด้วยเทศกาลและวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

๑) วันมาฆบูชา นอกจากรายการปกติอย่างวันพระสามัญแล้ว มีพิธีเวียนเทียนเวลาค่ำประมาณ ๑๙.๐๐ น. เสร็จแล้วทำวัตรค่ำ แล้วมีพระธรรมเทศนาโอวาทปาฏิโมกข์ ๗ กัณฑ์ ณ ศาลาเมรุ จากนั้นพระภิกษุสามเณรสวดมนต์ในอุโบสถต่อจนรุ่งอรุณ (การสวดมนต์ภาคดึกนี้ สมัยหลัง ๆ ตัดทอนเลิกก่อนอรุณบ่อย ๆ)

๒) งานสงกรานต์ ถือเป็นงานประจำปีของวัด เดิมจัดเป็นงานใหญ่มีการบิดทองพระหลวงพ่อดำ และมีมหรสพสมโภช ๕–๗ คืน มีการก่อพระเจดีย์ทราย ถึงตัววันสงกรานต์ มีตักบาตรทำบุญเลี้ยงพระ บังสุกุลรวมญาติ และสรงน้ำพระ ตอนเย็นมีพิธีฌาปนกิจศพพระภิกษุสามเณรอนาถาที่ ร.พ. สงฆ์ส่งมาเก็บไว้ จำนวนมากน้อย แต่ละปีไม่แน่นอน พิธีประกอบด้วยการแสดงพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ มาติกา บังสุกุล แล้วประชุมเพลิง ในงานนี้ ปกตินิมนต์พระสงฆ์วัดใกล้เคียง มารับบิณฑบาตเช้า และฉันภัตตาหารเพลด้วย ต่อมาเมื่อเลิกงานเทศน์มหาชาติหลังพรรษาแล้ว ได้นำมาจัดรวมกันในงานสงกรานต์นี้ด้วย

๓) วันวิสาขบูชา มีงานเหมือนอย่างวันมาฆบูชาทุกประการ ต่างแต่การแสดงพระธรรมเทศนาเปลี่ยนเป็นปฐมสมโพธิกถา ๑๑ กัณฑ์

๔) วันอัฏฐมี มีงานเหมือนวันวิสาขบูชา ต่างแต่พระธรรมเทศนาเปลี่ยนเป็นเรื่องการแจกพระบรมสารีริกธาตุกัณฑ์เดียว และการสวดมนต์มักตัดทอนจบเพียงสองยามเศษ.

๕) งานหล่อเทียนพรรษาและถวายผ้าอาบน้ำฝน งานหล่อเทียนเริ่มประมาณวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ตอนเพลมีทำบุญเลี้ยงพระ ตอนบ่ายมีพิธีแห่เทียนพรรษา นำเข้าประดิษฐานในอุโบสถ ๑ เล่ม และในวิหาร ๑ เล่ม แล้วมีพิธีถวายผ้าอาบน้ำฝนต่อไป สำหรับการแห่เทียนพรรษานั้นเดิมนำขึ้นหลังม้าแห่ไปรอบเมือง ให้ประชาชนร่วมบุญได้ทั่วไป เป็นที่สนุกสนาน แต่ได้มาเลิกเสียเมื่อหลังสงครามโลกไม่นาน เหตุเพราะมีกฎหมายควบคุมการเรี่ยไรเกิดขึ้น และสภาพบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป

๖) วันอาสาฬหบูชา มีพิธีเหมือนวันมาฆบูชา ต่างแต่พระธรรมเทศนาเปลี่ยนเป็นธัมมจักกัปปวัตตนสูตรกัณฑ์เดียว และการสวดมนต์มักตัดทอนเลิกเพียงประมาณ ๑ นาฬิกา

๗) งานตักบาตรข้าวสาร มีพิธีในเดือน ๑๐ เบิดรับบริจาคข้าวสารและเครื่องบริโภคภัณฑ์แต่เช้า บ่ายมีพระธรรมเทศนาปุจฉาวิสัชชนาแล้วทำพิธีถวายข้าวสาร

๘) งานตักบาตรเทโว ทำในวันออกพรรษา คือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ มีตักบาตร แล้วทำบุญเลี้ยงพระตอนเช้า เป็นเสร็จการ

๙) งานเทศน์มหาชาติประจำปี เดิมจัดในระยะออกพรรษาใหม่ ๆ มีระยะเวลา ๑ ถึง ๕ วัน เป็นงานต่างหาก แต่ต่อมาราว พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้ยุบเลิกนำไปจัดรวมไว้กับงานสงกรานต์

๑๐) งานบุญสลากภัตร มีในสมัยเดิม และได้หยุดเลิกมาแต่ระยะสิ้นสุดสงครามใหม่ ๆ

เฉพาะวันมาฆบูชา วิสาขบูชา และอาสาฬหบูชานั้น ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ได้เคยทดลองเปลี่ยนแปลงรายการพระธรรมเทศนาภาคค่ำ โดยจัดให้มีเทศน์กัณฑ์เดียว แล้วให้มีการอภิปรายธรรมโดยพระนักศึกษาในวัด แต่ไม่ได้ผลดี เพราะกำลังพระไม่เพียงพอ จึงต้องยกเลิกไป

นอกจากอำนวยความสะดวกในการบำเพ็ญบุญต่าง ๆ แล้ว การสงเคราะห์ที่จัดอยู่เป็นประจำได้แก่

๑. จัดฌาปนกิจศพภิกษุสามเณรให้เปล่า และให้ความอนุเคราะห์แก่ผู้มีทุนทรัพย์น้อยทั่วไป

๒. ตั้งทุนนิธิเผาศพอนาถา

๓. จัดตั้งทุนฌาปนกิจสงเคราะห์

๔. ด้านสาธารณูปการ

งานด้านนี้ ได้เล่าไว้ในชีวประวัติของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารแล้วเป็นส่วนใหญ่ จึงจะไม่เขียนแยกไว้ต่างหาก ณ ที่นี้อีก

๕ ทรัพย์สินและถาวรวัตถุของวัดในปัจจุบัน

ก. ที่ธรณีสงฆ์

๑. ที่ดินตามโฉนดหมายเลข ๖๙๐๙ เนื้อที่ ๑๖๙ ตารางวา

๒. ที่ดินตามโฉนดหมายเลข ๔๕๙๒ เนื้อที่ ๕$\frac{๕}{๑๐}$ ตารางวา

๓. ที่ดินตามโฉนดหมายเลข ๒๓๐๐ เนื้อที่ ๓๖ ตารางวา

๔. ที่ดินตามโฉนดหมายเลข ๕๕๘ เนื้อที่ ๒๑$\frac{๒}{๑๐}$ ตารางวา

ที่ดินตามโฉนดที่ ๒–๕ มีเนื้อที่ติดต่อกัน อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของวัด

ข. ปูชนียวัตถุที่เป็นหลักสำคัญของวัด

๑. พระประธานในอุโบสถ เป็นพระปูนปางมารวิชัย หน้าตัก ๑.๐๐ เมตร สูง ๑.๕๐ เมตร

๒. พระพุทธรูปยืนในอุโบสถ ๖ องค์ สูงองค์ละ ๔ ศอก คือ

๑) ปางห้ามญาติ ๒ องค์

๒) ปางห้ามสมุทร ๒ องค์

๓. ปางประทานพร ๑ องค์

๔) ปางอุ้มบาตร ๑ องค์

๓. พระพุทธรูปนั่งในอุโบสถ ๖ องค์ ขนาดหน้าตักกว้าง ๒ ศอก ๑ องค์ ๒ คืบครึ่ง ๕ องค์ คือ

๑) ปางมารวิชัย ๑ องค์

๒) ปางสมาธิ ๕ องค์

๔. พระพุทธรูปยืนปางลีลา ในซุ้มด้านหน้าอุโบสถ ๑ องค์ สูง ๔ ศอก

๕. พระพุทธรูปยืนปางรำพึง ในซุ้มด้านหลังอุโบสถ ๑ องค์ สูง ๔ ศอก

๖. พระพุทธรูปปางสมาธิบนศาลาการเปรียญ ๒ องค์ หน้าตักกว้าง ๓ คืบ และ ๒ คืบ ตามลำดับ

๗. พระหลวงพ่อดำ ปางมารวิชัย ในวิหาร เป็นพระปูนขนาดหน้าตักกว้าง ๐.๗๔ เมตร ๑ องค์

ค. ถาวรวัตถุและทรัพย์สินอย่างอื่น

๑. อุโบสถ ฐานกว้าง ๑๓ เมตร ยาว ๒๗ เมตรมีเฉลียงข้างและมุขหน้าหลัง ล้อมด้วยเสา ๓๔ ต้น มีบันไดขึ้น ๔ บันได เฉพาะตัวอุโบสถ ผนังภายในกว้าง ๘ เมตร ยาว ๑๗ เมตร มีประตูหน้าและหลังด้านละ ๒ ประตู

หน้าต่างเหนือใต้ ด้านละ ๕ บาน ประตูหน้าต่างแกะลายลงรักปิดทอง ซุ้มแบบปูนปั้นทาสี มีซุ้มพระพุทธรูปยืนหน้าหลังตัวอุโบสถ ด้านละ ๑ ซุ้ม

๒. วิหาร ตั้งอยู่ทางใต้คู่กับอุโบสถ กว้าง ๗ เมตร ยาว ๑๗.๗๕ เมตร มีมุขหน้าหลัง มีเสามุข ๘ ต้น มีบันไดข้าง ๔ บันได มีประตูหน้าหลังด้านละ ๒ ประตู หน้าต่างเหนือใต้ด้านละ ๓ ช่อง มีซุ้มพระพุทธรูปหน้าหลังด้านละ ๑ ซุ้ม เดิมใช้เป็นที่พักของอุบาสกอุบาสิกา รักษาศีลอุโบสถ และแสดงธรรมในวันธรรมสวนะ

๓. ศาลา ถ้านับศาลาการเปรียญแยกออก มี ๕ หลังคือ

๑) ศาลาการเปรียญ (เรียกศาลา ๒) ๑ หลัง

๒) ศาลาอื่น ๔ หลัง คือ

- ศาลาดิน ที่ตั้งเมรุเผาศพ (เรียกศาลา ๑)
- ศาลาเหนือ (ติดต่อกับศาลาการเปรียญ; เรียกศาลา ๓)
- ศาลาประยงค์–เล็ก ตั้งตรงจิตร (เรียกศาลา ๔)
- ศาลาสามมิตร (ระหว่างอุโบสถกับวิหาร) (เรียกศาลา ๕)

๔. โรงเรียนพระปริยัติธรรม ๒ หลัง คือ

๑) โรงเรียนพระปริยัติธรรมสร้างใหม่ พ.ศ. ๒๕๑๒ เป็นตึก ๓ ชั้น กว้าง ๑๐ เมตร ยาว ๒๙ เมตร

๒) โรงเรียนพระปริยัติธรรมทรัพย์พี่สินน้อง เป็นอาคารไม้หลังเก่าชั้นเดียว ยกพื้น สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

๕. โรงเรียนเทศบาล เป็นอาคารไม้ ๓ ชั้น วัดเฉพาะจดกันสาด กว้าง ๑๘ เมตร ยาว ๓๖ เมตร

๖. ฌาปนสถาน เตาเผาศพ วัดเฉพาะตัวอาคาร กว้าง ๑๔ เมตร ยาว ๓๒ เมตร เฉพาะตัวเตากว้าง ๕ เมตร ยาว ๘ เมตร

๗. สุสาน ที่เก็บศพ กว้าง ๙ เมตร ยาว ๙.๓๐ เมตร

๘. ซุ้มประตูวัดด้านใต้ กว้าง ๓.๖๕ เมตร สูง ๖.๕๐ เมตร ด้านตะวันออก กว้าง ๔.๓๐ เมตร สูง ๗ เมตร

๙. กุฏี มี ๑๒ หลังคือ

๑) กุฏิตึก ๒ ชั้น ๖ หลัง

๒) กุฏิไม้ ๒ ชั้น ๓ หลัง

๓) กุฏิไม้ทรงโบราณชั้นเดียว ยกพื้น ๓ หลัง

๑๐. ธรรมาสน์ ๖ หลัง คือ

๑) ธรรมาสน์แบบบุษบก ๑ หลัง

๒) ธรรมาสน์ลายทอง ๕ หลัง

๑๑. พระไตรปิฎก ๓ จบ

๑) ฉบับสยามรัฐเป็นเล่มหนังสือ ๔๕ เล่ม พร้อมตู้ ๑ จบ

๒) ฉบับแปลของ ส. ธรรมภักดี ชุด ๕๐ เล่ม พร้อมตู้ ๑ จบ

๓) ฉบับคัมภีร์เทศนาใบลาน ส. ธรรมภักดี ๗๐๐ กัณฑ์ พร้อมตู้ ๑ จบ

๑๒. พระบรมรูปรัชกาลที่ ๘ หล่อด้วยโลหะเป็นรูปเหรียญกลม ติดที่ผนังภายในอุโบสถด้านหน้า ๑ เหรียญ

๑๓. ราวเทียนทองเหลือง ๑ ราว กระถางธูปทองเหลืองใหญ่ ๒ ใบ

๑๔. โต๊ะหมู่ ๑๓ ชุด คือ

๑) โต๊ะทองหมู่ ๑๑ ในอุโบสถ ๑ หมู่

๒) โต๊ะมุกหมู่ ๙ รวม ๓ หมู่

๓) โต๊ะทองที่ตั้งศพ ๙ หมู่

๕. ลำดับเจ้าอาวาส

นามเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ สืบทราบย้อนหลังลงไปได้เพียงประมาณ พ.ศ. ๒๔๒๑ เท่านั้น ดังรายชื่อต่อไปนี้.–

๑. พระอธิการไกร

๒. พระอธิการเอี่ยม

๓. พระอธิการเทศ (ราว พ.ศ. ๒๔๒๙ ถึงระหว่าง ๒๔๓๔ กับ ๒๔๓๗)

๔. พระอธิการเหม (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๔ กับ ๒๔๓๗ ถึง ๒๔๕๘)

๕. พระอธิการปอ (พ.ศ. ๒๔๕๘ ถึง ๗ ก.พ. ๒๔๗๒)

๖. พระเทพคุณาธาร (ร.ก.พ.ศ. ๒๔๗๒ ถึง ๒๔๗๖ เป็นเจ้าอาวาส ๑๙ พ.ค. ๒๔๗๖ ถึง ๗ ต.ค. ๒๕๑๒)

หลังจากพระเทพคุณาธารถึงมรณภาพแล้ว พระครูวินัยธรใช้เลี้ยง จารุวณฺโณ ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาส ตั้งแต่วันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๑๒ เป็นต้นมา

เจ้าอาวาสรูปก่อนแต่ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารขึ้นไป ไม่สามารถสืบประวัติมาแสดงได้ จึงไม่อาจเล่าชีวประวัติไว้ ณ ที่นี้

๖. คณะกรรมการผู้อุปถัมภ์วัด

กิจการต่าง ๆ ของวัด โดยเฉพาะในด้านทุนทรัพย์ ได้อาศัยคฤหัสถ์เป็นกำลังสำคัญ ทางวัดจึงได้เชิญท่านผู้คุ้นเคยกับวัดบ้าง ผู้เคยเป็นศิษย์ในสำนักบ้าง เป็นกรรมการอุปถัมภ์วัด กรรมการหลายท่านได้เสียสละเวลา และกำลังกาย กำลังสติปัญญา กำลังทรัพย์ ช่วยเหลือวัดโดยใกล้ชิด ส่วนท่านที่มีภารกิจอื่น ๆ มาก ไม่มีเวลาว่าง ก็ได้คอยช่วยเหลืออยู่ตามโอกาส รายนามคณะกรรมการผู้อุปถัมภ์วัดเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ อันเป็นปีที่ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ถึงมรณภาพ มีดังนี้

๑. พระยาธนภารพิสิษฐ์
๒. คุณวัชรินทร์ รักติประกร
๓. พ.อ. มณี ขำคมนิกร
๔. พ.ต.ท. บัว นุชประยูร
๕. พ.ต.ต. ณรงค์ โกมลจินดา
๖. พ.ท. จุล ถิ่นคำ
๗. ร.ต.ท. พุธ เชยประทุม
๘. ร.ต.อ. แสวง วิริยะรัตน์
๙. จ.ส.ต. ผล มณีศรีรัษฎ์
๑๐. นางโกศลสุรพรรค (เฉลิมศรี สุทัศน์ ณ อยุธยา)
๑๑. คุณหญิงอุไรลักษณ์ ชาญกล
๑๒. นายมณี รุ่งเรืองธรรม
๑๓. คุณนายแฉล้ม ตั้งทวี
๑๔. นายวีเหลี่ยม แซ่หว่อง
๑๕. นายจำนงค์ เวียงเกตุ
๑๖. นายวิจิตร โพธิ์สว่าง
๑๗. นายพูน เรืองนนท์
๑๘. นายกธรรมสมาคมเล่งฮั้ว
๑๙. นายสมชาย ธีระธรรมไพโรจน์
๒๐. นายเจือ นาคมาลัย

๒๑. นายสกล มังคละวิรัช
๒๒. นายองอาจ ธรรมสุริยะ
๒๓. นายเฉลิมชัย แสงน้ำเพชร
๒๔. นายสอาด อัมพุประภา
๒๕. นายชรินทร์ ฉัตรศิรินานนท์
๒๖. นายสอน บุตรดี
๒๗. ครูประพันธ์ โกมลวนิช
๒๘. นายตั้ง ปุณณะภูมิ
๒๙. นายเฉย เนียมทอง
๓๐. นายสุเทพ สุ่นศรี
๓๑. นายสายหยุด นางทองหล่อ ทำเลทอง
๓๒. นายบุญส่ง เถลิงจิตร
๓๓. ครูใหญ่โรงเรียนวัดพระพิเรนทร์
๓๔. คุณนายสมใจ ชุณหบ่ระเสริฐ
๓๕. นางเพิ่ม กลั่นชู
๓๖. เจ้าของโรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์
๓๗. คุณนายเสงี่ยม ร้านชุบโครเมี่ยม
๓๘. หมอปาน นางทองศุก กาญจนอุดม
๓๙. นายชัยณรงค์ อุณหสุนทร
๔๐. นายฮ่องเฮง แซ่เบ้
๔๑. นายโบล้ม แซ่ตั้ง
๔๒. นายไคจั้ว แซ่โง้ว
๔๓. นายเกียรติ ตั้งบุญญศิลป์
๔๔. นายสุเทพ ชาตะวิริยะพันธ์
๔๕. นายกิมกัง แซ่เอียว
๔๖. นายเหว่งเฮง แซ่เซ็ก
๔๗. นายวรรณ รัชไชยบุญ
๔๘. นายไคเม้ง แซ่โง้ว
๔๙. นายณรงค์ แก้วโกมินทวงศ์
๕๐. นางเกียว แซ่เจีย
๕๑. นางซิว แซ่ปึง

นิพนธ์และข้อเขียนบางเรื่อง

ของ/เกี่ยวกับ

พระเทพคุณาธาร

เขียนตามอารมณ์*

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ข้าพเจ้าได้บรรพชาเป็นสามเณรหน้าไฟให้น้าสาว ที่วัดราษฎร์บำรุง เวลานั้นเรียกว่า วัดใหม่โรงหีบ โดยหลวงพ่ออ้วน วัดสามทอง เป็นพระอุปัชฌาย์ รู้สึกว่าการบวชนี้สบายมาก ไม่ต้องทำงานหนักเหมือนฆราวาส ครั้นครบ ๗ วันแล้ว ได้ขออนุญาตต่อโยมเพื่อบวชอยู่สืบไป โยมก็อนุญาตตามความประสงค์ แต่โบราณถือว่าการบวชหน้าไฟร้อน ให้ลาสิกขาเสียก่อนแล้วบรรพชาใหม่ ได้ปฏิบัติตามความเชื่อถือนั้น โดยลาสิกขาแล้วก็บรรพชาในอันดับต่อกันวันนั้นทีเดียว มีหลวงพ่ออินทร์เจ้าอาวาสวัดราษฎร์บำรุง เป็นพระอาจารย์ให้ลาสิกขา และเป็นพระอุปัชฌาย์ให้บรรพชาในอันดับต่อมา ได้เริ่มเรียนหนังสือขอม พออ่านพระมาลัยออก ท่องสูตรสนธิแบบเก่าแล้วเรียนสนธิกับหลวงพ่ออินทร์ในเบื้องต้น ต่อไปท่านมอบให้พระอาจารย์ทองเป็นผู้สอน ได้อยู่ที่วัดราษฎร์บำรุง ๑ พรรษา

ครั้นเมื่อ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้ย้ายไปอยู่ที่วัดพระพิเรนทร์ กรุงเทพฯ ในอุปการะของพระอธิการปอ เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ เพื่อเรียนนักธรรมและบาลี อยู่ที่วัดพระพิเรนทร์ ตั้งแต่เป็นสามเณรตลอดมาถึงได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสในปัจจุบันนี้เป็นเวลา ๔๑ ปี

บรรลุ พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้กลับขึ้นมาจำพรรษาที่วัดราษฎร์บำรุง ซึ่งเป็นวัดของบ้านเดิม เพื่อพักผ่อนรักษาโรคประสาท รู้สึกว่าเป็นที่ปลื้มปีติของบรรดาญาติมิตรวิสสาสิกชนคนชอบพอกันโดยทั่วหน้า เพราะเห็นห่างกันไปเสียนาน ในขั้นต้น ได้เห็นธรรมชาติต่าง ๆ เช่น ข้าวเขียวชอุ่มเต็มทุ่ง พฤกษชาติกำลังงามในฤดูฝน จิตใจสดชื่นขึ้น เพราะได้เปลี่ยนอารมณ์จากความวุ่นวายต่าง ๆ อาการของโรคประสาทที่มีปรกติ เท้ากระตุก ศีรษะสั่น เสียวไปทั้งตัว ใจหงุดหงิดพุ่งซ่าน เป็นเหตุให้

---

* คัดจากหนังสือ "มุทิตาคติพจน์" ในงานสมโภชฉลองพัดเปรียญ ๙ พระมหาเสริม ปัญญาวชิโร พระมหาประยุทธ์ ปยุตฺโต พ.ศ. ๒๕๐๔

จำวัดไม่ได้ ค่อยทุเลาลงบ้าง มีการจำวัดได้แต่หัวค่ำ แม้ตอนดึกมีอาการกำเริบขึ้นบ้างก็ไม่สู้มากนัก พอระงับไปได้ ครั้นอยู่นาน ๆ วันเข้า สิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นชินตา อารมณ์เก่าแต่ครั้งยังเป็นเด็กวัยรุ่น กลับมาปรากฏขึ้น เป็นเหตุให้นำมาเปรียบเทียบกับเด็กวัยรุ่นสมัยนี้ ซึ่งมีลักษณะผิดกันมาก ทำให้อาการของโรคประสาทกำเริบขึ้นตามเดิมอีก เพราะว่าเด็กวัยรุ่นในท้องถิ่นบ้านคอยบางงาม สมัยเมื่อสี่สิบกว่าปีโน้น ต้องตรากตรำทำงานช่วยบิดามารดาทำมาหากิน การคมนาคมต้องอาศัยทางเรือพายเรือแจวและการเดินด้วยเท้า การขนส่งอย่างดีก็ใช้เกวียน นอกจากนั้นก็ต้องใช้แบก ใช้หาม เป็นพื้น ยังไม่มีเรือยนต์ เรือกลไฟ เรือเครื่องเผาหัว เรือหางยาว ไม่มีรถยนต์

เมื่อได้บวชเป็นสามเณรขึ้น ไม่ต้องทำงานหนัก ชักสบาย จึงไม่อยากสึก ครั้นมาสมัยนี้มีความสบายมากไปไม่ต้องทำงานหนัก เพียงแต่นั่งรับแขก ใช้ความคิดให้คนอื่นทำ ใคร ๆ ก็ว่าสบายเหลือเกิน ยังมีเสียงให้พรแถมว่า เป็นเศรษฐีเสียด้วย ดูเพียงเผิน ๆ ก็น่าจะเป็นเช่นนั้น แต่แท้จริงแล้ว ตัวเองไม่สบาย และก็ไม่ร่ำรวยเป็นเศรษฐีอย่างเขาให้พรไว้ แต่มีพรที่ญาติให้เมื่ออาบน้ำนาคว่า ขอให้บวชอยู่นาน ๆ ให้ได้เป็นสมภารเจ้าวัด เพียงเป็นสมภารเจ้าวัดก็เป็นที่พอใจของบิดามารดา ญาติมิตรสหาย แต่บอกใคร ๆ ภายนอกไม่มีใครเชื่อ เว้นแต่บัญญาชนจะคิดเทียบดูตนเองว่า เมื่อเล็ก ๆ แม่คดข้าวใส่ชาม มีกับให้อย่างเดียว ช้อนคันหนึ่ง ให้ไปนั่งกินห่าง ๆ ผู้ใหญ่ โดยเฉพาะตัวข้าพเจ้าเอง บางมื้อได้กระดองปูเค็มอันเดียวคลุกข้าว นึกว่าเป็นเด็ก ๆ ลำบาก กินก็ให้จำกัด เล่นมาก เที่ยวมาก ก็ถูกดุ ถูกเฆี่ยน เป็นต้น เมื่อไรจะเป็นผู้ใหญ่แล้วจะกินเสียให้เต็มที่ จะเล่นให้สบายเที่ยว พอเป็นผู้ใหญ่เข้าจริง ๆ มีกินก็กินไม่ลง เล่นอะไรก็ไม่สนุก เที่ยวก็ไม่มีเวลา มีทุกข์รอบด้าน โบราณเรียกว่า “ทุกข์พ่อบ้านแม่เรือน”

เมื่อเป็นสามเณร มีสิทธิไม่เท่าพระ ทั้งถูกใช้หนักกว่าพระ เป็นต้นว่า เทกระโถน ปัดกวาดเช็ดถู หรือสุดแต่พระจะเรียกใช้ ตกที่นั่งหนักทั้งนั้น คิดว่าเมื่อไรได้อุปสมบทเป็นพระ จะได้สบาย เมื่ออุปสมบทใหม่ ๆ ต้องทำกิจวัตร คิดว่าเมื่อพ้นนิสสัยแล้วจะได้สบาย เมื่อเป็นพระอันดับเป็นลูกวัดอยู่ คิดว่าได้เป็นสมภารคงสบาย เมื่อได้

เป็นสมภารขึ้นแล้ว จึงรู้รสว่า เป็นสมภารนี้มีรสเปรี้ยวหวานมันเค็ม เผ็ดร้อนโลดโผนหลายอย่างหลายประการ เมื่อเป็นคู่สวดอยู่ ก็นึกว่าเป็นพระอุปัชฌาย์สบาย นั่งเป็นประธานไม่ค่อยต้องทำอะไร เจ้าภาพก็ถวายมาก ๆ เสียด้วย พอเป็นอุปัชฌายะเข้าจริง ๆ จึงรู้รส ถึงจะคิดรู้บ้างหรืออุปัชฌาย์บอกเล่าให้ฟังบ้าง ก็ไม่เหมือนได้ชิมรสเอง เหมือนพริกขี้นก พริกขี้หนู พริกป่า พริกชี้ฟ้า พริกหยวก มีรสเผ็ดด้วยกัน แต่เผ็ดไม่เหมือนกัน คนที่ยังไม่ได้กินด้วยตนเอง ยังไม่รู้รสที่แท้จริง การดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ทางสมณเพศ ดูแต่เพียงผิวเผินก็น่าสบาย มีเครื่องบำรุงความสุขโดยสมบูรณ์ แต่เจ้าตัวบอกว่าทุกข์หนัก โบราณเรียกว่า **"ทุกข์สมภารเจ้าวัด"**

ทุกข์อย่างนี้มี ๓ ชั้นด้วยกัน คือ

ชั้นที่หนึ่ง ทุกข์เจ้าฟ้าพระมหากษัตริย์

ชั้นที่สอง ทุกข์สมภารเจ้าวัด

ชั้นที่สาม ทุกข์พ่อบ้านแม่เรือน

เมื่อได้ใช้ปัญญาพิจารณาเทียบเคียงดู ดังกล่าวมานี้ ก็พอจะอนุมานได้ว่าทุกข์เหล่านั้นเป็นอย่างไร? เพราะว่าทุกคนจะต้องเป็นเด็ก ๆ มาก่อนทั้งนั้น เมื่อได้เป็นพ่อบ้านแม่เรือนขึ้นแล้ว ย่อมได้รับรสอันแท้จริง

ข้าพเจ้าได้อ่านบทความระหว่างสัปดาห์ ของ น้อย อินทนนท์ ในหนังสือพิมพ์ไทย ประจำวันอาทิตย์ ๑๓ สิงหา ๒๕๐๔ ท้องเรื่องคล้ายวิถีชีวิตของข้าพเจ้ามาก มีเนื้อความว่า

มีกะทาชายนายหนึ่ง ในชีวิตได้รับความลำบากตรากตรำ จากการทำงาน เพื่อการยังชีพเสียจนอิดหนาระอาใจ เวลาผ่านศาลเทพารักษ์ ตอนกลับบ้านทุกเย็น จึงเข้าไปกราบไหว้อธิษฐานว่า "อาตมานี้ ตั้งแต่เกิดมาก็ได้แต่ทำงานวันยังค่ำ มิฉะนั้นตัวและครอบครัวจะอดตาย ไม่มีเวลาพักผ่อน ไม่มีเวลาเล่นหัวกับใคร ไม่มีอะไรจะสนุกสนานเพลิดเพลินสักอย่างเดียว เหตุไฉนจึงจะมีพืนเต็มครัวไฟ มีข้าวไม่ขาดฉาง ผัก ปลา พริก กะปิ หอม กะเทียม ไม่ขาดมือ จะได้แต่กินและนอน ร้องละครให้สบายใจ ไม่ต้องทำงานทำการกันเสียที"

กะทาชายนายนั้น อธิษฐานทุกวันเข้า เทพารักษ์ร้อนตนอดรนทนอยู่ไม่ได้ ก็ปรากฏกายออกมาให้เห็นในเย็นวันหนึ่ง บอกกับกะทาชายนายนั้นว่า "ดีละ เราจะบันดาลให้ความปรารถนาของเจ้าสำเร็จตามประสงค์ ระวังแต่จะมารบกวนเราอีกก็แล้วกัน"

กะทาชายนายนั้นกลับมาถึงบ้าน เห็นทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปตามเทพารักษ์รับรองก็ดีใจ นับแต่นั้นเป็นต้นมา ก็ได้แต่กินและนอนร้องละครอยู่กับบ้าน ไม่ต้องทำงานทำการอะไรอีกต่อไป ในขั้นแรกก็ดูสบายดี อยากจะขี้เกียจนอนตื่นสายตะวันโด่งอย่างไรก็ทำได้ แต่เมื่อเวลาล่วงไปนานวันเข้า ก็กลับเกิดความเบื่อหน่าย จึงไปกราบเทพารักษ์และอธิษฐานขอพรใหม่ "ขอให้ข้าพเจ้าได้กลับไปใช้ชีวิตอย่างเก่าอีกเถิดเจ้าข้า ชีวิตที่ตื่นขึ้นมาได้แต่กินแล้วก็นอนสันหลังยาว ร้องละครจำเจอยู่กับบ้านวันยังค่ำคืนยังรุ่งอย่างนี้ วันหนึ่งข้าพเจ้าเห็นจะเป็นบ้าตาย" ผู้เล่าไม่ได้บอกว่าเทพารักษ์จัดการอย่างไรต่อไป แต่เพราะว่าเป็นเทพารักษ์ในนิทาน ฉะนั้นก็คงจะจัดการให้สมความปรารถนาของกะทาชายผู้นั้นอย่างนิทานที่ดีทั้งหลาย

วิถีชีวิตของข้าพเจ้าที่ผ่านมา ดูไม่ต่างกับนิทานเรื่องนี้นัก ยังได้พบอีกเรื่องหนึ่งซึ่งออกเป็นข้อสอบเปรียญประโยค ๖ ปี ๒๕๐๔ นี้เอง ให้แปลไทยเป็นมคธตอน ๑ ความว่า วันหนึ่ง พระอานนทเถระเห็นเด็กคนหนึ่ง นุ่งชั้นผ้าเก่า ถือกระเบื้องเที่ยวขอทาน จึงพูดกะเด็กนั้นว่า "เธอบวชเสียจะมิดีกว่าเที่ยวเป็นอยู่อย่างนี้หรือ" เมื่อเขาตอบว่า "ท่านขอรับ ใครจักบวชให้ผม" (พระเถระ) จึงบอกว่า "ฉันจักบวชให้เธอ" แล้วพาไปสู่วิหารอาบน้ำให้ด้วยมือของตน ให้กรรมฐานแล้วบวชให้ ก็พระอานนทเถระคลี่ชั้นผ้าเก่าที่เขานุ่ง ตรวจดู ไม่เห็นส่วนไหนพอจะถือเอาได้ แม้แต่ทำผ้ากรองน้ำ จึงพาดไว้ที่กิ่งไม้กิ่งหนึ่งกับกระเบื้อง ฯ ท่านได้บรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ต่อมาได้รับการอุปสมบท บริโภคลาภสักการะที่บังเกิดแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ครองจีวรที่มีราคามากเที่ยวไปอยู่ เป็นผู้มีร่างกายอ้วนท้วน กระสันขึ้นมาจึงดำริว่า เราจะประโยชน์อะไรด้วยการนุ่งผ้าที่เขาให้ด้วยศรัทธาเที่ยวไป เราจักนุ่งผ้าเก่าผืนของเรานี้แหละ จึงไปยังสถานที่นั้นหยิบผ้าชั้นมา กระทำให้เป็นอารมณ์แล้วสอนตนด้วยตนว่า เจ้าคนหน้าด้าน

เจ้าคนหมดยางอาย เจ้ายังอยากจะละเพศที่นุ่งห่มผ้าเหลืองนี้แล้ว นุ่งชิ้นผ้าเก่าผืนนี้ มือถือกระเบื้องเที่ยวขอทานหรือฯ ก็เมื่อท่านสอนตนด้วยตนเองอยู่นั้นแหละ (ระงับความกระสันลง) จิตเลื่อมใสแล้วฯ ท่านเก็บผ้าเก่าผืนนั้นไว้ ณ ที่นั้นเอง กลับไปสู่วิหารตามเดิมฯ ครั้นเวลาล่วงไปอีก ๒-๓ วัน ท่านกระสันขึ้นมาอีก ก็ไปสู่ที่ผ้าเก่ากับกระเบื้องชิ้นนั้น กล่าวสอนตนด้วยตนเองเหมือนครั้งแรก ยังความกระสันให้ระงับลงไปได้ เพียรกระทำอย่างนี้หลายครั้งฯ พวกภิกษุเห็นท่านเที่ยวไปๆ มาๆ อย่างนี้ จึงพากันถามว่า ผู้มีอายุ ท่านไปไหนฯ ท่านตอบว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ผมไปสำนักอาจารย์แล้วกระทำผ้าชิ้นเก่าของตนนั่นเอง ให้เป็นอารมณ์ โดยทำนองนั้น ตามลำดับมาทีเดียว ห้ามตนเสียได้แล้ว ๒-๓ วันเท่านั้น ก็บรรลุพระอรหัตต์ฯ

พิจารณาตามท้องเรื่องนี้ ในท่ามกลางของเรื่อง ดูจะคล้ายคลึงกับเรื่องของตัวข้าพเจ้า แต่ลงท้ายกลับตรงกันข้าม เรื่องของพระเถระรูปนั้น อาศัยผ้าผืนเก่ากับกระเบื้องเป็นอารมณ์สอนตนด้วยตน ระงับความกระสันลงได้สำเร็จพระอรหัตต์ ส่วนข้าพเจ้ากลับมาอยู่ถิ่นเดิมไม่ได้สำเร็จอะไรเลย

ในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เวลา ๑๐ กว่าปีล่วงมานี้ ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสมาอยู่ถิ่นเดิมได้นานๆ จึงไม่ได้เข้าไปสู่หมู่บ้าน ไม่มีโอกาสคุยกับญาติสนิทมิตรสหาย จึงไม่ได้ทราบถึงความเจริญและความเสื่อมของท้องถิ่นเดิมที่ข้าพเจ้าเคยอยู่ ได้ทราบแต่เพียงผิวเผินว่า เวลานี้มีความเจริญมาก เพราะการคมนาคมสะดวก มีรถยนต์โดยสาร มีรถจักรยานใช้ทุกบ้าน ทางน้ำก็มีเรือหางยาวไปไหนมาจากไหน รวดเร็วทันใจ ไม่ค่อยต้องเหนื่อยยากเหมือนแต่ก่อน มีตลาดเกิดขึ้นใหม่ๆ หลายแห่ง มีสินค้าต่างๆ เต็มตลาด จะต้องการอะไรก็ซื้อได้ง่าย เมื่อข้าพเจ้าได้มาอยู่ในถิ่นเดิมที่เจริญรวดเร็ว จึงได้ทราบความจริงว่า บางสิ่งบางอย่างเจริญรวดเร็วเกินไป จนชาวบ้านหารายได้ไม่ทันรายจ่าย แต่บางอย่างบางสิ่งก็ยังล้าหลังมาก ทั้งกลับเสื่อมลงไปก็มี ได้มีโอกาสเข้าไปชมในตลาดใหม่ๆ หลายแห่ง สินค้าประเภทฟุ่มเฟือย มีเท่าเทียมกับในกรุงเทพฯ มหานคร

เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในวัยรุ่น ราคาข้าวเกวียนละ ๔๐ บาท ราคาทองคำหนักบาทละ ๔๐ บาทเหมือนกัน ครอบครัวใดทำนาได้ข้าวปีละ ๑๐ เกวียนขึ้นไป ครอบครัวนั้นมี

ฐานะอยู่ในขั้นร่ำรวย ลูกสาวจะมีสายสร้อยข้อมือ สายสร้อยคล้องตัวเส้นโต ๆ คนละหลาย ๆ เส้น มีต่างหูคนละหลาย ๆ คู่ ยังมีข้าวเปลือกอยู่ในยุ้งอีกหลายเกวียน รอดูราคาดีขึ้นจึงจะขาย ถ้าราคาทรงอยู่ไม่ดีขึ้น ก็ขายเมื่อฤดูน้ำมาก มีเรือเข้ามารับซื้อไม่ต้องเข็นเกวียนไปส่ง ทั้งจะได้ถ่ายยุ้งไว้ใส่ข้าวใหม่ แต่ต้องรอดูข้าวในนา ถ้าข้าวในนาไม่ดี ก็ไม่ขาย เก็บไว้ให้พอกินปีต่อไป เพราะสมัยนั้นเมื่อนวดข้าวแล้วจะต้องขนเข้ายุ้ง และต้องทำพิธีตักยุ้งเสียก่อนแล้ว จึงจะตวงขายหรือใช้หนี้เขา ได้ทราบว่าสมัยนี้มีความเจริญก้าวหน้าไปมาก ครอบครัวใดได้ข้าวเพียงปีละ ๑๐ เกวียน ถึงวันนวดข้าวไม่ต้องขอแรงเพื่อนบ้านช่วยนวดก็ได้ เพราะเจ้าหนี้เขาคอยสืบอยู่เสมอว่าลูกหนี้ใครจะนวดเมื่อใดเขาก็เตรียมมาช่วย เมื่อนวดเสร็จแล้วก็เฉลี่ยใช้หนี้ไปเลย ไม่ต้องขนขึ้นยุ้งให้เสียเวลาเปล่า ๆ ข้าวสำหรับกินก็ไม่ต้องเอาไว้ บางรายก็ไม่มีเหลือที่จะเอาไว้ เพราะเฉลี่ยใช้หนี้เก่าเขาไปแต่ละเจ้าก็ยังไม่หมด เมื่อข้าพเจ้าได้ฟังก็ชักงงว่าตลอดปีเขาจะเอาข้าวที่ไหนมากิน ผู้เล่าเขาอธิบายให้ฟังว่า ไม่ยากเย็นอะไรเลย เวลานี้สบายมาก มีผู้รับใช้จะคอยมาถามอยู่เสมอว่า ข้าวสารเกือบหมดหรือยัง คราวนี้จะกู้บ้านใคร เมื่อได้ทราบว่ากู้ได้จากบ้านใด คนรับใช้ก็ไปรับข้าวเปลือกจากบ้านนั้น โดยผู้ขอกู้ข้าวไม่ต้องไปควบคุมตักตวง ผู้รับใช้ไปจัดการตวงส่งโรงสีเอาข้าวสารมาส่งถึงบ้านเลย ฟังดูแล้วก็น่าสบายจริง ๆ ได้ถามสืบไปว่า เครื่องอุปโภคบริโภคอย่างอื่น ๆ มิต้องประหยัดกันแย่ไปเลยหรือ ผู้เล่าบอกว่า เขาฟุ่มเฟือยดีกว่าเจ้าหนี้ ผู้ให้กู้เสียด้วยซ้ำไป เครื่องรับวิทยุมีแทบทุกบ้าน มีงานที่ไหนเขาเป็นต้องไปถึง และแต่งตัวสวยกว่าเจ้าหนี้เสียอีก พวกเจ้าหนี้มัวพะวงแต่เรื่องทำมาหากิน ไม่ค่อยมีโอกาสไปเที่ยวงาน สู้ลูกหนี้จน ๆ ไม่ได้เขาไม่มีกังวลอะไร เรื่องหนี้สินไม่ต้องทุกข์มีเมื่อไรก็ให้เขาไป ยังไม่มีจะไปเอาที่ไหน ลักษณะเช่นนี้เป็นเหมือนช้างตกหล่มถอนตัวเองไม่ขึ้น ต้องอาศัยพวกช่วยงัดขึ้นจากหล่ม ทางพระพุทธศาสนาสอนไว้ว่า “ความสุขของคฤหัสถ์มี ๔ อย่าง”

๑. สุขเกิดแต่ความมีทรัพย์
๒. สุขเกิดแต่การจ่ายทรัพย์บริโภค
๓. สุขเกิดแต่ความไม่ต้องเป็นหนี้
๔. สุขเกิดแต่ประกอบการงานที่ปราศจากโทษ

ใน ๔ อย่างนี้ เมื่อจะหยิบยกเอาแต่ใจความสำคัญแล้ว ความสุขของคฤหัสถ์อยู่ที่ว่า การประกอบอาชีพสุจริตไม่ผิดศีลธรรมประเพณีนิยมในท้องถิ่นของตน ไม่เบียดเบียนตนและผู้อื่น และไม่ผิดกฎหมาย ชื่อว่าการงานปราศจากโทษ คนเราเมื่อมีความขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้ ตรงกับคาถาว่า "อุฏฐาตา วินทะเต ธะนัง" คนขยันย่อมหาทรัพย์ได้ ดังนี้ เมื่อเรามีทรัพย์จะต้องเป็นหนี้เขาทำไม? ครอบครัวที่มีหนี้สินท่วมตัวอยู่อย่างนั้น ยิ่งไม่เจียมตัวที่จะตัดเครื่องฟุ่มเฟือย ซึ่งไม่จำเป็น ออกเสียกลับเพิ่มพูนให้มากขึ้น จะหาความสุขมาแต่ไหน? ได้แต่ความ สะดวกสบาย เพราะความหลงระเริง ไม่ใช่ความ สุขสบาย

ต่อนี้ จะขอย้อนกลับไปพูดถึงเรื่องความเสื่อมของท้องถิ่น จะหยิบยกเอามาแต่บางสิ่งบางอย่างที่ล้าหลังและเสื่อมสูญไป เช่นเป็นต้นว่า เด็กวัยรุ่นสมัยนี้ สีข้าว, ซ้อมข้าว, ฝัดข้าว, กะทายข้าว ไม่เป็น จักสานไม่เป็น ทอผ้า ตัดเสื้อ ตัดกางเกง เย็บปักถักร้อยไม่เป็น ต้องจ้างเขาสีข้าว ซื้อกระบุง ตะกร้า ตะแกรงเขาใช้ จ้างเขาตัดเสื้อ กางเกง ผ้าถุงและกระโปรง ต่อไปในระยะอันใกล้นี้ จะหาบ, หาม, แบกไม่ได้ เพราะใช้รถบรรทุกหมด บ่าไม่เคยใช้ พายเรือ, แจวเรือ, ถ่อเรือ ไม่เป็น เพราะใช้เครื่องยนต์หมด

จริงอยู่ เครื่องจักรเครื่องยนต์บางอย่าง ก็จำเป็นต้องใช้ให้ทันกับเหตุการณ์สมัยนี้ เช่นเครื่องช่วยเอาน้ำขึ้นไร่ นา รถจักรยาน รถยนต์โดยสาร เรือยนต์โดยสาร มีแต่พอเหมาะพอควรของแต่ละท้องถิ่น อาศัยซึ่งกันและกันใช้พอดีก็ดีแล้ว ไม่ควรจะมีแข่งขันกันจนล่มจมไปด้วยกัน เครื่องรับวิทยุควรจะมีเพียงหมู่บ้านละเครื่อง พอจะได้ฟังเหตุการณ์ข่าวสารการเมือง และภาคบันเทิงด้วย เครื่องฉีดยากำจัดสัตว์พืชมีตำบลละเครื่องก็พอ ถ้าพวกเราจะร่วมสามัคคีกัน ประหยัดใช้แต่พอดี ตามฐานะของเรา ก็จักเกิดความเจริญแก่ครอบครัวของเรา ตำบลของเรา ตลอดถึงประเทศชาติของเรา

เท่าที่เป็นอยู่เวลานี้ บางท่านทำเกินพอดี คือตนเองก็จนแต่ไม่เจียมตัว เที่ยวกู้หนี้ยืมสินเขามา ซื้อของที่ฟุ่มเฟือยแข่งขันกัน เขามีได้ เราต้องมีบ้าง ดังนี้เป็นต้น ข้าพเจ้าเห็นว่าสะดวกสบายเหลือเกิน คำว่า เหลือ กับ เกิน ไม่ใช่พอดี หมายถึงไม่ได้

ประโยชน์ เช่นหุงข้าวเหลือกินก็ต้องทิ้ง ไม้ยาวเกินไปก็ต้องตัดทิ้ง เป็นต้น อยากจะใช้คำว่า "สะดวกสบายฉิบหายเลย" คือบางครอบครัวเอาที่ไร่ ที่นา ที่บ้าน จำนำจำนองแล้ว ต้นก็ไม่มีส่ง ดอกก็ไม่มีให้ เมื่อดอกท่วมต้นก็ต้องปล่อยให้หลุดไป มีวัวมีควายก็ขายหมด อย่างนี้จึงควรเรียกว่า สะดวกสบายฉิบหายเลย เมื่อหมดเครื่องประกอบสัมมาอาชีพ ก็ต้องประกอบมิจฉาชีพ หรือหลบหน้าเจ้าหนี้ไปต่างถิ่นเลย

ความจริง สมัยนี้การประกอบสัมมาชีพสะดวกสบายมาก ถ้ามีความขยันหมั่นเพียรอาจร่ำรวยได้เร็ว เพราะมีเครื่องทุ่นแรงช่วยให้สามารถทำกินได้ตลอดปี เพียงแต่ตัด "ขี้" ออกตัวเดียว เพราะคำว่า "ขี้" ติดอยู่หน้าสิ่งใด สิ่งนั้นก็เสียไป เช่นขี้เกียจ ขี้เหล้า ขี้ยา ขี้ลัก ขี้ขโมย เป็นต้น

อีกประการหนึ่ง พวกเราพากันละทิ้งมรดกดีมีราคาสูงของบรรพบุรุษเสียหลายอย่าง เช่น วันพระแปดค่ำไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ถนนหนทางสัญจรที่สาธารณะ พากันเบียดเบียนรุกล้ำเอาเสีย แทนที่จะแบ่งไว้ให้เป็นทางสัญจรแก่สาธารณะและตนเองด้วย ช่วยกันบูรณะให้ได้ใช้สะดวก ทั้งเดินด้วยเท้าและจักรยาน กลับทำลายเสียบ้างกีดกันเสียบ้าง ทั้งที่ตนเองก็ต้องอาศัยได้ด้วย ยิ่งเป็นที่ไร่ ที่นา ของตน ยิ่งร้ายหนักขึ้นไป เช่น คันนาที่คนทั่วไปต้องอาศัยเดินผ่าน ปล่อยให้ลึกกว่าท้องนา เวลาทำนาก็ไปหาหนามมากั้นไว้สองข้างทาง ไม่ให้คนเดินเหยียบต้นข้าวในนา ดูเหมือนว่าเจ้าของนาจะโกรธคนเดินว่า เหยียบข้าวเสีย แต่การไปหาหนามมากั้น กับขุดดินยกคันนาให้สูง ก็ดูว่าจะลำบากเท่า ๆ กัน ท่านลองนึกเทียบดูกับตัวของท่านเองว่า มีคันนาเดินท่านจะลงเหยียบข้าวเขาไหม ? ถ้าท่านเดินไปพบคันนาเดินสบาย กับพบคันลึกกว่าท้องนา ท่านจะให้พรใครและนึกด่าใคร ถ้าท่านได้นึกเทียบดูเช่นนี้แล้ว ก็พอจะอนุมานได้ว่า คนเราเขาให้พรดีหรือถูกด่าดี ถ้าจะอ้างว่าคนเดินไม่เห็นมาช่วยทำบ้างเล่า ก็ที่ไร่ ที่นาของเรา คนอื่นจะมาทำได้หรือ ? หากเป็นที่สาธารณะยังจะช่วยกันทำเป็นครั้งคราวได้ สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นกระจกเงาเครื่องส่องให้เห็นอุปนิสัยน้ำใจของเจ้าของที่ ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว

ข้าพเจ้าเกิดในจังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอศรีประจันต์ ตำบลดอนเจดีย์ จึงขอตักเตือนชาวสุพรรณด้วยกัน ให้รักษามรดกความดีของเลือดสุพรรณ ที่บรรพบุรุษยกให้

ไว้ ถ้าจะทำการสิ่งใด ก็ขอให้ใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญให้รอบคอบแล้ว ตั้งจิตพยายามทำจริง ๆ กิจการที่ทำก็จะสำเร็จประโยชน์แก่ตน และประเทศชาติ ดังพุทธศาสน์ตรัสสอนพระอานนท์พุทธอนุชาไว้ว่า จะประกอบการสิ่งใด ๆ จงมี ฉันทะ ความพอใจในสิ่งนั้น มี วิริยะ ความพากเพียรพยายามทำไปตามความพอใจนั้น จิตตะ ตั้งจิตแน่วแน่ในกิจการนั้น ๆ วิมังสา ใคร่ครวญให้รอบคอบ กิจการที่ประกอบนั้นย่อมสำเร็จได้โดยไม่เหลือวิสัย ธรรม ๔ อย่างนี้เรียกว่าอิทธิบาทคุณให้สำเร็จความประสงค์ จะทำนา ทำไร่ ทำสวน ค้าขาย หรือประกอบอุตสาหกรรมใด ๆ ก็ตาม ถ้ามี อิทธิบาทประจำใจอยู่แล้ว สิ่งเหล่านั้นย่อมสำเร็จได้ พึงดูตัวอย่างพระมหาเสริม พระมหาประยุทธ์ทั้งสองรูปนี้ เมื่อมีอิทธิบาทธรรมอยู่ จึงสามารถเรียนจบหลักสูตรทางภาษาบาลีได้นำเกียรติมาสู่ชาติภูมิของตน เป็นเหตุให้พระสงฆ์ และพุทธศาสนิกชน ชาวจังหวัดสุพรรณเกิดมุทิตาจิต คิดจัดการฉลองสมโภชเป็นการใหญ่ในครั้งนี้

บทความที่กล่าวมาโดยยืดยาวนี้ หากเป็นที่พอใจของท่านผู้อ่านผู้ฟัง ขอจงเลือกเก็บไปปฏิบัติตามสามารถของตน ๆ พอสมแก่ฐานะที่จะทำได้ เพื่อให้เจริญงอกงามไพบูลย์ให้เกิดเป็นคุณประโยชน์แก่ตัวท่าน และประเทศชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์

บุญกุศลใด ๆ อันเกิดแต่บทความนี้ ข้าพเจ้าขออุทิศให้แก่บิดามารดา ปู่ ย่า ตายาย ครูอุปัชฌายาจารย์ทั้งหลาย กับญาติมิตรสหาย ท่านผู้มีอุปการคุณทุก ๆ ท่าน ตลอดจนเทพยดาและมนุษย์สัตว์ ที่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสภาพ จงได้รับส่วนบุญนี้ทุก ๆ ท่าน ขอจงได้รับสันติสุขโดยทั่วกัน

ถ้าท่านได้อ่านได้ฟังบทหนึ่งตอนใด เป็นที่เคืองระคายโสต อันเกิดบาปโทษ ขอจงยกโทษนั้นให้ ข้าพเจ้าขอรับบาปแต่ผู้เดียว

พระเทพคุณาธาร

วัดพระพิเรนทร์ พระนคร

ประวัติโรงเรียนพระปริยัติธรรม

●

วัดพระพิเรนทร์

คัดจากหนังสือกำหนดวางศิลาฤกษ์ โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดพระพิเรนทร์ ๑๔ ม.ค. ๒๕๑๑

ประวัติความเป็นมาของสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์ เดิมการศึกษาพระปริยัติธรรม คือ เรียนนักธรรมและเรียนบาลี อยู่ในวงแคบ ยังไม่ค่อยนิยมเรียน แม้พระเถระผู้ใหญ่ก็ไม่ค่อยจะสนับสนุน ท่านพูดว่าไม่ซึ้งเหมือนมูลกัจจายน์อย่างที่ท่านเล่าเรียนมา จึงมีสำนักเรียนน้อย ที่วัดพระพิเรนทร์นี้ อาตมภาพมาอยู่เมื่อกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ หลวงพ่อพระอธิการปอ ธัมมกถิโก เป็นเจ้าอาวาส

ยังมีฆราวาสเป็นอาจารย์สอนบาลีแบบเก่าโดยใช้ตำราเรียนเป็นใบลาน อุบาสกอุบาสิกาในวัดนี้ช่วยกันออกเงินเป็นค่าครูสอน นักเรียนก็เรียนกันแบบเอาบุญไม่ได้เรียนเพื่อเข้าสอบประโยค อาจารย์สอนบางครั้งก็นอนไคว่เกก มีภิกษุจากวัดต่าง ๆ มาเรียนกันหลายรูป เรียนกันแบบของใครของมัน คือรูปใดจะเรียนคัมภีร์อะไร ก็ขอแปลคัมภีร์นั้นเรื่อยไป รูปอื่น ๆ ต้องการจะฟังก็เตรียมตำรามาฟังได้ เมื่อไม่ต้องการฟังก็กลับไป ไม่มีข้อบังคับอะไร จะเรียนหรือไม่เรียนก็ตามใจ

ในขณะนั้นมีพระนุชสอบได้นักธรรมชั้นตรีเพียงรูปเดียว และกำลังเตรียมตัวจะเข้าสอบประโยค ๓ กับมีสามเณรและเด็กเรียนบาลีไวยากรณ์อยู่ ๒—๓ คน ต้องเดินไปเรียนที่วัดมหาธาตุเป็นสำนักเรียนใหญ่ในขณะนั้น ก่อนหน้าอาตมภาพมาอยู่ได้ทราบว่า มีพระมหาบุญแห อยู่วัดอรุณราชวราราม (วัดแจ้ง) สอบได้เปรียญ ๓ ประโยค แล้วย้ายมาอยู่วัดพระพิเรนทร์ โดยท่านเจ้าคุณพระสาธุศีลสังวร หลานท่านพระอธิการปอฝากมา และสอบได้ประโยค ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

ได้ถึงมรณภาพในคืนวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๔๖๓ ด้วยอหิวาตกโรค จากนั้นผู้สอบได้เปรียญก็ขาดตอนไป พระนุชที่สอบได้นักธรรมชั้นตรี แม้จะพยายามเข้าสอบเปรียญตลอดมาก็ไม่สามารถสอบได้ ต่อมาสติวิปลาส ต้องหยุดการสอบไป ส่วนสามเณรและเด็กที่เรียนไวยากรณ์สำนักเรียนวัดมหาธาตุ เมื่อการเรียนยากขึ้น ต่างคนก็เบื่อหน่ายเลิกรากันไป เพราะผู้ใหญ่ท่านไม่สนับสนุน จะเรียนหรือจะเลิกท่านก็ไม่ว่ากระไร

ส่วนอาตมภาพเป็นสามเณรมาอยู่ใหม่ พอดีทางวัดจักรวรรดิราชาวาสเปิดสำนักเรียนขึ้นใหม่ มีระยะทางใกล้กว่าวัดมหาธาตุ ทั้งมีพระใสไปเรียนนักธรรมชั้นตรีอยู่แล้ว ท่านจึงชวนไปเข้าเรียนที่สำนักเรียนวัดจักรวรรดิ ฯ ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ นั่นเอง อาตมาภาพก็สอบได้นักธรรมชั้นตรี ส่วนพระใสกลับสอบตก แท้จริงท่านมีความรู้ดีกว่าอาตมาภาพมาก แต่ได้ความว่าตื่นสนาม เวลาเขียนคำตอบมือสั่นหมด รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๖๔ พระใสจึงสอบนักธรรมชั้นตรีได้ ส่วนอาตมภาพได้เรียนบาลีไวยากรณ์ควบกับเรียนนักธรรมชั้นโท สอบนักธรรมชั้นโทตก ๒ ปี มาสอบนักธรรมชั้นโทได้ พ.ศ. ๒๔๖๖ เมื่ออุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว ต่อจากนั้นก็พยายามเรียนบาลี เข้าสอบบาลีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ประโยค ๓ เป็นรูปแรกในวัดนี้ ในระหว่างนี้ พระภิกษุสามเณรนิยมเรียนนักธรรมและบาลีมากขึ้นตามลำดับ มีผู้สอบเปรียญได้ต่อมามี พระมหาหรั่ง พระมหาเสริญ พระมหาซุ่นใช้ พระมหาชิน พระมหาประเสริฐ เป็นต้น ได้อย่างสูงเพียงประโยค ๖ ต่างก็ร่ามือไป เพราะสถานที่เรียนสูงขึ้นไปหายาก การเรียนก็ยากขึ้น ศักดิ์ศรีของเปรียญก็ลดลง นิตยภัตถูกตัด ผ้าไตรบีก็ถูกตัด เมื่อลาสิกขาแล้ว สิทธิที่จะสมัครเข้าสอบเป็นข้าราชการ ก็ถูกตัดไปหลายอย่าง การศึกษาปริยัติธรรมตกลงมาก ดังจะเห็นได้เมื่ออาตมภาพกำลังเรียนประโยค ๓ โรงเรียนเอี่ยมบุญนิธิ วัดจักรวรรดิ หลังเดิมไม่พอเรียน ต้องสร้างหลังเล็กสกัดหัวท้ายอีก ๒ หลัง ก็ยังไม่พออีก ต้องสร้างขึ้นในบริเวณพระปรางค์อีก ๑ หลัง ก็ยังไม่เพียงพอ ต้องแยกย้ายสอนธรรมบทและมงคล ไปสอนตามคณะ ในบริเวณกุฏิหลายคณะด้วยกัน ในขณะนั้น วัดต่าง ๆ ได้เริ่มทำการเปิดสอนขึ้น เช่นวัดเทพศิรินทร์ ฯ วัดสระเกศ ฯ วัดเทพธิดา ฯ วัดสุทัศน์ ฯ พระภิกษุสามเณรวัด

พระพิเรนทร์ ต่างก็แยกย้ายกันไปสมัครเข้าเรียนตามสำนักเรียนวัดต่าง ๆ ตามความสมัครใจ เพราะไม่มีกฎเกณฑ์อะไร ต่อมาไปเรียนที่สำนักเรียนวัดสุทัศน์มากขึ้น เพราะการเดินไปเรียนสะดวก ไม่ต้องผ่านถนนที่มีรถมากนัก ส่วนอาตมภาพนั้นคงเรียนอยู่ที่สำนักเรียนวัดจักรวรรดิ์ฯ ตลอดมา สอบประโยค ๔ ตกเสีย ๒ ปี อาพาธกำลังสอบเสีย ๑ ปี มาสอบประโยค ๔ ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ซึ่งเป็นปีที่ท่านพระอธิการปอมรณภาพ หลังจากนั้นได้สอบประโยค ๕ อีก ๓ ปี ตกทุกปี สอบนักธรรมเอกอีก ๓ ปี ตกทุกปีเช่นกัน อาตมาเป็นผู้อยู่ใกล้ชิดกับเจ้าอาวาส เมื่อสอบนักธรรมชั้นโทได้ ท่านก็มอบให้เป็นผู้อบรมพระบวชใหม่ตามประกาศคณะสงฆ์ เมื่อสอบประโยค ๓ ได้ ท่านก็ขอให้เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาส เมื่อท่านมรณภาพแล้ว ท่านเจ้าคณะแขวงนอก (สมเด็จพระวันรัต แพ เจ้าคณะอำเภอ) ตั้งให้เป็นกรรมการรักษาการในหน้าที่เจ้าอาวาส เมื่อต้องรับภารกิจช่วยเจ้าอาวาสในด้านการปกครอง การศึกษาก็ด้อยลง ไม่สามารถจะเรียนต่อไปได้ สอบตกบ่อย ๆ เข้าก็ต้องเลิกไปเอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาส การศึกษาพระปริยัติธรรมระหว่างนี้เสื่อมลงมาก ต่างหันไปเรียนทางโลกมากขึ้น ทางคณะสงฆ์ก็ออกประกาศห้าม กันไม่ให้พระภิกษุสามเณรเข้าไปเรียนปะปนกับฆราวาส ห้ามไม่ให้ไปสมัครเข้าสอบแข่งขันกับฆราวาส มีประกาศห้ามอีกหลายประการ เพื่อจะให้พระภิกษุสามเณรหันมานิยมเรียนพระปริยัติธรรม โดยเฉพาะที่วัดพระพิเรนทร์ เมื่องานทางฌาปนสถานเจริญขึ้น พระภิกษุถูกอาราธนาในการฌาปนกิจมากเข้า ก็ถือโอกาสไม่ไปโรงเรียน ทางสำนักเรียนต้องเตือนมาบ่อยครั้งว่า นักเรียนขาดการเรียน ฝ่ายเราก็พูดไม่ออก เพราะนิมนต์ท่านไว้ ในระหว่างนี้ พระภิกษุเข้าสอบนักธรรมและเปรียญดูเหมือนว่าจะสอบตกหมดทุกปี มีสอบได้อยู่บ้างก็แต่เพียงสามเณรเท่านั้น ทางวัดก็ได้รับสามเณรไว้มากขึ้น เพื่อให้ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมเจริญไปตามสมควร สามเณรที่รูปสวยสะโอดสะองก็มีญาติโยมรับอุปถัมภ์อุปัฏฐาก บางรายก็กลายเป็นยักษิณีฐากเอาไปเสียก่อนเรียนสำเร็จ เรื่องเช่นนี้เป็นความยุ่งยากในการปกครองมาก ท่านก็ว่ามีความเลื่อมใส แต่ความในใจเราไม่ทราบ แต่เมื่อสามเณรเหล่านั้นได้อุปสมบทขึ้นแล้ว

การศึกษาก็เริ่มเสื่อมลงเป็นส่วนมาก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ จึงได้ปรึกษาพระที่สอบนักธรรมได้และสอบเปรียญได้ว่า ถ้าเราจะปล่อยให้การศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นอยู่เช่นนี้ มีแต่เสื่อมลงไปทุกปี สมควรจะได้ดำเนินการแก้ไขให้ดีขึ้น ที่ประชุมตกลงให้ตั้งสำนักเรียนขึ้น เพื่อมิให้นักเรียนต้องไปเรียนที่วัดอื่น เมื่อถูกอาราธนามาในงานฌาปนกิจเสร็จแล้ว ก็กลับไปเรียนต่อได้อีก เพราะส่วนมากก็ถูกอาราธนามาทั้งหมด แต่เรายังขาดปัจจัยสำคัญที่จะดำเนินการจัดตั้งสำนักเรียน คือสถานที่เรียน นิตยภัตถวายครู และค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ที่ประชุมตกลงว่า ให้ดัดแปลงกุฏิตึกขนาดยาว ๙ เมตร กว้าง ๖ เมตร มี ๓ ห้อง สองชั้น จัดเป็นโรงเรียนทำการสอนชั่วคราวไปก่อน ส่วนครูนั้น ผู้สอบนักธรรมได้สมัครช่วยสอนนักธรรมโดยไม่รับนิตยภัต ผู้สอบเปรียญได้สมัครช่วยสอนบาลีโดยไม่รับนิตยภัตเช่นเดียวกัน ส่วนค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดอย่างอื่น ๆ เช่นโต๊ะ เก้าอี้ ก็ช่วยกันสร้างให้ตามกำลัง รายละ ๑ ชุด ๒ ชุด ทั้งพระและฆราวาส ภารโรงก็อาศัยนักเรียนช่วยกันทำ เมื่อเป็นที่ตกลงแล้ว จึงได้เริ่มขออนุญาตตั้งสำนักเรียนขึ้น ได้รับอนุญาตให้ตั้งสำนักเรียนจากกรมการศาสนาเมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน ๒๔๙๖ นับว่าสำนักเรียนนี้ ดำเนินการตั้งขึ้นมาด้วยกำลังศรัทธา และความสมัครสมานสามัคคีทั้งทางพระสงฆ์ และคณะผู้อุปถัมภ์วัดนี้ได้โดยแท้ จึงได้มอบหมายให้พระครูปลัดสมัยเป็นครูใหญ่ผู้ควบคุมการศึกษาตลอดมาจนถึงปัจจุบันนี้

เมื่อการศึกษาเจริญขึ้น การใช้จ่ายก็เจริญตามมาด้วย ทางกรมการศาสนาให้เงินบำรุงสำนักศึกษาเพียงปีละ ๕๐๐ บาทเท่านั้น ผู้สอบได้ประโยคสูงขึ้นทางสำนักเรียนก็ไม่มีครูสอน และผู้สมัครเข้าเรียนในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ จะต้องออกจากวัดตั้งแต่เที่ยง กว่าจะได้กลับก็พลบค่ำ หมดโอกาสที่จะได้รับอาราธนาในงานฌาปนกิจ ชักจะไปไม่รอดอีก

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ จึงได้ประชุมพระสงฆ์และคณะผู้อุปถัมภ์วัดพระพิเรนทร์ เพื่อแสวงหาเงินมาตั้งเป็นทุน หาดอกผลบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์ ให้ดำรงอยู่และเจริญยิ่งขึ้นไป พระสงฆ์และคณะผู้อุปถัมภ์วัด ฯ ต่างก็

เต็มใจสละทุนทรัพย์ของตนเอง และชักชวนญาติมิตร และสาธุชนผู้ใจบุญสละทุนทรัพย์มาตั้งเป็นทุนนิธิขึ้น และจัดงานวัดในเทศกาลเป็นครั้งคราวรวบรวมมาสมทบตั้งเป็นทุนนิธิ โดยมีคณะกรรมการดำเนินงานจัดให้กู้ มีโฉนดที่ดินเป็นประกัน หาดอกผลมาบำรุงการศึกษา ที่ไม่ได้ให้กู้ก็ฝากธนาคารไว้ รวมดอกผลปีนี้ไว้ตลอดปี ไปตั้งงบประมาณใช้จ่ายในปีหน้า เอาดอกผลที่ได้รับแต่ละปีมาตั้ง เอาจำนวนครูนักธรรม ครูบาลี และนักเรียนที่ต้องออกไปเรียนนอกวัดที่ต้องไปเรียนทุกวัน กับสามเณร มาหารจำนวนเงินเฉลี่ยออกแต่ละปีได้ไม่เท่ากัน ที่เป็นเศษตัดไว้เป็นค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดงานจร บางปีจ่ายไม่หมดก็เอาเข้าสมทบตั้งเป็นทุนต่อไป ตั้งแต่เริ่มตั้งมูลนิธิ เมื่อวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ซึ่งเป็นวันวิสาขบูชา มีทุนเพียง ๔๘,๗๖๓ บาท ๔๕ สตางค์ เป็นต้นมาถึงบัจจุบันนี้มีทุนอยู่เป็นจำนวน ๒๘๕,๖๓๗ บาท ๓๐ สตางค์

จำเดิมตั้งแต่เริ่มตั้งสำนักเรียนมา มีนักเรียนสมัครเข้าสอบไล่ได้ในสนามหลวงทั้งนักธรรมและเปรียญทุกปี ทั้งในวัดนี้และวัดใกล้เคียงที่ส่งพระภิกษุสามเณรมาเรียนตลอดถึงพระนวกะบวชใหม่ชั่วฤดูพรรษา ก็ส่งมารวมเรียนที่สำนักเรียนนี้ ครั้นจะนำจำนวนนักเรียนที่สอบได้แต่ละปีมาพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ ก็จะเป็นการยืดเยื้อมากไป เพราะผู้สอบไล่ได้ลาสิกขาไปก็มี ย้ายไปเป็นครูสอนในต่างจังหวัดก็มี ย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสก็มี จะขอยกมากล่าวเฉพาะที่ยังมีตัวอยู่ในวัดพระพิเรนทร์เวลานี้ เฉพาะผู้ที่สอบได้นักธรรมยังสอบเปรียญไม่ได้มีดังนี้ นักธรรมตรี ๑ รูป นักธรรมโท ๘ รูป นักธรรมเอก ๖ รูป ส่วนผู้ที่สอบเปรียญได้นั้น ตามกฎของสนามต้องสอบนักธรรมได้ก่อน เฉพาะพระเปรียญในวัดนี้ ตั้งแต่ประโยค ๓ ถึงประโยค ๙ ล้วนแต่สอบได้นักธรรมเอกแล้ว เว้นแต่อาตมภาพเพียงรูปเดียวสอบได้เพียงนักธรรมโทเท่านั้น มีดังนี้ ๓ ประโยค ๘ รูป ๔ ประโยค ๑๐ รูป ๕ ประโยค ๙ รูป ๖ ประโยค ๕ รูป ๗ ประโยค ๓ รูป ๘ ประโยค ๑ รูป คือ พระมหาจำนงค์ และเรียนจบวิชาครูตามหลักสูตรบาลีแผนใหม่ด้วย ๙ ประโยค ๑ รูป คือ พระมหาประยุทธ์

และเรียนจบมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศาสตร์บัณฑิต ขณะนี้ ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุด้วย

จึงนับว่าไม่เสียทีที่พระสงฆ์และคณะผู้อุปถัมภ์วัด ตลอดถึงท่านสาธุชนผู้ใจบุญทั้งหลาย ที่ได้เสียสละกำลังทรัพย์กำลังกาย กำลังปัญญาความคิด ช่วยกันทะนุบำรุงสำนักเรียนพระปริยัติธรรมน้อย ๆ ของวัดนี้ ให้เจริญรุ่งเรืองตลอดมา มีพระภิกษุสามเณรสอบไล่ได้ทุกชั้น ทุกประโยค ขณะนี้มีพระภิกษุผู้เฒ่าที่ไม่ได้สอบนักธรรมและเปรียญเพียง ๒ รูปเท่านั้น การศึกษาดีเป็นแนวทางให้ก้าวขึ้นสู่ความปฏิบัติดี หากไม่ได้ศึกษาให้ทราบซึ้งในพระธรรมวินัยดีแล้ว การปฏิบัติดีตามพระธรรมวินัยก็ปฏิบัติดีได้ยาก การส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรได้รับการศึกษาดี จึงเป็นแนวทางให้พระภิกษุสามเณรได้ปฏิบัติดีประพฤติชอบ เว้นแต่ผู้เรียนรู้แล้วไม่ปฏิบัติตาม ก็เหมือนคนที่จัดอาหารไว้แล้วไม่ได้บริโภค ทิ้งให้อาหารนั้นเสียไป หรือได้แต่จัดให้คนอื่นบริโภค ตนเองไม่ได้บริโภคอาหารเหล่านั้น ก็ไม่ได้เกิดประโยชน์แก่ตนเองเลย ที่ท่านโบราณาจารย์เปรียบไว้ว่า เหมือนทัพพีตักแกงไม่ได้ลิ้มรสแกง เมื่อเป็นเช่นนี้เราก็ช่วยไม่ได

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ทางคณะสงฆ์ได้ประกาศใช้หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีที่ปรับปรุงใหม่ เพิ่มหลักสูตรภาษาไทยขึ้นอีกหลายวิชา พระเปรียญรุ่นเก่าไม่สามารถจะสอนได้ แม้จะมีพระเปรียญที่เรียนในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมีความรู้พอจะสอนได้ ก็ติดการเรียนหาเวลามาสอนไม่ได้ ผู้ที่เรียนสำเร็จแล้ว เช่น พระมหาประยุทธ์ ก็ต้องไปช่วยทางมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยเลขาธิการ ไม่สามารถจะปลีกเวลามาช่วยสอนให้ได้ ทางคณะสงฆ์จึงได้เปิดทำการอบรมครู ตามหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีตามที่ปรับปรุงใหม่ขึ้นที่วัดสามพระยา พระนคร ให้สำนักเรียนวัดต่าง ๆ ส่งพระเปรียญไปอบรมครู ทางสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์ได้ส่งพระเปรียญไปอบรมหลายรูป เวลานี้สำเร็จมาแล้ว ๑ รูป คือ พระมหาจำนงค์เปรียญ ๘ ประโยค และจะมีสำเร็จต่อไปเป็นลำดับ

ทางสำนักเรียนก็ยังขาดสถานที่ ไม่เพียงพอที่จะทำการเปิดสอนตามหลักสูตรที่ปรับปรุงใหม่ได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ จึงได้ประชุมพระสงฆ์และคณะผู้อุปถัมภ์วัดพร้อม

ด้วยทายกทายิกา ปรึกษาหาทุนสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม เพื่อให้เพียงพอที่จะทำการเปิดสอนตามหลักสูตรที่ปรับปรุงใหม่ ตามกำหนดเดิมจะสร้างเป็นอาคารตึก ๓ ชั้น ยาว ๓๐ เมตร กว้าง ๙ เมตร กะค่าก่อสร้างไว้ ๘๐๐,๐๐๐ บาท (แปดแสนบาท) แต่การแสวงหาทุนก็ยากขึ้นเป็นลำดับ จำเดิมแต่แสวงหามาถึงบัดนี้ได้เพียง ๓๙๔,๖๒๔ บาท ครั้นจะรอต่อไปก็เกรงว่า จะชักช้ามาก จึงตกลงใจลดขนาดกว้างลงเหลือกว้าง ๗ เมตร ลดขนาดยาวลงเหลือเพียง ๒๙ เมตร ส่วนสูงคง ๓ ชั้นตามเดิม จึงได้เริ่มก่อสร้างชั้นล่างก่อน โดยพื้นชั้น ๒ หล่อเป็นพื้นคอนกรีต พอให้กันแดดกันฝนชั้นล่างได้ จะเริ่มเปิดทำการสอนตามหลักสูตรที่ปรับปรุงใหม่ขั้นต้นได้ก่อน ในปีการศึกษาหน้านี้เป็นต้นไป ส่วนชั้นต่อไปจะค่อย ๆ แสวงหาทุนสร้างเสริมต่อให้สำเร็จ โรงเรียนหลังนี้จัดเป็นชั้นละ ๖ ห้อง ๓ ชั้น รวม ๑๘ ห้อง

ท่านสาธุชนผู้ใจบุญทั้งหลาย มีความประสงค์จะขอรับเป็นเจ้าของห้องก็ได้ หรือท่านจะรวมกันหลาย ๆ ท่านจองเป็นเจ้าของห้องก็ได้ ทางวัดจักได้จารึกนามของท่านไว้ที่หน้าห้อง เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ตัวท่านและบุตรหลานของท่านสืบต่อไป คิดเฉลี่ยเป็นราคาอย่างต่ำห้องละ ๒๐,๐๐๐ บาท (สองหมื่นบาท) ส่วนท่านที่จะบริจาคเป็นรายย่อยจำนวนตั้งแต่ ๑๐๐ บาทขึ้นไป จักจารึกนามไว้ในศิลาอีกส่วนหนึ่งต่างหากด้วย ที่ต่ำกว่า ๑๐๐ บาท จะจารึกไว้เป็นส่วนรวมอีกแผนกหนึ่ง ทางวัดยินดีรับและปฏิบัติตามความประสงค์ของท่านทุกประการ ท่านจะแจ้งความประสงค์ได้ที่กุฏิเจ้าอาวาสหรือพระสงฆ์ในวัดพระพิเรนทร์นี้ได้ทุกรูป หรือแจ้งความประสงค์ต่อคณะผู้อุปถัมภ์วัดได้ทุกท่าน แต่เมื่อท่านจะบริจาคมากน้อยเท่าไรก็ตาม ขอให้ท่านรับอนุโมทนาบัตรเป็นหลักฐานไปด้วย เพื่อป้องกันผู้ทุจริตที่จะแอบอ้างรับเงินของท่านไปใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัวเสีย ขอท่านสาธุชนผู้ใจบุญ ได้กรุณาเชิญชวนท่านผู้มีจิตศรัทธามาร่วมการกุศลสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมหลังนี้ ให้สำเร็จลุล่วงไปโดยเร็วด้วย

หากเป็นไปได้ ทางสำนักเรียนตั้งเจตจำนงไว้ว่าจักแสวงหาเด็กที่เรียนจบประถมปีที่ ๔ มีอายุระหว่าง ๑๑ ถึง ๑๔ ปี มีปัญญาดีพอสมควร แต่ผู้ปกครองยากจนไม่สามารถจะส่งให้เรียนสูงต่อไปได้ หรือว่าอยู่ในเขตห่างไกล ไม่มีสถานที่เรียนต่อได้ แต่มีความประสงค์จะสมัครเรียนต่อตามหลักสูตรที่ปรับปรุงใหม่ จักขอจากผู้ปกครอง

นำมาให้บรรพชาเป็นสามเณรให้เข้าศึกษาตั้งแต่ชั้นหนึ่งเป็นต้นไป เพื่อให้การศึกษามีวิชาความรู้เสมอหน้ากันสะดวกแก่การสอน ถึงแม้ว่าเด็กเหล่านี้จะเรียนไปไม่ตลอดเชื่อเหลือเกินว่า เด็กเหล่านี้ก็ยังได้รับความรู้พระธรรมวินัยเบื้องต้นไปบ้าง พอเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจไว้ได้ ไม่ให้ประพฤติเกเรเสียหายมากนัก ได้รับความรู้ภาษาไทยเพิ่มเติม พอจักเป็นเครื่องดำรงตนเป็นพลเมืองดีต่อไป ถึงไม่ได้มากก็ยังได้ชื่อว่า ได้ช่วยให้เด็กเหล่านี้พ้นจากการประพฤติชั่วช้าเลวทรามลงไปได้ส่วนหนึ่ง ตามฐานะของเรา ซึ่งเป็นสำนักเรียนเล็ก ๆ เท่านี้ ดีกว่าไม่ได้ทำอะไรเสียเลย หากว่าเด็กเหล่านี้ สามารถจะอดทนพยายามศึกษาตลอดไปได้สักประโยคใดก็ตาม เมื่อรูปใดมีความประสงค์จะกลับถิ่นเดิม เพื่อบำเพ็ญศาสนกิจทำการสอนเด็กรุ่นหลังในถิ่นของตน ทางสำนักเรียนก็จักพยายามส่งเสริมให้ความสะดวก กลับไปจัดการศึกษาในถิ่นเดิมให้เจริญขึ้นในถิ่นกันดารนั้น ก็จักเป็นคุณอันยิ่งใหญ่ของบรรดาเราท่านทั้งหลาย ที่ได้อุตส่าห์เสียสละทุกอย่าง เพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้เจริญไพศาลทั่วไป ที่กล่าวมานี้เป็นแต่เพียงความหวังตามเจตจำนงของสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์ จักสำเร็จลุล่วงไปได้ก็ต้องอาศัยกำลังหลายฝ่ายร่วมกัน กำลังสำคัญก็คือ ทุนที่จะดำเนินไปตามโครงการที่ตั้งไว้ เพราะอาคารเรียนที่กำลังลงมือก่อสร้างนี้ ยังจักต้องใช้ทุนอีกมาก เมื่ออาคารสำเร็จแล้ว ก็จำเป็นต้องสร้างเครื่องอุปกรณ์การเรียนให้ครบถ้วน จะต้องใช้ทุนอีกไม่น้อยเหมือนกัน ครูสอนก็เป็นกำลังส่วนหนึ่ง หากผู้ที่ได้รับการอบรมมาแล้ว ไม่ตั้งใจสอนให้ตลอดไป การดำเนินการก็จำเป็นต้องสะดุดหยุดลง เพราะชีวิตของพระเป็นชีวิตที่ไม่แน่นอน จะอยู่หรือจะไปไม่มีอะไรสกัดกั้นได้ อาจารย์ผู้ควบคุมความประพฤติของสามเณรน้อย ๆ นี้ ก็สำคัญมากเหมือนกัน ต้องอบรมควบคุมอยู่ตลอดเวลา ถ้าไม่มีความสามารถ ก็ไม่อาจจะควบคุมอยู่ได้ อาหารที่จะจุนเจือให้สามเณรเหล่านี้อยู่ได้ ก็เป็นของหนักมิใช่น้อย เพราะจะอาศัยบิณฑบาตในเวลานี้ไม่พอแน่ ๆ สามเณรยังไม่มีรายได้ที่จะเลี้ยงตนเหมือนภิกษุ ทางสำนักเรียนก็จำเป็นจะต้องเลี้ยง ส่วนเครื่องนุ่งห่มนั้นไม่สู้สำคัญนัก ชุดหนึ่งก็ใช้ไปได้นาน ๆ พระสงฆ์คงจะช่วยอุดหนุนกันเป็นไปได้ สำหรับสถานที่อยู่อาศัยของสามเณรน้อย ๆ อาจอยู่รวมกันได้ห้องละหลาย ๆ รูป และขอร้องให้วัดใกล้เคียงช่วยรับไปไว้บ้าง จึงจำเป็น

ต้องขอร้องญาติโยมผู้เล็งเห็นการณ์ไกล เห็นประโยชน์ในการศึกษาพระธรรมวินัย คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจะดำรงคงอยู่ได้ ก็ต้องอาศัยพระภิกษุสามเณรเป็นศาสนทายาท ศึกษาพระธรรมวินัยให้ได้ทราบซึ้งด้วยตนเองแล้ว สอนผู้อยู่รุ่นหลังสืบต่อกันไป เมื่อสิ่งอื่น ๆ เราได้พร้อมแล้ว หวนกลับมาหาทุนสมทบทุนนิธิให้มากขึ้น ก็จักเป็นกำลังอุดหนุนการศึกษาของสำนักเรียนพระปริยัติธรรมของวัดพระพิเรนทร์ ให้ดำรงคงอยู่ได้ตลอดไป แม้ตัวเราจะล่วงลับไป เงินทุนก้อนนี้ก็ยังคงยืนต้นผลิตดอกออกผลเลี้ยงสำนักเรียนนี้อยู่ได้ เพราะตามกฎที่ตั้งไว้ไม่ยอมชักทุนออกใช้ เมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นเพียงใด การใช้จ่ายก็เจริญตามไปด้วยเป็นธรรมดา

ในท้ายหนังสือเล่มนี้ ขอนำหนังสือกฎแห่งกรรม ของคุณ ท. เลียงพิบูลย์ "เรื่องกรรมในอดีต" มาลงพิมพ์ไว้เป็นเครื่องปลอบใจของท่านผู้บำเพ็ญกุศลมาก ๆ แต่ยังมีความเจ็บ ๆ ไข้ ๆ หรือมีอุปสรรคเข้ามาขัดขวางวิถีชีวิตอยู่เสมอ เหมือนหนึ่งว่าบุญไม่ช่วยเลย แม้จะเป็นนิทานของบุรพบุราณก็เป็นเรื่องน่าคิดอยู่เหมือนกัน

ในที่สุดแห่งประวัติการศึกษาของสำนักเรียนวัดพระพิเรนทร์นี้ อาตมภาพในฐานะเจ้าสำนักเรียนผู้ที่ได้ริเริ่มดำเนินการมาพร้อมด้วยคณะสงฆ์แห่งวัดนี้ และคณะผู้อุปถัมภ์วัด กับท่านพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ที่ได้ร่วมแรงร่วมใจจนสุดความสามารถส่งเสริมให้สำนักเรียนนี้ เจริญมาถึงปานนี้ ขอส่งความสุขปีใหม่ ด้วยการตั้งสัจจาธิษฐาน อาราธนาคุณานุภาพแห่งพระรัตนตรัย และกุศลผลบุญที่ท่านทั้งหลายได้ร่วมกันบำเพ็ญมา ขอจงมารวมกันเป็นศุภะเดชะพลวบัจจัย สกัดกั้นให้ท่านทั้งหลายจงปราศจากสรรพทุกข์ โศก โรค ภัย อุบัทวันตรายทั้งหลาย คลาดแคล้วจากอุปสรรคทั้งปวง และขอจงเจริญด้วย อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ คุณสาร ธนสารสมบัติ สิริสวัสดิ์พิพัฒนมีงมงคล พิบูลพูนผลงอกงาม ประกอบด้วยพลานามัย ปรารถนาสิ่งใดๆ ซึ่งปราศจากโทษ ขอความปรารถนาสิ่งนั้น ๆ จงสำเร็จประโยชน์แด่ทุก ๆ ท่าน ในเทศกาลปีใหม่ตลอดไป.

พระธรรมคุณาธาร

เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์

๑๔ มกราคม ๒๕๑๑

ศพพระภิกษุไม่มีญาติ

โดย **"ประสก"**

เมื่อวันที่ ๑๑ เดือนนี้ ยุวพุทธิกสมาคมชลบุรี ในพระสังฆราชูปถัมภ์ วัดกำแพง ได้บำเพ็ญกุศลฌาปนกิจศพพระภิกษุไม่มีญาติรูปหนึ่งซึ่งมรณภาพที่โรงพยาบาลชลบุรี พระภิกษุที่มรณภาพนี้นอกจากไม่มีญาติแล้ว ยังเรียกได้ว่านิรนามอีกด้วย เพราะไม่ปรากฏชื่อ นามสกุล นามฉายา และประวัติในใบสุทธิ ท่านมรณภาพมาได้ ๑๑ วันแล้ว ทางยุวพุทธิกสมาคมชลบุรีจึงได้จัดการเผาศพให้ท่าน

ความเป็นมาเป็นอย่างนี้ คือก่อนมรณภาพ พระภิกษุนิรนามรูปนี้ ท่านมาหรือไปกิจธุระที่ไหนไม่มีใครทราบ ท่านนั่งสามล้อมา แล้วเกิดเป็นลม (คงจะเป็นพระชรา—ผู้เขียน) ตกจากรถสามล้อ สามล้อได้นำส่งโรงพยาบาลชลบุรี ทางโรงพยาบาลไม่ทันสอบประวัติ เพราะต้องรีบให้การปฐมพยาบาล แต่ก็เหลือวิสัย ท่านเลยถึงมรณภาพ

หลังจากนั้น ทางโรงพยาบาลได้เก็บศพท่านไว้จนถึง ๑๑ วัน ระหว่างนี้ได้ประกาศทางวิทยุแจ้งถึงรูปร่างลักษณะของพระภิกษุที่มรณภาพ เพื่อให้ญาติของท่านมารับศพไปจัดการบำเพ็ญกุศลตามประเพณี แต่ตลอดเวลาดังกล่าว ไม่ปรากฏว่ามีใครเป็นญาติของพระภิกษุรูปนี้เลย ทางโรงพยาบาลจึงมอบศพท่านให้ทางยุวพุทธิกสมาคมชลบุรี นำไปดำเนินการดังกล่าว

ทางยุวพุทธิกสมาคมชลบุรีได้บอกข่าวเรื่องนี้มายังผู้เขียน เหมือนหมายจะขอร้องผู้เขียนช่วยลงข่าวเรื่องนี้ในหน้าหนังสือพิมพ์ เป็นทำนองแจ้งความบอกข่าวล่วงหน้าก่อนถึงวันเผาศพ แต่บังเอิญผู้เขียนได้รับข่าวในวันที่ทางยุวพุทธิก ฯ ลงมือเผาศพพระภิกษุที่มรณภาพนี้พอดี ช้าไป ลงไปก็ไม่ทัน ผู้เขียนจึงนำเรื่องมาเขียนในที่นี้

ได้ทราบจากยุวพุทธิก ฯ แห่งเดียวกันนี้ว่า ศพพระภิกษุไม่มีญาติที่ทางสมาคมจัดการบำเพ็ญกุศลให้นี้ นับเป็นศพพระภิกษุไม่มีญาติรูปที่ ๙ แล้ว

ตามปกติ ที่โรงพยาบาลชลบุรี มีพระภิกษุสามเณรอาพาธไปรับการรักษาพยาบาลอยู่เสมอ พระภิกษุส่วนมากขาดแคลนจตุปัจจัย หลายรูปเป็นเหมือนอย่างที่ภาษาชาวบ้านเรียกชาวบ้านด้วยกันว่าอนาถา คือไร้ญาติขาดพี่น้อง ไร้ผู้อุปถัมภ์ตามสมควรแก่สมณะ

ทางยุวพุทธิกสมาคมชลบุรีจึงยื่นมือเข้าช่วยเหลือ คือถวายความอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสามเณรที่อาพาธ ซึ่งมารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลจังหวัดชลบุรีเสมอมา เพราะอยากได้กุศลเหมือนสาธุชนที่นับถือศาสนาพุทธอื่น ๆ ทั้งเชื่อพระพุทธเจ้าท่านด้วย

พระพุทธเจ้าท่านว่า ผู้ใดให้ความอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุผู้อาพาธ ผู้นั้นเท่ากับได้บำรุงพระพุทธเจ้า หมายความว่าทำบุญกับพระภิกษุไข้ได้อานิสงส์เท่ากับทำกับพระพุทธเจ้า

ด้วยเหตุดังกล่าว ยุวพุทธิกสมาคมชลบุรีจึงได้ดำเนินการให้ความอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสามเณรที่อาพาธ และที่มารับการรักษาพยาบาลในสถานดังกล่าวเสมอมา โดยจัดถวายอาหาร ยารักษาโรค และปัจจัยอย่างอื่น ตามสมควรแก่สมณบริโภค สมณบริโภค คือสิ่งของที่พระฉันได้และใช้ได้

กรณีอย่างเดียวกันนี้ ที่โรงพยาบาลสงฆ์ พญาไท กรุงเทพฯ ก็มีทุกปี คือ มีพระสงฆ์มารับการรักษาอาพาธ แล้วมรณภาพ หลายองค์กลายเป็นพระหาญาติพี่น้องมารับศพไปทำบุญตามประเพณีไม่ได้ ปีหนึ่ง ๆ มีจำนวนหลายรูปด้วยกัน

ถ้าเป็นสมัยท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร หรือหลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์ยังอยู่ หลวงพ่อท่านซึ่งเป็นกรรมการฝ่ายสงฆ์ของโรงพยาบาลสงฆ์ผู้หนึ่ง ท่านก็จะนำศพพระภิกษุไม่มีญาติเหล่านี้ ไปตั้งบำเพ็ญกุศลที่วัดของท่านแล้วเก็บไว้ วันดีคืนดีเช่นวันสงกรานต์ หลวงพ่อท่านก็จะเผาศพรวมญาติพระภิกษุเหล่านี้เสียทีหนึ่ง

แต่เวลานี้ หลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์ ท่านมรณภาพเสียแล้ว ศพของท่านเองยังไม่ได้เผา ใครจะรับภาระสงเคราะห์ศพพระภิกษุไม่มีญาติดังกล่าว สืบต่อจากท่าน ไม่ทราบได้

ยุวพุทธิกสมาคมชลบุรี นอกจากมองเห็นความจำเป็น และมองเห็นประโยชน์คืออานิสงส์จากกุศลดังพระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว คงเห็นเหตุผลอีกหลายอย่าง เช่นว่าศพพระภิกษุไม่มีญาติเหล่านั้น ถ้าปล่อยให้เป็นไปตามบุญตามกรรม โดยวางใจเฉยเสียว่าสังขารใด ๆ ในโลกนี้ ไม่ว่าคนหรือสัตว์ ไม่ว่าจะมีญาติพี่น้องจัดการเผาจี่ให้อย่างมีเกียรติหรูหรา หรือหาไม่ มันก็กลายเป็นดินเป็นหญ้าเสมอเหมือนกันหมด แล้วให้ทางโรงพยาบาลจัดการเผาเองแล้วไซร้ ก็ได้อยู่หรอก

แต่ที่นิ่งเฉยอยู่ไม่ได้ เพราะเห็นว่าเมืองไทยเป็นเมืองพุทธศาสนา เราอวดชาวโลกเขาอย่างนี้นักหนา และพระศาสนาของพระพุทธเจ้าเป็นศาสนาของความเมตตา คนนับถือศาสนานี้ก็เมตตา ปรารถนาดีและใจกว้าง แต่ทำไมคนในศาสนานี้ ในทางปฏิบัติ จึงตรงกันข้ามเหมือนคนบางน้ำจืด คือใจจืด คับแคบเห็นแก่ตัว ไม่เหลียวแลสุขทุกข์ของคนอื่น แม้แต่ศพพระไม่มีญาติ ก็ทำเมินเฉยอย่างนั้นเล่า

พระพุทธเจ้าของเราก็ไม่เคยทรงทอดทิ้งภาระสงเคราะห์ด้านนี้ เมื่อพระสงฆ์อาพาธยังเสด็จไปเยี่ยมและพยาบาล บางครั้งทรงซักผ้านุ่งห่มของพระภิกษุที่เปื้อนของโสโครก โดยมิได้รังเกียจ พุทธปฏิปทาดังกล่าวนี้ เป็นที่จับใจมาก

เมื่อทราบข่าวเรื่องนี้ ผู้เขียนจึงรู้สึกอนุโมทนายินดีเป็นอย่างยิ่ง ถ้าพระภิกษุเหล่านั้นท่านได้ทราบด้วยญาณวิถีใด ท่านก็คงอนุโมทนา อย่าว่าแต่คน เทวดาก็ย่อมสรรเสริญ.

จากคอลัมน์ "ข้างวัด" สยามรัฐ ฉบับวันจันทร์ที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๑๒

พระคุณของหลวงพ่อ

ผมได้ทราบข่าวมรณภาพของหลวงพ่อจากจดหมายทางบ้าน ในระหว่างที่ผมยังอยู่ในต่างประเทศ ผมตกใจ และเสียใจอย่างที่สุด ความจริง หลวงพ่อมรณภาพหลังจากผมออกเดินทางได้เพียง ๓ วันเท่านั้น แต่ทางบ้านได้ปิดข่าวไว้ถึง ๕ เดือน จึงบอกให้ผมทราบ ถึงแม้จะรู้อยู่แล้วว่าหลวงพ่อไม่ค่อยแข็งแรง ป่วยเป็นโรคหอบหืดมานานแล้ว แต่ก็ไม่คิดว่าท่านจะจากไปเร็วเท่านี้ มีความเสียใจมากเป็นทวีคูณ ก็ที่ว่าตัวเองเป็นแพทย์ แต่ไม่มีโอกาสสนองพระคุณ ในวาระสุดท้ายของชีวิตท่าน

ผมมาอยู่กับหลวงพ่อตั้งแต่ผมอายุได้ ๙ ขวบ เป็นทั้งหลาน และ ลูกบุญธรรม ได้ใกล้ชิดกับหลวงพ่อตั้งแต่ท่านยังหนุ่ม จนกระทั่งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ เมื่อผมยังเด็ก มีความรู้สึกทั้งรัก และทั้งกลัวหลวงพ่อ ปรกติหลวงพ่อเป็นคนใจดีมาก รักเด็ก แต่เคร่งครัดระเบียบวินัย ลูกศิษย์ทุกคนได้รับความเสมอภาคเท่ากันหมด หลวงพ่อเอาใจใส่กับลูกศิษย์มาก ตอนเย็น ๆ ทุกคนต้องมีหน้าที่ทำงาน เช่นทำความสะอาดกุฏิหรือบริเวณรอบ ๆ พอตกตอนค่ำ ท่านจะนั่งอยู่กลางกุฏิชั้นล่าง พวกเด็ก ๆ นั่งล้อมรอบเพื่อทำการบ้าน หรือทบทวนวิชาที่เรียนมาจากโรงเรียน ในตอนกลางวันใครจะขาดหายไปไม่ได้ จะต้องได้รับโทษ จำได้ว่าพวกเราไม่ชอบเลย เพราะออกมาวิ่งเล่นไม่ได้ ลูกศิษย์รุ่นนั้น มาบัดนี้ก็นับได้ว่า เอาตัวรอดได้ทุกคน มารู้สึกลึกซึ้งถึงบุญคุณของหลวงพ่อในตอนนั้น มากยิ่งขึ้นก็ตอนผมมีลูกแล้ว และนั่งดูแลลูกเรียนหนังสือ หรือทำการบ้าน ด้วยความรักและเมตตา ใจก็อยากให้ลูกได้เรียนหนังสือเก่ง ๆ จะได้เป็นคนดีเอาตัวรอดได้

ความเมตตาของหลวงพ่อไม่จำกัดอยู่แต่ในหมู่ญาติ ศิษย์ หรือผู้ใกล้ชิดเท่านั้น ตัวอย่างที่ผมได้เห็นเสมอ ก็คือ คนต่างจังหวัด หรือคนตกทุกข์ได้ยากมาพึ่งพาอาศัยอยู่ที่กุฏิที่ผมอยู่เสมอ ๆ บางคนเจ็บไข้มาจากต่างจังหวัด หลวงพ่อก็ช่วยฝากฝั่งให้กับแพทย์ที่ชอบพอนับถือท่าน ที่เดือดร้อนเรื่องใด ท่านช่วยได้ก็ช่วยไป โดยไม่เลือกชั้นวรรณะ

สิ่งที่หลวงพ่อพร่ำสอนอยู่เสมอก็คือ ความกตัญญูกตเวทีต่อพ่อแม่ ปู่ ย่า ตา ยาย และผู้ที่มีพระคุณ หลวงพ่อไม่เพียงแต่สอน ท่านถือมั่นในธรรมข้อนี้อย่างยิ่ง และทำตัวอย่างให้พวกเราทำตามเสมอ

เมื่อกลางเดือนกันยายน ๒๕๑๒ ผมไปกราบลาหลวงพ่อ ที่วัดราษฎร์บำรุง จังหวัดสุพรรณบุรี เพื่อจะไปต่างประเทศ หลวงพ่อบ่นไม่พอใจว่าไปมาแล้วจะไปทำไมกันอีก เป็นครั้งแรกที่หลวงพ่อไม่เห็นด้วยกับการจากไปทำงานไกล ๆ นาน ๆ ของผม เหมือนกับเป็นลางว่าผมคงจะไม่มีโอกาสกลับมาเห็นหลวงพ่ออีกแล้ว แล้วท่านก็จากไปจริง ๆ

หลวงพ่อไปสู่สุคติแล้ว ทิ้งความดี คำสอน และตัวอย่างที่ดีไว้ให้ผมได้ระลึกอยู่เสมอ ผมถือว่าผมเป็นคนโชคดีคนหนึ่งที่ได้เกิดมาเป็นลูกหลวงพ่อ.

อุดม เล็กสมบูรณ์

บันทึกพระธรรมเทศนา

ในการบำเพ็ญกุศลถวาย

พระเทพคุณาธาร

พระธรรมเทศนาอนิจจตากถา

แสดงโดย

พระธรรมปัญญาบดี

เจ้าคณะจังหวัดพระนคร วัดสามพระยา

ในการบำเพ็ญกุศลของคณะวัดชัยชนะสงคราม

๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

อุปฺปาโท ปญฺญายติ วโย ปญฺญายติ จิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตีติ

บัดนี้ จักรับประทานวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอนิจจตากถา แสดงเรื่องความปรวนแปรแห่งสิ่งทั้งหลาย ฉลองศรัทธา ประดับบัญญาบารมี เพิ่มพูนกุศลบุญราศี ส่วนทักษิณานุปทานกิจ ที่คณะวัดชัยชนะสงคราม มีท่านพระครูชัยโสภณ เจ้าอาวาส เป็นประธาน พร้อมด้วยพระภิกษุสามเณร ทายกทายิกา ได้ร่วมกันมาบำเพ็ญ ณ โอกาสบัดนี้ เพื่อประมวลบุญกุศลราศีส่วนทักษิณานุปทาน อุทิศถวายแก่ท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร นามเดิมว่า ผล นามฉายา ชินปุตฺโต ซึ่งถึงมรณภาพไปแล้วนั้น เพื่อสำเร็จประโยชน์เกื้อกูล และความสุขอันเป็นส่วนทิพย์ ตามสมควรแก่คติในสัมปรายภพ

การบำเพ็ญทักษิณานุปทาน หรือกล่าวสั้นเป็นคำไทย ว่าการทำบุญอุทิศให้แก่คนตายนั้น เป็นกรณียะ คือเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งของบุคคลผู้ยังมีชีวิตอยู่ ข้อนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ชัดแจ้ง ปรากฏในติโรกุฑฑสูตร ซึ่งพระสงฆ์นำเอาข้อความส่วนหนึ่งมาอนุโมทนา ในการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน ตามพระพุทธวจนะในตอนนี้มีว่า

อทาสิ เม อกาสิ เม ญาติมิตฺตา สขา จ เม

เปตานำ ทกฺขิณำ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรๆ

แปลความว่า เมื่อบุคคลยังมีชีวิตอยู่ มาอนุสรณ์คำนึงนึกถึงสิ่งที่ผู้ล่วงไปแล้วได้กระทำไว้แก่ตนในก่อนได้ว่า ท่านผู้ล่วงลับไปแล้วนั้น *อทาสิ เม* ได้เคยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่เรา *อกาสิ เม* หรือได้เคยกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่เรา *ญาติมิตฺตา สขา จ เม* หรือว่าเป็นญาติ เป็นมิตร เป็นสหาย ของเรา ดังนี้แล้ว ก็พึงเพิ่มให้ซึ่งทักษิณา เครื่องเจริญสุขสมบัติ เพื่อเปตชนผู้ล่วงลับดับขันธ์ไปแล้วยังปรโลกเบื้องหน้า

ตามความในพระพุทธภาษิตข้อนี้ ชี้ให้เห็นว่า การบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานเพื่อท่านผู้ล่วงลับไปแล้วนั้น เป็นกรณียะอันบุคคลผู้ยังมีชีวิตอยู่ พึงบำเพ็ญตามโอกาสตามความสามารถของตน แต่การบำเพ็ญนั้น จะต้องมีเหตุผลมีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องในระหว่างกันและกัน ในเมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่ เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ถึงเหตุแห่งการบำเพ็ญทักษิณาในพระสูตรนี้ ว่ามีอยู่ถึง ๕ สถาน คือ การบำเพ็ญทักษิณานุปทานนั้น อาจปรารภระลึกถึงอุปการกิจ หรืออุปการคุณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ผู้ล่วงลับไปแล้วได้กระทำไว้แก่ตน อุปการคุณดังกล่าวนี้แยกออกเป็นสองสาย สายหนึ่งหมายถึงการให้ อีกสายหนึ่งหมายถึงการกระทำ ในสายการให้นั้นท่านจัดไว้กว้าง หมายถึงการให้ทรัพย์สินหรือทรัพย์สมบัติ ให้วิชาความรู้ ให้คำแนะนำพร่ำสอนตักเตือน สิ่งเหล่านี้รวมเรียกว่าเป็นการให้ทั้งสิ้น ส่วนการกระทำนั้นก็มีลักษณะคล้ายกัน แต่เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลให้สำเร็จประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นช่วยกระทำกิจแทน ช่วยกระทำกิจร่วม เพื่อเป็นการให้ผู้นั้นได้เบาแรง หรือเป็นการช่วยวิ่ง ช่วยเต้น กระทำกิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะให้สำเร็จประโยชน์เกื้อกูลตามความต้องการ หรือเป็นความผาสุกของบุคคลนั้น โดยมิได้กำหนดแต่อย่างใดอย่างหนึ่งในลักษณะเช่นนี้ มีคำไทยเรียกว่าความช่วยเหลือ ก็หมายถึงการกระทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งด้วยกำลังกาย ทั้งด้วยกำลังวาจา ตลอดถึงด้วยกำลังทรัพย์สิน สิ่งเหล่านี้เป็นสายสัมพันธ์อันสำคัญ ที่จูงให้บุคคลมีความระลึกถึงในระหว่างกันและกัน แม้ผู้นั้นจะล่วงลับไปแล้วในปรโลก

เบื้องหน้า ความเกื้อกูลในระหว่างกันเช่นนี้ หาได้สิ้นสุด สูญสิ้น หรือหมดสิ้นไปแต่อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ เมื่อพระองค์ได้ทรงแสดงการเกื้อกูล ในระหว่างกันและกัน เป็นเบื้องต้นอย่างนี้แล้ว จากนั้น ทรงแสดงถึงความเป็นญาติและความเป็นมิตร ตลอดถึงความเป็นสหาย ฐานะเหล่านี้ เป็นเหตุจูงใจบุคคลให้ระลึกถึงท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว และบำเพ็ญทักษิณาเพื่ออุทิศส่งไปให้ตามกำลังและความสามารถ ตามพระพุทธวจนะนี้ ย่อมชัดว่าการบำเพ็ญกุศลทักษิณานั้น จักต้องสืบเนื่องมาจากเหตุทั้ง ๕ ประการ ดังที่กล่าวแล้ว คือการให้ การกระทำ ความเป็นญาติ ความเป็นมิตร หรือความเป็นสหายอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างรวมกัน จูงให้บุคคลนิ่งดูดายมิได้ เตือนใจให้แสวงหาโอกาสเพื่อจะกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นส่วนปฏิการคือตอบแทนคุณบ้าง เป็นส่วนสงเคราะห์อนุเคราะห์ในระหว่างกันและกันบ้าง

คณะวัดชัยชนะสงคราม ซึ่งมีท่านพระครูชัยโสภณ เจ้าอาวาสนั้น เป็นประธาน พร้อมด้วยพระภิกษุสามเณร และทายกทายิกา ได้มาปรารภการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน อุทิศถวายท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารดังที่ปรากฏอยู่ ณ บัดนี้ ก็ต้องยอมรับว่าการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานครั้งนี้ เป็นไปตามหลักบำเพ็ญบุญในทางพระพุทธศาสนา กล่าวตามชื่อของท่านว่าบุญกิริยาวัตถุ สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการบำเพ็ญบุญ จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ เป็นส่วนทาน เป็นส่วนศีล และเป็นส่วนภาวนา บุญกิริยาคือการกระทำบุญอันพร้อมด้วยลักษณะทั้ง ๓ ดังนี้แล้ว ก็มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *ยัญสัมปทา* ความพร้อมบริบูรณ์แห่งยัญ คือการบำเพ็ญกุศล การบำเพ็ญกุศลครั้งนี้ ก็เพราะมาปรารภเหตุทั้ง ๕ ประการ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในติโรกุฑฑสูตร ซึ่งได้นำมาแสดงในที่นี้แต่โดยย่อแล้ว เป็นส่วนแสดงความเคารพ นอบนบนับถือบูชา นั้นประการหนึ่ง เป็นการภายในเกี่ยวกับจิตใจ ที่เป็นส่วนภายนอกคือแสดงออกซึ่งปฏิการคือตอบแทนพระคุณท่านที่ล่วงลับดับขันธ์ไปแล้ว นอกจากนี้ ยังแสดงออกถึงความเป็นมิตรและความเป็นสหาย ทั้งในคราวที่ยังมีชีวิต ทั้งในคราวที่หาชีวิตไม่แล้ว เพราะเมื่อท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร ยังมีชีวิตอยู่นั้น ท่านเป็นผู้ที่ได้เกี่ยวข้องกับวัด

ชัยชนะสงคราม ทั้งในส่วนท่านพระครูชัยโสภณ เจ้าอาวาส ตลอดถึงพระภิกษุสามเณร ทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวัด ทั้งในฐานะที่ร่วมงานในกิจการอันเป็นส่วนทางศาสนาหรือทางอื่น ได้กระทำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล หรือได้ให้สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ทั้งในทางสิ่งของ ทั้งในทางกิจการ ทั้งในทางวิชาความรู้ หรือคำชี้แจงแนะนำและช่วยเหลือโดยประการอื่น เป็นที่ประจักษ์อยู่ในน้ำใจของท่านพระครูชัยโสภณ เจ้าอาวาส เป็นอย่างดีทุกประการ ได้เป็นที่พึ่งพำนักอาศัย ไม่ว่าในกรณีใด ๆ ที่เกิดขึ้นแก่วัดชัยชนะสงคราม หรือแก่ตัวท่านเจ้าอาวาสเอง ควรจะช่วยเหลือด้วยประการใด ก็ช่วยเหลือด้วยประการนั้น และช่วยเหลืออย่างจริงจังด้วยจิตใจ มิได้หวังผลตอบแทนแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง อันนี้เป็นคุณลักษณะอันพิเศษของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร

ลักษณะทั่วไปของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารนั้น ที่นับว่าเป็นส่วนสำคัญและเป็นเหตุบันดาลการเสริมสร้างวัดพระพิเรนทร์ และฐานะของวัดพระพิเรนทร์ตลอดขึ้นมาจนถึงพระภิกษุสามเณรในวัดนี้ ก็คือท่านมีลักษณะช่วยเหลือเป็นนิสัยประจำหรือเป็นชีวิตจิตใจ เมื่อได้ช่วยเหลือสิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่ท่านผู้ใดผู้หนึ่งแล้ว ก็รู้สึกว่าเป็นเรื่องสบายใจ การช่วยกันนั้น เมื่อจำแนกออก ก็มีลักษณะใหญ่ และถือว่าเป็นหลักโลกอยู่ ๓ ประการ คือ ๑ ช่วยกันสร้างสรรค์ หรือส่งเสริม หรือเรียกอีกโวหารหนึ่งว่าช่วยในทางสร้างเสริม นี้ประการหนึ่ง ประการที่ ๒ ช่วยในทางทะนุบำรุงรักษา สิ่งที่ได้รับการสร้างเสริม หรือสิ่งที่ควรจะทะนุบำรุงรักษา ประการที่ ๓ ช่วยกันกำจัดปัดเป่าในสิ่งที่จะเป็นพิษเป็นภัย ให้จางหายหรือลบเลือนไปมิให้บังเกิดทวีมากขึ้น และลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ มีอยู่บริบูรณ์ในท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร แม้จะอ้างพยานตัวอย่างท่านผู้คุ้นเคยหรือรู้จักมักคุ้น ย่อมจะรู้สึกเป็นอย่างเดียวกันทั้งสิ้นว่าท่านมีคุณสมบัติเป็นพิเศษในทางนี้ คล้ายกับว่าเกิดมาก็เพื่อที่จะช่วยกันสร้างสรรค์หรือสร้างเสริมสิ่งทั้งหลาย หรือช่วยกันทะนุบำรุงรักษา หรือช่วยกันกำจัดปัดเป่าสิ่งที่เป็นพิษเป็นภัย การสร้างเสริมการรักษานั้น หมายถึงการสร้างเสริมและการรักษาสิ่งที่เป็นประโยชน์ สิ่งที่จะนำความเกื้อกูลมาสู่ หรือสิ่งที่จะนำความผาสุก หรือความสะดวกสบายมาสู่ และสิ่งใดที่จะเป็นเครื่องตัดรอนลบล้าง สิ่งที่เป็นประโยชน์ สิ่งที่เกื้อกูล และสิ่งที่อำนวยความ

สะดวกความผาสุกเช่นนี้แล้ว ก็หาทางที่จะสกัดกั้น หรือบั่นเบ่าสิ่งเหล่านั้น ให้เลือนลางจางหาย หรือไม่ให้บังเกิดมีขึ้นได้ ลักษณะย่อ ๆ และดูง่าย ๆ ทั้ง ๓ ประการนี้ ท่านถือกันว่าเป็นหลักโลก จนกระทั่งถึงผู้มีปัญญาในอดีตกาล เห็นว่าหลักการทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นสิ่งที่ควรจะมีประจำโลก และเป็นสิ่งที่บุคคลทุกคน ควรจะแสวงหาให้บังเกิดมี จึงได้กล่าวเป็นบุคคลาธิษฐาน สมมุติให้มีผู้บันดาลสิ่งทั้ง ๓ นี้ มีตัวมีตนขึ้น ซึ่งรวมเรียกว่าพระเจ้าทั้ง ๓ คือพระเจ้าผู้สร้าง พระเจ้าผู้รักษา พระเจ้าผู้ทำลาย กล่าวโดยธรรมาธิษฐาน ก็หมายถึง การสร้างเสริม การบำรุงรักษา การกำจัดบั่ดเบ่านั้นเอง พระเจ้าทั้ง ๓ ดังที่กล่าวนั้น นับว่าเป็นผู้ปกครองโลก ฉันใด การกระทำทั้ง ๓ ลักษณะดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่าเป็นเครื่องผดุงรักษาโลกให้ดำรงอยู่ในปรกติภาพ ให้เจริญวัฒนาสถาพรมั่นคงสืบต่อไป เพราะท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร มีลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ในตัวของท่าน สิ่งใดที่ควรจะสร้างสรรค์ด้วยลำพังตน หรือเข้าหุ้นส่วนกับบุคคลผู้อื่น เป็นไม่เพิกเฉยดูดาย สิ่งใดที่ควรจะทะนุบำรุงรักษาไว้ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน หรือสิ่งใดที่ควรจะป้องกันกำจัดบั่ดเบ่า สิ่งที่เป็นพิษเป็นภัยที่จะบังเกิดขึ้น หรือบังเกิดขึ้นแล้ว ก็ลงทุนลงแรงสกัดกั้น หรือหาช่องทางที่จะบั่ดเบ่าสิ่งที่เป็นพิษเป็นภัยเหล่านั้นให้หมดไป เพราะท่านมีคุณสมบัติทั้ง ๓ ประจำตัว ประจำใจ ท่านจึงเป็นที่เคารพนับถือรักใคร่และบูชา และเป็นที่เมตตากรุณาของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นที่รักใคร่ไว้วางใจ ในท่านผู้เสมอกันชั้นมิตรสหาย เป็นที่ยอมรับนับถือของบุคคลทั่วไปชั้นผู้น้อยและสักการบูชา

ที่กล่าวนี้ กล่าวในลักษณะทั่วไปสำหรับบุคคลของท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร มิได้กล่าวถึงคุณลักษณะ อันมีส่วนเฉพาะ ในฐานะที่ท่านเป็นสมณะศากยบุตรพุทธชิโนรสในทางพระศาสนา กล่าวในทางนี้ ท่านก็นับว่าเป็นผู้เจริญด้วยศีลาจารวัตร ประพฤติปฏิบัติอยู่ในขอบเขตของพระธรรมวินัย ยังหมู่ยังคณะให้งาม สิ่งใดอันจะเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูลแก่พระบวรพุทธศาสนา หรือรวมเรียกว่าทางพระศาสนา ก็ดี หรือจะเป็นไปเพื่อหมู่เพื่อคณะ ซึ่งรวมเรียกว่าการคณะสงฆ์ ก็ดี หรือจะเป็นไปโดยเฉพาะสถานที่หรือสถาบันอันท่านรับผิดชอบอยู่ ซึ่งรวมเรียกว่าการวัด ก็ดี ท่านเป็นผู้ตั้งใจที่จะรับภารกิจอันนั้น ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยาก ไม่เห็นแก่ความลำบาก ไม่เห็นแก่ความสิ้นเปลืองใด ๆ ทั้งสิ้น มุ่งแต่จะให้ภารกิจอันเป็น

ประโยชน์เกื้อกูล แก่การวัด แก่การคณะสงฆ์ ตลอดถึงการพระศาสนา ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี มีน้ำจิตน้ำใจผ่องอยู่แต่ในการที่จะทำประโยชน์ให้เป็นสมบัติตกอยู่แก่ส่วนรวมทั้งสิ้น แม้ตนเอง ในขณะที่เริ่มอาพาธและอาพาธมากขึ้นแล้ว ก็ยังไม่ยอมทอดทิ้งมีโอกาสสักเล็กน้อย มีความสบายสักนิดหน่อย ก็พาร่างกายสังขาร กระทำกิจการหรือไปร่วมงานนั้น ด้วยน้ำใจที่รัก ไม่มีใครบังคับขู่เข็ญเลยแม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง คุณสมบัติอันพิเศษเหล่านี้ ก็เป็นที่ประจักษ์อยู่ในวงการคณะสงฆ์ ในกิจการที่เกี่ยวเนื่องกับพระศาสนา หรือในการงานที่มีส่วนสัมพันธ์ใกล้ชิดติดต่อเกี่ยวเนื่องกับประชาชนพุทธบริษัทโดยทั่วไป

ที่ยกมากล่าวนี้ จัดเป็นเพียงส่วนหนึ่งในร้อยที่ท่านได้มีอยู่ ชี้ให้เห็นชัดว่าท่านเป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งสองประการ คือ ส่วนอัตตสมบัตินั้น ประการหนึ่ง กับปรหิตปฏิบัตินั้นประการหนึ่ง กระทำสิ่งเป็นประโยชน์เกื้อกูลให้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม ให้บังเกิดมีขึ้นแก่ตน ตามหลักแห่งพระธรรมวินัย กระทำสิ่งทั้งหลาย อันจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลและความสุข แก่ผู้อื่นนอกจากตนนับว่าเป็นผู้ที่ยังหมู่ยังคณะให้โสภณ คืองดงาม เป็นศักดิ์ศรีของคณะสงฆ์ และพระบวรพุทธศาสนา ท่านผู้ประกอบด้วยคุณลักษณะ หรือคุณสมบัติเช่นนี้ เมื่อมาถึงความแตกกายทำลายขันธ์ หรือกล่าวตามโวหารของสมณะ ก็ว่าถึงมรณภาพ จึงย่อมเป็นที่เสียดายอาลัยระลึกถึง ของบุคคลผู้อยู่ ณ ภายหลัง ทั้งที่มีส่วนเกี่ยวข้องคุ้นเคยกันมา ทั้งแก่บุคคลผู้มีบุญญาหวังประโยชน์ในที่อื่น แม้ที่ไม่คุ้นเคยเกี่ยวข้องเป็นการส่วนตัวต่างก็เสียดายอาลัยถึง พยานข้อนี้ปรากฏเป็นลำดับมา นับแต่ท่านถึงมรณภาพ ได้มีผู้แสดงความเคารพน้อมนับถือบูชา ตลอดถึงการบำเพ็ญกุศลทักษิณาอุทิศถวาย ไม่ขาดสายเป็นลำดับมา อันนี้ก็เพราะคุณงามความดีของท่าน ยังตกอยู่เป็นสมบัติให้แลเห็นและสิ่งที่ท่านประกอบให้สำเร็จเป็นประโยชน์เกื้อกูล และอำนวยความผาสุกเช่นนั้น ยังมีอยู่ ท่านถึงมรณภาพไป ก็แต่เพียงร่างกายสังขาร ส่วนคุณงามความดี ชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านนั้น คงยังปรากฏชัดเด่นอยู่ในความทรงจำ ในความรู้สึกหรือในความคิดนึกของบุคคลโดยทั่วไป ความจริงท่านผู้ประกอบด้วยคุณลักษณะเช่นนี้ หากมีชีวิตยั่งยืนนานไปเท่าใด ก็จะมีสิ่งที่เป็นประโยชน์และเกื้อกูลเกิดยิ่งขึ้นเท่านั้น แต่บังเอิญ

สัตวโลก กล่าวเฉพาะคือมนุษย์ ย่อมมีขีดขั้นอายุเป็นเครื่องกำหนดทั้งนั้น และเป็นความยุติธรรมโดยทั่วไป ไม่เลือกที่รักผลักที่ชัง เว้นคนโน้น ไม่เว้นคนนี้ หามิได้ อันนี้ก็เป็นวิสัยเป็นไปตามธรรมดาแห่งกฎของสภาวะ คือสิ่งที่มีที่เป็นก็ย่อมเป็นไปตามวิถีทางของมัน เพราะสิ่งทั้งหลายในโลกนั้น ย่อมเดินไปตามระยะกาลระยะเวลา ความเปลี่ยนแปลงไปแห่งสิ่งทั้งหลาย ก็มิใช่ว่าใครจะรวมสร้างขึ้นได้ เป็นโดยเหตุการณ์ทั้งหลายมาบันดาลให้มีการเปลี่ยนแปลงไป ตลอดถึงความรู้สึกนึกคิดของคนทั้งหลาย ก็ย่อมเป็นเหตุบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ บังเกิดขึ้น ผิดแผกแตกต่างกันออกไปตามระยะกาลเวลา เมื่อร้อยปีมาแล้ว ความเป็นไปของสังคมคือหมู่มนุษย์ เข้าใจว่าไม่เป็นเช่นนี้ทั้งหมด หรือไม่เหมือนกันกับปัจจุบันนี้ เลื่อนขึ้นมา นับจากนี้ถอยหลังไปประมาณกึ่งร้อยของปี คือ ๕๐ ปี ความเป็นไปก็คงไม่เหมือนในบัดนี้ เช่นเดียวกัน

อันนี้แสดงถึงว่า สิ่งทั้งหลายในโลกนั้น ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามระยะเวลา เช่นเดียวกับอายุของสัตวโลก เช่นเดียวกับวัยของคน ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามระยะเวลา เช่นเป็นปฐมวัย วัยต้น เป็นมัชฌิมวัย วัยกลาง และเป็นปัจฉิมวัย วัยท้าย กฎเป็นอยู่เช่นนี้ เพราะฉะนั้น จึงมีบางท่านกล่าวว่า อนิจจังนั้น ไม่ใช่มีเฉพาะแก่บุคคลแก่สัตว์ย่อมมีถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตจิตใจ และรวมถึงสังคมของมนุษย์ก็เป็นอนิจจังเช่นเดียวกัน คือไม่คงที่ ย่อมแปรผันแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นไป ตามระยะกาลเวลา เช่นนี้เป็นกฎของธรรมดา พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า เป็นอนิจจตา คือความเป็นของไม่เที่ยง และเป็นหลักโลก ในอดีตฉันใด ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนั้น ในปัจจุบันนี้ฉันใด เข้าใจว่าสืบไปภายหน้า ซึ่งเรียกว่าอนาคต ก็คงเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายมีศัพท์บัญญัติในทางศาสนาว่าสังขาร เพราะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เช่นนี้ จึงมีระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งจะต้องถึงที่สุด ที่ท่านบัญญัติเรียกว่าความดับ เพราะความแปรไปนั้น คือแปรไปเพื่อหาจุดจบ หรือแปรไปเพื่อความดับนั้นเอง เพราะหลักเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายในโลกจึงไม่พ้นกฎ หรือพ้นหลักอันนี้ไปได้

ท่านเจ้าคุณเพระเทพคุณาธาร กล่าวในทางสภาวธรรม ก็มีร่างกายประกอบด้วยส่วนทั้งหลายเป็นสังขตธรรม คือมีร่างกายประกอบด้วยเครื่องปรุงแต่งนานาประการตกอยู่ในกฎของพระไตรลักษณ์ คือ ความแปรเปลี่ยน หรือความเปลี่ยนแปลงที่เรียกว่า

อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง คือไม่ยั่งยืนอยู่กับที่ ด้วยเหตุนี้ จึงต้องถึงมรณภาพ ตามกฎของธรรมดา พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนพุทธบริษัทของพระองค์ ให้ทราบกฎธรรมดาอันนี้ไว้ มีอยู่ในพระสูตรมากมาย ในพระสูตรแห่งหนึ่งทรงแสดงเป็นหลักความโดยเฉพาะว่า

อุปฺปาโท ปญฺญายติ วโย ปญฺญายติ ฐิตสฺส อญฺญถตฺตำ ปญฺญายติ

ความเกิดปรากฏ ความดับปรากฏ เมื่อยังตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ ซึ่งเป็นหัวข้อแห่งพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ เมื่อความเกิดปรากฏ ก็ทำนายได้ทีเดียวว่า ความแปรต้องปรากฏ เมื่อความแปรปรากฏ ก็ไม่ต้องหาหมอดูลงเลขลงยันต์ ทำนายได้ทีเดียวว่า ความดับต้องปรากฏ ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น เพราะความแปร เกิดจากความเกิด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ความแปรนั้นมีมาจากความเกิด เมื่อมีแปรแล้วก็ต้องมีความดับ เพราะความดับอันนั้นมาจากความแปร สิ่งใดถ้าไม่มีแปร สิ่งนั้นก็ไม่มีดับ สิ่งใดไม่มีแปร สิ่งนั้นก็ต้องไม่มีเกิด เมื่อมีต้นสายก็ต้องเดินไปตามทางแห่งกฎธรรมดา ไม่หยุดยั้งสักขณะหนึ่ง ไม่มีผู้ใดที่ไปเหนี่ยวรั้งหักห้ามกฎธรรมดาอันนี้ได้ จะมีบ้างก็ปรับปรุงตบแต่ง ลวงตาได้ชั่วระยะหนึ่งเท่านั้น ที่จะให้เป็นจริงเป็นจังขึ้นมาหาได้ไม่ การที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนบริษัทเช่นนี้ เพื่อให้เข้าใจถึงกฎธรรมดา ไม่ให้พุทธเวไนยคือผู้ที่พระองค์จะพึงสั่งสอนแนะนำได้ หลงเข้าใจผิดยึดมั่นในสิ่งทั้งหลายว่า อันนั้นเป็นของเที่ยง เป็นของยั่งยืน เป็นของจริงแท้ไม่แปรผัน เพราะการเข้าใจเช่นนั้นเป็นความหลงผิดอย่างสำคัญ เป็นอันตรายแก่ชีวิตของบุคคลนั่นเอง ทั้งชีวิตในปัจจุบันและชีวิตในสัมปรายภพภาคหน้า

ความเกิดในเบื้องต้น ความแปรในท่ามกลาง และความดับในที่สุดนั้น เป็นเครื่องหมาย เป็นลักษณะโดยเฉพาะของกฎธรรมดา หรือตัวสภาวธรรมอันหนึ่ง ซึ่งนับเนื่องอยู่ในสามัญลักษณะ คือลักษณะที่มีเสมอในสังขารทั้งปวง อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง หรือเรียกเป็นคุณศัพท์ของสิ่งอื่น ๆ ว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง อันนี้ไม่มีใครจะเปลี่ยนแปลงยักย้ายเป็นอย่างอื่นได้ สิ่งทั้งหลายจึงถูกทำนายได้แต่เบื้องต้นแล้วว่า เมื่อเกิดแล้วต้องมีดับ ที่จะไม่ให้ดับนั้นไม่ได้ เมื่อจะไม่ให้ดับ ก็ต้องไม่ให้เกิด คู่กันเป็นเบื้องต้นเบื้องปลาย ในระหว่างนั้น ต้องมีความแปรเป็นสื่อ สำหรับนำเกิดเข้าไปหาความดับ

ถ้าไม่มีการแปรแล้ว เกิดกับดับนี้ก็ไม่ถึงกัน เพราะเกิดเป็นเบื้องต้น ดับเป็นเบื้องปลาย ดับกับเกิดจะเชื่อมถึงกันได้ก็เพราะมีตัวสื่อในระหว่าง อันนั้นคือความแปร ด้วยเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า *อุปฺปาโท ปญฺญายติ* ความเกิดปรากฏ *วโย ปญฺญายติ* ความดับปรากฏ *ริตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ* เมื่อยังตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ มีอรรถาธิบายโดยย่อ ดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้

อิมินา กตปุญฺเญน ด้วยอำนาจกุศลบุญราศีส่วนทักษิณานุปทาน ที่คณะวัดชัยชนะสงคราม มีท่านพระครูชัยโสภณเป็นประธาน ได้ร่วมกันบำเพ็ญครั้งนี้ ด้วยอำนาจความกตัญญูกตเวที และความเคารพนอบนบนับถือบูชา ขออำนาจผลแห่งกุศลส่วนทักษิณาครั้งนี้ จงเป็นวิปากสมบัติอำนวยทิพยสุข ทิพยสมบัติ แก่ท่านเจ้าคุณพระเทพ-คุณาธาร ผล ชินปุตฺโต ตามสมควรแก่กุศลจิต แก่คติในสัมปรายภพทุกประการ มีนัยดังรับประทานแสดงพระธรรมเทศนามา พอสมควรแก่เวลา ยุติแต่เพียงนี้ เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้.

พระธรรมเทศนาปุพพการีกถา

แสดงโดย

พระเทพโสภณ วัดชนะสงคราม

ในการบำเพ็ญกุศลของคณะศิษย์เก่าวัดพระพิเรนทร์

๒๙ ตุลาคม ๒๕๑๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมึ; กตเม เทฺว? โย จ ปุพฺพการี, โย จ กตญฺญูกตเวที. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมินฺติ

ณ บัดนี้ จักได้แสดงพระธรรมเทศนา ในปุพพการีกถา พรรณนาถึงบุพการีบุคคล เพื่อเป็นเครื่องประดับสติปัญญา เพิ่มพูนอัปปมาทธรรม สัมมาปฏิบัติ ของท่านสาธุชนพุทธบริษัทซึ่งเป็นศิษย์ เป็นญาติเป็นมิตร เป็นที่เคารพนับถือ รักใคร่คุ้นเคย ในพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร โดยสมควรแก่กาลเวลา จะยุติลงด้วยสมัย โดยเฉพาะเทศนากถาที่จะแสดงต่อไปนี้

คณะศิษยานุศิษย์ ในพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร หรือเรียกสั้น ๆ ว่าคณะศิษย์ ว.พ.ร. กล่าวคำว่ารวมศิษย์ ว.พ.ร. ท่านทั้งหลายก็เข้าใจว่า เป็นคณะลิเก ซึ่งเป็นคณะศิษยานุศิษย์ในหลวงพ่อพระเทพคุณาธาร ซึ่งรู้กันมาแล้วแต่นาน แต่เฉพาะที่อาตมภาพยกมากล่าวนี้ ด้วยวัตถุประสงค์หรือเจตนาต่างกัน รวมศิษย์ ว.พ.ร. นั้นนั้น แผ่ขยายไปถึงศิษยานุศิษย์ญาติและมิตรทั้งหลาย ซึ่งมิใช่มุ่งหมายที่คณะลิเก คือเป็นท่านที่เคารพนับถือคุ้นเคย ในพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เป็นเจ้าภาพ ก็โดยเหตุที่มาระลึกถึงคุณูปการ

หรืออุปการคุณของหลวงพ่อพระเทพคุณาธาร ซึ่งมีแก่ตน ๆ ในหนหลัง ในฐานพระอุปัชฌาจารย์ คือเป็นพระอุปัชฌาย์บ้าง เป็นพระอาจารย์บ้าง หรือแม้ที่สุดเป็นญาติเป็นมิตร เคยอยู่ในปกครอง โดยเหตุที่พระเดชพระคุณหลวงพ่อ เป็นผู้มีบารมีมากแผ่ปกป้องบรรดาศิษยานุศิษย์ จะกล่าวโดยโวหาร เป็นพระอุปัชฌาย์ ก็มีหน้าที่แนะนำ สั่งสอน ตักเตือน ให้กุลบุตรที่เข้ามาในพระพุทธศาสนา ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ เป็นพระอาจารย์ ก็แนะนำในทางที่ดี ชี้คุณ ชี้โทษ ให้ละสิ่งที่เป็นโทษ ให้เจริญสิ่งที่เป็นคุณ แนะในสิ่งที่เป็นประโยชน์โสตถิผล ในฐานที่ท่านเป็นญาติเป็นผู้นับถือคุ้นเคย ก็สงเคราะห์ในฐานญาติ หรือสงเคราะห์ในฐานผู้รักใคร่นับถือและคุ้นเคย พระคุณของหลวงพ่อ มีอยู่แก่ศิษยานุศิษย์หรือญาติมิตรเช่นนี้ จึงเป็นเครื่องประทับใจ ทำให้ท่านทั้งหลายมีความรัก มีความอาลัย มีความห่วงใย ในพระเดชพระคุณซึ่งล่วงลับไปยังปรโลกเบื้องหน้านั้น ไม่มีโอกาสที่จะกลับมาแนะนำ ตักเตือน พร่ำสอน หรือชี้แจงอย่างหนึ่งอย่างใด เช่นอย่างกาลในหนหลัง เพราะฉะนั้น เสียงที่พระเดชพระคุณได้แนะนำพร่ำสอนก็ดี หรือความเมตตาอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ที่พระเดชพระคุณได้มีแก่ตนก็ดี ยังประทับจิตใจ หรือยังตรึงตราตรึงใจ ให้ท่านทั้งหลายได้ระลึกถึงพระเดชพระคุณ

เพราะฉะนั้น การที่ท่านทั้งหลายได้มาบำเพ็ญบุญโจปการกิจ สนองพระคุณท่านเช่นนี้ จึงสมด้วยนัยที่พระผู้มีพระภาคทรงประทานไว้ในติโรกุฑฑสูตรว่า เปตานำ ทกฺขิณำ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรำ ซึ่งแปลความว่า เมื่อบุคคลมาหวนอนุสรณ์คำนึงถึงอุปการคุณ ที่ผู้มีอุปการคุณได้กระทำแก่ตน ๆ ในหนหลัง แล้วพึงบำเพ็ญให้ซึ่งทักษิณาทานดังนี้ ในฐานที่พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร มีพระคุณแก่คณะศิษยานุศิษย์ทุกท่าน ในสมาคมนี้ จึงเป็นเหตุให้ท่านทั้งหลาย ระลึกถึงคุณความดีของท่าน ซึ่งปกเกล้าปกกระหม่อมของตน ๆ แนะนำพร่ำสอน ชี้แจงให้ตนมีความสุข มีวิชาความรู้ ความสามารถ เจริญด้วยศิลปวิทยาการมาถึงเพียงนี้ เป็นตราประทับใจ หรือประทับไว้ทั่วร่างกาย จะมองไปทางไหนจะมองไปที่ใด ก็เห็นแต่พระคุณความดีที่หลวงพ่อได้มีแก่ตน ๆ เมื่อหวนอนุสรณ์ดังนี้แล้ว จึงเป็นเหตุให้ท่านทั้งหลาย

อาลัย หรือห่วงใยในพระเดชพระคุณ ว่าดวงวิญญาณของหลวงพ่อ จะสถิตประดิษฐาน ณ สัมปรายภพใด ๆ จะอยู่แห่งหนตำบลใด วิมานแมนแดนใด จะมีสุขทุกข์อย่างไร บรรดาเราซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ ไม่ทราบ ด้วยเหตุนี้จึงหาอุบายวิธีบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน คือ การเพิ่มกุศลส่งไปให้ท่าน ด้วยการถวายทาน คือการถวายอาหารบิณฑบาต แด่พระภิกษุสงฆ์และสามเณรในวัดนี้ และพระสงฆ์ที่สวดพระพุทธมนต์แล้วในตอนกลางวัน แม้ที่สุดตั้งใจรักษาศีลคือรักษากายวาจาให้เรียบร้อยดีไม่มีโทษดังที่ปรากฏว่าท่านทั้งหลายที่สมาทานไปแล้ว และกำลังตั้งใจสดับพระสัทธรรมเทศนาเป็นส่วนภาวนามัยบุญกุศล คือกุศลผลบุญที่เกิดขึ้นจากการสดับฟังพระสัทธรรมเทศนาเพื่อที่จะอุทิศวิบากสมบัติ ที่ตนได้บำเพ็ญในโลกนี้ แล้วแลส่งไปให้แก่ดวงชีวีของหลวงพ่อ ซึ่งล่วงลับทำลายขันธ์ ไปรอรับอยู่ยังสัมปรายภพ หรือปรโลกเบื้องหน้านั้นให้ได้รับอนุโมทนา ด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม โดยเฉพาะพระเดชพระคุณหลวงพ่อท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร อาตมภาพก็คุ้นเคยหรือรู้จักท่านมานาน ในประวัติกถา ของพระเดชพระคุณนั้น ญาติโยม สาธุชนทั้งหลาย ศิษยานุศิษย์ ญาติมิตรทั้งหลายในสมาคมนี้คงจะทราบและได้ยิน หรือรู้เรื่องมาแล้ว บางท่าน บางคนอาจรู้ดีกว่าอาตมาก็เป็นได้ แต่ว่าเพื่อเป็นเครื่องเตือนจิตสะกิดใจ ให้ท่านทั้งหลายได้รู้สึก หรือได้สำนึกรำลึกถึงอีกวาระหนึ่ง ระยะเวลาอันใกล้ ๆ นี้ อาตมภาพจะนำมาเล่าเท่าที่ทราบพอสมควร

โดยปรกติญาติโยมสาธุชนทั้งหลายก็รู้จักหรือรู้ในฐานว่า ท่านเป็นเจ้าอาวาสในวัดพระพิเรนทร์ หรือเรียกกันว่าหลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์ ถ้าจะกล่าวย้อนไปให้ไกล คือเมื่อกาลข้างหลังนั้น อาตมภาพมารู้ในฐานที่ท่านเป็นเจ้าอาวาสและเป็นพระเถระมีสมณศักดิ์ที่พระครูศีลขันธโศภิต ซึ่งในขณะนั้นท่านก็ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์นี้ และเป็นกรรมการสงฆ์อำเภอป้อมปราบ ฯ ได้รับแต่งตั้งในหน้าที่สาธารณูปการ สาธารณูปการนี้เป็นงานสงเคราะห์การสาธารณะ หรืออุปถัมภ์การสาธารณะ หรืออุปการะการสาธารณะทั่วไป ซึ่งเป็นตำแหน่งที่เหมาะแก่หน้าที่ หรือเป็นตำแหน่งที่เหมาะแก่ชีวิตของพระเดชพระคุณเป็นอย่างยิ่ง ในหน้าที่สาธารณูปการนั้น พระเดชพระคุณได้รับแต่งตั้ง ให้เป็นกรรมการสงฆ์ในอำเภอ

บ้อมปราบฯ นี้ก่อน แล้วแลต่อมาได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าคณะอำเภอบ้อมปราบฯ พระเดชพระคุณก็ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอบ้อมปราบฯ มาด้วยความเรียบร้อยด้วยดี ทำหน้าที่สาธารณูปการทั้งภายในวัด และนอกวัด จะเห็นได้ในกิจการที่ท่านทำในวัดพระพิเรนทร์นี้ จะเห็นได้ว่าตั้งแต่หลวงพ่อเป็นเจ้าอาวาส วัดวาอารามเจริญรุ่งเรือง ถ้าจะกล่าวแล้วประมาณเมื่อสักสามสิบปี หรือสี่สิบปีก่อนย้อนหลังไปนั้น วัดพระพิเรนทร์ในขณะนั้น กับวัดพระพิเรนทร์ในขณะนี้ ผิดกันมาก อาตมภาพจำได้อย่างตรึงตา ตรึงใจว่า ในสมัยที่เป็นเณร อยู่วัดราชบูรณะนั้น เคยมาที่วัดพระพิเรนทร์แห่งนี้ จำได้ว่ามีเมรุเก่าๆ อยู่หลังหนึ่ง ตั้งอยู่ที่กลางวัด แต่ต่อมาหลวงพ่อก็ได้เปลี่ยนแปลง ได้ทราบว่าได้เปลี่ยนแปลงเมรุทันสมัยนี้ จะนับว่าวัดพระพิเรนทร์ถึงจะไม่ก่อนใครแต่ก็ไม่หลังใครนัก เมรุทันสมัยมีขึ้นในวัดพระพิเรนทร์นี้ ยิ่งไปกว่านั้นหลวงพ่อยังช่วยสร้างเมรุให้แก่วัดอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก จะว่าในสมัยก่อนเลย แม้ในสมัยที่ก่อนท่านจะล่วงลับดับสังขารนี้ ก็ยังเป็นธุระเป็นหน้าที่กังวล ช่วยสร้างให้แก่วัดต่างๆ ถ้าจะกล่าวแล้วแทบจะทั่วทุกจังหวัด ในประเทศไทยนี้ พระเดชพระคุณอำนวยการสร้างแทบทั้งนั้น ในด้านงานสาธารณูปการอุปถัมภ์การสาธารณะ หรือส่วนกุศลเป็นส่วนสาธารณชน พระเดชพระคุณได้กระทำอย่างนี้ นี่ว่าในส่วนเดียวเท่านั้น ถ้ากล่าวกันในด้านสร้างวัดวาอารามก็มีเป็นจำนวนไม่น้อย จะกล่าวเฉพาะที่เห็น เช่นอย่างวัดราชบูรณะ หรือวัดเลียบ เมื่อได้รับพระราชทานให้สร้างวัดใหม่ ในชั้นต้นอาตมภาพยังไม่คุ้นเคยกับท่านนัก จำได้ว่า เมื่อมีงานบีแรก หลวงพ่อนำพระสงฆ์สามเณรและศิษยานุศิษย์ในวัดพระพิเรนทร์นี้ ไปบัญชาการอยู่ ยังจำภาพของท่านได้ ภาพของท่านนั้น ถ้าหากอาตมภาพจะนำมากล่าว ท่านทั้งหลายก็คงจะจำได้ หลวงพ่อสวมอังสะเป็นแบบอังสะลังกา จีวรพาดบ่า ย่ามสะพายไหล่ ทำทั้งด้วยตนเอง ทำทั้งปาก ทำทั้งกาย คือสั่งงานทั้งปากด้วยและตัวเองก็ทำด้วย นับว่าหายาก ก็แลงานการคณะสงฆ์นั้นมีเป็นจำนวนมาก เฉพาะในวัดราชบูรณะนั้น นับว่าท่านได้ทุ่มเทกำลังอยู่มาก พระเจ้าพระสงฆ์ในวัดพระพิเรนทร์นี้ ก็ช่วยอุปถัมภ์บำรุงอยู่ ตลอดจนกระทั่งในระยะหลังๆ นี้

จะกล่าวได้ว่าเพียงบีหรือสองบีเท่านั้น ที่หลวงพ่อไม่ได้นำพระสงฆ์สามเณรไปช่วย เพราะพระเณรที่วัดราชบูรณะมีมากพอสมควรแล้ว แต่ถึงอย่างนั้น มีงานคราวใดไม่ต้องบอก หลวงพ่อรู้เท่านั้น หลวงพ่อก็ไปช่วยเหลือ ไปเป็นประธานในงานไปดูแล มิได้แต่ไปช่วยหรือไปดูงานเท่านั้น ยังบอกญาติสนิทมิตรสหายทั้งหลายให้ไปช่วยอุปถัมภ์บำรุง ช่วยในการผ้าบ่าบ้าง หรือช่วยบริจาคทรัพย์กิจการอื่น ๆ บ้าง

พระคุณในหน้าที่สาธารณูปการ ไม่ได้ทำเฉพาะในวัดพระพิเรนทร์ หรือไม่ได้ทำเฉพาะในวัดราชบูรณะเท่านั้น แม้ในที่แห่งอื่น ๆ เช่นอย่างโรงพยาบาลสงฆ์ หลวงพ่อก็ไปเอาธุระ ไปเอากิจการของโรงพยาบาลสงฆ์เป็นกิจการของท่าน หรือแม้ในวัดมหาธาตุ วัดเบญจมบพิตร หรือวัดสามพระยา วัดสระเกศ วัดใดวัดหนึ่งก็ตาม ถ้าหากว่าออกปากมา ขอร้องมา พระเดชพระคุณจะต้องไปเป็นธุระเป็นกังวล ไม่ใช่ว่าจะไปเป็นกังวลหรือเป็นธุระแต่เฉพาะตัว ยังนำเอาบริษัทบริวารไปให้เป็นกังวล เป็นธุระด้วย พระคุณอันนี้ ถ้าจะกล่าวแล้วเป็นไปทั้งแก่การคณะสงฆ์ คือเป็นส่วนรวมของคณะสงฆ์ เป็นไปทั้งส่วนรวมของการพระศาสนา การพระศาสนานั้นจะดำเนินไปได้ ก็ต้องอาศัยกิจการสาธารณูปการเช่นนี้ หลวงพ่อได้ช่วยอุปถัมภ์ ช่วยอุปการะกิจการสาธารณูปการอย่างนี้ เพราะคุณความดีที่ท่านได้สร้างสมอบรมมา ท่านได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระศีลขันธโศภิต จำไม่ได้ว่าพระเดชพระคุณเป็นพระราชาคณะ พ.ศ. ไหน เมื่อใด หลังจากนั้นไม่นานนักก็ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นราช ที่พระราชศีลโศภิต หลังจากนั้นไม่นานนัก ก็ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่ พระเทพคุณาธาร

ในการดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ ตั้งแต่พระครูศีลขันธโศภิต พระศีลขันธโศภิต พระราชศีลโศภิต หรือพระเทพคุณาธารนี้ พระเดชพระคุณยังดำรงตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอด้วย ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งพระเทพคุณาธารอยู่นี้ ทางคณะสงฆ์เห็นว่าท่านควรได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะภาค ๘ ก็แลในการดำรงตำแหน่งเจ้าคณะภาค ๘ นั้น พระเดชพระคุณได้ดำรงตำแหน่งนั้นไปหนึ่งสมัย ครบเวลา ๔ ปีบริบูรณ์ ถึงกับยื่นใบลาออก แต่ทางคณะสงฆ์เห็นความสำคัญ ในการที่จะให้พระเดช

พระคุณดำรงตำแหน่งนั้นอยู่ จึงระงับไม่ยอมให้ลาออก จะปฏิบัติหน้าที่ได้ก็ตามที จะปฏิบัติหน้าที่ไม่ได้ก็ตามที ผู้รับสนองงานพอที่จะให้งานการคณะสงฆ์ดำเนินไปได้ยังมีอยู่ เป็นต้นว่าพระเดชพระคุณท่านเจ้าคณะใหญ่ หรือเลขานุการภาคยังช่วยสนองงานการคณะสงฆ์ได้ ก็ยังระงับมิให้พระเดชพระคุณต้องลาออก แม้ในการที่ได้รับตำแหน่งแต่งตั้งในครั้ง ๒ นี้ คณะสงฆ์ก็ยังเห็นความสำคัญให้พระเดชพระคุณดำรงตำแหน่งเจ้าคณะภาค ๙ จนตราบชีวิตักษัย

ก็แลในงานในหน้าที่เจ้าคณะภาคนั้น พระเดชพระคุณเป็นผู้มีสมานัตตตา หรืออัตตัญญู แม้จะมีตำแหน่งอันสูงส่งเป็นเจ้าคณะภาคแล้ว แต่ความเป็นผู้มีตนอันสม่ำเสมอ ไม่ถือเนื้อถือตัว มีความเคารพนับถืออำเกรงในพระเถรานุเถระเช่นใด มีความรักใคร่เมตตาอารีในพระภิกษุหนุ่มสามเณรน้อยเช่นใด หรือมีความรู้จักตนว่า มีฐานะ มีความเป็นอยู่อย่างนี้ เช่นใด พระเดชพระคุณก็ยังมีเช่นนั้น ๆ ไม่เคยลืมตนลืมตัว ในฐานะที่อาตมภาพอยู่ใกล้ชิดกับท่าน ในฐานะร่วมงานเจ้าคณะภาคเช่นเดียวกัน และในฐานะมีความเคารพนับถือท่าน เป็นเสมือนพระอุปัชฌาย์อาจารย์ รู้จิตใจของท่านและเคยได้ยินน้ำเสียงของท่านเสมอ ๆ ว่า ผมมีความรู้น้อย กิจการงานคณะต้องอาศัยเพื่อนเจ้าคณะภาค ถ้าหากว่าควรไม่ควรอย่างไรก็ช่วยแนะแนวทางว่าอย่างไรควร อย่างไรไม่ควร นี้พระเดชพระคุณมีความรู้สึกนึกเสมออย่างนี้ หรือมีความสำนึกในหน้าที่อยู่อย่างนี้ ไม่ประมาทไม่มัวเมา คือมีตำแหน่งหน้าที่อันสูงส่งแล้วยังฟังความคิดเห็นของคนอื่น ไม่ถือความคิดของตนเป็นใหญ่ ไม่เป็นอัตตาธิปไตย คือไม่มีตนเป็นใหญ่ อย่างน้อยก็เป็นโลกาธิปไตย ถือปรารภชาวโลก หรือปรารภเพื่อนสหธรรมิกด้วยกันเป็นใหญ่ แต่โดยสำคัญนั้น ถือความชอบธรรม คือธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ ยิ่งไปกว่านั้น ท่านเป็นผู้มีเมตตาอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ทั้งในบรรดาเจ้าคณะภาคก็ดี หรือแม้ถึงพระภิกษุซึ่งเป็นเลขานุการ แม้ที่สุดจนกระทั่งเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ และพระภิกษุในเขตปกครอง เป็นต้น จะเห็นได้ว่างานการเสียสละของท่านในหน้าที่ราชการนั้น จะมีงานคณะสงฆ์ ประเภทหนึ่งประเภทใดก็ตามที จะเป็นการอบรมเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอก็ดี จะเป็นการอบรมพระอุปัชฌาย์ก็ดี หรือแม้ที่สุดอบรมภาคก็ดี

ทุนที่ลงทุนนั้นโดยมากก็เรียกกันว่าทุนหลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์ กระดาษโรเนียวอย่างนี้ไม่ต้องอั้น มีเรื่องเท่าไรหลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์รับองค์เดียว หรือรับจัดการให้เสร็จไม่ต้องเป็นธุระ ไม่ต้องเป็นกังวล งานการโยธาทุกแขนง หลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์รับทั้งนั้น กิจการอันนี้ จึงเป็นเครื่องประทับจิตใจของบรรดาเจ้าคณะภาคทั้งหลายอยู่

พระคุณความดีของพระเดชพระคุณนั้น ถ้าหากว่าจะพรรณนาในหน้าที่ยังไม่สิ้นสุด แม้ในหน้าที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์ ของบรรดาศิษยานุศิษย์ หรือคณะศิษย์ ว.พ.ร. นั้น ท่านทั้งหลายจะเห็นว่า หลวงพ่อนั้น รักศิษย์นักรักศิษย์หนา ใครจะว่าหรือใครจะกล่าว หลวงพ่อมักจะต้องชี้แจงแนะนำ ในข้อผิดในข้อถูก หรือในเหตุในผล ทำลายความเคลือบแคลงสงสัยของคนเหล่านั้นได้ จะเห็นได้ว่าพระเดชพระคุณป้องกันไม่ให้ศิษย์ทั้งหลายต้องเสียชื่อเสียง หรือต้องรับการติฉินนินทา

เพราะฉะนั้น น้ำเสียงหรือบารมีของหลวงพ่อ จึงแผ่มาปกคลุมบรรดาศิษยานุศิษย์ทั้งหลายด้วยความเมตตา คุณข้อนี้ สมกับที่พระผู้มีพระภาคทรงอุปมาคุณของบุพการีบุคคลไว้ ท่านเปรียบเหมือนร่มโพธิ์หรือร่มไทร สำหรับให้ร่มเงาแก่บรรดามนุษย์ทั้งหลายที่สัญจร หรือบรรดาสัตว์ทั้งหลายซึ่งเข้าไปอาศัย สมด้วยเทศนานัยที่ท่านแสดงไว้ว่า

สาขาปตฺตผลูเปโต ขนฺธิมาว มหาทุโม

ท่านเปรียบไว้ว่า เหมือนหมู่ไม้ในอรัญราวป่า มีลำต้นสมบูรณ์ด้วยกิ่งก้านและสาขา ถึงพร้อมด้วยใบ ดอก และผล ย่อมเป็นที่พึ่งอาศัยของบรรดาสัตว์ทั้งหลาย คือหมู่นกทั้งหลาย ในอรัญราวป่า ตัวใดต้องการอาศัย ก็เข้าจับเพื่ออาศัยร่มเงา ตัวใดต้องการผลไม้ก็เข้าจิกกิน ฉะนั้น เป็นอันว่าหลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์ หรือหลวงพ่อพระเทพคุณาธาร เปรียบเสมือนต้นไม้ใหญ่ในอรัญราวป่า เป็นที่พึ่งพาอาศัยของหมู่นกทั้งหลาย คือบรรดาศิษยานุศิษย์ ผู้ที่ต้องการอาศัยร่มเงาก็เข้าพักพิง เข้าอาศัยร่มเงาของหลวงพ่อ ผู้ที่ต้องการลาภและผล ก็อาศัยดอกและผลที่หลวงพ่อจะพึงแจกจ่ายให้รับประทาน หรือให้บริโภคได้

เพราะฉะนั้น หลวงพ่อจึงเปรียบเสมือนต้นไม้ใหญ่ในอรัญ หรือต้นโพธิ์ ต้นไทร เป็นที่อาศัยของเราท่านฉะนั้น บัดนี้ร่มโพธิ์และร่มไทรใหญ่ ได้ทำลายขันธ์ล่วงลับไปยังปรโลกเบื้องหน้า ไม่มีร่มโพธิ์ ไม่มีเงาที่จะให้เราท่านได้อาศัยแล้ว เพราะฉะนั้น คุณความดีที่หลวงพ่อมีอยู่แก่เราท่านทั้งหลาย จึงเป็นเหตุให้ท่านทั้งหลายซึ่งเป็นศิษยา-นุศิษย์ ระลึกถึงคุณูปการ และบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายท่าน ด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม เช่นนี้ ในฐานที่หลวงพ่อ หรือพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธาร เป็นผู้สร้างสรรค์อุปการคุณก่อน ถ้าตามโวหารสมัยใหม่ท่านกล่าวว่า นักสังคมสงเคราะห์ คือ สงเคราะห์หมู่มนุษย์ หรือสงเคราะห์สังคม เช่นอย่างท่านเป็นเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์นี้ ก็มีหน้าที่สงเคราะห์สังคมของพระสงฆ์สามเณรในวัดพระพิเรนทร์นี้ ไม่ใช่เป็นเจ้าอาวาสหรือไม่ใช่เป็นสมภารอย่างดูดายปล่อยตามบุญตามกรรม ใครจะไปอย่างไร ใครจะอยู่อย่างไร ใครจะเป็นใครจะตายไม่รู้ แต่ที่หลวงพ่อรับรู้ รับทุกข์ รับสุข รับความลำบากยากแค้นแสนเข็ญ หรือรับความสุขสบายของพระเณรทั้งหลายด้วย เป็นต้นว่า อุสาหะขวนขวาย ในการที่จะให้พระภิกษุสามเณร มีความรู้ดีปฏิบัติชอบ ในด้านการประพฤติปฏิบัติ ก็ได้สร้างระเบียบ หรือแบบแผน ประเพณีของวัดพระพิเรนทร์ขึ้นเป็นกฎกติกา ในด้านจริยศึกษา ก็ได้บำรุงการศึกษา ให้พระเณรมีความรู้ความสามารถ จะเห็นได้ว่า วัดพระพิเรนทร์ในขณะนี้ไม่เหมือนสมัยก่อน เช่นอย่างมีเปรียญตั้งแต่ ๙ ประโยค ๘ ประโยค ๗ ประโยคก็หลายรูป จนกระทั่งได้ดำเนินการเปิดบาลีแผนใหม่ขึ้นในขณะนี้ แต่วาสนาหรือบารมีของหลวงพ่อน้อยไป ไม่มีโอกาสที่จะได้เห็นพระภิกษุสามเณร ซึ่งวัตถุประสงค์ของท่านตั้งขึ้นริเริ่มไว้ จะได้เป็นนักศึกษาหรือเป็นเปรียญในแผนใหม่ต่อไป ก็มาล่วงลับทำลายขันธ์ นี้จะเห็นได้ว่า ท่านเป็นนักสังคมสงเคราะห์ หรือสงเคราะห์พระภิกษุสามเณรในวัดพระพิเรนทร์นี้ ให้มีความรู้ดีปฏิบัติชอบ

ในส่วนสังคมสงเคราะห์ในที่อื่นนั้น ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า แทบทุกวัดวาอาราม ท่านไปช่วยเหลือเกื้อหนุนแทบทั้งนั้น ถ้าหากขอความช่วยเหลือมา อย่าว่าแต่ในวัดเลย แม้มีในบ้าน จะเป็นชาวบ้านประสงค์จะกระทำบุญกุศลสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ตาม ไม่ต้องมาทำ

ที่วัดพระพิเรนทร์ จะทำในวัดใด อำเภอใด จังหวัดใด เป็นต้นว่า ในวัดศรีรัตนาราม จังหวัดชลบุรี ชาวบ้านทั้งหลาย ได้ทราบว่าเป็นชาวพระนครธนบุรีซึ่งทำงานอยู่ในโรงงานยาสูบเป็นส่วนมาก มีความประสงค์จะสร้างอุโบสถ และพระประธาน ให้หลวงพ่อช่วยจัดการให้ ท่านก็เป็นธุระ ช่วยอุปถัมภ์จนกระทั่งกิจการนั้นสำเร็จไปแล้ว ในขณะนี้ กำลังดำเนินการสร้างกุฏิต่อไป หรือในวัดอื่น ๆ อีกมาก แม้ที่สุดใครจะทอดผ้าบ่า ทอดกฐิน มาขอร้องให้หลวงพ่อช่วยอุปถัมภ์ หลวงพ่อก็ยินดีอย่างนี้เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ท่านเป็นนักสังคมสงเคราะห์จริง ๆ ถ้าจะกล่าวตามโวหารในทางศาสนาแล้ว อยู่ในฐานบุพการี คือ เป็นบุคคลกระทำอุปการะก่อน ผู้ที่ทำอุปการะก่อนนั้น นับว่าบุพการีบุคคล หลวงพ่อทำอุปการะแก่ท่านผู้หนึ่งผู้ใด โดยไม่ได้หวังการตอบแทนว่าเราทำไปแล้ว สร้างวัดเขาไปแล้ว เขาจะต้องมาช่วยเราสร้างวัดบ้าง หรือเราช่วยเขาทอดกฐินแล้ว เขาจะต้องเอากฐินมาทอดที่วัดพระพิเรนทร์นี้บ้าง อาตมภาพรู้ใจของท่านดี จึงนับว่าท่านเป็นบุพการีชนโดยบริสุทธิ์บริบูรณ์ แม้ท่านทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน คือท่านทั้งหลายซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ เมื่อระลึกถึงพระคุณของท่าน ท่านล่วงลับดับขันธ์ไปแล้วเช่นนี้ เราจะไม่บำเพ็ญกุศลให้ท่าน เราไม่ต้องมานั่งให้ทาน จะไม่ต้องมานั่งรักษาศีล ไม่ต้องมานั่งประนมมือฟังเทศน์ เราอยู่เสียแก่บ้านแก่เรือนเรา ไม่ต้องแสดงออกซึ่งกตัญญูกตเวที อย่างนี้หลวงพ่อก็ว่าอะไรเราไม่ได้

เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายมาแสดงออกซึ่งกตัญญูกตเวที เสียสละกำลังกาย กำลังวาจา กำลังใจ กำลังความคิด กำลังทรัพย์ คนละมากบ้าง คนละน้อยบ้าง ตามกำลังสติปัญญาความสามารถ ด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ใสสะอาด มาบำเพ็ญทักษิณานุปทานในกาลครั้งนี้ จึงนับว่าเป็นกตัญญูกตเวทีบุคคล คือบุคคลผู้รู้อุปการะของท่านผู้มีอุปการคุณแล้ว แลกระทำตอบแทนพระคุณของท่านในโอกาสอันควร คือสมัยเช่นนี้ จึงควรแก่การยกย่อง ควรแก่การสรรเสริญ สมด้วยนัยแห่งบาลีที่อาตมภาพ ได้สาธกยกขึ้นไว้เป็นอุเทศนั้นว่า เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมึ เป็นต้น ในพระพุทธนิพนธ์นี้แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ หาได้ยาก ๒ ชนิด หาได้

ยาก ๒ ชนิดเป็นไฉน บุคคลหาได้ยาก ๒ ชนิดนั้น คือบุพการี บุคคลผู้กระทำอุปการะก่อนนั้นอย่างหนึ่ง และกตัญญูกตเวที คือบุคคลผู้รู้อุปการะแล้วแลกระทำตอบแทนนั้นอย่างหนึ่ง สองอย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เป็นคนหาได้ยากในโลก ดังนี้

ในข้อที่ว่าพระเดชพระคุณเป็นผู้หาได้ยากนั้น ถ้าจะกล่าวแล้ว ท่านทั้งหลายก็คงจะนึกได้ทีเดียวว่า คนอย่างหลวงพ่อ หรืออย่างพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระเทพคุณาธารนั้นหาได้ยากจริง ๆ ที่หาได้ยากนั้น เพราะการที่บุคคลทุกคนทุกท่าน จะสูเสียสละหรือจะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ จะมีเมตตาปรานีอย่างท่านนั้นหายาก ในคราวใดท่านมีความโกรธบ้าง เกลียดบ้าง ในบางครั้งบางคราว แต่ความโกรธความเกลียดของท่านนั้น ไม่อยู่นาน เพียงชั่วอารมณ์ หรือชั่วงูบชั่วขณะหนึ่งนั้นเท่านั้น อาตมภาพเคยถูกท่านว่า ถูกท่านดุหลายครั้งหลายหน แต่ว่าในขณะที่ถูกว่าถูกดุ หรือจะพูดอย่างตลาดว่าถูกด่านั้น หลวงพ่อด่าชั่วขณะว่าชั่วขณะ หรือโกรธชั่วขณะเท่านั้นเอง แต่พอพ้นเวลานั้นแล้ว ก็เลือนไปหายไปคุยกันอย่างธรรมดา ไม่ผูกเกลียด ไม่ผูกโกรธ ไม่ผูกชังไม่มีอาฆาตพยาบาทท่านใด ท่านทั้งหลายคงจำได้ ในขณะที่หลวงพ่อกำลังแสดงธรรมอยู่ บรรดาศิษย์ของท่านในวัดนี้ จะเป็นฆราวาสบ้างพระบ้าง ถ้าหากว่าทำไม่ถูก เป็นต้นว่าจัดการไม่ถูกตามประสงค์ บางทีท่านก็วางคัมภีร์หยุดเทศน์แล้วก็ว่ากล่าวหรือดุเอาแบบเสียงเขียวเลยทีเดียว แล้วก็เทศน์กันต่อไป จะเห็นได้ว่าการทำของท่านนั้นก็ทำอย่างหายาก ไม่มีใครจะทำ แต่ว่าที่ทำอย่างนั้น ไม่ใช่เพราะเจตนาที่จะให้ผู้ถูกว่าถูกดุนั้นเสียก็หาไม่ เจตนาจะให้ดี ให้ดีทุกฝ่าย ให้ดีทั้งผู้กระทำ ให้ดีทั้งกิจการที่กระทำนั้น หรือให้ดีทั้งผู้รู้ผู้เห็น ไม่ให้มีใครติได้ อาจมีบางท่านบางคน ติท่านว่า ไม่ควรจะกระทำอย่างนั้น ไม่ควรจะว่าอย่างนั้น ก็เป็นได้ นั่นเป็นเรื่องของความเห็นของบุคคล แต่พระพุทธเจ้านั้น สรรเสริญบุคคลผู้ที่ติหรือผู้ที่ว่าไม่เห็นแก่หน้า ไม่เห็นแก่อามิส ไม่เห็นแก่สินจ้างรางวัล เช่นอย่างยกย่องบุคคลผู้ติหรือผู้กล่าวข่มขี่ผู้ดุนั้นว่า เป็นบัณฑิต เป็นเมธาวีบุคคล ควรแก่การคบหาสมาคม ดังที่ท่านยกย่องพระสารีบุตร ในเรื่องพระราธะ คือการจะว่าจะกล่าวจะดุจะติเตียนนั้น เป็นไปเพื่อได้ธรรม หรือได้ข้อปฏิบัตินั้น ท่านยกย่อง

เพราะฉะนั้น การดุ การว่า การกล่าว ของพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระ

เทพคุณาธารนั้น แม้ขณะใดที่ท่านกล่าวไป อาจมีอารมณ์บ้าง ตามสามัญชน แต่ว่ามีเมตตาแฝงอยู่ภายใน คือมีความรักใคร่สงสารอยู่ ถ้าหากไม่คิดว่า ท่านผู้นั้นเป็นศิษยานุศิษย์ หรือเป็นพระเราเป็นพระเขาแล้ว เป็นเรื่องที่ท่านจะต้องรับผิดชอบแล้ว ท่านก็นั่งเฉย ไม่รู้สึกอะไรในการกระทำนั้น ๆ เพราะฉะนั้น การกระทำของท่านจึงอยู่ในฐานะที่เรียกว่าหาได้ยาก แต่ที่หายากแน่นอนนั้น คือเรื่องเมตตาความรักใคร่กรุณาความสงสาร รู้ว่าคนใดได้รับความทุกข์ ท่านก็เป็นทุกข์เป็นร้อน จะต้องไปเยี่ยมหรือจะต้องช่วยเหลืออุปการะสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้นั้น โดยลำดับ ๆ เพราะฉะนั้น บุพการีบุคคลอย่างท่าน จึงนับว่าหาได้ยาก

แม้บรรดาศิษยานุศิษย์ทั้งหลาย ที่แสดงออกซึ่งกตัญญูกตเวที ในฐานะที่ท่านเป็นพระอุปัชฌายาจารย์ คือ เป็นพระอุปัชฌาย์ก็ดี เป็นพระอาจารย์ก็ดี เป็นญาติเป็นมิตร เป็นสาโลหิต ของท่านทั้งหลาย ได้แสดงแล้วให้ปรากฏในที่นี้ ก็นับว่าควรแก่การยกย่อง ควรแก่การสรรเสริญ เป็นกตัญญูกตเวทีบุคคล สมเด็จพระทศพลทรงยกย่องสรรเสริญว่า บุคคลผู้เป็นกตัญญูนี้ เป็นนิมิต เป็นเครื่องหมายของคนดีทั้งหลาย สมด้วยนัยแห่งเทศนาว่า **นิมิตฺตำ สาธุรูปานำ กตญฺญูกตเวทิตา** ความเป็นผู้กตัญญูรู้พระคุณท่าน ความเป็นผู้กตเวที คือสนองพระคุณท่าน ด้วยอาการตอบแทน บำเจ็ญปการกิจเช่นนี้ นับว่าเป็นนิมิตเป็นเครื่องหมายของคนดี ควรแก่การยกย่อง ควรแก่การสรรเสริญ ควรแก่การอนุโมทนาโดยแท้

เพราะฉะนั้น กุศลทักษิณานุปทาน ที่ท่านทั้งหลายได้บำเพ็ญให้เป็นไปในครั้งนี้ จึงนับว่าควรแก่การที่บัณฑิต หรือศาสนิกเมธี ผู้มีปัญญาในทางพระศาสนา จะอนุโมทนาโดยทั่วไป ดวงวิญญาณของหลวงพ่ออยู่ในสัมปรายภพใด ๆ เชื่อว่าเมื่อได้รับอนุโมทนาแล้ว จักมีความสุข ดังประสงค์ของท่านทั้งหลาย และจะมีปีติและโสมนัส คือ ความอิ่มใจ และความแช่มชื่น ในฐานะที่พระเดชพระคุณได้รับอุทิศทักษิณานุปทานในกาลครั้งนี้ไม่เสียทีที่อุปถัมภ์บำรุง ไม่เสียทีที่แสดงเมตตาการุณย์ในบรรดาศิษยานุศิษย์หรือญาติมิตรทั้งหลาย จะได้มองเห็นด้วยปีติและโสมนัส มีนัยดังแสดงมา วิสัชนาพระธรรมเทศนา ในปุพพการีกถา สมควรด้วยกาลสมัย

เทสนาปริโยสาเน ในอวสาน กาลเป็นที่สิ้นสุดยุติลง แห่งกระแสพระธรรมเทศนา ขอคณะศิษยานุศิษย์ และมวลญาติสนิท มิตรสหายทุกท่าน ในสมาคมนี้ จงรวบรวมภาวนากุศล ที่ตนได้กระทำให้เป็นไปในกาลนี้ เป็นต้นว่าทานการเสียสละ ศีลการรักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย ภาวนาการอบรมจิตใจ ซึ่งได้บำเพ็ญให้เป็นไปแล้วในครั้งนี้ แล้วหลั่งอุทกวารีให้ตกลงเหนือเมธนีมณฑล อุทิศกัลปนาผลวิบาก-สมบัติที่ตนได้บำเพ็ญให้เป็นไป ส่งให้แก่ดวงวิญญาณของท่านซึ่งอยู่ ณ สัมปรายภพใด ๆ ท่านได้รับข่าวสารการกัลปโนทิศ แล้วก็จักมีจิตอนุโมทนา ได้รับสุขสมบัติในสัมปรายภพนั้น ๆ ท่านที่เป็นทิพยเนตรทิพยกัณณ์ก็จะนำข่าวสารการกัลปโนทิศ ไปประกาศให้ท่านได้รับอนุโมทนา **ทุกฺขปฺปตฺตา จ นิทฺทุกฺขา** อนึ่งท่านทั้งหลายถึงแล้วซึ่งความทุกข์จงนิราศปราศจากความทุกข์ ประสบความสุขเกษมศานต์ **จ นิสฺโสกา** ผู้ถึงแล้วซึ่งความโศก จงนิราศปราศจากความโศก อาโภคด้วยความยินดี **ภยปฺปตฺตา จ นิพฺภยา** ผู้ถึงแล้วซึ่งภัย จงนิราศปราศจากภัย **ทานํ ททนฺตุ สทฺธาย** จงตั้งใจถวายทานด้วยศรัทธา **สีลํ รกฺขนฺตุ สพฺพทา** จงตั้งจิตรักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วยดี **ภาวนาภิรตา โหนฺตุ** จงยินดีในภาวนา คืออบรมศีล สมาธิ ปัญญา ตลอดกาลทุกเมื่อ **จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ** ขอจตุรพิธพรทั้ง ๔ คือ อายุ อันยืนนาน วรรณะ อันสดสุขใส **สุขะ** ความสุขกายสบายใจ พละ กำลังกาย กำลังใจ กำลังความคิด สิงสถิตแนบแน่น แด่พุทธบริษัทสาธุชน มีคณะท่านเจ้าภาพเป็นประธาน

ต่อไปนี้ คณะสงฆ์เปรียญทั้ง ๔ แห่งวัดชนะสงคราม จะได้สวดธรรมบรรยายเพื่อประดับสติปัญญา เพิ่มพูนอัปปมาทธรรม เป็นส่วนธรรมรส และอรรถรสสืบต่อไป ขออาราธนาพระคุณเจ้าทั้ง ๔ จงได้เริ่มร่ำสวดสรภัญญวิธี เพิ่มอนุโมทนากุศลบุญราศีแก่คณะท่านเจ้าภาพ เป็นลำดับไป ก็มี ณ กาลบัดนี้

สารบาญรวมเรื่อง

	หน้า
ตำนานพระพุทธเจดีย์	๑
มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย	๑๓๙
ตำนานคณะสงฆ์	๑๕๙
ตำนานพระปริตร	๒๐๕
ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม	๒๒๙
อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม	๒๓๙
ตำนานการแปลพระปริยัติธรรม	๒๕๙
วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ	๒๗๑
อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์	๒๗๕

ตำนานพระพุทธเจดีย์

พระนิพนธ์

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ตำนานพระพุทธเจดีย์

ตอนที่ ๑
ว่าด้วยมูลเหตุที่เกิดพุทธเจดีย์

เมื่อสมเด็จพระสักยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้าตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ ทรงประกาศพระพุทธศาสนาปรากฏขึ้นนั้น แผ่นดินอินเดียตอนกลางอันเรียกว่า "มัชฌิมประเทศ"(๑) แยกกันเป็นหลายอาณาเขต เป็นประเทศใหญ่บ้าง น้อยบ้าง ที่เป็นประเทศใหญ่อยู่ในครั้งพุทธกาลมี ๔ ประเทศ คือประเทศมคธราฐ (อยู่ในท้องที่มณฑลภาคเบงคอลเดี๋ยวนี้) พระเจ้าพิมพิสาร และต่อมาพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นใหญ่ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองราชคฤหมหานครประเทศ ๑ ประเทศโกศลราฐ (อยู่ในท้องที่มณฑลสหปาลีเดี๋ยวนี้) ต่อมคธราฐไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พระเจ้าปัสเสนชิต และต่อมาพระเจ้าวิฑูฑะภะเป็นใหญ่ ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองสาวัตถีประเทศ ๑ ประเทศวังสะ (อยู่ในมณฑลสหปาลีเดี๋ยวนี้ ทางทิศใต้แห่งโกศลราฐ) พระเจ้าอุเทนอันเป็นราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะเป็นใหญ่ ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองโกสัมพีประเทศ ๑ ประเทศอวันติ (อยู่ในมณฑลมาลวะเดี๋ยวนี้) ต่อประเทศวังสะลงมาทางข้างใต้ พระเจ้าจัณฑปโชตเป็นใหญ่ ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองอุชเชนีประเทศ ๑ นอกจากนี้ยังมีอาณาเขตน้อย ๆ อยู่ในมัชฌิมประเทศ เช่น อาณาเขตของพวกกษัตริย์สักยราช อาณาเขตของกษัตริย์ลิจฉวี และอาณาเขตของพวกมัลลกษัตริย์เป็นต้น อีกหลายอาณาเขต ปกครองเป็นอิสระก็มี ที่ขึ้นอยู่ในประเทศใหญ่อันใดอันหนึ่งซึ่งกล่าวมา

---

(๑) *เขตแห่งมัชฌิมประเทศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทานอธิบายไว้ ในหนังสือเรื่องพุทธานุพุทธประวัติ ว่าในทิศตะวันออกภายในแต่ประเทศเบงคอลเข้ามา ในทิศใต้ภายในแต่ประเทศเดกกันเข้ามา ในทิศตะวันตกภายในแต่ประเทศบอมเบย์เข้ามา ในทิศเหนือภายในแต่ประเทศเนปาลเข้ามา*

ก็มี(๑) การที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนาย่อมเสด็จเที่ยวจาริกไปในอาณาเขตทั้งหลาย โดยมิได้ถือว่าแห่งใดเป็นบ้านเขาเมืองเรา ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ตามอุปนิสัยเสมอหน้ากัน ไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์หรือถือว่าเป็นพวกนั้นพวกนี้ เพราะเหตุนั้นผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนานับแต่พระสงฆ์พุทธสาวกลงมาจนอุบาสกอุบาสิกา จึงมีชนทุกชาติทุกชั้นอยู่ทุกถิ่นฐานบ้านเมืองทั่วไปในมัชฌิมประเทศ ผิดกันแต่บางแห่งมีจำนวนมาก บางแห่งมีน้อย แต่ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธศาสนายังเป็นแต่ศาสนาอันหนึ่งในสามสี่ศาสนา ซึ่งมีจำนวนคนเลื่อมใสมาก นอกจากพระพุทธศาสนายังมีศาสนาไตรเพทของพวกพราหมณ์ ซึ่งถือกันมาแต่ก่อนพุทธกาล(๒) และศาสนาไชนะของพวกเดียรถีย์นิครนถ์ (๓) ซึ่งเกิดขึ้นร่วมราวพุทธกาล ทั้งสองนี้เป็นต้น

ในสมัยครั้งพุทธกาลนั้น พวกที่ถือพระพุทธศาสนานับถือแต่พระพุทธเจ้ากับพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และพระสงฆ์พุทธสาวกทั้งหลายเป็นหลักพระศาสนา เรียกรวมกันทั้งสามว่า "พระไตรสรณคมน์" หามีวัตถุอื่นเป็นเจดีย์* ในพระพุทธศาสนาไม่ บรรดาเจดีย์ในพระพุทธศาสนานอกจากพระไตรสรณคมณ์ เป็นของเกิดขึ้นเมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วทั้งนั้น

เจดีย์ในพระพุทธศาสนา มีตำรากำหนดว่าเป็น ๔ อย่างต่างกัน คือธาตุเจดีย์อย่าง ๑ บริโภคเจดีย์อย่าง ๑ ธรรมเจดีย์อย่าง ๑ อุเทสิกะเจดีย์อย่าง ๑ ปรากฏอยู่ในหนังสือเก่า เช่นมหาปรินิพพานสูตรและมิลินทปัญหาเป็นต้น มูลเหตุที่จะเกิดเจดีย์นั้น ว่าเมื่อพระองค์ทรงประชวรใกล้จะเสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน ณ ดง

---

(๑) *ว่าตามหนังสือเรื่องพุทธิสอินเดีย ของศาสตราจารย์ริส เดวิดส์*

(๒) *ศาสนาไตรเพท เป็นศาสนาเดิมของพวกอารยัน ตั้งแต่ก่อนมาอยู่ในอินเดีย ถือว่ามีเทวดาเป็นเจ้าของโลกธาตุต่าง ๆ ที่มนุษย์ต้องอาศัย เช่นถือว่าพระอินทร์เป็นเจ้าของฟ้าและพระอัคนีเป็นเจ้าของไฟ เป็นต้น บูชาขอพรเทวดานั้น ๆ ด้วยพระเวทของฤษี ซึ่งพวกพราหมณ์เป็นพนักงานทรงจำไว้*

(๓) *คติธรรมของศาสนาไชนะคล้ายพระพุทธศาสนา แต่ถือ "อหิงสา" คือไม่เบียดเบียนสัตว์โลกเป็นข้อสำคัญ*

* คือสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการเคารพบูชา

ไม้สาลในแขวงเมืองกุสินารา พระอานนทเถรเจ้าผู้เป็นพุทธอุปัฏฐากทูลถามถึงการที่พุทธสาวกจะควรปฏิบัติต่อพระพุทธสรีระฉันใด มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า ให้พระภิกษุทั้งหลายมุ่งหมายดับทุกข์ดับกิเลสอันเป็นประโยชน์แก่ตนเถิด อย่าเป็นกังวลด้วยการบูชาสรีระของพระตถาคตเลย พวกกษัตริย์และฆราวาสทั้งหลายเขาคงทำฌาปนกิจแล้วสร้างสถูปบรรจุสรีรธาตุเหมือนอย่างพระเจ้าจักรพรรดิแต่ก่อนมาดังนี้(๑) ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน เหล่ามัลลกษัตริย์ซึ่งครองเมืองกุสินาราก็ช่วยกันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ แล้วคิดจะสร้างพระสถูปประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ ณ เมืองกุสินาราแต่ครั้งนั้น เมื่อข่าวพระพุทธองค์เสด็จเข้าสู่พระนิพพาน และถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ณ เมืองกุสินาราทราบไปถึงเมืองอื่น เจ้าเมืองที่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าหลายเมืองด้วยกัน ต่างให้ไปรับพระบรมธาตุ เพื่อจะเชิญไปประดิษฐานไว้ให้มหาชนบูชา ณ เมืองของตน เดิมพวกมัลลกษัตริย์เมืองกุสินาราไม่ยอมให้ ข้างเจ้าเมืองอื่นก็จะเอาไปให้ได้ เกือบจะเกิดรบกันขึ้น หากโทณพราหมณ์ว่ากล่าวไกล่เกลี่ยจึงปรองดองกัน แบ่งพระบรมธาตุออกเป็น ๘ ส่วน แล้วแจกไปยังที่ต่าง ๆ แห่งละส่วนตามปรารถนา คือ

๑. พระเจ้าอชาตศัตรู ได้ไปยังเมืองราชคฤหมหานครอันเป็นราชธานีของมคธราฐในสมัยนั้น (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงราชะเคีย) ส่วน ๑

๒. กษัตริย์สักยราช พระญาติวงศ์ของพระพุทธองค์ได้ไปยังเมืองกบิลพัสดุ์(๒) (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงภูอิละอยู่ในเนปาลราฐ) ส่วน ๑

๓. กษัตริย์ลิจฉวี ได้ไปยังเมืองเวสาลี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงเพสารห์) ส่วน ๑

๔. กษัตริย์ถุลิยะ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าบุลิ ได้ไปยังเมืองอัลกัปปะ ส่วน ๑

---

(๑) *ข้อที่ว่าเหมือนพระเจ้าจักรพรรดินั้น มาคิดสันนิษฐานดู เห็นว่า เพราะพระองค์เป็นทั้งกษัตริย์และเป็นศาสดาจารย์ด้วย เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิในข้อนี้*

(๒) *พระบรมธาตุส่วนนี้ที่ได้มายังประเทศสยามเมื่อรัชกาลที่ ๕ และบรรจุประดิษฐานไว้ในพระสถูปบนบรมบรรพต* วัดสระเกศ

๕. มหาพราหมณ์ผู้ครองเมือง ได้ไปยังเมืองเวฏฐทีปกะ ส่วน ๑

๖. กษัตริย์โกลิยะ ได้ไปยังรามคาม (เดี๋ยวนี้อยู่ในเขตเนปาลราฐ) ส่วน ๑

๗. มัลลกษัตริย์เมืองปาวา ได้ไปยังเมืองปาวา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงบัทระโอนะ) ส่วน ๑

๘. มัลลกษัตริย์เมืองกุสินารา ได้ไว ณ เมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงกาเสีย) ส่วน ๑

พระบรมธาตุที่แจกไปครั้งนั้น ต่างเมืองต่างก็สร้างพระสถูปเป็นที่ประดิษฐานไว้ จึงเกิดมีพระธาตุเจดีย์ขึ้น ๘ แห่งเป็นปฐมด้วยประการฉะนี้

อันพระสถูป (ซึ่งเรามักเรียกกันแต่ว่า "พระเจดีย์" เช่นที่ชอบสร้างตามวัด) นั้น มีประเพณีสร้างสำหรับบรรจุอัฐิธาตุมาแต่ก่อนพุทธกาล ไม่เฉพาะแต่สำหรับบรรจุอัฐิธาตุของพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น สถูปที่สร้างบรรจุอัฐิธาตุบุคคลอื่น ๆ ก็มี ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ว่าพระพาหิยเป็นพุทธสาวก ถูกโคชนถึงมรณภาพ พระพุทธองค์โปรดให้สร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุไว้มีเป็นตัวอย่าง ถ้าว่าตามโบราณวัตถุที่ตรวจพบในอินเดีย ถึงพวกที่ถือศาสนาอื่น เช่นพวกเดียรถีย์นิครนถ์ ก็สร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุของศาสดาจารย์เป็นทำนองเดียวกัน พิเคราะห์ดูตามลักษณะพระสถูปที่สร้างตั้งแต่โบราณมาตลอดกาลบัดนี้ เห็นว่าสถูปชั้นเดิมทีเดียวก็จะเป็นแต่พูนดินขึ้นเป็นโคกตรงที่ฝังอัฐิธาตุ (อย่างที่เราก่อพระทราย) แล้วลงเขื่อนรอบกันดินพัง และบนโคกนั้นทำนองจะปักร่มหรือฉัตรให้เป็นเกียรติยศ หรือเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นที่ฝังอัฐิธาตุท่านผู้ใด ถ้าไม่ใช่อัฐิธาตุคนสำคัญก็จะเป็นแต่พูนดินเป็นโคกเท่านั้น สถูปจะทำเป็นขนาดใหญ่หรือขนาดน้อย และจะทำโดยประณีตบรรจงหรือทำแต่พอสำเร็จก็แล้วแต่กำลังของผู้สร้าง ต่อชั้นหลังมาเมื่อนิยมนับถือพระธาตุเจดีย์ในพระพุทธศาสนา จึงตกแต่งแปลงรูปพระสถูปให้งดงามวิจิตรขึ้น เช่นแต่งกองดินให้เป็นรูปทรง ทำเขื่อนให้เป็นฐานและชั้นทักษิณ และทำรูปบัลลังก์ตั้งบนหลังโคก แล้วต่อฉัตรให้เป็นยอด ของเหล่านี้น่าจะเกิดขึ้นในชั้นเมื่อพระพุทธศาสนารุ่งเรืองจนถึงเป็นประธานของประเทศตั้งแต่สมัยแห่งพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นมาทั้งนั้น

มูลเหตุแห่งบริโภคเจดีย์นั้น เรื่องก็เกิดขึ้นในเวลาเมื่อพระพุทธองค์ทรงประชวรใกล้จะเสด็จเข้าสู่พระนิพพานเหมือนกัน คือ พระอานนทเถรเจ้าในเวลานั้นยังมิได้บรรลุมรรคผลถึงชั้นสูงสุด ทูลปรารภว่าแต่ก่อนมา เหล่าภิกษุพุทธสาวกได้เคยเฝ้าแหนเห็นพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคย์เจ้าเนืองนิตย์ เมื่อพระองค์เสด็จเข้าสู่พระนิพพานแล้ว มิได้เฝ้าแหนเห็นพระองค์ต่อไป เห็นจะพากันว้าเหว่ สมเด็จพระมหากรุณาเจ้าจึงทรงอนุญาตที่สังเวชนียสถานไว้ ๔ แห่ง สำหรับพุทธสาวกเหล่าใดใคร่จะเห็นพระองค์ ก็ให้ไปปลงธรรมสังเวช ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งใน ๔ แห่งนั้น คือ

๑. ที่พระตถาคตเจ้าประสูติ ณ ป่าลุมพินีในแขวงเมืองกบิลพัสดุ์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลรัมมินเด อยู่ในแขวงเนปาลราฐ) แห่ง ๑

๒. ที่พระตถาคตเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ ณ โพธิพฤกษมณฑลในแขวงเมืองคยา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลพุทธคยา) แห่ง ๑

๓. ที่พระตถาคตเจ้าประทานปฐมเทศนา ณ ตำบลอิสิปัตนะมฤคทายวัน ในแขวงเมืองพาราณสี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลสารนาถ) แห่ง ๑

๔. ที่พระตถาคตเจ้าเข้าสู่พระนิพพาน ณ ตำบลสาลวันในแขวงเมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงกาเสีย) แห่ง ๑

ที่สังเวชนียสถาน ๔ แห่งนี้ เป็นบริโภคเจดีย์โดยพระบรมพุทธานุญาต นอกจากนี้ยังมีบริโภคเจดีย์เกิดขึ้นด้วยเหตุการณ์อีก ๒ แห่ง มีเรื่องตำนานปรากฏในหนังสือปฐมสมโพธิว่า เมื่อถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น โมริยกษัตริย์เจ้าเมืองปิปผลิวันให้ไปขอพระบรมธาตุช้าไป ทูตไปถึงเมืองกุสินาราเมื่อแบ่งพระบรมธาตุแจกไปเสียแล้ว ได้แต่พระอังคาร ถ่านที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ ณ เมืองปิปผลิวัน (เดี๋ยวนี้เรียกว่ารุธบุร) องค์ ๑ ส่วนโทณพราหมณ์ผู้แบ่งพระบรมธาตุได้ทะนานโลหะที่ตวงพระธาตุไป ก็ไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ในเขตเมืองกุสินารานั้นอีกองค์ ๑ พระสถูป ๒ องค์นี้ก็นับว่าเป็นบริโภคเจดีย์ เพราะเนื่องด้วยองค์พระตถาคตเจ้าเช่นเดียวกับที่สังเวชนียสถาน จึงเกิดบริโภคเจดีย์ขึ้นในชั้นแรกรวมเป็น ๖ แห่งด้วยกัน

มูลเหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้น ในตำราไม่ได้กล่าวถึงเรื่องตำนาน แต่มีโบราณวัตถุปรากฏเป็นเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานมูลเหตุที่เกิดขึ้นว่า คงอาศัยพุทธบรรหาร ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่าพระสาวกเมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ว่าพระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไปดังนี้ เมื่อล่วงพุทธกาลมาแล้ว ผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บางพวกอยู่ห่างไกลพระธาตุเจดีย์และพระบริโภคเจดีย์ที่มีอยู่ในครั้งนั้น จะไปทำสักการบูชาได้ด้วยยากใคร่จะมีเจดียสถานเป็นที่บูชาบ้าง จึงมีผู้รู้พระบรมพุทธาธิบาย แนะนำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรประดิษฐานไว้เป็นที่บูชา โดยอ้างพระพุทธบรรหารซึ่งตรัสว่าพระธรรมจะแทนพระองค์นั้น จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้นอีกอย่าง ๑ มักเลือกเอาพระธรรมที่เป็นหัวใจในพระพุทธศาสนา เช่นคาถาแสดงพระอริยสัจ ว่า

"เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุ์ ตถาคโต (อาห)
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวำวาที มหาสมโณ"*

นี้เป็นต้น มาจารึกเป็นธรรมเจดีย์ ครั้นต่อมาถึงสมัยเมื่อเขียนพระธรรมวินัยลงเป็นตัวอักษรแล้ว ก็นับถือคัมภีร์พระไตรปิฎกว่าเป็นพระธรรมเจดีย์ด้วย

อุเทสิกะเจดีย์นั้น เป็นของสร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้า ไม่กำหนดว่าจะต้องทำเป็นอย่างไร ถ้ามิได้เป็นธาตุเจดีย์หรือบริโภคเจดีย์หรือธรรมเจดีย์แล้ว ก็นับว่าเป็นอุเทสิกะเจดีย์ทั้งสิ้น พิเคราะห์ดูโดยโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ ดูเหมือนอุเทสิกะเจดีย์ที่ชอบทำกันในชั้นแรกจะทำเป็นพุทธบัลลังก์ อาศัยประเพณีอันมีมาแต่ครั้งพุทธกาล พุทธสาวกย่อมจัดอาสนะไว้รับเสด็จพระพุทธองค์ในเวลาเมื่อเสด็จไปโปรดสัตว์ ณ ที่นั้น ๆ จึงสร้างพุทธบัลลังก์ เป็นที่สักการบูชาในเวลารำลึกถึงพระพุทธองค์เมื่อเสด็จเข้าปรินิพพานแล้ว เรียกกันว่าอาสนะบูชา เป็นอุเทสิกะเจดีย์มีขึ้นก่อนอย่างอื่น.

---

* ธรรมทั้งหลาย มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้นจึงดับทุกข์ได้ พระมหาสมณะมีวาทะตรัสสอนเช่นนี้เสมอ

ตอนที่ ๒
ว่าด้วยประวัติพุทธเจดีย์

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ ๔ เดือน พระอริยสาวกทั้งปวงประชุมกันที่ถ้ำสัตตบรรณในแขวงเมืองราชคฤหมหานครราชธานีแห่งประเทศมคธราฐ ช่วยกันรวบรวมพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนและพระวินัยที่ได้ทรงบัญญัติไว้ให้เป็นข้อปฏิบัติสำหรับพระภิกษุสงฆ์เข้าเป็นระเบียบ พระมหากัสสปเถรเป็นประธานในการประชุมนั้นให้พระอานนท์ซึ่งทรงจำคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ได้แม่นยำเป็นผู้แสดงพระธรรมในที่ประชุม และให้พระอุบาลีซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในข้อสิกขาบทบัญญัติเป็นผู้แสดงพระวินัย ครั้นที่ประชุมเห็นว่าถูกถ้วนตามพระพุทธฎีกาแล้ว ก็ชวนกันท่องบ่นจนจำได้ขึ้นปากเจนใจ ทั้งพระธรรมและพระวินัย (ด้วยในสมัยนั้นยังไม่ใช้ประเพณีจดลงเป็นตัวอักษร) การประชุมรวบรวมพระธรรมวินัยครั้งที่กล่าวนี้ เรียกในตำนานว่า "ปฐมสังคายนา" ครั้นเสร็จแล้วพระอริยเจ้าพุทธสาวกทั้งหลายก็แยกย้ายกันไปอยู่ต่างภูมิลำเนาเที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาและให้อุปสมบทแก่ผู้ศรัทธาบวชเป็นภิกษุสืบสายสักยบุตร ท่องจำพระธรรมวินัยตามที่ได้ทำปฐมสังคายนา ถือเป็นหลักพระพุทธศาสนาสืบมา ครั้นนานมาเมื่อพระอริยสาวกซึ่งได้ทำสังคายนาล่วงลับดับสูญสิ้นไป พระภิกษุผู้เป็นหัวหน้าสานุศิษย์ในสำนักพระอริยสาวกองค์ใด ก็ได้เป็นคณาจารย์ควบคุมพุทธบริษัทคณะนั้น ๆ ต่อกันมา

เรื่องพงศาวดารฝ่ายอาณาจักรสมัยนั้น ประเทศมคธราฐเริ่มเจริญรุ่งเรืองมาแต่พระเจ้าพิมพิสารปกครอง ครั้นถึงพระเจ้าอชาตศัตรูก็มีอานุภาพปราบปรามประเทศที่ใกล้เคียง คืออาณาเขตพวกกษัตริย์ลิจฉวีเป็นต้น ตลอดจนสามารถเอาประเทศโกศลราฐไว้ได้ในอำนาจ อาณาเขตของประเทศมคธราฐก็กว้างใหญ่ไพศาลยิ่งขึ้นโดยลำดับมา แต่ส่วนกษัตริย์ซึ่งปกครองมคธราฐนั้น ต่อมาพวกตระกูลนันทะ อันเป็นตระกูลต่ำ(๑)

---

(๑) *ในหนังสือมหาวงศ์ ว่าเป็นนายโจร*

ซึ่งได้ราชสมบัติจากเชื้อวงศ์พระเจ้าอชาตศัตรูแล้วย้ายราชธานีไปตั้งที่เมืองปาฏลีบุตร ครอบครองราชสมบัติสืบต่อกันมาหลายรัชกาล ตลอดสมัยนี้พระพุทธศาสนายังไพบูลย์ด้วยผู้เลื่อมใสมีมาก แต่เมื่อล่วงพุทธกาลมาหลายชั่วบุคคลเข้า พระสงฆ์ต่างสำนักแม้สังวัธยายพระธรรมวินัยตามระเบียบที่ทำปฐมสังคายนาเหมือนกันทั้งนั้นก็ดี ความคิดเห็นเกิดแตกต่างกันขึ้นด้วยต่างอาจารย์กัน ปรากฏในเรื่องตำนานสังคายนาว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ประมาณ ๑๐๐ ปี มีภิกษุคณะหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าพวกวัชชีบุตรอยู่ที่เมืองเวสาลีทำนองจะถือเอาข้อความอันปรากฏอยู่ในมหาปรินิพพานสูตรว่าพระพุทธองค์ได้ประทานอนุญาตไว้ว่า ถ้าพระภิกษุทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่าขุททานุขุททกะวินัย (คือข้อบังคับเล็กน้อย) บทใดซึ่งทรงบัญญัติไว้ จะประพฤติไม่ได้สะดวก ก็ให้แก้ไขได้ อาศัยข้อนี้เองเป็นมูล พวกภิกษุคณะวัชชีบุตรจึงแก้ไขพระวินัยบัญญัติเป็นวัตถุ ๑๐ ประการ มีเลิกสิกขาบทที่ห้ามมิให้กินอาหารนอกเพลและที่ห้ามมิให้รับทรัพย์สินเงินทองเป็นต้น พระภิกษุสงฆ์ที่เห็นชอบด้วยก็มี ที่ไม่เห็นชอบด้วยก็มี พระยศเถรหัวหน้าในพวกที่โต้แย้งจึงนิมนต์พระมหาเถรผู้เป็นคณาจารย์อยู่สำนักอื่น ๆ มีพระสัพพกามีและพระเรวัตเป็นต้น กับทั้งคณะสงฆ์อีกเป็นอันมากมาประชุมกันที่เมืองเวสาลี วินิจฉัยวัตถุ ๑๐ ประการของพวกภิกษุวัชชีบุตร เห็นพร้อมกันว่าการที่แก้ไขพระวินัยนั้นไม่สมควร เพราะเมื่อครั้งพระอริยสาวกทำปฐมสังคายนาได้ลงมติไว้แล้ว ว่าถึงแม้พระพุทธองค์ได้ประทานอนุญาตก็ดี ก็หาควรจะแก้พระวินัยให้ผิดแผกไปจากที่พระพุทธองค์ได้ทรงบัญญัติไว้ไม่[๑] ครั้งนั้นถึงพวกภิกษุวัชชีบุตรไม่ยอมเพิกถอนวัตถุ ๑๐ ประการ เหล่าสงฆนายกข้างฝ่ายพระยศเถรก็ไม่มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาพวกภิกษุวัชชีบุตรได้ การถือพระวินัยจึงแตกต่างกันขึ้นเป็น ๒ ลัทธิ ลัทธิที่พระสงฆ์พวกพระยศเถรถือได้ชื่อเรียกว่า

---

(๑) *ที่พระอริยสาวกลงมติมิให้แก้ไขพระวินัยนั้น คงเห็นว่าถ้าลงได้แก้ครั้งหนึ่งแล้ว ก็คงเกิดเป็นตัวอย่างให้แก้กันต่อไปอีกไม่มีที่สุด ลงปลายพระวินัยก็จะพังเพือน จึงยอมสละสิทธิอันมีโดยพระบรมพุทธานุญาต*

"เถรวาท" เพราะคงถือตามพระเถรพุทธสาวกได้ทำสังคายนาไว้ ส่วนลัทธิที่พระสงฆ์พวกวัชชีบุตรถือนั้นได้ชื่อเรียกว่า "อาจริยวาท" เพราะถือลัทธิอาจารย์แก้ไขในชั้นหลัง(๑) เมื่อการถือพระวินัยเกิดแตกต่างกันเป็น ๒ พวกเช่นนั้นแล้ว พระมหาเถรทั้งหลายฝ่ายข้างพระยศเถรจึงประชุมพระภิกษุสงฆ์บรรดาซึ่งมิได้เห็นชอบด้วยวัตถุ ๑๐ ประการของพวกวัชชีบุตร พร้อมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยตามระเบียบซึ่งพระอริยสาวกได้รวบรวมนั้นซ้ำอีกครั้งหนึ่งให้ถูกต้องเหมือนกันหมดทุกคณะ การสังคายนาที่เมืองเวสาลีจึงนับเป็นครั้งที่ ๒ เรียกในตำนานว่า "ทุติยสังคายนา" แต่เมื่อมีเหตุขึ้นครั้งนั้นแล้ว ต่อมาพระสงฆ์ก็เกิดแตกต่างกันเป็น ๒ นิกาย พระสงฆ์พวกถือพระธรรมวินัยตามลัทธิเถรวาท ได้ชื่อเรียกว่า "สถวีร" พระสงฆ์ที่ถือลัทธิอาจริยวาท (ทั้งพวกภิกษุวัชชีบุตร และพวกอื่นซึ่งมิได้ถือตามลัทธิเถรวาท) ได้ชื่อเรียกว่า "มหาสังฆิกะ"(๒) แต่ข้อที่แตกต่างเห็นจะเป็นแต่ถือผิดกันในสิกขาบทข้อที่ไม่สำคัญ ส่วนที่เป็นข้อสำคัญและตัวพระธรรมยังถืออย่างเดียวกันสืบมา แม้กิจวัตรต่าง ๆ พระสงฆ์ทุกพวกก็เห็นจะประพฤติเช่นเดียวกันอย่างประเพณีพระภิกษุในครั้งพุทธกาลเป็นต้นว่าเมื่อถึงฤดูแล้งก็เที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาตามประเทศใหญ่น้อย หรือมิฉะนั้น ก็เที่ยวหาที่สงัดบำเพ็ญสมณธรรม ต่อถึงฤดูฝนจึงหยุดพักจำพรรษา หาอยู่ประจำ ณ ที่แห่งใดเป็นถิ่นฐานภูมิลำเนาไม่ แต่ถึงสมัยชั้นนี้เกิดมีพระธาตุเจดีย์และพระบริโภคเจดีย์ซึ่งได้กล่าวมาแล้วเป็นวัตถุที่บูชาแทนพระองค์พระพุทธเจ้า พวกที่ถือพระพุทธศาสนาทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ คงถือเป็นกิจวัตรที่จะพึงไปกระทำสักการบูชา ณ พุทธเจดีย์

---

(๑) คดีที่อาจจะเป็นผลมาจากครั้งพระสงฆ์พวกวัชชีบุตรแก้พระวินัย ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ก็มี เช่นพระภิกษุนิกายมหายาน คือพระสงฆ์ธิเบต จีน ญี่ปุ่นและญวน ฉันอาหารเวลาเย็น โดยอ้างว่ามิได้มีข้อห้ามในพระปาติโมกข์ แต่พระญวนที่มาอยู่ในประเทศไทยนี้มาประพฤติตามอย่างพระสงฆ์ไทยอันเป็นนิกายหีนยาน

(๒) คำที่เรียกว่า "มหาสังฆิกะ" ส่อให้เห็นว่าจะมีจำนวนมากกว่าพระสงฆ์ที่ถือคติตามทุติยสังคายนา

สถานแห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นประเพณีมีขึ้น อย่างเช่นไปเฝ้าสมเด็จพระศาสดาจารย์เมื่อครั้งพุทธกาล พิเคราะห์ตามหลักฐานที่มีปรากฏดูเหมือนพวกพุทธบริษัทในสมัยเมื่อแรกล่วงพุทธกาล จะนับถือสังเวชนียสถาน คือตำแหน่งที่ซึ่งพระพุทธองค์ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน ๔ แห่งนี้ ยิ่งกว่าพระธาตุเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุคงเป็นเพราะพระพุทธเจ้าได้ตำรัสไว้ว่า ถ้าใครใคร่จะเห็นพระองค์เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วก็ให้ไปปลงธรรมสังเวช ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใดใน ๔ แห่งนั้น แต่ส่วนพระธาตุเจดีย์หาได้มีพุทธบรรหารเช่นนั้นไม่ อีกประการหนึ่ง พระธาตุเจดีย์ที่เกิดมีขึ้น ๘ แห่งแต่แรกนั้น สังเกตตามชื่อเมืองที่ได้พระบรมธาตุไป ที่เป็นเมืองใหญ่มีน้อย เพราะแจกตามแต่ที่มาขอ มิได้ถือเอาภูมิมณฑลเป็นกำหนด พระธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นบรรจุพระบรมธาตุเล่า ก็จะทำแต่ตามกำลังและความสามารถของเมืองที่ได้พระบรมธาตุไป ประกอบทั้งเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่นเกิดศึกสงครามหรือบ้านเมืองตกอยู่ในอำนาจพวกถือศาสนาอื่นเป็นต้น อาศัยเหตุทั้งปวงนี้ภายในระยะเวลา ๒๐๐ ปี ตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานมาจึงปรากฏว่าพระธาตุเจดีย์เป็นอันตรายสูญไปเสียหลายแห่ง กล่าวอธิบายไว้ในหนังสือเก่าบางเรื่อง(๑) ว่าเมื่อแจกพระบรมธาตุไปแล้วไม่ช้า พระมหากัสสปเถรคิดเกรงว่าพระบรมธาตุจะไปเป็นอันตรายเสีย จึงบันดาลด้วยอิทธิฤทธิ์ไปเอาบรมธาตุมาถวายพระเจ้าอชาตศัตรู ให้รวบรวมไว้ที่เมืองราชคฤหมหานครทั้งหมด เว้นแต่ส่วนที่ได้ไปยังรามคามแห่งเดียว ครั้งนั้นพระยานาคหวงไว้จึงมิได้เอามา ความอธิบายนี้มีหลักฐานเพียงส่อให้เห็นว่า พระธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นชั้นแรกนั้น อยู่ยั่งยืนมาแต่บางแห่ง แต่ส่วนพระบริโภคเจดีย์กล่าวคือ ที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่งนั้น มีหลักฐานปรากฏว่าเป็นที่พุทธบริษัทพอใจไปบูชาตั้งแต่แรก* และตลอดมาทุกสมัย ใช่แต่เท่านั้น ยังเกิดนิยมสถานที่พุทธปาฏิหาริย์ว่าเป็นบริโภคเจดีย์เพิ่มขึ้นอีก ๔ แห่ง คือ

---

(๑) *มีหนังสือเรื่องปฐมโพธิ เป็นต้น*

* พระพิมพ์รุ่นแรกทำแต่พระพุทธประวัติ ๔ ปาง คือ ปางประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน เข้าใจว่าทำขึ้นเพื่อจำหน่ายแก่พุทธบริษัทที่ไปบูชาสังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง

๑. ที่พระตถาคตเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงส์สวรรค์ ณ เมืองสังกัส (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงสุชานโกต) แห่ง ๑

๒. ที่พระตถาคตเจ้าทรงทำมหายมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงสาเหตมาเหต) แห่ง ๑

๓. ที่พระตถาคตเจ้าทรงทรมานช้างนาฬาคิรี ณ เมืองราชคฤห์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงราชะเคีย) แห่ง ๑

๔. ที่พระตถาคตเจ้าทรงทรมานพระยาวานร ณ เมืองเวสาลี(๑) (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงเพสารห์) แห่ง ๑

แล้วเกิดนิยมพุทธบริขารว่าเป็นบริโภคเจดีย์ อ้างที่ประดิษฐานพระพุทธบริขารไว้ในหนังสือเก่าอีก ๑๐ แห่ง(๒) คือ

๑. กายพันธ์กับบาตร	อยู่ ณ เมืองปาฏลีบุตร
๒. ผ้าอุทกสาฎก	อยู่ ณ เมืองปัญจาลราฐ
๓. ผ้าจัมขันธ์	อยู่ ณ เมืองโกศลราฐ
๔. ไม้สีพระทนต์	อยู่ ณ เมืองมิถิลา
๕. ผ้ากรองน้ำ	อยู่ ณ เมืองวิเทหราฐ
๖. มีดกับกล่องเข็ม	อยู่ ณ เมืองอินทปัตถ์
๗. รองพระบาทและถลกบาตร	อยู่ ณ บ้านอุสสิพราหมณคาม
๘. เครื่องลาด	อยู่ ณ เมืองมกุฏนคร
๙. ผ้าไตรจีวร	อยู่ ณ เมืองภัททราฐ
๑๐. มิสีทนสันถัต	อยู่ ณ เมืองกุรุราฐ

---

(๑) *ปางทรงทรมานช้างและทรมานวานร เราเอามารวมไว้ในปางพระบำเลไลยก์ แต่ชั้นเดิมเป็นสองปางต่างกัน*

(๒) *มีในหนังสือปฐมสมโพธิ บริเฉทธาตุวิภัชน์ปริวัตร (ฉบับสมเด็จกรมปรมานุชิตฯ)*

แต่ที่ประดิษฐานพระพุทธบริขาร ๑๐ แห่งนี้ น่าสงสัยว่าจะเป็นของเกิดสมมติกันขึ้นต่อชั้นหลัง เมื่อพระพุทธกาลล่วงแล้วช้านาน(๑)

ประเพณีที่พวกพุทธบริษัทไปกระทำพุทธบูชา ยังที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่งนั้น น่าจะเป็นต้นเหตุให้เกิดสังฆาวาสอันเป็นที่พระสงฆ์อยู่ประจำ ซึ่งเราเรียกกันว่า "วัด" มีขึ้นในมัชฌิมประเทศ เพราะเมื่อครั้งพุทธกาล เหล่าพุทธสาวกทั้งหลายที่อยู่ปฏิบัติวัดถากพระพุทธองค์เนืองนิตย์ เช่นพระอานนทเถรเจ้าเป็นต้นก็มี ที่ไปสู่พระพุทธสำนักเฝ้าแหนในเวลามีโอกาสเป็นมื้อเป็นคราวก็มี ที่ได้พบปะเฝ้าแหนในเวลาพระพุทธองค์เสด็จเที่ยวจาริกไปในนานาประเทศก็มี ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปริ-นิพพานขาดการที่ได้เคยเฝ้าแหนเห็นพระองค์เหมือนแต่ก่อน พวกพุทธสาวกที่รำลึกถึงพระพุทธเจ้า ก็คงพากันไปยังที่สังเวชนียสถานแห่งใดแห่งหนึ่ง ตามที่มีพระบรมพุทธานุญาตดังกล่าวมาแล้ว ที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง จึงเกิดเป็นตำบลที่สมาคมของพวกพุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ไปประชุมกันไม่ขาด พวกนี้ไปแล้วมีพวกนั้นมาเล่า มีจำนวนคนประชุมอยู่มากบ้างน้อยบ้างเนืองนิตย์ อาศัยเหตุนี้น่าจะมีพวกชาวบ้านแถวตำบลนั้น คิดแสวงหาผลประโยชน์ด้วยการสร้างที่พักอาศัยและเลี้ยงดูพวกอาคันตุกะขึ้นก่อน* แล้วมีผู้ศรัทธาทำบุญด้วยสร้างที่อาศัยถวายพระภิกษุสงฆ์ ฝ่ายพระภิกษุก็เห็นจะเกิดมีผู้ที่สมัครอยู่ประจำทำการบำรุงรักษาสังเวชนียสถานเพื่อการกุศล จึงสันนิษฐานว่า การที่พระภิกษุสงฆ์อยู่ประจำบำรุงรักษาสังเวชนียสถานนั้นจะเป็นมูลเหตุที่เกิดมีวัดเช่นเราเข้าใจกันบัดนี้ และอาจจะเป็นมูลเหตุให้เกิดวัดขึ้นในที่ตำบลอื่น ๆ ต่อออกไปเพราะพวกพุทธบริษัทซึ่งไปบูชายังที่สังเวชนียสถานที่เป็นผู้อยู่ใกล้ไปได้ง่ายมีน้อย ที่เป็นผู้อยู่บ้านอื่นเมืองไกลในจตุรทิศไปถึงได้ด้วยยากมีมาก พวก

---

(๑) *เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ไปที่เมืองบอมเบย์ ได้เห็นผอบโบราณเขาขุดได้ในอินเดีย มีชิ้นดินเผาอยู่ในนั้น กับพระพุทธรูปและเครื่องสักการภัณฑ์หลายอย่าง เขาว่าเป็นชิ้นบาตรของพระพุทธเจ้า แต่ของสักการภัณฑ์ส่อว่าจะฝังต่อราว พ.ศ. ๑๐๐๐*

* พระพิมพ์เองก็มีกำเนิดขึ้นด้วยเหตุเช่นนี้

ที่อยู่คงอยากให้มีเจดียสถานอยู่ในที่ใกล้ภูมิลำเนาของตน ให้ไปบูชาได้ง่าย ก็ในบรรดาพระบริโภคเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าได้ประทานอนุญาตไว้นั้น อาจเป็นสังหาริมวัตถุแบ่งภาคไปประดิษฐาน ณ ที่อื่นได้แก่ต้นโพธิ์ที่พุทธคยาอย่างเดียว อาศัยเหตุนั้นผู้อยู่ห่างไกลเมื่อได้ไปบูชา ณ ที่พระพุทธองค์ตรัสรู้แล้ว จึงเก็บเมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิจากต้นเดิมไปเพาะปลูกยังบ้านเมืองที่ตนอยู่ และบูชาเป็นบริโภคเจดีย์ต่อไป บางพวกก็สร้างพุทธอาสน์ขึ้นเป็นอุเทสิกะเจดีย์ที่บูชา พระพุทธคุณในบ้านเมืองของตนตามแบบอย่างพระอริยสาวกได้เคยกระทำมาในครั้งพุทธกาล บางพวกก็สร้างพระธรรมเจดีย์ดังกล่าวมาแล้ว เป็นเหตุให้เกิดมีเจดียสถานขึ้น ณ ที่อื่น ๆ เมื่อเจดียวัตถุเกิดมีขึ้น ณ ที่แห่งใดก็จำต้องมีการบำรุงรักษาจึงมีสังฆวาสที่พระภิกษุสงฆ์อยู่ประจำเกิดขึ้น ณ ที่เจดียสถานนั้น ๆ แท้จริงในครั้งพุทธกาลก็มีที่สำนักสงฆ์เรียกว่า "อาราม" ดังเช่นเวฬุวนารามในเมืองราชคฤหมหานคร ที่พระเจ้าพิมพิสารถวายแก่พระพุทธองค์และเชตวนารามของอนาถบิณฑิกะมหาเศรษฐี ถวายที่ในสาวัตถีเป็นต้น แต่อารามครั้งพุทธกาลเป็นที่พระพุทธองค์กับพระสงฆ์อาศัยชั่วเวลาเสด็จสำนักในเมืองนั้น ๆ เวลาเสด็จเที่ยวจาริก อารามก็ทิ้งว่างเปล่าหามีพระสงฆ์อยู่ประจำไม่ แต่สังฆวาสซึ่งเกิดขึ้นภายหลังพุทธกาลมีเจดียวัตถุที่สักการบูชาแทนองค์พระพุทธเจ้าประจำอยู่ และมีผู้คนพากันไปบูชาเนืองนิตย์ จึงต้องมีผู้อยู่ประจำบำรุงรักษา เกิดเป็นวัสขึ้นด้วยประการฉะนี้

ความที่กล่าวมาแม้ไม่มีหนังสือเรื่องใดกล่าวความไว้ให้ทราบได้ชัดเจนก็จริง แต่มีเค้าเงื่อนอยู่ ดังเช่นประเพณีที่ถือกันมาจนทุกวันนี้ว่า ต้นโพธิ์เป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งซึ่งควรปลูกในวัด และต้นโพธิ์ซึ่งปลูกกันตามวัดนั้นย่อมเสาะแสวงหาเฉพาะพืชพันธุ์อันมาแต่ต้นเดิม ณ เมืองพุทธคยา เรียกกันว่า "พระศรีมหาโพธิ" อีกประการหนึ่งเมื่อพนักงานตรวจรักษาของโบราณที่ในอินเดีย ขุดขนดินที่กลบโบราณวัตถุ ณ พระบริโภคเจดีย์ มีทิฆิสิบัตนะมฤคทายวันเป็นต้น พบรอยก่อสร้างสังฆวาสไว้กว้างขวาง เป็นผีมือก่อสร้างในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนารุ่งเรืองในชั้นหลังจริงอยู่ แต่น่าสันนิษฐานว่า สังฆวาสจะมีอยู่ ณ ที่นั้นก่อนแล้ว พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก มีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นจะเป็นแต่บูรณะให้ใหญ่โตไพบูลย์ขึ้นหาใช่จะพึ่งคิดให้มีพระสงฆ์ไปอยู่ประจำ ณ ที่เจดียสถานในสมัยนั้นไม่.

ตอนที่ ๓
สมัยแรกพระพุทธศาสนาเป็นประธานของประเทศ

เรื่องพงศาวดารอินเดียเมื่อล่วงพุทธกาลแล้ว เชื้อวงศ์พระเจ้าอชาตศัตรูได้ครองมคธราฐต่อมาอีก ๒ องค์ก็ถูกพวกสกุลนันทะชิงราชสมบัติเมื่อราว พ.ศ. ๗๓ กษัตริย์นันทราชวงศ์ย้ายราชธานีจากเมืองราชคฤห์ไปตั้ง ณ เมืองปาฏลีบุตร ครอบครองมคธราฐสืบเชื้อสายมากว่าร้อยปี* ครั้นเมื่อพุทธกาลล่วงมาได้ราว ๒๐๗ ปี พระเจ้าอาเล็กซานเดอร์เมืองมสิโดเนียมีอานุภาพขึ้นในยุโรป ยกรี้พลพวกโยนก(๑) เที่ยวปราบปรามต่างประเทศ ขยายราชอาณาเขตออกมาทางทิศตะวันออก จนถึงแผ่นดินอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗ แต่ยังมิทันที่จะได้มคธราฐไว้ในอำนาจพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราชถึงทิวงคต ราชอาณาเขตที่พระเจ้าอาเล็กซานเดอร์รวบรวมไว้ได้ก็แตกกันออกเป็นหลายก๊กในทวีปเอเชียตั้งแต่ชายทะเลเมดิเตอร์เรเนียนมาจนลุ่มแม่น้ำสินธุในแดนดินอินเดีย ชาวโยนกที่เป็นแม่ทัพของพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์ ต่างตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดินครองบ้านเมืองเป็นหลายอาณาเขตด้วยกัน เป็นเหตุให้พวกโยนกตามมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตเหล่านั้นเป็นอันมาก ก็ในคราวเกิดยุคเข็ญทางปลายแดนอินเดียฝ่ายตะวันตกเมื่อพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราชมาย่ำยีครั้งนั้น มีชาวอินเดียคนหนึ่งชื่อจันทรคุปต์เกิดในสกุลโมริยะ เป็นผู้มีสติปัญญาสามารถ อาศัยโอกาสในเวลาอาณาเขตของพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์แตกกันเป็นหลายก๊ก ซ่องสุมผู้คนที่แตกฉานอยู่ทางชายแดนอินเดียข้างตะวันตก รวบรวมเป็นบริวารได้เป็นอันมาก แล้วตีบ้านเมืองอันเป็นอาณาเขตมคธราฐขยายอำนาจเข้ามาโดยลำดับ จนชิงราชสมบัติในมคธราฐได้จากราชวงศ์นันทะเมื่อ พ.ศ.

---

* บางตำราว่าราชวงศ์นันทะแย่งราชสมบัติได้เมื่อราว พ.ศ. ๑๓๐ และครองราชสมบัติสืบกันมาเกือบร้อยปี

(๑) *คือฝรั่งชาติกรีก ชาวอินเดียเรียกว่า ยะวนะ หรือโยนก มาแต่คำ Iavon หรือ Ion ภาษากรีก*

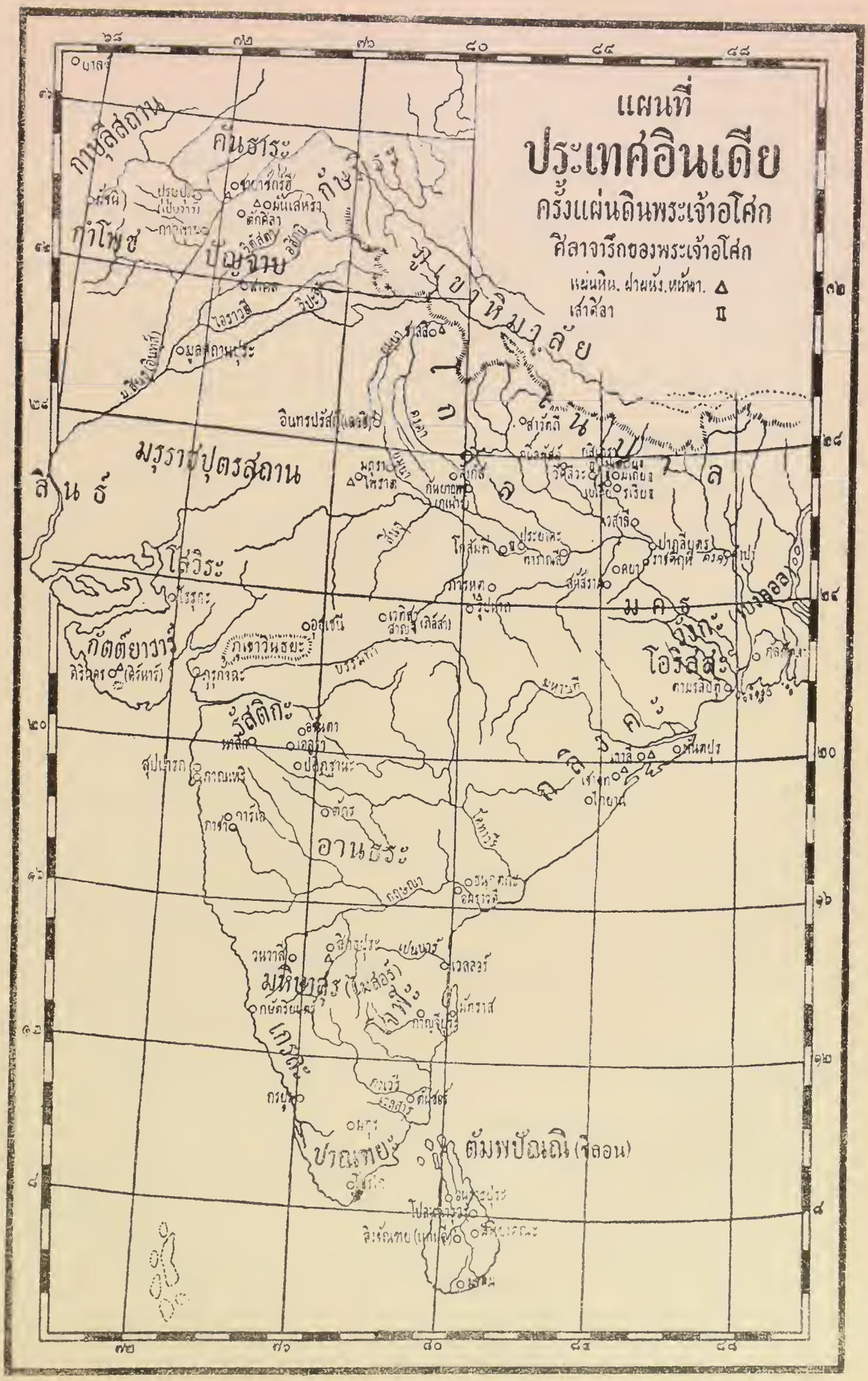
๒๒๑ แล้วราชาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าจันทรคุปต์ เป็นปฐมกษัตริย์โมริยราชวงศ์ ครองเมืองปาฏลีบุตรเป็นราชธานีต่อมา และครั้งนั้นทางแว่นแคว้นแดนดินต่ออินเดียไปทางตะวันตก อันพวกโยนกแยกอาณาเขตของพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์ตั้งเป็นหลายก๊กนั้น พระเจ้าเซลอยโกสได้ครองก๊กหนึ่งซึ่งเรียกนามว่าประเทศบัคเตรีย (บัดนี้อยู่ในเขตเตอรกีสถานและประเทศอาฟฆานิสถาน) หมายจะขยายอาณาเขตเข้ามาในแผ่นดินอินเดียอย่างเช่นพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราช จึงยกกองทัพบุกรุกตีบ้านเมืองชายแดนมคธราฐเข้ามา ได้สู้รบกันกับกองทัพพระเจ้าจันทรคุปต์พวกโยนกสู้ชาวอินเดียไม่ได้ พระเจ้าเซลอยโกสต้องขอหย่าทัพ โดยยอมยกราชธิดาให้เป็นมเหสีของพระเจ้าจันทรคุปต์ และยกหัวเมืองในแว่นแคว้นคันธารราฐ (คือที่เป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย* และต่อไปจนที่เป็นหัวเมืองข้างฝ่ายใต้ของประเทศอาฟฆานิสถานบัดนี้) ให้เป็นอาณาเขตของพระเจ้าจันทรคุปต์ แต่นั้นพระเจ้าจันทรคุปต์ก็รุ่งเรืองเกียรติยศเป็นพระเจ้าราชาธิราชขึ้นในมัชฌิมประเทศ ครั้นพระเจ้าจันทรคุปต์ทิวงคต ราชโอรสได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่าพระเจ้าพินทุสารอมิตฆาฏ เป็นพระเจ้าราชาธิราชต่อมา แผ่ราชอาณาเขตกว้างขวางออกไปกว่าแต่ก่อน ทั้งทางทิศเหนือและทิศตะวันออก และตั้งอุปราชไปครองประเทศต่าง ๆ ที่ได้ไว้ในราชอาณาเขต ราชาโอรสองค์หนึ่งทรงนามว่าอโศกราชกุมาร ได้เป็นอุปราชมณฑลอะวันติ ครองเมืองอุชเชนีทางทิศตะวันตกเฉียงใต้แห่งมคธราฐอยู่จนพระราชบิดาทิวงคตแล้วได้ราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๗๐ ทรงพระนามว่าพระเจ้าอโศกบิยทัสสีครองราชอาณาจักรเป็นพระเจ้าราชาธิราชต่อมา เป็นรัชกาลที่ ๓ ในโมริยราชวงศ์ เมื่อพระเจ้าอโศกแรกได้เสวยราชย์ก็ตั้งพระราชหฤทัยจะขยายราชอาณาเขตให้กว้างขวางใหญ่ยิ่งออกไปตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอัยกาและพระราชบิดาได้ประพฤติมาแต่ก่อน จึงยกกองทัพลงไปตีประเทศกลิงคราฐหมายจะขยายราชอาณาเขตต่อลงไปทางฝ่ายใต้ แต่เมื่อพระเจ้าอโศกทำสงครามมีชัยชนะได้ประเทศกลิงคราฐไว้ในอำนาจ ทรงทราบว่าในการที่รบพุ่งกันครั้งนั้น พวกชาวกลิงคราฐถูกฆ่าฟันตายตั้งแสน ก็เกิดสังเวชพระราชหฤทัย ปรารภว่าการที่พระมหากษัตริย์แสวงหาเกียรติยศและอาณาเขตด้วยทำให้มนุษย์ต้องเดือดร้อนล้มตายอย่างนั้นหาควรไม่

---

* ปัจจุบันนี้คือประเทศปากีสถาน

แต่นั้นพระเจ้าอโศกก็เกิดเลื่อมใสเห็นจริงในพระพุทธศาสนาเลิกทำศึกสงคราม ขวนขวายแต่ในการที่จะทำนุบำรุงพระราชอาณาเขตโดยทางธรรมต่อมา จนได้พระนามปรากฏว่า "พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช"

ตรงนี้จะแสดงวินิจฉัยเรื่องราชประวัติแห่งพระเจ้าอโศกมหาราชแทรกลงสักหน่อย ด้วยแต่ก่อนมาเรารู้เรื่องแต่ตามที่ปรากฏในหนังสือซึ่งแต่งในลังกาทวีป คือหนังสือมหาวงศ์เป็นต้น ครั้นนักปราชญ์ตรวจค้นของโบราณในอินเดีย พบศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก อ่านได้ความแตกต่างกับมหาวงศ์หลายข้อ อีกประการหนึ่ง ในเรื่องมหาวงศ์ เมื่อกล่าวถึงเหตุที่ทำให้พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนา มักอ้างไปในทางข้างปาฏิหาริย์ มิได้พิจารณาพฤติการณ์ทางฝ่ายอาณาจักร วินิจฉัยเหตุที่พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใสทำนุบำรุงพระพุทธศาสนานั้น เห็นว่าแม้พระเจ้าอโศกทรงเบื่อหน่ายการทำศึกสงครามก็ดี ก็ยังคงเป็นพระเจ้าราชาธิราชปกครองพระราชอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาล หน้าที่ของพระราชามหากษัตริย์ยังมีประจำพระองค์อยู่ คือที่จะต้องระวังรักษาราชอาณาเขตมิให้อริราชศัตรูภายนอกบังอาจเข้ามาย่ำยี และอย่าให้มีศัตรูภายในก่อการกำเริบขึ้น ครั้งนั้นพระเจ้าอโศกได้แผ่พระราชอาณาเขตกว้างขวางออกไปกว่าเดิมอีก ๒ มณฑล เรียกชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่ามณฑล "โตสาลี" (ซึ่งผู้ศึกษาโบราณคดีสันนิษฐานว่าจะเป็นแว่นแคว้นเธาลีในอาณาเขตโอริสสะ) มณฑล ๑ มณฑล "สุวรรณคิรี" (ซึ่งผู้ศึกษาโบราณคดียังหาหลักฐานไม่พบว่าจะเป็นที่ไหน เข้าใจว่าจะอยู่มาทางข้างตะวันออก) มณฑล ๑ กำลังทแกล้วทหารที่จะบ้องกันรักษาราชอาณาเขตก็ดี และอานุภาพสำหรับปราบปรามผู้ประพฤติล่วงละเมิดกฎหมายภายในราชอาณาเขตก็ดี คงต้องมีอยู่ตามเดิมหมด มิให้ลดหย่อนเพราะเหตุที่เลิกทำศึกสงคราม เป็นแต่พระเจ้าอโศกสิ้นพระราชประสงค์ที่จะเที่ยวรบพุ่งตีบ้านเมือง ขยายราชอาณาเขตต่อออกไปอีก ข้อนี้ก็ควรยกย่องพระเกียรติยศ แต่ว่าไม่เป็นอัศจรรย์ เพราะพระเจ้าแผ่นดินซึ่งมีอานุภาพมากถึงปานนั้น แม้ไม่ไปเบียดเบียนใคร ใครก็ไม่กล้ามาเบียดเบียน ข้ออัศจรรย์อยู่ที่เมื่อเลิกทำสงครามแล้ว พระเจ้าอโศกทรงพยายามปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินโดยธรรมานุภาพ ก็ลักษณะที่ปกครองโดยธรรมานุภาพนั้น จะผิดกับวิธีการปกครอง


แผนที่
ประเทศอินเดีย
ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอโศก
ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก
แผ่นหิน, ฝาผนัง, หน้าผา. △
เสาศิลา II
กาบุลิสถาน
กัษมีระ
กาโพช
ปญฺจาบ
หิมาลัย
มุลสถานปุระ
อินทรปรัสถ (เดลี)
มฺรุราชปุตรสถาน
สินธ์
โสวีระ
กัตติยาวาร์
ภูเขาวินธยะ
มหาราษฎร
โอริสสะ
วัลลภี
อานธีระ
มหิยาสูร (ไมสอร์)
เวงี
ปาณฑย
ตัมพปัณณิ (ซีลอน)

อย่างแต่ก่อนเป็นประการใดข้อนี้สันนิษฐานว่า แต่ก่อนนั้นวิธีรัฐบาลปกครองราษฎรเป็นอย่างนายปกครองบ่าว (Autocratic) พระเจ้าอโศกทรงเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างบิดาปกครองบุตร (Paternal) คือนอกจากการปกครองบ้านเมืองเป็นสันติสุขและทำนุบำรุงให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ ในทางโลก พระเจ้าอโศกมีพระราชประสงค์จะชักจูงอาณาประชาราษฎรให้ประพฤติธรรมปฏิบัติเป็นพลเมืองดีด้วย ข้อนี้เป็นมูลเหตุให้พระเจ้าอโศกทรงปรารภถึงศาสนาซึ่งสอนธรรมปฏิบัติ ปรากฏในศิลาจารึกว่า ในสมัยนั้นคติธรรมที่มีผู้คนนับถือมากในมคธราฐมีอยู่ ๔ คติด้วยกัน คือ คติธรรมตามพระพุทธศาสนา ๑ คติธรรมตามศาสนาพราหมณ์ ๑ คติธรรมตามศาสนาไชนะของพวกเดียรถีย์นิครนถ์ ๑ และคติธรรมของพวกอาชีวก ๑ พระเจ้าอโศกทรงพระราชดำริเห็นว่าคติธรรมในพระพุทธศาสนาล้ำเลิศประเสริฐกว่าศาสนาอื่น ๆ จึงยกพระพุทธศาสนาขึ้นประกาศสั่งสอนเป็นศีลธรรมแก่ประชาชน พระพุทธศาสนาจึงได้ขึ้นสู่ฐานะศาสนาอันเป็นประธานของประเทศแต่นั้นมา แต่ลัทธิศาสนาอื่น ๆ พระเจ้าอโศกก็มิได้ทรงเบียดเบียน เป็นแต่ไม่ทรงทำนุบำรุงเท่าพระพุทธศาสนา

การที่พระเจ้าอโศกมหาราชยกพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นประธานสำหรับประเทศ แม้เนื่องในรัฏฐาภิปาลโนบายก็ดี แต่ปรากฏหลักฐานในที่ทั้งปวง มีคำจารึกของพระเจ้าอโศกทรงประกาศเองเป็นต้น ว่าทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง ถึงได้อุทิศพระองค์เป็นอุบาสกแล้วเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุภาวะอยู่คราวหนึ่ง (เห็นจะเป็นในเวลาเมื่อทรงผนวชอยู่นั้น) ได้ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปนมัสการถึงที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่งด้วย

ข้อสำคัญอันเป็นคุณแก่พระพุทธศาสนา ซึ่งพระเจ้าอโศกได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงนั้น ถ้าว่าโดยลักษณการก็เป็น ๓ อย่าง คือการสร้างพุทธเจดียสถานอย่าง ๑ การสังคายนาพระธรรมวินัยอย่าง ๑ การสอนพระพุทธศาสนาให้แพร่หลายไปยังนานาประเทศอย่าง ๑

การสร้างพุทธเจดีย์นั้น มีในเรื่องตำนานว่าพระเจ้าอโศกให้รวบรวมพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้ามาแบ่งแจกไปบรรจุไว้ในพระสถูปซึ่งสร้างขึ้น ณ ที่ต่าง ๆ

ในสมัยนั้นมากมายหลายแห่ง (ในตำนานประมาณโดยโวหารว่าถึงแปดหมื่นสี่พันแห่ง ซึ่งหมายความเพียงว่านับไม่ถ้วน) ข้อนี้มีโบราณวัตถุประกอบเป็นหลักฐาน ด้วยพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุซึ่งสร้างในสมัยพระเจ้าอโศกยังปรากฏอยู่หลายแห่ง ทั้งที่ในอินเดียและลังกาทวีป จึงยุติได้ว่าประเพณีที่นิยมในการสร้างพระสถูปเป็นพุทธเจดีย์มีขึ้นแพร่หลายตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกแจกพระบรมธาตุเป็นต้นมา เหตุใดพระเจ้าอโศกจึงรวบรวมพระบรมธาตุมาแบ่งแจกไปให้สร้างพระสถูปประดิษฐานไว้ ณ ที่ต่าง ๆ ครั้งนั้น เมื่อคิดดูก็พอแลเห็นได้ ด้วยก่อนนั้นมาพุทธเจดีย์ที่เนื่องต่อพระพุทธองค์มีแต่พระบริโภคเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าได้ประทานอนุญาตไว้ ๔ แห่ง กับพระธาตุเจดีย์ที่สร้างไว้ ณ เมืองต่าง ๆ ซึ่งได้พระบรมธาตุไปเมื่อแบ่งแจกครั้งแรกอีก ๘ แห่ง ครั้นพระเจ้าอโศกทรงบำรุงพระพุทธศาสนารุ่งเรือง นับถือกันแพร่หลายไปทั่วทุกภูมิมณฑลในพระราชอาณาเขต ตลอดจนถึงต่างประเทศ ผู้อยู่ไกลจะไปกระทำสักการบูชาถึงพุทธเจดีย์ที่กล่าวมาได้โดยยาก พระเจ้าอโศกจึงให้รวบรวมพระธาตุมาแบ่งใหม่เป็นส่วนละน้อย ๆ แล้วประทานไปให้สร้างพระสถูปประดิษฐานไว้ตามบรรดาเมืองที่มีผู้คนเลื่อมใสพระพุทธศาสนามาก ให้เป็นที่สักการบูชาประจำอยู่ในเมืองนั้น ๆ ส่วนพระบริโภคเจดีย์นั้นน่าสันนิษฐานว่า การที่นับตำบลที่พุทธปาฏิหาริย์เป็นบริโภคเจดีย์เพิ่มขึ้นอีก ๔ แห่ง ก็จะเกิดขึ้นในครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช และยังมีในเรื่องพงศาวดารอีกอย่าง ๑ ว่าพระเจ้าอโศกให้ตอนกิ่งพระศรีมหาโพธิที่เมืองพุทธคยาส่งไปประทานพระเจ้าเทวานัมปิยดิสให้ปลูกไว้ในลังกาทวีป (ยังปรากฏอยู่ ณ เมืองอนุราธบุรีจนบัดนี้) ข้อนี้ก็คือประสงค์จะให้มีทั้งพระธาตุเจดีย์และพระบริโภคเจดีย์ในลังกาทวีป แต่การที่เอาเมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิไปเพาะปลูกเป็นพุทธเจดีย์อาจจะมีมาแต่ก่อนแล้ว พระเจ้าอโศกจึงให้ตอนกิ่งของพระศรีมหาโพธิประทานไปเมืองลังกา เพื่อจะให้วิเศษกว่าที่คนสามัญเก็บเมล็ดไปเพาะปลูก

อนึ่ง เจดีย์วัตถุของโบราณที่ขุดค้นพบในอินเดีย ปรากฏของที่สร้างครั้งพระเจ้าอโศกเป็นเก่าก่อนเพื่อน นักปราชญ์เขาสันนิษฐานว่าเพราะเมื่อก่อนสมัยพระเจ้าอโศก ชาวอินเดียชอบปลูกสร้างแต่ด้วยเครื่องไม้หรือของอย่างอื่นซึ่งไม่ทนทาน จึง

เป็นอันตรายสูญไปเสียหมด การสร้างเจดีย์วัตถุด้วยศิลาพึ่งเริ่มเกิดขึ้นเมื่อครั้งพระเจ้าอโศก ความข้อนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่าน่าจะเป็นด้วยพระธาตุเจดีย์ ๘ แห่งของเดิมทรุดโทรมถึงสูญไปเสียบ้าง เมื่อพระเจ้าอโศกแจกพระบรมธาตุจึงให้สร้างพระสถูปเจดีย์ด้วยศิลา หรือก่อด้วยอิฐอย่างมั่นคงเพื่อจะให้อยู่ถาวรมิให้เป็นอันตรายเหมือนอย่างพระพุทธเจดีย์ของเดิม ลักษณะพระสถูปที่สร้างเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกนั้น มักทำตัวสถูปกลมรูปทรงเหมือนขันน้ำหรือโอคว่ำข้างบนทำเป็นพุทธอาสน์สี่เหลี่ยม(๑) ตั้งไว้และมีฉัตร (อย่างร่ม) ปักบนนั้นเป็นยอด ใต้ตัวสถูปทำเป็นฐานรอง รอบฐานทำเป็นที่สำหรับเดินประทักษิณ แล้วมีรั้วล้อมรอบภายนอก รั้วก็ทำด้วยศิลาแต่ยังทำเป็นเขื่อนเหมือนอย่างทำด้วยไม้ การจำหลักลวดลายยังหาใคร่ทำไม่ *(รูปที่ ๑)*

การสังคายนานั้น เมื่อพระเจ้าอโศกเริ่มทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์ที่ในอินเดียยังต่างกันเป็น ๒ นิกาย คือ เป็นพวกที่ถือลัทธิเถรวาทนิกาย ๑ ถือลัทธิอาจริยวาทนิกาย ๑ เนื่องจากเหตุซึ่งเกิดขึ้นครั้งทำทุติยสังคายนาดังกล่าวมาแล้ว แต่เมื่อถึงสมัยชั้นนี้ยังเกิดถือลัทธิต่าง ๆ ในนิกายอันเดียวกัน นิกายหนึ่งมีลัทธิเรียกชื่อต่าง ๆ กันกว่าสิบลัทธิ พระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใสในพระโมคลีบุตรดิสเถร ผู้เป็นสังฆนายกนิกายเถรวาท ที่ถือลัทธิเรียกว่าวิภัชชวาที จึงทรงอุปการะยกย่องพระสงฆ์ซึ่งเป็นสหธรรมิกแห่งพระโมคลีบุตรดิสเถร ในหนังสือมหาวงศ์กล่าวว่าเมื่อพวกเดียรถีย์เห็นว่าพระภิกษุสงฆ์ได้ลาภสักการต่าง ๆ แต่ราชสำนักก็พากันเข้าปลอมบวชเป็นภิกษุเป็นอันมาก จนเป็นเหตุให้เกิดรังเกียจกันขึ้นในสงฆมณฑล ความทราบถึงพระเจ้าอโศกมหาราช จึงให้พิจารณาด้วยการไล่เลียงคดี ถ้าภิกษุรูปใดแสดงคดีวิปลาสเห็นพิรุธก็ให้สึกเสียจนสิ้นมลทินสงฆมณฑลแล้ว จึงทรงอาราธนาพระสงฆ์ มีพระโมคลีบุตรดิสเถรเป็นประธานให้ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยที่กรุงปาฏลีบุตรมหานครราชธานีอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นครั้งที่ ๓ เรียกว่า "ตติยสังคายนา" เรื่องตรงนี้น่าสันนิษฐานว่าเหตุที่แท้เห็นจะเกิดแต่ข้อที่พระสงฆ์แตกกันเป็นนิกายเถรวาทและอาจริยวาทมาแต่ครั้งทำทุติยสังคายนานั้นเอง ในระยะเวลา ๑๐๐ ปี ตั้งแต่แตกกันมานั้น พวกภิกษุสงฆ์นิกายอาจริยวาทเห็นจะแก้ไขพระธรรมวินัยให้ฟั่นเฟือนหนักขึ้นอีกจนสงฆ์ ๒ นิกายกลายเป็นนานาสัง-

---

(๑) อีกนัยหนึ่งว่าเป็นรูปเรือน แทนศาลซึ่งปลูกด้วยไม้ ในสมัยก่อน

วาสร่วมสังฆกรรมกันไม่ได้ เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้ พระเจ้าอโศกจึงให้กำจัดภิกษุพวกอาจริยวาทเสียจากสงฆมณฑล(๑) ให้คงมีแต่สงฆ์นิกายเถรวาท แล้วให้ทำสังคายนาเพื่อจะให้พระสงฆ์ถือพระธรรมวินัยเป็นลัทธิอันเดียวกันทั้งหมด การสังคายนาพระธรรมวินัยพวกถือพระพุทธศาสนาทุกประเทศยอมรับร่วมกันเพียง ๓ ครั้งเท่านี้ แต่นี้ไปเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปถึงนานาประเทศต่างประเทศก็ทำสังคายนาตามเหตุการณ์ที่มีในประเทศนั้น ๆ หานับร่วมกันไม่

พระธรรมวินัยที่สาธยายในครั้งทำตติยสังคายนาครั้งที่ ๓ ใช้ภาษามคธ วิธีสังคายนาที่ทำก็เห็นจะเป็นทำนองเดียวกับที่ได้ทำมา ๒ ครั้งแต่ก่อน จะผิดกันเป็นข้อสำคัญก็แต่ที่ต้องเลือกคัดวาทะอื่นซึ่งมีแทรกแซงในพระธรรมวินัยออกเสียเป็นอันมาก คงไว้แต่ที่เชื่อว่าตรงตามวาทะซึ่งพระอริยสาวกได้เรียบเรียงไว้เมื่อครั้งทำปฐมสังคายนา แล้วท่องจำสั่งสอนกันสืบมา ด้วยในสมัยครั้งพระเจ้าอโศกนั้น ก็ยังมิได้เขียนพระไตรปิฎกลงไว้เป็นตัวอักษร ถึงกระนั้นก็เป็นประโยชน์ยั่งยืนมาจนกาลบัดนี้ เพราะพระธรรมวินัยอันเป็นภาษามคธตามระเบียบซึ่งทำตติยสังคายนาแพร่หลายไปถึงนานาประเทศพร้อมกับพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานแต่เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกยังเป็นหลักของพระพุทธศาสนาอยู่จนทุกวันนี้

เรื่องพระเจ้าอโศกมหาราชให้สอนพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยังนานาประเทศนั้น มีหลักฐานปรากฏทั้งในหนังสือมหาวงศ์และศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก แต่รายการที่กล่าวผิดกันชอบกล ในหนังสือมหาวงศ์กล่าวว่า พระเจ้าอโศกทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ไปเที่ยวสอนพระศาสนายังนานาประเทศ แสดงนามพระสงฆ์และนามประเทศต่าง ๆ ที่ไปสอนไว้ดังนี้(๒)

---

(๑) *มีความปรากฏในจารึกของพระเจ้าอโศกว่าให้สึกพระภิกษุทุศีล แต่ปรากฏในเรื่องประวัติพระพุทธศาสนาต่อมาว่า พระเจ้าอโศกหากำจัดได้สิ้นเชิงไม่*

(๒) *นามประเทศที่สันนิษฐานว่าจะเป็นที่ไหนในปัจจุบัน กล่าวตามวินิจฉัยของศาสตราจารย์วินแซนต์ เอ. สมิธ*

๑. ให้พระมหาเทวเถรไปยังมหิสมณฑล (คือแว่นแคว้นข้างใต้ลำน้ำโคทาวารี อันเป็นประเทศไมสอร์บัดนี้) แห่ง ๑

๒. ให้พระรักขิตเถรไปยังวันวาสีประเทศ (คือแว่นแคว้นกะนะระเหนือ อันเป็นเขตเมืองบอมเบย์บัดนี้) แห่ง ๑

๓. ให้พระธรรมรักขิตเถรไปยังปรันตปะประเทศ (คือแว่นแคว้นตอนชายทะเลข้างเหนือเมืองบอมเบย์บัดนี้) แห่ง ๑

๔. ให้พระมหาธรรมรักขิตเถรไปยังมหารัฐประเทศ (คือแว่นแคว้นข้างยอดลำน้ำโคทาวารี) แห่ง ๑

๕. ให้พระมัชฌันติกะเถรไปยังกัสมิระและคันธาระประเทศ (คือที่เรียกว่าประเทศแคชเมียและอาฟฆานิสถานบัดนี้) แห่ง ๑

๖. ให้พระมัชฌิมเถรไปยังหิมวันตประเทศ (คือมณฑลที่ตั้งอยู่เชิงเขาหิมาลัย มีเนปาลราฐเป็นต้น) แห่ง ๑

๗. ให้พระมหารักขิตเถรไปยังโยนโลกประเทศ (คือเหล่าเมืองที่พวกโยนกได้มาเป็นใหญ่ อยู่ในแดนประเทศเปอร์เซียบัดนี้) แห่ง ๑

๘. ให้พระมหินทรเถร อันเป็นราชบุตรของพระเจ้าอโศก ไปยังลังกาทวีป แห่ง ๑

๙. ให้พระโสณะเถร กับพระอุตรเถร ไปยังสุวรรณภูมิ[๑] ประเทศ แห่ง ๑

---

(๑) *ที่เรียกว่าสุวรรณภูมิประเทศนี้ พวกพม่ามอญอ้างเอาว่าเมืองสะเทิมอันเป็นเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีสิ่งสำคัญอันใดสมกับคำอ้าง ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าอ้างเอาเมืองที่พระปฐมเจดีย์ยิ่งกว่า เพราะมีโบราณวัตถุ เช่นศิลาธรรมจักรเป็นต้น ทันชั้นสมัยพระเจ้าอโศก และมีชื่อเมืองสุพรรณภูมิอยู่เป็นสำคัญ แต่คำที่เรียกว่าสุวรรณภูมิประเทศครั้งนั้น จะหมายรวมแดนดินที่มาเป็นประเทศมอญและไทยภายหลังทั้งหมด เหมือนอย่างเราเรียกอินเดียก็เป็นได้*

ความที่กล่าวในหนังสือมหาวงศ์มีหลักฐานที่พบอัฐิธาตุ ณ เจดีย์คีรี (คือหมู่พระสาญจีเจดีย์) ในอินเดีย มีหนังสือจารึกบอกไว้ที่ผอบว่าเป็นอัฐิธาตุของพระมัช-ฌิมเถร ผู้เป็นสังฆนายกในหิมวันตประเทศ ดังนี้จึงพึงได้ว่าเป็นความจริงส่วนหนึ่ง

ส่วนศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมิได้กล่าวถึงการที่ให้พระสงฆ์ไปเที่ยวสอนพระศาสนา แต่กล่าวว่าได้ให้ราชทูตเชิญพระธรรมไปแสดงถึงนานาประเทศ บอกนามไว้ตรงกับประเทศตริโปลี อิยิปต์ สิเรีย ตลอดจนถึงประเทศกรีซและมสิโดเนียในยุโรป เหตุที่หนังสือมหาวงศ์กับคำจารึกของพระเจ้าอโศกกล่าวแตกต่างกันดังนี้ สันนิษ-ฐานว่าเห็นจะเป็นเพราะท่านผู้แต่งหนังสือมหาวงศ์ประสงค์จะแสดงแต่เรื่องส่วนที่เกี่ยวด้วยพระภิกษุสงฆ์ ฝ่ายการที่จารึกศิลา ประสงค์จะแสดงพระเกียรติแก่มหาชนในพระราชอาณาจักร จึงตัดเอาแต่เรื่องซึ่งแต่งราชทูตไปแสดงคุณพระพุทธศาสนายังนานาประเทศมาประกาศ เมื่อพิจารณาดูหลักฐานทั้งปวงปรากฏอยู่ สอบกับภูมิแผนที่ประกอบ เห็นว่าลักษณการที่พระเจ้าอโศกมหาราชให้สอนพระพุทธศาสนาไปยังนานาประเทศ น่าจะเป็นเช่นกล่าวต่อไปนี้

คือพระเจ้าอโศกทรงบำรุงพระพุทธศาสนาเนื่องในรัฏฐาภิปาลโนบาย หรือว่าอีกอย่างหนึ่งทรงพระราชดำริจัดวิธีปกครองขึ้นอย่างใหม่ ให้พุทธจักรกับอาณาจักรเป็นเครื่องอุปการะแก่กัน ดงลงมือจัดการปกครองอย่างนั้นในราชธานีและมณฑลที่ใกล้ชิดติดต่อกับราชธานีก่อนแล้วขยายต่อออกไปเป็นลำดับ ก็ในเวลานั้นชาวอินเดียถือพระพุทธศาสนาอยู่แพร่หลายในมัชฌิมประเทศมาแต่ก่อน พระสงฆ์ก็คงมีอยู่มากบ้างน้อยบ้างทั่วไปทุกบ้านทุกเมืองในมัชฌิมประเทศ แต่ส่วนปัจจันตประเทศที่อยู่ภายนอกออกไป พระภิกษุสงฆ์ที่ทรงศีลบริสุทธิ์ยังหามีไม่ พระเจ้าอโศกจึงทรงอาราธนาพระโมคลีบุตรดิสเถรให้จัดคณะสงฆ์ส่งออกไปยังเหล่าปัจจันตประเทศอันอยู่ในพระราชอาณาจักรให้ไปอยู่สั่งสอนพระพุทธศาสนาและให้อุปสมบทกุลบุตร ตั้งสงฆมณฑลขึ้นในแว่นแคว้นนั้น ๆ ข้อนี้พึงเห็นได้ด้วยประเทศทั้งหลายที่กล่าวนามไว้ในหนังสือมหาวงศ์อยู่ต่อแดนมัชฌิมประเทศเป็นพื้น สงสัยแต่ประเทศที่เรียกว่า “โยนะโลก” กับ “หิมวันต์”

บางทีจะเป็นต่างประเทศที่มีทางพระราชไมตรี มีรู้เรื่องได้แน่แต่ลังกาทวีป ว่าเวลานั้นเป็นประเทศมีอิสระแก่ตน แต่พระเจ้าเทวานัมปิยติสซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นมิตรกับพระเจ้าอโศกมหาราช เหตุที่พระพุทธศาสนาจะไปประดิษฐานในลังกาทวีปกล่าวในหนังสือมหาวงศ์เจือไปข้างทางปาฏิหาริย์มากนัก พิจารณาดูโดยภูมิแผนที่ประกอบกับเรื่องพงศาวดารเมืองลังกาน่าสันนิษฐานว่า เพราะเมืองลังกามีพวกทมิฬเป็นศัตรู ตั้งอยู่ ณ ประเทศปาณฑยะและประเทศโจฬะข้างปลายแหลมอินเดียพระเจ้าเทวานัมปิยติสเห็นจะมุ่งหมายเอาอานุภาพพระเจ้าอโศกช่วยกีดกันศัตรู จึงขอแบบแผนวิธีปกครองซึ่งพระเจ้าอโศกทรงดำริขึ้นไปจัดในลังกาบ้าง ข้อนี้จึงเป็นต้นเหตุที่พระเจ้าอโศกส่งคณะสงฆ์ไปยังลังกาทวีป และทรงเลือกพระมหินทรเถรอันเป็นราชโอรส[๑] ให้ไปเป็นสังฆนายก เพราะเมืองลังกาเป็นประเทศที่มีอิสรภาพ ชาวลังกาจะได้ยินดีและเชื่อฟังครั้นการที่พระเจ้าอโศกทรงจัดพิธีปกครองอย่างใหม่ได้ผลดีดังพระราชประสงค์กิตติศัพท์เลื่องลือไปถึงนานาประเทศอันเป็นมิตรไมตรีที่อยู่ไกล ผู้ปกครองประเทศนั้น ๆ จะชมหรือทูลถามมายังพระเจ้าอโศก ๆ จึงได้ทรงแต่งราชทูตให้ไปชี้แจงจนถึงยุโรป แต่ประเทศเหล่านั้นถือขนบธรรมเนียมและศาสนาเป็นอย่างอื่นมาช้านานไม่เลื่อมใส พระพุทธศาสนาจึงมิได้แพร่หลายไปยังยุโรปแต่สมัยครั้งนั้น

พระเจ้าอโศกมหาราชครองราชสมบัติอยู่ ๔๑ ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๓๑๑ เมื่อสิ้นพระเจ้าอโศกแล้ว พระมหากษัตริย์ในโมริยราชวงศ์พระองค์อื่นต่อมาหย่อนอานุภาพไม่สามารถปกครองราชอาณาเขตเป็นพระเจ้าราชาธิราชอยู่ได้ ประเทศราชต่าง ๆ ก็พากันกลับตั้งตัวเป็นอิสระขึ้นตามกัน ราชวงศ์โมริยะคงได้ครองแต่มคธราฐต่อมาสัก ๔๗ ปี ก็ถูกพวกสกุลศุงคะชิงราชสมบัติ แล้วตั้งราชวงศ์ศุงคะครองมคธราฐต่อมาตลอดเวลาราว ๑๑๒ ปี ในสมัยราชวงศ์ศุงคะนั้นพระเจ้าแผ่นดินมิได้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างเมื่อครั้งพระเจ้าอโศก แต่พระพุทธศาสนาก็ยังเจริญแพร่หลาย เพราะยังใช้วิธีการปกครองบ้านเมืองตามแบบอย่างของพระเจ้าอโศกซึ่งอาศัย

---

(๑) *อีกนัยหนึ่งว่าเป็นราชอนุชา*

พุทธจักรกับอาณาจักรเกื้อหนุนกันและกันต่อมา เปรียบพระพุทธศาสนาเหมือนเป็นต้นไม้ซึ่งพระเจ้าอโศกได้ปลูกไว้ มาถึงสมัยนี้ก็แตกกิ่งก้านออกดอกผล จะผิดกับเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกเพียงเจ้าบ้านพานเมือง และประชาชนต่างถิ่นต่างทำนุบำรุงตามความเลื่อมใสและความสามารถ ไม่มีองค์เอกอัครศาสนูปถัมภกเหมือนหนหลังเท่านั้น

ถึงสมัยนี้ การสร้างพุทธเจดีย์ผิดกับครั้งพระเจ้าอโศกด้วยไม่มีการแจกพระบรมธาตุ เพราะฉะนั้นจะสร้างพระธาตุเจดีย์เพิ่มเติมอีกไม่ได้ ความนิยมของพวกพุทธศาสนิกชนจึงแปรไปเลื่อมใสในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระธาตุเจดีย์ที่มีอยู่ ณ ที่ต่างๆ มีตัวอย่างปรากฏดังเช่นพระสาญจีมหาสถูป ที่พระเจ้าอโศกทรงสร้างไว้ ณ เมืองอุชเชนี เป็นต้น คนทั้งหลายพากันศรัทธาทำเครื่องประดับด้วยศิลาให้สง่างามยิ่งขึ้น บางแห่งจำหลักลายเป็นรูปภาพเรื่องชาดกและเรื่องพระพุทธประวัติ แต่รูปภาพที่จำหลักในสมัยที่กล่าวนี้สังเกตได้อย่างหนึ่งว่าทำแต่รูปภาพคนอื่น ๆ แม้จนเทวดาและพระโพธิสัตว์ในชาติก่อน ๆ แต่รูปพระพุทธองค์จะเป็นเมื่อก่อนตรัสรู้ก็ดี หรือเมื่อตรัสรู้แล้วก็ดี หากล้ำทำไม่ แห่งใดจะต้องมีพระพุทธรูปในเรื่องที่ตรงนั้น คือคิดทำเป็นรูปสิ่งอื่นสมมุติไว้แทน ดังเช่นตรงเมื่อเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์* ทำเป็นรอยพระบาทหรือเป็นม้าผูกเครื่องไม่มีคนขี่ ตรงเมื่อตรัสรู้ทำเป็นรูปพุทธบัลลังก์ตั้งอยู่ใต้ต้นโพธิ์ ตรงเมื่อประทานปฐมเทศนา ทำเป็นรูปกงจักรมีรูปกวางประกอบ (หมายว่าทรงแสดงพระธรรมจักรในมฤคทายวัน) ในเรื่องตอนอื่นก็มักทำเป็นรูปพุทธอาศน์หรือกงจักรแทนพระพุทธรูปทุกแห่งไป** จนที่สุดถึงเมื่อเสด็จเข้าสู่พระนิพพานก็ทำรูปพระสถูปแทนพระพุทธรูป (*รูปที่ ๒*) เหตุที่ไม่ทำพระพุทธรูปคงเป็นด้วยมีประเพณีของชาวอินเดียห้ามมิให้ทำรูปวัตถุที่เป็นสรณะ แม้เทวรูปสำหรับบูชา ในศาสนาพราหมณ์ก็ยังไม่ปรากฏว่ามีในสมัยนั้น เมื่อมีลายจำหลักเรื่องพุทธประวัติเกิดขึ้นดังกล่าวมา ก็คงพา

---

* คือออกบวช

** ปางประสูติทำเป็นรูปพระนางมหามายาประทับยืนหรือนั่งบนดอกบัว มีช้างกำลังพรม น้ำมนต์อยู่ ๒ ข้าง

ให้คนนิยมกันมาก น่าสันนิษฐานว่าการที่สร้างรอยพระพุทธบาท พระธรรมจักร พระแท่นและพระสถูปเป็นอุเทสิกะเจดีย์ขึ้น ณ ที่ต่าง ๆ คงจะเอาความคิดไปจากรูปภาพที่จำหลักแทนพระพุทธรูปในลายจำหลักเรื่องพุทธประวัติที่กล่าวมา แต่ถ้าว่าตามโบราณวัตถุสร้างในสมัยที่กล่าวนี้ ดูเหมือนจะชอบสร้างพระสถูปยิ่งกว่าอย่างอื่น สร้างพระสถูปสมมุติเป็นบริโภคเจดีย์ขึ้นเป็นที่หมายตำบลต่าง ๆ ซึ่งเนื่องด้วยเรื่องพุทธประวัติบ้าง สร้างเป็นพระธรรมเจดีย์ด้วยจารึกพระธรรมเป็นตัวอักษรประดับหรือบรรจุไว้บ้าง และที่สุดสร้างพระสถูปเป็นแต่อุเทสิกะเจดีย์ก็มี การสร้างพระสถูปนอกจากเป็นพระธาตุเจดีย์น่าจะเกิดขึ้นด้วยเหตุดังแสดงมา ตลอดจนความคิดที่แก้ไขรูปทรงพระสถูป เช่นต่อยอดให้สูงและทำฐานทักษิณรององค์ (ระฆัง) สถูปเป็นหลายชั้น ก็เห็นจะเกิดขึ้นในสมัยราชวงศ์ศุงคะครองมคธราฐ

ส่วนพระธรรมวินัยนั้น นักปราชญ์ที่ได้ศึกษาภาษามคธจนเชี่ยวชาญในชั้นหลัง มีศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ เป็นต้น พิจารณาหนังสือพระไตรปิฎกเห็นว่าส่วนพระปรมัตถ์เป็นสำนวนที่แต่งใหม่กว่าส่วนพระสูตรและพระวินัย เขาสันนิษฐานว่าจะเป็นของรวบรวมขึ้นต่อภายหลัง ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือเรื่องนี้ไม่ชำนาญมคธพอจะชี้ขาดได้ แต่พิเคราะห์ดูก็เห็นชอบกลด้วยในตำนานการสังคายนาที่ได้ทำมา ๓ ครั้ง ว่าทำสังคายนา "พระธรรมกับพระวินัย" พระสูตรกับพระอภิธรรมเดิมอาจจะรวมอยู่ด้วยกันในส่วน "พระธรรม" ต่อเมื่อล่วงสมัยพระเจ้าอโศกมาแล้วจึงได้คัดพระอภิธรรม แยกออกรวมเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก เมื่อเกิดเป็น ๓ ส่วนจึงเรียกว่า "พระสูตร" ส่วน ๑ "พระวินัย" ส่วน ๑ "พระปรมัตถ์" ส่วน ๑ เรียกรวมกันว่า "พระไตรปิฎก" เป็นของเกิดขึ้นในสมัยที่กล่าวตอนนี้ อนึ่ง การรักษาพระธรรมวินัยตั้งแต่เดิมมา รักษาด้วยวิธีท่องจำไว้มิได้ใช้วิธีเขียนลงเป็นตัวอักษร หนังสือมหาวงศ์กล่าวว่าพระสงฆ์ในลังกาทวีปเริ่มเขียนพระไตรปิฎกลงเป็นตัวอักษรในรัชกาลพระเจ้าวัฏคามนี เมื่อ พ.ศ. ๔๓๒* นับใน

---

* บางตำราว่า เมื่อ พ.ศ. ๕๑๔

ตำนานว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๕ พิเคราะห์ดูเห็นว่าการที่เขียนพระไตรปิฎกลงเป็นตัวอักษร น่าจะมีขึ้นในอินเดียอันต้นหลักแหล่งพระพุทธศาสนาก่อน พระสงฆ์ชาวลังกาเป็นแต่ได้แบบแผนมาทำตาม น่าสันนิษฐานต่อไปว่าคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งปวงก็เห็นจะแต่งขึ้นด้วยใช้เขียนเป็นตัวอักษร คือแต่งต่อสมัยเมื่อเขียนพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษรแล้ว

ส่วนสงฆมณฑล พระภิกษุและพระภิกษุณีกับสังฆาวาส (คือวัด) ซึ่งพระสงฆ์อยู่ประจำมิใช่พักชั่วคราว คงมีมากขึ้นตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ถึงการที่แต่งถ้ำให้เป็นวัดที่อยู่ของพระสงฆ์พวกสมาทานวิปัสสนาธุระ ก็เกิดขึ้นในสมัยนั้น *(รูปที่ ๓)* และยังเจริญในสมัยต่อมา แต่เมื่อไม่มีพระเจ้าราชาธิราชเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก ต่างเมืองต่างก็รักษาพระศาสนามา ตามความศรัทธาสามารถของพระสงฆ์กับทั้งผู้ปกครองและประชาชนในเมืองนั้น ๆ ไม่มีใครบังคับให้ใช้แบบแผนเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน ความแตกต่างกันในสงฆมณฑลด้วยวิธีสอนพระพุทธศาสนาอันเป็นมูลที่จะแยกกันเป็นนิกายมหายานและหินยาน น่าจะเริ่มเกิดขึ้นในสมัยราชวงศ์ศุงคะ (คือระหว่าง พ.ศ. ๓๕๘ จน พ.ศ. ๔๗๐) เพราะเหตุที่พระสงฆ์ต่างคณะต่างสอนพระศาสนาตามคติของคณาจารย์ทำนองเดียวกันกับเมื่อก่อนสมัยพระเจ้าอโศก

ตอนที่ ๔
ว่าด้วยมูลเหตุที่เกิดสร้างพระพุทธรูป

เรื่องที่จะเกิดมีพระพุทธรูปขึ้นนั้น มีในหนังสือเรื่องตำนานพระแก่นจันทน์(๑) กล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปประทานเทศนาโปรดพระพุทธมารดา คางอยู่ในดาวดึงส์สวรรค์พรรษาหนึ่งนั้น พระเจ้าประเสนชิตกรุงโกศลราฐมิได้เห็นพระพุทธองค์ช้านาน มีความรำลึกถึง จึงตรัสสั่งให้นายช่างทำพระพุทธรูปขึ้นด้วยแก่นจันทน์แดง ประดิษฐานไว้เหนืออาสนะที่พระพุทธเจ้าเคยประทับ ครั้นพระพุทธองค์เสด็จกลับจากดาวดึงส์มาถึงที่ประทับ พระแก่นจันทน์ลุกขึ้นปฏิสันถารพระพุทธองค์ด้วยปาฏิหาริย์ แต่พระพุทธองค์ตรัสสั่งให้พระแก่นจันทน์กลับไปยังที่ประทับ เพื่อรักษาไว้เป็นตัวอย่างพระพุทธรูป ซึ่งสาธุชนจะได้ใช้เป็นแบบอย่างสร้างพระพุทธรูปเมื่อพระองค์ล่วงลับไปแล้ว ความที่กล่าวในตำนานประสงค์จะอ้างว่า พระพุทธรูปแก่นจันทน์องค์นั้นเป็นต้นแบบอย่างของพระพุทธรูปซึ่งสร้างกันต่อมาภายหลัง หรือถ้าว่าอีกนัยหนึ่ง คืออ้างว่าพระพุทธรูปมีขึ้นโดยพระบรมพุทธานุญาตและเหมือนพระพุทธองค์ เพราะตัวอย่างสร้างขึ้นแต่ในครั้งพุทธกาล เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่าหนังสือเรื่องตำนานพระแก่นจันทน์จะเกิดขึ้นในลังกาทวีป แต่มาพบในหนังสือจดหมายระยะทางของหลวงจีนฟาเหียนซึ่งไปอินเดียเมื่อราว พ.ศ. ๙๕๐* กล่าวว่าเมื่อไปถึงเมืองสาวัตถีได้ฟังเล่าเรื่องพระเจ้าประเสนชิตให้สร้างพระพุทธรูป ตรงกับที่กล่าวในหนังสือตำนานพระแก่นจันทน์ จึงรู้ว่าเป็นเรื่องตำนานในอินเดียมีมาแต่โบราณ ถึงกระนั้นความที่กล่าวในตำนานก็ขัดกับหลักฐานที่มีโบราณวัตถุเป็นเครื่องพิสูจน์ เป็นต้นว่าถ้าเคยสร้างพระพุทธรูปแต่เมื่อ

---

(๑) *ได้แปลพิมพ์เป็นภาษาไทยแล้ว*

* พระภิกษุฟาเหียนอยู่ในประเทศอินเดียตั้งแต่ พ.ศ. ๙๔๔ จนถึง พ.ศ. ๙๕๔

ในพุทธกาลและพระพุทธองค์ได้โปรดประทานพระบรมพุทธานุญาตให้สร้างกันต่อมา ดังอ้างในตำนานไซร้ พระเจ้าอโศกมหาราชก็คงสร้างพระพุทธรูปเป็นเจดีย์วัตถุอย่างหนึ่ง เช่นเราชอบสร้างกันในชั้นหลัง แต่ในบรรดาพุทธเจดีย์ที่พระเจ้าอโศกสร้างไว้หามีพระพุทธรูปไม่ ใช่แต่เท่านั้น แม้อุเทสิกะเจดีย์ที่สร้างกันเมื่อล่วงสมัยพระเจ้าอโศกแล้วจนราว พ.ศ. ๔๐๐* เช่น ลายจำหลักรูปภาพเรื่องพุทธประวัติซึ่งทำเป็นเครื่องประดับพระมหาธาตุเจดีย์ดังกล่าวมาในตอนก่อน ทำแต่รูปคนอื่น ตรงไหนจะต้องทำพระพุทธรูป คิดทำรูปสิ่งอื่น เช่นรอยพระพุทธบาทหรือพระธรรมจักรและพุทธอาสน์เป็นต้น สมมติแทนพระพุทธรูปทุกแห่งไป ข้อนี้พิสูจน์ให้เห็นว่าประเพณีที่ทำพระพุทธรูปยังไม่มีในสมัยนั้น หรือยังเป็นข้อห้ามอยู่ในมัชฌิมประเทศจนถึง พ.ศ. ๔๐๐* ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าตำนานเรื่องพระแก่นจันทน์นั้นจะเกิดขึ้นต่อสมัยเมื่อมีประเพณีสร้างพระพุทธรูปกันแพร่หลายแล้ว ราวใน พ.ศ. ๗๐๐ หรือ ๘๐๐ ปี

เรื่องสร้างพระพุทธรูป นักปราชญ์ในชั้นหลังสอบเรื่องพงศาวดารประกอบกับพิจารณาโบราณวัตถุที่ตรวจพบในอินเดีย ได้ความเป็นหลักฐานว่า พระพุทธรูปเป็นของพวกโยนก (คือฝรั่งชาติกรีก) ซึ่งเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เริ่มคิดประดิษฐ์ขึ้นในคันธารราฐ เมื่อราว พ.ศ. ๓๗๐** มีเรื่องตำนานดังจะกล่าวต่อไป คือครั้งพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราชสามารถแผ่อาณาเขตตั้งแต่ยุโรปตลอดมาจนในอินเดียข้างฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗ นั้น ตั้งพวกโยนกที่เป็นแม่ทัพนายกองครองบ้านเมืองรักษาพระราชอาณาเขตตลอดมา ครั้นพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราชสิ้นพระชนม์ ผู้อื่นไม่สามารถจะรับรัชทายาทได้ ราชอาณาเขตก็กลับแยกกันออกเป็นประเทศต่าง ๆ ทางฝ่ายอาเซียนี้พวกโยนกที่เป็นเจ้าบ้านพานเมืองต่างก็ตั้งตนขึ้นเป็นอิสระหลายอาณาเขตด้วยกัน แล้วชักชวนชาวโยนกพรรคพวกของตนให้มาตั้งภูมิลำเนาทำมาหากิน เป็นมูลเหตุที่จะมีพวกโยนกมาอยู่ในแผ่นดินอินเดียตอนชายแดน

---

* ความจริงจนถึงราว พ.ศ. ๖๐๐ กว่า

** ปัจจุบันเชื่อกันว่าราว พ.ศ. ๖๐๐ กว่า

ข้างด้านตะวันตกเฉียงเหนือซึ่งเรียกว่าอาณาเขตคันธารราฐ(๑) ในสมัยนั้นขึ้นอยู่ในประเทศบัคเตรีย ซึ่งแม่ทัพโยนกคนหนึ่งตั้งตัวเป็นเจ้า ครั้นต่อมาเจ้าเมืองบัคเตรียแพ้สงคราม ต้องตัดอาณาเขตคันธารราฐให้แก่พระเจ้าจันทรคุปต์ ต้นราชวงศ์โมริยะ อันเป็นองค์พระอัยกาของพระเจ้าอโศกมหาราช แต่นั้นคันธารราฐก็ตกมาเป็นเมืองขึ้นของมคธราฐ เพราะฉะนั้น เมื่อพระเจ้าอโศกอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา จึงให้ไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในคันธารราฐ และพึงสันนิษฐานว่า พวกโยนกที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ ณ ที่นั้นคงเข้ารีตเลื่อมใสมิมากก็น้อย แต่เมื่อพ้นสมัยราชวงศ์โมริยะมาถึงสมัยราชวงศ์ศุงคะ ๆ มีอานุภาพน้อย ไม่สามารถปกครองไปถึงคันธารราฐได้พวกโยนกในประเทศบัคเตรียก็ขยายอาณาเขตรุกแดนอินเดียเข้ามาโดยลำดับ จนได้คันธารราฐและบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำสินธุ มีเมืองตักศิลาเป็นต้นไว้ในอาณาเขตโดยมาก จึงรวมอาณาเขตเข้าเป็นประเทศคันธารราฐ ตั้งเป็นอิสระมีพระเจ้าแผ่นดินโยนกปกครองตั้งแต่ราว พ.ศ. ๓๔๓ เป็นต้นมา

ก็ประเทศคันธารราฐนั้นชาวเมืองโดยมากนับถือพระพุทธศาสนาสืบมาแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช พวกโยนกตามมาชั้นหลัง เมื่อมาได้สมาคมสมพงศ์กับพวกชาวเมืองก็มักเข้ารีตเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่พระเจ้าแผ่นดินนั้นยังถือศาสนาเดิมของพวกโยนกมาจนถึงราว พ.ศ. ๓๖๓ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่ามิลินท์(๒) มีอานุภาพมาก ทำสงครามแผ่อาณาเขตเข้าไปในมัชฌิมประเทศจนถึงมคธราฐ ชะรอยจะได้ไปทราบวิธีการปกครองของพระเจ้าอโศกมหาราช และได้สมาคมคุ้นเคยกับผู้รอบรู้พระพุทธศาสนา คือพระนาคเสนเป็นต้น ก็ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ประกาศแสดงองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภกทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองขึ้นในประเทศคันธารราฐ

---

(๑) *อาณาเขตคันธารราฐเดี๋ยวนี้อยู่ในแดนประเทศอาฟฆานิสถานบ้าง อยู่ในแดนอินเดียของอังกฤษมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือบ้าง* (ปัจจุบันนี้เป็นประเทศปากีสถาน)

(๒) *เรียกในภาษากรีกว่า เมนันเดอร์* Menander *ชาวอินเดียเรียกว่ามิลินท์พระองค์เดียวกับที่สนทนากับพระนาคเสนในเรื่องมิลินทปัญหา* พระเจ้ามิลินท์คงครองราชย์อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๓๖๓ จนถึง พ.ศ. ๓๘๓

พุทธเจดีย์ที่สร้างขึ้นในคันธารราฐครั้งพระเจ้ามิลินท์นั้น ก็เอาแบบอย่างไปจากมัชฌิมประเทศ แต่พวกโยนกเป็นชาวต่างประเทศไม่เคยถือข้อห้ามการทำรูปเคารพซ้ำคติศาสนาเดิมของพวกโยนกก็เลื่อมใสในการสร้างเทวรูปสำหรับสักการบูชาด้วย เพราะเหตุนี้ พวกโยนกไม่ชอบแบบของชาวอินเดียที่ทำรูปสิ่งอื่นสมมติแทนพระพุทธรูป จึงคิดทำพระพุทธรูปขึ้นในเครื่องประดับเจดียสถาน พระพุทธรูปจึงมีขึ้นในคันธารราฐเป็นปฐม (เมื่อในระหว่าง พ.ศ. ๓๖๕ จน พ.ศ. ๓๘๓) ความที่กล่าวนี้มีหลักฐานด้วยพระพุทธรูปชั้นเก่าที่สุดซึ่งตรวจพบในอินเดีย พบในคันธารราฐ และเป็นแบบอย่างช่างโยนกทำทั้งนั้น แต่เมื่อพิจารณาดูลักษณะพระพุทธรูปคันธารราฐที่พวกโยนกทำ เห็นได้ว่ามิใช่เป็นแต่ความคิดช่างเชลยศักดิ์หรือทำแต่ตามอำเภอใจของพวกโยนก การที่สร้างพระพุทธรูปขึ้นทีแรก น่าจะเป็นพระราชดำริของพระเจ้าแผ่นดิน และให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตกับพวกนายช่างประชุมปรึกษาหารือกันว่า ควรจะทำอย่างไร และพวกที่ปรึกษากันนั้นก็คงรู้สึกว่าเป็นการยากมิใช่น้อยด้วยการทำพระพุทธรูปมีข้อสำคัญบังคับอยู่ ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ จะต้องคิดให้แปลกกับรูปภาพคนอื่น ๆ ใครเห็นให้รู้ได้ทันทีว่าเป็นรูปพระพุทธเจ้า กับอีกอย่าง ๑ จะต้องให้งามชอบใจคนทั้งหลายที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา[๑] ก็ในขณะเมื่อแรกคิดแบบพระพุทธรูปนั้น พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วหลายร้อยปี รูปพรรณสัณฐานของพระพุทธองค์จะเป็นอย่างไรก็ไม่มีตัวผู้เคยเห็น มีแต่คำบอกเล่ากล่าวกันสืบมาว่าเป็นเช่นนั้น ๆ เช่นว่ามีลักษณะอย่างมหาบุรุษในคัมภีร์มหาปุริสลักขณของพราหมณ์ ซึ่งแต่งไว้แต่ก่อนพุทธกาลเป็นต้น ช่างผู้คิดทำพระพุทธรูปได้อาศัยคำบอกเล่าเช่นว่าอย่างหนึ่ง กับอาศัยความรู้เรื่องพุทธประวัติ เช่นว่าพระพุทธองค์เป็นกษัตริย์ชาวมัชฌิมประเทศ เสด็จออกทรงผนวชเป็น

---

(๑) *ในประกาศพระราชพิธีจรดพระนังคัลว่าชาวคันธารราฐคิดสร้างพระพุทธรูป (ปางขอฝน) ขึ้น และในหนังสือรัตนพิมพวงศ์ว่า เทวดานฤมิตพระพุทธรูปแก้วมรกตถวายพระนาคเสนที่เมืองปาฏลีบุตร (ร่วมสมัยกับพระเจ้ามิลินท์) ตรงตามตำนาน แต่ผู้แต่งจะได้หลักฐานมาจากที่ไหนหาปรากฏไม่*

สมณะเป็นต้นอย่างหนึ่ง กับอาศัยแบบอย่างอันปรากฏอยู่ในจารีตประเพณีของชาวมัชฌิมประเทศ ดังเช่นกิริยาที่นั่งขัดสมาธิและครองผ้ากาสาวพัสตร์เหมือนเช่นพระภิกษุซึ่งยังมีอยู่ในสมัยนั้นเป็นต้นอีกอย่างหนึ่ง นอกจากนั้นก็อาศัยแต่คติที่นิยมว่าดีงามในกระบวนช่างของโยนก เป็นหลักความคิดที่ทำพระพุทธรูปขึ้น โดยรู้อยู่ว่าไม่เหมือนพระองค์พระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น ที่สามารถให้คนทั้งหลายนิยมยอมนับถือว่าเป็นรูปพระพุทธเจ้าได้ ต้องนับว่าเป็นความคิดฉลาดแท้ทีเดียว

ลักษณะพระพุทธรูปโบราณที่ช่างโยนกคิดทำขึ้นในคันธารราฐสังเกตเห็นได้ว่าอนุโลมตามคัมภีร์มหาปุริสลักขณหลายข้อ เป็นต้นคือข้อว่า อุณฺณา โลมา ภมุกนฺตเร ทำพระอุณาโลมไว้ที่หว่างพระขนงอย่าง ๑ บางทีจะเอาความในบท อุณฺหิสสิโส อันแปลว่าพระเศียรเหมือนทรงอุณหิส(๑) มาคิดอนุโลมทำให้พระเศียรพระพุทธรูปมีพระเกตุมาลาอีกอย่าง ๑ แต่พระเกตุมาลาตามแบบช่างโยนกทำเป็นพระเกศายาว กระหมวดมุ่นเป็นเมาฬีไว้บนพระเศียรอย่างพระเกศากษัตริย์ เป็นแต่ไม่มีเครื่องศิราภรณ์ ความคิดเรื่องทำพระเกตุมาลานี้ ศาสตราจารย์ฟูเชร์* สันนิษฐานว่า จะเกิดโดยจำเป็นในกระบวนช่าง ด้วยในลายจำหลักเรื่องพระพุทธประวัติมีภาพสมณะทั้งพระพุทธรูปและรูปพระภิกษุพุทธสาวก ถ้าทำพระพุทธรูปแต่เป็นอย่างสมณะก็จะสังเกตยากว่าพระพุทธรูปหรือรูปพระสาวก ช่างโยนกประสงค์จะให้คนดูรู้จักพระพุทธรูปได้โดยง่าย จึงถือเอาเหตุที่พระพุทธองค์เป็นกษัตริย์ โดยพระชาติและเป็นสมณะโดยเพศนั้น ทำพระพุทธรูปให้ส่วนพระองค์ทรงครองผ้าอย่างสมณะ แต่ส่วนพระเศียรทำให้เหมือนอย่างพระเศียรกษัตริย์ เป็นแต่ลดเครื่องศิราภรณ์ออกเสียพระพุทธรูปจึงแปลกกับรูปภาพอื่น ๆ ถึงจะอยู่ปะปนกับรูปใคร ๆ ก็รู้ได้ว่าพระพุทธเจ้า ความคิดข้อนี้ช่างพวกอื่นในสมัยชั้นหลังต่อมาไม่สามารถจะคิดแก้ไขไปเป็นอย่างอื่นได้ ก็ต้องเอาแบบอย่างของช่าง

---

(๑) *คำว่า อุณหิส แปลกันหลายอย่าง ว่ากรอบหน้าบ้าง ผ้าโพกบ้าง มงกุฎบ้าง แต่รวมความเป็นอันเดียวกันว่าเครื่องทรงที่พระเศียร*

* นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส

โยนกทำต่อมาพระพุทธรูปจึงมีพระเกตุมาลาด้วยประการฉะนี้[๑] ลักษณะที่ทำตามจารีตประเพณีในมัชฌิมประเทศนั้น เช่นอาการทรงนั่งขัดสมาธิ (ช่างโยนกทำนั่งขัดสมาธิเพชรอย่างเดียว) และอาการที่ทรงครองผ้าทำทั้งอย่างห่มดองแลห่มคลุม แต่มักชอบทำห่มคลุมจำหลักกลีบผ้าให้เหมือนจริงตามกระบวนช่างโยนก นอกจากที่กล่าวมาในบรรดาลักษณะซึ่งมิได้มีที่บังคับแล้ว พวกช่างโยนกทำตามคติของชาวโยนกทั้งนั้น เป็นต้นว่าดวงพระพักตร์พระพุทธรูปก็ทำอย่างเทวรูปที่งามของชาวโยนก[๒] พระรัศมีก็ทำอย่างประภามณฑลเป็นวงกลมอยู่ข้างหลังพระพุทธรูปตามแบบรัศมีของภาพโยนก ส่วนกิริยาท่าทางของพระพุทธรูปนั้น เพราะทำพระพุทธรูปในลายเรื่องพระพุทธประวัติ พระพุทธรูปซึ่งทำตรงเรื่องตอนไหน ช่างก็คิดทำกิริยาท่าทางพระพุทธรูปให้เข้ากับเรื่องตอนนั้น เป็นต้นว่าพระพุทธรูปตรงเรื่องเมื่อก่อนเวลาตรัสรู้ทำนั่งซ้อนพระหัตถ์เป็นกิริยาสมาธิ พระพุทธรูปตรงเมื่อชนะพระยามาร ทำพระหัตถ์ขวามาห้อยที่พระเพลาแสดงว่าทรงชี้อ้างพระธรณีเป็นพยาน พระพุทธรูปตรงเมื่อประทานปฐมเทศนา ทำจีบนิ้วพระหัตถ์เป็นรูปวงกลม หมายความว่าพระธรรมจักร พระพุทธรูปตรงเมื่อมหาปาฏิหาริย์ (คือยมกปาฏิหาริย์) ทำเป็นพระพุทธรูปมีดอกบัวรอง คิดทำตามเรื่องพระพุทธประวัติทำนองดังกล่าวมานี้ (*รูปที่ ๔*) ต่อไปตลอดจนถึงเมื่อเสด็จเข้าสู่พระนิพพานก็ทำเป็นรูปพระพุทธไสยา (*รูปที่ ๕*)*

เมื่อพระพุทธรูปมีขึ้น ใครเห็นก็คงชอบใจ จึงเลยเป็นเหตุให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสในการสร้างพระพุทธรูปในคันธารราฐ แต่ความนิยมยังไม่แพร่หลายไปถึงประเทศอื่นในอินเดีย ด้วยอาณาเขตคันธารราฐเมื่อสมัยพระเจ้ามิลินท์ไม่กว้างขวางเท่าใดนัก ซ้ำเมื่อสิ้นพระเจ้ามิลินท์แล้ว เชื้อวงศ์ได้ครองคันธารราฐต่อมาเพียงสัก

---

(๑) *คำอธิบายเช่นกล่าวในหนังสือปฐมสมโพธิว่า รูปพระเศียรเป็นเช่นนั้นเองผิดธรรมดา เห็นว่าจะเป็นความคิดเกิดขึ้นเมื่อมีพระพุทธรูปแล้ว*

(๒) *คือเทวรูปอปอลโล*

* ตามการค้นคว้าในปัจจุบัน เชื่อกันว่าพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์เริ่มเกิดมีขึ้นเป็นครั้งแรกในแคว้นคันธารราฐ ในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะ วงศ์กุษาณะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ และเป็นฝีมือของช่างกรีกโรมัน

๓๐ ปี ก็เสียบ้านเมืองแก่พวกศะกะซึ่งลงมาจากกลางทวีปเอเชีย พวกศะกะได้ครองคันธารราฐอยู่ชั่วระยะเวลาตอนหนึ่งแล้ว ก็มีพวกกุษาณะ (๑) ยกมาจากทางปลายแดนประเทศจีน ชิงได้คันธารราฐจากพวกศะกะอีกเล่า แต่ในสมัยเมื่อพวกกุษาณะครอบครองคันธารราฐนั้น มีพระเจ้าแผ่นดินในกุษาณะราชวงศ์องค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระเจ้ากนิษกะ ได้ครองราชสมบัติในระหว่าง พ.ศ. ๖๖๓ จน พ.ศ. ๗๐๕ สามารถแผ่ราชอาณาเขตออกไปทั้งทางข้างเหนือและข้างใต้ ได้มัชฌิมประเทศทั้งหมดไว้ในราชอาณาเขต เป็นพระเจ้าราชาธิราชขึ้นเหมือนอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช ชะรอยเมื่อพระเจ้ากนิษกะคิดหาวิธีปกครองพระราชอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาล จะได้ทราบวิธีการปกครองของพระเจ้าอโศก ซึ่งรวมพุทธจักรกับอาณาจักรเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พระเจ้ากนิษกะก็เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ประกาศพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ปกครองพระราชอาณาเขตตามแบบอย่างครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ก็แต่พฤติการณ์ต่าง ๆ ในสมัยพระเจ้ากนิษกะผิดกันกับสมัยพระเจ้าอโศกเป็นข้อสำคัญอยู่หลายอย่าง เป็นต้นแต่ภูมิประเทศต่างกัน ด้วยพระเจ้าอโศกมหาราชตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองปาฏลีบุตรในมัชฌิมประเทศ อันเป็นท้องถิ่นที่พระพุทธเจ้าเที่ยวทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนา มีเจดียสถานที่เนื่องต่อพระพุทธองค์และพระพุทธประวัติเป็นเครื่องบำรุงความเลื่อมใส แต่พระเจ้ากนิษกะตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองบุรุษบุรี (๒) ในคันธารราฐ อันเป็นปัจจันตประเทศปลายแดนอินเดีย ซึ่งพึ่งได้รู้จักพระพุทธศาสนาตั้งแต่พระเจ้าอโศกมหาราชให้ไปสั่งสอน อีกประการ ๑ พระไตรปิฎกที่รวบรวมพระธรรมวินัยมาจนถึงเวลานั้นก็เป็นภาษามคธของชาวมัชฌิมประเทศ แต่ชาวคันธารราฐเป็นคนต่างชาติต่างภาษา ถึงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาก็ยากที่จะเข้าใจพระธรรมวินัยได้ซึมซาบเหมือนอย่างชาวมัชฌิมประเทศ เพราะเหตุดังกล่าวมา เมื่อพระเจ้ากนิษกะฟื้นพระพุทธศาสนา แม้พยายามตามแบบอย่างครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งในการสร้างพุทธเจดีย์

---

(๑) *จีนเรียกว่า ยิวชี Yueh-chi*

(๒) *เดี๋ยวนี้เรียกว่า เมืองเปษวาร์*

การสังคายนาพระธรรมวินัยและให้เที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนายังนานาประเทศก็ดี ลักษณะการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาครั้งพระเจ้ากนิษกะจึงผิดกับครั้งพระเจ้าอโศก จะพรรณนาแต่ที่เป็นสำคัญ

เรื่องสร้างพุทธเจดีย์ ปรากฏว่าเจดียสถานที่เกิดขึ้นในคันธารราฐเมื่อครั้งพระเจ้ากนิษกะ มีทั้งพระธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ และอุเทสิกะเจดีย์ พระธาตุเจดีย์นั้นพระเจ้ากนิษกะให้เสาะหาพระบรมธาตุที่ในมัชฌิมประเทศเชิญไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ปรากฏอยู่หลายแห่ง ส่วนบริโภคเจดีย์นั้น เพราะในคันธารราฐไม่มีสถานที่ ซึ่งพระพุทธองค์ได้ประทานอนุญาตไว้ให้เป็นพระบริโภคเจดีย์ เหมือนเช่นที่มีในมัชฌิมประเทศ จึงสมมติที่ตำบลต่าง ๆ ซึ่งอ้างเข้าเรื่องพุทธประวัติ เช่นว่า เมื่อพระพุทธองค์ยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญบารมีอย่างนั้น ๆ ณ ที่ตำบลนั้น ๆ แล้วสร้างพระพุทธเจดีย์ขึ้นเป็นบริโภคเจดีย์ (๑) คติอันนี้ภายหลังมาเลยสมมติต่อไปจนอ้างว่าพระอดีตพุทธเจ้า คือ พระกกุสัณฑ พระโกนาคมน์ และพระกัสสปทั้ง ๓ องค์ ได้ทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่ในคันธารราฐ แล้วสร้างบริโภคเจดีย์เนื่องในเรื่องประวัติของพระอดีตพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้นด้วย (๒) เลยเป็นบัจจัยไปถึงคติของพวกถือลัทธิมหายาน ซึ่งจะกล่าวในที่อื่นต่อไปข้างหน้า ส่วนอุเทสิกะเจดีย์นั้น เพราะพวกโยนกได้คิดทำพระพุทธรูปขึ้นในคันธารราฐตั้งแต่ครั้งพระเจ้ามิลินท์ พระเจ้ากนิษกะก็เป็นเชื้อชาวต่างประเทศ จึงเลื่อมใสในการสร้างพระพุทธรูป ให้หาช่างชาวโยนกที่มีฝีมือดีมาคิดทำพระพุทธรูปให้งามสง่ายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงเกิดความคิดแก้ไขแบบพุทธเจดีย์ให้มีพระพุทธรูปเป็นประธานแต่นั้นมา เป็นต้นว่าแต่ก่อนมาเคยจำหลักเรื่องพุทธประวัติเป็นลายประดับพระสถูป แก้ทำเป็นซุ้มจรนำ ๔ ทิศ ติดกับ

---

(๑) *เรื่องบริโภคเจดีย์ในคันธารราฐ กล่าวตามอธิบายในหนังสือพรรณนาระยะทางของหลวงจีนฟาเหียนและหลวงจีนฮ่วนเจียงที่ไปถึงคันธารราฐเมื่อราว พ.ศ. ๙๔๔ และ พ.ศ. ๑๑๗๓*

(๒) *คติที่ถือกันว่าคันธารราฐเป็นที่พระอดีตพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ได้ทรงประดิษฐานพระศาสนาปรากฏอยู่ในหนังสือพรรณนาระยะทางของหลวงจีนฮ่วนเจียง ซึ่งไปถึงคันธารราฐเมื่อ พ.ศ. ๑๑๗๓ แต่อาจจะถือกันขึ้นต่อเมื่อภายหลังรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะก็เป็นได้*

องค์ (ระฆัง) พระสถูป แล้วทำพระพุทธรูปให้เป็นขนาดใหญ่ กิริยาต่างกัน ตามเค้าพระพุทธรูปในลายเรื่องพุทธประวัติในซุ้มจรนำนั้น ใครเห็นก็รู้ได้ว่าเป็นพระพุทธรูปเมื่อตอนไหนในเรื่องพุทธประวัติ อันนี้น่าจะเป็นต้นเค้าที่สร้างแต่เฉพาะพระพุทธรูปตั้งเป็นประธานในเจดียสถานต่าง ๆ (อย่างวัดที่สร้างกันภายหลัง) รูปพระโพธิสัตว์ก็สร้าง (*รูปที่ ๖*) แต่ในสมัยนั้นสร้างแต่รูปพระสักยโพธิสัตว์เมื่อก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ความที่กล่าวมามีหลักฐานด้วยพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ของโบราณที่ค้นพบในคันธารราฐ โดยเฉพาะที่ทำงามอย่างยิ่งเป็นฝีมือช่างโยนกสร้างในสมัยพระเจ้ากนิษกะเป็นพื้น ใช่แต่เท่านั้น พระพุทธรูปโบราณที่พบทางกลางทวีปเอเซียก็ดี ที่พบในมัชฌิมประเทศ เช่นที่เมืองพาราณสี เมืองมถุรา (*รูปที่ ๗*) และทางฝ่ายใต้จนเมืองอมราวดี (*รูปที่ ๘*) ก็ดี ที่เป็นชั้นเก่าล้วนเอาแบบอย่างพระพุทธรูปคันธารราฐไปทำทั้งนั้น จึงยุติได้ว่าการสร้างพระพุทธรูปแพร่หลายต่อไปถึงนานาประเทศแต่ครั้งพระเจ้ากนิษกะบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นต้นมา*

เรื่องทำสังคายนาพระธรรมวินัยนั้น ปรากฏในเรื่องพงศาวดารแต่ว่าพระเจ้ากนิษกะทรงอาราธนาพระสงฆ์ที่เป็นชาวมัชฌิมประเทศและเป็นชาวประจันตประเทศให้ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยที่เมืองบุรุษบุรีราชธานี (๑) และแปลงพระไตรปิฎกจากภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤต และว่าครั้งนั้นพระมหาเถรทางฝ่ายเหนือแต่งอรรถกถาขึ้นใหม่หลายคัมภีร์ แต่นั้นพระสงฆ์ในอินเดียก็แยกกันเป็น ๒ นิกาย พวกนิกายฝ่ายเหนือถือพระธรรมวินัยตามพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤต พวกนิกายฝ่ายใต้คงถือพระธรรมวินัยตามพระไตรปิฎกภาษามคธของเดิม เป็นมูลเหตุที่การถือพระพุทธศาสนาจะเกิดต่างกันเป็นคติมหายานและคติหินยานในภายหลัง ดังจะแสดงในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า

---

* พระพุทธรูปแบบมถุราในชั้นเดิมไม่ได้รับอิทธิพลของศิลปคันธารราฐเลย แต่เป็นแบบอินเดียแท้ สันนิษฐานว่าช่างอินเดียคงจะได้ทราบข่าวว่าช่างคันธารราฐคิดทำพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์ขึ้น จึงคิดทำขนบ้าง ส่วนพระพุทธรูปแบบอมราวดีนั้น แก้ไขแบบจีวรเป็นอีกอย่างหนึ่งและเปลี่ยนเส้นพระเกศาเป็นขมวด

(๑) *อีกนัยหนึ่งว่าประชุมกัน ณ เมืองชลันธร ในอาณาเขตกัสมีระซึ่งเป็นประเทศราช*

เมื่อพิเคราะห์ดูถึงเหตุที่พระเจ้ากนิษกะให้ทำสังคายนาพระธรรมวินัยและให้แปลงพระไตรปิฎกจากภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤตครั้งนั้นเห็นว่าน่าจะมีความจำเป็นทั้ง ๒ อย่าง ด้วยพระธรรมวินัยอันเป็นหลักพระพุทธศาสนาได้ร้อยกรองไว้เป็นภาษามคธตั้งแต่พระอรหันต์พุทธสาวกทำปฐมสังคายนา ต่อมาเมื่อทุติยสังคายนาที่เมืองเวสาลีและทำตติยสังคายนาที่เมืองปาฏลีบุตรครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชก็ทำในภาษามคธ ถึงชั้นนี้จัดพระธรรมวินัยเป็น ๓ หมวดคือ พระวินัย พระสูตร และพระปรมัตถ์ เรียกรวมกันว่าพระไตรปิฎก และเริ่มเขียนเป็นตัวอักษรภาษามคธมีขึ้นในมคธราฐก่อนที่อื่นแต่ยังไม่แพร่หลาย พระสงฆ์ในประจันตประเทศยังนิยมในการท่องจำพระไตรปิฎกอยู่เป็นพื้น ถึงกระนั้นที่มีพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษรเกิดขึ้นก็คงเป็นบัจจัยให้พระสงฆ์ในมคธราฐถือพระธรรมวินัยมั่นคงกว่าพวกพระสงฆ์ในคันธารราฐ อันเป็นเชื้อสายสืบมาแต่พวกพระสงฆ์มหาสังฆิกะ ซึ่งหลบหลีกไปจากมัชฌิมประเทศเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกแต่พระเจ้ากนิษกะตั้งราชธานีอยู่ในคันธารราฐ ได้คุ้นกับพระสงฆ์ชาวประจันต-ประเทศยิ่งกว่าพระสงฆ์ในมัชฌิมประเทศ เมื่อเห็นพระสงฆ์ในคันธารราฐกับในมคธราฐยังถือพระธรรมวินัยไม่เหมือนกัน จึงตรัสสั่งให้ประชุมทำสังคายนา ก็ลักษณะการทำสังคายนานั้นพระสงฆ์ที่ประชุมกันต้องวินิจฉัยข้อที่เข้าใจผิดกันและญัตติว่าอย่างไรเป็นถูกหมดทุกข้อก่อน แล้วจึงจะได้ท่องจำสวดซ้อมพร้อมกันเป็นที่สุด ก็แต่การประชุมครั้งนั้น พระสงฆ์ที่ไปประชุมมีความเห็นแตกต่างกันเป็นข้อสำคัญในเรื่องพระวินัย (เป็นเค้าเดียวกับเมื่อครั้งทำทุติยสังคายนา) ด้วยพระสงฆ์ชาวมคธราฐถือคติเถรวาทไม่ยอมแก้ไขพระวินัยให้ผิดจากที่ได้ทำสังคายนาไว้เมื่อครั้งพระเจ้าอโศก ฝ่ายพระสงฆ์ชาวคันธารราฐถือคติอาจริยวาท อ้างว่าพระวินัยเป็นแต่ข้อบังคับสำหรับตัว พระ-ภิกษุสงฆ์ควรแก้ไขได้ ทั้ง ๒ ฝ่ายไม่ยอมกัน น่าสันนิษฐานว่าพระสงฆ์ชาวมคธราฐคงถอนตัวออกหากจากการประชุม เหลืออยู่แต่พวกพระสงฆ์ชาวคันธารราฐที่ทำสังคายนา เพราะเหตุนั้นพวกถือพระพุทธศาสนาตามชาวมคธราฐ (เช่นพวกลังกาและไทยเรา) จึงไม่นับการสังคายนาครั้งพระเจ้ากนิษกะเข้าลำดับในตำนาน แต่พวกที่ถือพระพุทธศาสนาตามชาวคันธารราฐ (เช่นจีนและญี่ปุ่น) นับว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๔

การแปลงพระไตรปิฎกจากภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤตนั้น เมื่อคิดดูก็เห็นว่าน่าจะเนื่องจากเหตุที่พระสงฆ์ ๒ ฝ่ายแตกต่างกันนั่นเอง เพราะพระไตรปิฎกเดิมเป็นภาษามคธ การทำสังคายนาครั้งพระเจ้ากนิษกะ พระสงฆ์ชาวคันธารราฐทำแต่โดยลำพังพวกของตน มีข้อความผิดกับพระไตรปิฎกของเดิม ถ้าใช้ภาษามคธก็จะเกิดมีพระไตรปิฎกอย่างเดิมกับพระไตรปิฎกอย่างใหม่ขึ้นแข่งกันเป็น ๒ ความ พระเจ้ากนิษกะน่าจะทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าเช่นนั้นจะเป็นเหตุให้เสื่อมพระพุทธศาสนา จึงให้แปลงพระไตรปิฎกที่สังคายนาใหม่เป็นภาษาสันสกฤตให้ต่างกับของเดิมโดยภาษาเสียด้วยทีเดียว เพราะภาษาสันสกฤตกับภาษามคธก็เป็นของชาวอินเดียด้วยกัน ไม่ผิดกันห่างไกลเท่าใดนัก ชาวคันธารราฐอยู่ใกล้เมืองตักศิลาและเมืองชลันธรอันเป็นมหาวิทยาลัยที่สอนภาษาสันสกฤต อาจจะคุ้นภาษาสันสกฤตยิ่งกว่าภาษามคธด้วย จะเป็นด้วยอย่างใดก็ตาม ตั้งแต่ทำสังคายนาครั้งนั้นมา การถือพระพุทธศาสนาในประจันตประเทศ ทางฝ่ายเหนือก็ถือตามพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤต (อันมีวาทะซึ่งพระสงฆ์ชาวคันธารราฐได้แก้ไขเพิ่มเติม) เป็นหลักพระศาสนา แต่ชาวมัชฌิมประเทศคงถือพระไตรปิฎกภาษามคธของเดิม (ตามสังคายนาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช) เป็นหลักพระศาสนา จึงต่างกันเป็นพวกถือคติฝ่ายเหนือ และพวกถือคติฝ่ายใต้ แล้วกลายเป็นคติมหายานและหินยานสืบมา

เรื่องที่ให้ไปสอนพระพุทธศาสนายังนานาประเทศนั้น เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกได้ให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนาตามประจันตประเทศในแผ่นดินอินเดียโดยรอบมัชฌิมประเทศ ทางด้านเหนือเป็นที่สุดเพียงเชิงเขาหิมาลัยและคันธารราฐ ประเทศที่อยู่นอกแผ่นดินอินเดียปรากฏว่ารับพระพุทธศาสนาไปเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ในลังกาทวีปกับสุวรรณภูมิอันอยู่ฝ่ายใต้ทั้ง ๒ ประเทศ พระเจ้ากนิษกะตั้งราชธานีอยู่ในคันธารราฐข้างฝ่ายเหนือ จึงให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนาตามประเทศอันอยู่นอกเขาหิมาลัยต่อไปทางฝ่ายเหนือ เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปทางกลางทวีปเอเชียไปโดยลำดับจนถึงประเทศจีน พวกที่ไปเที่ยวสอนพระพุทธศาสนาในครั้งนั้น ถือคติพระสงฆ์คันธารราฐและพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤต การถือพระพุทธศาสนาในประเทศเหล่านั้น จึงนิยมตามคติของชาวอินเดียฝ่ายเหนือ

ตอนที่ ๕
ว่าด้วยพุทธเจดีย์สมัยคุปตะ

เริ่มต้นตอนนี้จะกล่าววินิจฉัยด้วยเรื่องพระมหากษัตริย์ที่เป็นราชาธิราชตามคติของชาวอินเดียเสียก่อน คำที่เรียกพระเจ้าแผ่นดินว่าพระเจ้าจักรพรรดิก็ดี หรือเรียกว่าพระเจ้าราชาธิราชก็ดี แม้ในหนังสือเก่าอ้างรายการวิตถารไปต่าง ๆ ที่จริงเหมือนกันในข้อสำคัญคือหมายความว่าเป็นพระราชาของราชาทั้งหลายอื่น เพราะโดยปกติทุกประเทศย่อมมีราชาเป็นผู้ปกครอง เมื่อใดมีราชาประเทศหนึ่งทรงอานุภาพมาก สามารถปราบปรามราชาประเทศอื่น ๆให้อ่อนน้อมยอมอยู่ในบังคับบัญชาได้ ราชาองค์ซึ่งทรงอานุภาพถึงเพียงนั้นก็มีเกียรติยศเป็นพระเจ้าราชาธิราช หรือพระเจ้าจักรพรรดิ ที่เป็นพระเจ้าราชาธิราชหรือเป็นพระเจ้าจักรพรรดิจึงเป็นได้เฉพาะแต่พระองค์พระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงอานุภาพมาก เมื่อสิ้นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อน ราชอาณาเขตก็กลับแยกกันไปเป็นนานาประเทศ เป็นอันสิ้นศักดิ์ราชาธิราชลงเพียงนั้น พึงเห็นตัวอย่างได้ในเรื่องพงศาวดารอินเดียที่ได้แสดงมา พระเจ้าจันทรคุปต์ต้นราชวงศ์โมริยะมีอานุภาพมาก ได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช พระเจ้าพินทุสารและพระเจ้าอโศกซึ่งรับรัชทายาทต่อมาเผอิญมีอานุภาพมากในส่วนพระองค์ก็ได้เป็นพระเจ้าราชาธิราชสืบมาอีก ๒ รัชกาล แต่เมื่อสิ้นพระเจ้าอโศกแล้ว ผู้รับรัชทายาทหย่อนอานุภาพลง ราชอาณาเขตก็แตกกระจายไป เมื่อพระเจ้ามิลินท์เป็นใหญ่ ได้ครอบครองแต่เฉพาะประเทศคันธารราฐก็มิได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช ครั้นมาถึงพระเจ้ากนิษกะมีอานุภาพมากกลับรวบรวมราชอาณาเขตเป็นพระเจ้าราชาธิราชได้อีก แต่เมื่อสิ้นพระเจ้ากนิษกะแล้วอาณาเขตก็กลับแตกกันไปอีก ด้วยกษัตริย์กุษาณะราชวงศ์ต่อมาอานุภาพน้อย ได้ครองแต่ประเทศคันธารราฐต่อมาเพียงสัก ๕๘ ปี ก็เสียบ้านเมืองแก่พวกสัสสันซึ่งอยู่ต่อแดน

อินเดียทางด้านตะวันตก* แต่นั้น คันธารราฐก็ตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศอื่นต่อมา มิได้กลับฟื้นคืนเป็นอิสระได้อีก พุทธเจดีย์ที่พระเจ้ามิลินท์และพระเจ้ากนิษกะสร้างไว้ก็ทรุดโทรม แล้วมาถูกพวกที่ถือศาสนาอิสลามรื้อทำลายเป็นอันดับมา จนจมดินสูญไปเสียโดยมาก พึ่งมากลับปรากฏเมื่อฝรั่งตรวจค้นของโบราณตั้งแต่ราว พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นต้นมา แต่มีหลักฐานทั้งในเรื่องพงศาวดารและแบบอย่างโบราณวัตถุที่พบในชั้นหลังว่าพุทธเจดีย์และคติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในคันธารราฐครั้งพระเจ้ากนิษกะแพร่หลายออกไปถึงประเทศอื่น ๆ ในแผ่นดินอินเดียหลายอย่าง

เป็นต้นว่า แต่ก่อนชาวมัชฌิมประเทศถือว่าไม่ควรทำพระพุทธรูป ก็ละคตินั้นพากันนิยมในการสร้างพระพุทธรูปตามอย่างชาวคันธารราฐ เป็นเหตุให้เกิดมีพระพุทธรูปขึ้นทั่วไปในอินเดีย และตลอดถึงประเทศอื่น ๆ บรรดาที่นับถือพระพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากนิษกะเป็นต้นมา

อีกอย่าง ๑ การรักษาพระธรรมวินัย ซึ่งแต่เดิมมาพระสงฆ์ใช้วิธีท่องบ่นทรงจำพระไตรปิฎกไว้ให้ขึ้นปากเจนใจ ครั้นเมื่อเขียนพระไตรปิฎกลงเป็นตัวอักษร มีทั้งฉบับที่เป็นภาษาสันสกฤตและฉบับที่เป็นภาษาแต่มคธแล้วนั้น กระบวนศึกษาพระธรรมวินัยก็อาศัยอ่านหนังสือพระไตรปิฎกเป็นสำคัญยิ่งขึ้น เป็นเหตุให้เกิดนิยมในการเขียนคัดลอกหนังสือพระไตรปิฎกเอาไปตั้งหอไตรขึ้น ณ ที่ต่าง ๆ เลยเป็นปัจจัยต่อไปถึงการศึกษาพระธรรมวินัย ย่อมอาศัยแหล่งที่มีหนังสือพระไตรปิฎกเป็นสำคัญเหมือนกับเกิดตั้งวิทยาลัยขึ้นแต่ครั้งนั้น(๑)

ส่วนสังฆมณฑลนั้น ตั้งแต่พระไตรปิฎกเกิดต่างกันเป็น ๒ อย่าง พระสงฆ์ก็แยกกันเป็น ๒ พวก พระสงฆ์ฝ่ายเหนือถือคติตามพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤต พวกพระสงฆ์ฝ่ายใต้ถือคติตามพระไตรปิฎกภาษามคธ หรือถ้าว่าอีกนัยหนึ่ง พวกพระสงฆ์ฝ่ายเหนือถือคติตามที่ญัตติใหม่ครั้งพระเจ้ากนิษกะให้ทำสังคายนาในคันธารราฐ พวกพระสงฆ์ฝ่ายใต้คงถือคติตามที่ญัตติไว้เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกให้ทำตติยสังคายนาในมคธราฐ พระ-

---

* คือพวกสัสสาเนียนในประเทศเปอร์เซีย แต่ศิลปคันธารราฐยังคงมีสืบต่อมาทางแถบนั้นจนถูกพวกฮั่นขาวซึ่งมาจากประเทศจีนบุกรุกเข้ามาทำลายลงในพุทธศตวรรษที่ ๑๑

(๑) *ที่หลวงจีนฮ่วนเจียงอุตส่าห์เดินบกแต่เมืองจีนไปจนถึงอินเดีย ก็เพื่อจะไปหาหนังสือพระไตรปิฎก*

สงฆ์ทั้ง ๒ พวกจึงกลายเป็น ๒ นิกาย ต่างไปเที่ยวตั้งสอนพระพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ ตามคติของตน พระสงฆ์นิกายฝ่ายใต้ถือว่าพระพุทธศาสนาจะอยู่ยั่งยืนได้แต่ด้วยรักษาพระธรรมวินัยที่พระพุทธองค์ได้ทรงประดิษฐานไว้ให้มั่นคง ฝ่ายพระสงฆ์นิกายฝ่ายเหนือถือว่าพระพุทธศาสนาจะอยู่ยั่งยืนได้แต่ด้วยมีคนเลื่อมใสมาก พระสงฆ์ ๒ นิกายนั้นจึงสอนพระศาสนาด้วยใช้วิธีต่างกัน พระสงฆ์นิกายฝ่ายใต้คงใช้วิธีเดิม ประพฤติตนเองเคร่งครัดในการรักษาศีลธรรมและระงับดับกิเลสเป็นเยี่ยงอย่างให้ผู้อื่นเห็นคุณและเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ฝ่ายพวกพระสงฆ์นิกายฝ่ายเหนือพยายามเกลี้ยกล่อมให้คนเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญยิ่งกว่าประพฤติตนเองให้เคร่งครัด ผิดกันดังนี้ พวกพระสงฆ์นิกายฝ่ายเหนือเรียกลัทธิของตนว่า “มหายาน” โดยอุปมาว่าเหมือนยานอันโตใหญ่สำหรับรับขนสัตว์ข้ามสังสารวัฏได้มาก เรียกลัทธิของพวกพระสงฆ์ฝ่ายใต้ว่า “หินยาน” หมายความว่าเป็นยานอันย่อม รับขนสัตว์โลกได้แต่ทีละน้อย เมื่อพวกนิกายฝ่ายเหนือตั้งนามขึ้นอย่างนั้น พวกนิกายฝ่ายใต้ก็ตั้งนามของตน เรียกว่า “สาวกยาน” หมายความว่าเป็นยานของพระพุทธสาวก แต่คนทั้งหลายเคยเรียกหินยานติดปากเสียแล้ว ก็คงเรียกว่าหินยานอยู่อย่างเดิม คติของพระสงฆ์ ๒ นิกายก็เลยได้นามปรากฏว่ามหายานและหินยานสืบมาจนทุกวันนี้

ครั้นถึงราว พ.ศ. ๘๖๓ พระเจ้าจันทรคุปต์กษัตริย์ซึ่งครองมคธราฐ(๑) มีอานุภาพมากขึ้น ด้วยพระมารดาเป็นนางกษัตริย์ลิจฉวีเมืองเวสาลี ได้รัพลทั้ง ๒ ประเทศนั้นรวมกันเป็นกำลัง สามารถแผ่ราชอาณาเขตได้กว้างขวางตลอดมัชฌิมประเทศ(๒) เป็นพระเจ้าราชาธิราชขึ้นอีก และมีเชื้อสายซึ่งทรงความสามารถรับรัชทายาทสืบมาอีกหลายพระองค์ ราชวงศ์คุปตะได้เป็นใหญ่อยู่ในมัชฌิมประเทศ (แต่ พ.ศ. ๘๖๓ จนถึง พ.ศ. ๑๐๒๓) ราว ๑๖๐ ปี ในสมัยคุปตะนี้ศิลปวิทยาการต่าง ๆ รุ่งเรืองมาก แม้พวกพราหมณ์เริ่มพยายามแก้ไขศาสนาของตนแข่งพระพุทธศาสนา

---

(๑) *พระนามพ้องกับต้นราชวงศ์โมริยะ*

(๒) *แต่ไม่ได้อาณาเขตไปถึงคันธารราฐ*

ความนับถือพระพุทธศาสนาก็ยังเป็นประธานอยู่ทั่วไปในอินเดีย ข้อนี้พึงเห็นได้ด้วยโบราณวัตถุ เช่น พระพุทธรูปก็ดี ลวดลายและรูปภาพที่จำหลักหรือเขียนไว้ตามถ้ำที่แต่งเป็นวัดก็ดี ที่เป็นฝีมือชาวมัชฌิมประเทศทำอย่างงามวิจิตร เป็นของเกิดขึ้นในสมัยคุปตะเป็นพื้น(๑) *(รูปที่ ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒)* แต่พระพุทธรูปที่พวกโยนกชาวคันธาร-ราฐคิดประดิษฐ์ขึ้นดังกล่าวมาแล้ว เมื่อชาวอินเดียในมัชฌิมประเทศรับคติมาทำพระพุทธรูปบ้าง ไม่เห็นชอบตามแบบของพวกโยนกหมดทุกอย่าง เพราะฝรั่งกับแขกนิยมความงดงามต่างกัน พวกชาวมัชฌิมประเทศจึงมาคิดแก้ไขลักษณะพระพุทธรูปให้ผิดกับแบบของพวกโยนกหลายอย่าง เป็นต้นว่า ดวงพระพักตร์ซึ่งทำเป็นอย่างหน้าเทวรูปฝรั่งนั้น ก็แก้ไขมาให้งามตามลักษณะชาวมัชฌิมประเทศ พระเกศาซึ่งช่างโยนกทำเช่นเส้นผมคนสามัญ ก็คิดแก้ไขทำให้เส้นพระเกศาวงเป็นทักษิณาวัฏตามคัมภีร์มหาปุริสลักขณข้อว่า **อุทฺธคฺคโลโม** และเพิ่มมหาปุริสลักขณตามข้ออื่น ๆ เข้าอีก อีกประการหนึ่งมาถึงสมัยเมื่อสร้างพระพุทธรูปกันแพร่หลายในมัชฌิมประเทศนั้น พวกที่ถือศาสนาพราหมณ์ก็คิดสร้างเทวรูปขึ้นตามเยี่ยงอย่างการสร้างพระพุทธรูปบ้าง *(รูปที่ ๑๓)* ก็ลักษณะรูปภาพในมัชฌิมประเทศนั้น ถ้าเป็นรูปเทวดาหรือกษัตริย์ย่อมทำแต่งอาภรณ์กับตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ช่างจึงคิดทำรูปทรงส่วนตัวให้งดงาม อาศัยเหตุนี้พวกช่างชาวมัชฌิมประเทศคงเห็นว่า แบบพระพุทธรูปที่ทำครองผ้าเป็นกลีบให้เหมือนห่มจริง ๆ เช่นชาวโยนกชอบทำนั้นเสียทรวดทรงพระพุทธรูปไป จึงคิดแก้ไขในข้อนี้ ชั้นแรกทำกลีบจีวรให้เล็กลง *(รูปที่ ๑๔)* แล้วแก้ไขต่อมาทำแต่พอให้เห็นเหมือนอย่างว่าครองผ้าบาง ๆ และมักทำแต่ห่มดอง* ด้วยประสงค์จะเอาความงามไปไว้ที่ทรวดทรงองค์พระพุทธรูป เป็นแบบอย่างเกิดขึ้นในมัชฌิมประเทศอีกอย่างหนึ่ง *(รูปที่ ๑๕)* อนึ่งพระรัศมีซึ่งช่างชาวโยนกทำเป็นประภามณฑล

---

(๑) *พุทธเจดีย์แบบสมัยคุปตะแพร่หลายมาจนประเทศสยามนี้ มักพบที่พระปฐมเจดีย์มากกว่าที่อื่น* คือศิลปแบบทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑–๑๖)

* ในศิลปแบบคุปตะ ช่างอินเดียดูเหมือนจะนิยมทำพระพุทธรูปห่มคลุมมากกว่าห่มดอง ทำจีวรบางแนบติดกับพระองค์ทั้ง ๒ แบบ

ไว้ข้างหลังพระพุทธรูปนั้น พวกช่างชาวมัชฌิมประเทศก็คิดแก้เปลี่ยนทำพระรัศมีเป็นรูปเปลวบนพระเกตุมาลา บางทีจะเกิดขึ้นเมื่อคิดทำพระพุทธรูปตั้งเป็นพระประธาน เพราะจะทำรัศมีอย่างประภามณฑลขัดข้อง จึงได้คิดแก้ไขไปเป็นอย่างอื่น* ส่วนกิริยาท่าทางของพระพุทธรูปนั้น พวกช่างโยนกได้ตั้งแบบไว้แล้ว ๙ ปาง(๑) คือ

๑ ปางสมาธิ ทำเป็นรูปพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ(๒) วางพระหัตถ์ขวาเหนือพระหัตถ์ซ้าย หงายซ้อนกันที่หน้าตัก หมายเรื่องพระพุทธประวัติทรงตรัสรู้พระโพธิญาณ เครื่องประกอบมักทำรูปเทวดาห้อมล้อม

๒. ปางมารวิชัย ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ (เหมือนปางสมาธิ) แต่พระหัตถ์เบื้องขวาวางคว่ำที่พระเพลา ปลายนิ้วพระหัตถ์ชี้ลงแผ่นดิน หมายเรื่องพระพุทธประวัติเมื่อทรงอ้างพระธรณีเป็นพยานแก่พระยามาร เครื่องประกอบมักทำเป็นรูปยักษ์มารหรือนางมาร

๓. ปางปฐมเทศนา ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิก็มี นั่งห้อยพระบาท (เช่นนั่งเก้าอี้) ก็มี เครื่องหมายเป็นสำคัญอยู่ที่พระหัตถ์เบื้องขวาทำนิ้วพระหัตถ์กรีดเป็นวงกลม เป็นเครื่องหมายว่าพระธรรมจักร ส่วนพระหัตถ์เบื้องซ้ายนั้นทำประคองพระหัตถ์เบื้องขวาบ้าง วางบนพระเพลาบ้าง ถือชายจีวรบ้าง ไม่ยุติ เครื่องประกอบมักทำรูปวงล้อ (ธรรมจักรกับรูปกวางในมฤคทายวันไว้ตรงพุทธบัลลังก์ และบางทีมีรูปพระเบญจวัคคีย์กับรูปเทวดาด้วย พระพุทธรูปปางทรงเทศนาที่อื่นก็ทำพระหัตถ์เช่นว่ามาเหมือนกัน เปลี่ยนแต่เครื่องประกอบไปตามเรื่อง (พระพุทธรูปบ่างนี้ที่ไทยเราเอามาสมมติเรียกว่า พระคันธารราฐสำหรับขอฝน)

---

* เข้าใจว่าพระรัศมีเป็นเปลวนั้นเริ่มเกิดขึ้นในศิลปอินเดียแบบนาคปัฏฏิณัมหรือเนคปตัม ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ (พุทธศตวรรษที่ ๑๕–๒๒) และในศิลปลังกาแบบโปลนนารุวะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔–๑๘)

(๑) *ว่าตามที่สังเกตพระพุทธรูปฝีมือช่างโยนกซึ่งยังมีปรากฏอยู่*

(๒) *พระพุทธรูปฝีมือช่างชาวคันธารราฐทำแต่ขัดสมาธิเพชร ข้างชาวมัชฌิมประเทศมาคิดทำอย่างนั่งขัดสมาธิราบอีกอย่างหนึ่ง* ช่างอินเดียชอบทำขัดสมาธิเพชร ขัดสมาธิราบมาแพร่หลายในศิลปลังกา

๔. ปางอุ้มบาตร ทำนั่งขัดสมาธิอย่างปางสมาธิ แต่พระหัตถ์ทั้งสองประคองถือบาตร

๕. ปางประทานอภัย (น่าจะเรียกว่าปางโปรดสัตว์) ยกพระหัตถ์เบื้องขวาตั้งหันฝ่าพระหัตถ์ไปข้างหน้า (อย่างที่เรามักเรียกว่า พระห้ามญาติ) ส่วนพระองค์ทำเป็นพระยืนก็มี เดินก็มี นั่งขัดสมาธิก็มี

๖. ปางประทานพร ทำห้อยพระหัตถ์เบื้องขวา หันฝ่าพระหัตถ์ไปข้างหน้าเป็นเครื่องหมาย แต่ส่วนพระองค์พระพุทธรูปนั้นทำนั่งขัดสมาธิก็มี ยืนก็มี เดินก็มี ไม่ยุติ

๗. ปางมหาปาฏิหาริย์ (คือยมกปาฏิหาริย์) ทำดอกบัวรองพระพุทธรูปเป็นเครื่องหมาย(๑) ส่วนพระพุทธรูปนั้น ทำนั่งก็มี ยืนก็มี พระหัตถ์มักทำเช่นเดียวกับปางปฐมเทศนา

๘. ปางลีลา ทำเป็นพระพุทธรูปอาการกำลังก้าวพระบาททรงพระดำเนิน

๙. ปางปรินิพพาน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปบรรทมตะแคงเบื้องขวา (อย่างที่เรามักเรียกกันว่า พระนอน หรือพระไสยา)

ช่างชาวอินเดียข้างฝ่ายใต้มาคิดทำพระพุทธรูปขึ้นอีกปาง ๑ คือ ปางนาคปรก เดิมทำพระยานาคเป็นมนุษย์ มีรูปงู ๗ หัวเป็นพังพานขึ้นจากไหล่ไปปรกศีรษะ กิริยาพระยานาคนั้นนมัสการพระพุทธเจ้า ชั้นหลังมาทำพระยานาคเป็นรูปงูขดตัวเป็นฐานตั้งพระพุทธรูปสมาธิบนนั้น ส่วนตอนหัวพระยานาคชะเง้อขึ้นทางข้างหลังพระไปแผ่พังพอนปรกอยู่ข้างบนพระพุทธรูป รูปอย่างนี้ดูเหมือนพวกชาวกลิงคราฐข้างฝ่ายใต้จะคิดแก้ไขทำขึ้น หาแพร่หลายในมัชฌิมประเทศไม่*

มีพระพุทธรูปปางอีกชนิดหนึ่ง ทำปลีกก็มี ทำเป็นชุดก็มี กล่าวกันว่าเดิมเกิดขึ้นที่พระบริโภคเจดีย์ คือที่สังเวชนียสถานที่พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาตไว้๔แห่ง

---

(๑) *แต่มาถึงชั้นช่างชาวมคธราฐชอบทำดอกบัวรองพระพุทธรูปปางอื่น ๆ ต่อไปอีก จึงเลยเกิดเป็นแบบมีบัวหงายบัวคว่ำรองพระพุทธรูปแทบทุกอย่าง*

* พระพุทธรูปแบบนี้คงเกิดขึ้นในศิลปแบบอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๗–๘) ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดียก่อน แต่ของเขาหาเป็นปางสมาธิไม่ (รูปที่ ๑๖)

กับที่ซึ่งนิยมกันว่าพระพุทธองค์ได้ทรงทำปาฏิหาริย์อีก ๔ แห่ง เพราะเจดียสถานทั้ง ๘ แห่งนี้มีสัปปุรุษพากันไปบูชา (ทำนองเดียวกับชาวเราขึ้นไปบูชาพระพุทธบาทตามฤดูกาล) ปีละมาก ๆ พวกสัปปุรุษปรารถนาจะใคร่ได้สิ่งอันใดอันหนึ่งเอามาเป็นสำคัญหรือเป็นคะแนน เก็บรักษาไว้เป็นที่ระลึกว่าตนได้ศรัทธาอุตสาหะไปถึงที่นั้น ๆ เมื่อมีประเพณีสร้างพระพุทธรูปเกิดขึ้น พวกที่อยู่ในท้องถิ่นแห่งพระบริโภคเจดีย์ก็คิดทำพระพุทธรูปปาง ซึ่งเนื่องด้วยพระบริโภคเจดีย์นั้น ๆ แกะพิมพ์ขึ้นไว้ตั้งร้อยตั้งพันสำหรับจำหน่ายแก่สัปปุรุษให้ซื้อหาได้ทั่วหน้าโดยราคาถูก จึงเกิดมีพระพิมพ์ขึ้นด้วยประการฉะนี้ พระพิมพ์ที่ทำจำหน่าย ณ บริโภคเจดีย์ทั้ง ๘ แห่งนั้นเป็นพระพุทธรูป ๘ ปาง ต่างกันคือ

๑. ปางประสูติ ทำเป็นรูปพระราชกุมารโพธิสัตว์ยืน มีรูปพระพุทธมารดาและรูปเทวดาเป็นเครื่องประกอบ

๒. ปางตรัสรู้ ทำพระมารวิชัยดังกล่าวมาแล้ว

๓. ปางปฐมเทศนา ทำดังกล่าวมาแล้ว

๔. ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ มักทำเป็นพระลีลา แต่ทำเป็นพระยืนก็มี มีรูปพระพรหมกับพระอินทร์อยู่สองข้าง เป็นเครื่องประกอบ

๕. ปางมหาปาฏิหาริย์ ทำเป็นพระพุทธรูปมีดอกบัวรองหลายพระองค์ด้วยกัน มักมีรูปเทวดาและรูปมนุษย์เดียรถีย์เป็นเครื่องประกอบ

๖. ปางทรงทรมานช้างนาฬาคีรี ทำเป็นพระพุทธรูปลีลา มีรูปพระอานนท์และรูปช้าง บางทีมีแต่รูปช้างเป็นเครื่องประกอบ

๗. ปางทรงทรมานพระยาวานร ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งอุ้มบาตร มีรูปวานรเป็นเครื่องประกอบ

๘. ปางมหาปรินิพพาน ทำพระพุทธรูปบรรทมอย่างกล่าวมาแล้ว มักมีรูปพระสถูปรูปพระสาวกและรูปเทวดาเป็นเครื่องประกอบ

พระพุทธรูป ๘ ปางนี้เลยถือกันเป็นพระชุด ชอบสร้างรวมในศิลาแท่งเดียวกัน ให้ปรากฏทั้ง ๘ ปาง สันนิษฐานว่าจะเกิดแต่สัปปุรุษผู้ที่ได้พยายามไปบูชาพระบริโภคเจดีย์ครบทั้ง ๘ ปาง แล้วสร้างขึ้นฉลองความศรัทธาอุตสาหะ จึงเกิดประเพณีสร้างพระ ๘ ปางขึ้นในมัชฌิมประเทศ (*รูปที่ ๑๗*)

การสร้างพระพิมพ์เมื่อแพร่หลายไปถึงประเทศอื่น ชาวประเทศนั้น ๆ เห็นเป็นของสร้างง่ายก็ชอบทำตาม โดยประสงค์แจกจ่ายให้คนทั้งหลายได้พระพุทธรูปไปบูชาง่ายขึ้น แต่การสร้างพระพิมพ์ เมื่อมิได้อาศัยพระบริโภคเจดีย์เป็นมูลเหตุ ดังเช่นที่ในมัชฌิมประเทศ ประโยชน์ที่มุ่งหมายก็กลายเป็นเพื่อจะสืบอายุพระศาสนาให้ถาวรเป็นสำคัญ*

อนึ่ง เมื่อเกิดมีพระพุทธรูปและเทวรูปเป็นเจดียวัตถุขึ้นแล้ว พวกเดียรถีย์ที่ถือศาสนาไชนะก็คิดทำรูปศาสดาจารย์ของตนขึ้นเป็นเจดียวัตถุบ้าง ทำคล้ายกับพระพุทธรูป ผิดกันแต่ไม่มีผ้าครอง ด้วยตามคติของพวกเดียรถีย์ถือการเปลือยกายเป็นศีลวัตรอย่างหนึ่ง จึงทำรูปศาสดาจารย์เป็นรูปนั่งสมาธิเป็นพื้น (*รูปที่ ๑๘*)

อีกอย่างหนึ่ง น่าสันนิษฐานว่าการที่สร้างมณฑปและพระปรางค์ประกอบกับพุทธเจดีย์ก็เห็นจะเกิดขึ้นในสมัยคุปตะ (พ.ศ. ๘๖๓-๑๐๒๓) นี้ เดิมทำแต่พระสถูปเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุ ครั้นมีพระพุทธรูปขึ้น ชั้นแรกทำพระพุทธรูปเป็นเครื่องประกอบกับพระสถูป ครั้นชอบทำพระพุทธรูปตั้งปลีกเฉพาะพระองค์ จำต้องมีที่ประดิษฐานต่างหาก เดิมก็เห็นจะทำวิหารเป็นที่ไว้พระพุทธรูป (เหมือนอย่างเช่นเราชอบทำกันในประเทศสยามนี้) แล้วเกิดความประสงค์จะทำวิหารที่ไว้พระพุทธรูปกับพระสถูปรวมกัน จึงคิดทำเป็นมณฑป ตอนล่างเป็นห้องไว้พระพุทธรูป ตอนหลังคาทำยอดเป็นรูปพระสถูป ส่วนพระปรางค์นั้น ความคิดก็คือจะสร้างปราสาท (คือเรือน

---

* โดยเฉพาะในประเทศไทย ถือตามคติลังกาว่าพระพุทธศาสนาจะยั่งยืนอยู่ได้เพียง ๕๐๐๐ ปี จึงชอบสร้างพระพิมพ์ สลักคาถา เย ธมฺมา ฯ ไว้เบื้องหลัง แล้วบรรจุไว้ภายในสถูปเพื่อหวังว่าเมื่อพระพุทธศาสนาเสื่อมสูญแล้ว ผู้ที่ขุดค้นพบจะหันมานับถือพุทธศาสนาใหม่

หลายชั้น) อย่างราชมณเฑียรของพระราชามหากษัตริย์เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป โดยพระพุทธองค์เป็นพระธรรมราชา แต่ข้างพวกที่ถือศาสนาพราหมณ์เขาก็ชอบทำเทวสถานที่ประดิษฐานเทวรูปเป็นปรางค์ เพราะฉะนั้น ในเรื่องสร้างพระปรางค์พวกไหนจะเอาอย่างพวกไหนว่าไม่ได้แน่ แต่คงเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยคุปตะหรือก่อนนั้น(๑)*

---

(๑) *ปรางค์ศิลาขนาดย่อมแบบสมัยคุปตะพบที่พระปฐมเจดีย์ (แต่เป็นชั้น ๆ ไม่บริบูรณ์ เดี๋ยวนี้อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร)*

* ปัจจุบันเชื่อกันว่าทั้งมณฑปและปรางค์คงเกิดขึ้นในประเทศอินเดีย ในสมัยหลังคุปตะ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒–๑๔) และเกิดขึ้นในศาสนาพราหมณ์ก่อน มณฑปคงเกิดจากการใช้หินมุงซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ เป็นหลังคา และปรางค์เกิดจากการใช้อิฐ อาคารทั้ง ๒ ชนิดนี้เดิมในอินเดียใช้สำหรับเป็นที่ประดิษฐานเทวรูป

ตอนที่ ๖
ว่าด้วยพุทธเจดีย์ของพวกมหายาน

ในสมัยเมื่อการถือพระพุทธศาสนาในอินเดียเกิดแยกกันเป็นนิกายฝ่ายเหนือและนิกายฝ่ายใต้นั้น พระสงฆ์ทั้ง ๒ นิกายก็ถือพระธรรมวินัยตามพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่นิกายฝ่ายใต้ถือพระวินัยเป็นสำคัญ ส่วนพวกนิกายฝ่ายเหนือถือพระปรมัตถ์เป็นสำคัญ ด้วยคติของพระสงฆ์นิกายฝ่ายใต้มุ่งหมายจะรักษาพระธรรมวินัย ตามซึ่งพระอริยสาวกได้ทำปฐมสังคายนาไว้ให้มั่นคง ประสงค์จะให้พระพุทธศาสนาคงอยู่อย่างเช่นพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมิให้ผันแปรไปเป็นอย่างอื่น ส่วนคติของพวกนิกายฝ่ายเหนือมุ่งหมายจะเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มหาชนเลื่อมใสแพร่หลายเป็นสำคัญ ผิดกันดังนี้ พวกสงฆ์นิกายฝ่ายเหนือคิดเห็นว่า วิธีสอนพระพุทธศาสนามาแต่ก่อน ซึ่งพระสงฆ์ประพฤติระงับดับกิเลสตนเองให้เป็นเยี่ยงอย่าง แล้วชักจูงคนทั้งหลายให้ประพฤติตามนั้นเป็นทางแคบ เพราะว่าคนที่กิเลสกล้าปัญญาต่ำคิดไม่เห็นประโยชน์ ก็มิใคร่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงคิดวิธีใหม่เปลี่ยนเป็นมุ่งหมายเกลี้ยกล่อมชักจูงคนให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเสียก่อน แล้วจึงสั่งสอนให้ระงับดับกิเลสต่อภายหลัง เรียกว่าวิธี "มหายาน" หมายความว่าเป็นยานพาหนะอันกว้างใหญ่ ที่จะรับขนสัตว์ข้ามสังสารวัฏ แล้วเลยเรียกลัทธิเดิมว่า "หินยาน" หมายความว่าเป็นยานพาหนะอันคับแคบ แต่พวกนิกายฝ่ายใต้เรียกนามนิกายของตนเองว่า "สถวีระ" หมายความว่าเป็นนิกายเก่าแก่ และเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "สาวกยาน" หมายความว่าเป็นยานพาหนะของพระพุทธสาวก แต่คนทั้งหลายในชั้นหลังมักเรียกตามคำที่พวกมหายานขนานไว้ว่า "หินยาน" โดยมาก เมื่อลัทธิของมหายานเกิดขึ้นด้วยความมุ่งหมายดังกล่าวมา ต่อมาพระสงฆ์ฝ่ายมหายานก็แก้ไขคติในพระพุทธศาสนาผันแปรไปเป็นอันดับ เป็นต้นว่า พระนิพพานตามคติเดิมถือว่า บุคคลจะพึงถึงได้แต่ด้วยเป็นพระพุทธเจ้า หรือเป็นพระปัจเจกโพธิ หรือ

เป็นพระอรหันตขีณาสพ พวกมหายานถือว่าไม่ควรมุ่งหมายที่จะเป็นพระปัจเจกโพธิหรือเป็นพระอรหันตขีณาสพ เพราะจะไปพระนิพพานแต่ตัวไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ควรมุ่งหมายแต่พุทธภูมิอย่างเดียว จะได้พาผู้อื่นข้ามสังสารวัฏเสียก่อน แล้วตนเองจึงเข้าพระนิพพานต่อภายหลัง(๑) เมื่อความนิยมมีเช่นนั้นเป็นเค้า ก็สั่งสอนคนทั้งหลายให้มุ่งหมายเป็นพระโพธิสัตว์ แทนที่เคยมุ่งหมายให้บรรลุมรรคผลมาแต่ก่อน เมื่อใครได้บำเพ็ญคุณวิเศษ เช่นเคยนับถือว่าเป็นพระอริยบุคคลก็ถือว่าเป็นพระโพธิสัตว์ จึงเกิดนับถือพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญขึ้นในลัทธิมหายาน เมื่อตั้งคตินับถือพระโพธิสัตว์อันเป็นอนาคตพุทธดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาอีกชั้นหนึ่งก็แก้คติเดิมซึ่งถือว่าพระพุทธเจ้ามีทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคตมาแสดงว่าพระพุทธเจ้าย่อมมีทั่วไปในอนันตจักรวาล และสมมติภูมิพระพุทธเจ้าว่าต่างกัน คือมี "พระสยัมภูพุทธเจ้า" หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "พระอาทิพุทธเจ้า" พระองค์หนึ่ง เกิดพร้อมกับโลกและประจำโลกอยู่เป็นนิรันดร แล้วว่ามี "พระธยานิพุทธเจ้า" อีก ๕ พระองค์ อันเกิดด้วยอำนาจฌานสมาบัติทั้ง ๕ ของพระอาทิพุทธเจ้า อยู่เป็นประธานในสวรรค์ชั้นฟ้า เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดในมนุษยโลกเป็น "พระมนุษยพุทธเจ้า" ซึ่งสั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งปวง พระพุทธเจ้าที่กล่าวตามคติเดิม เช่นพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ มีพระตัณหังกรเป็นต้น ตลอดจนพระศักยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้า ตามคติมหายานนับว่าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าทั้งนั้น และพระมนุษยพุทธเจ้านั้นสมมติต่อไปโดยทางประมัติว่ามีพระกายเป็น ๓ อย่าง เรียกว่า "ธรรมกาย" คือ ตัวพระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้อย่าง ๑ "สัมโภคกาย" คือกายอันอยู่ในอำนาจความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เหมือนมนุษย์ทั้งปวงอย่าง ๑ "นิรมาณกาย" คือกายที่บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส ตั้งแต่เมื่อได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่าง ๑ วัดจีนและวัดญวนที่ถือลัทธิมหายานมักทำพระพุทธรูปเป็นพระประธาน ๓ องค์ ที่จริงทำรูปพระศักยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้าพระองค์เดียว แต่ทำ ๓ กายตามคติที่กล่าวมาจึงเป็น ๓ องค์

---

(๑) *ในเรื่องนี้อ้างเยี่ยงอย่างครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส ไม่รับพยากรณ์ที่พระทีปังกรพุทธเจ้าจะให้ได้ถึงพระนิพพานในชาตินั้น ขออุบัติเป็นพระพุทธเจ้าให้ได้โปรดสัตว์เสียก่อน*

พระพุทธรูปที่คิดขึ้นตามลัทธิมหายานมีหลายอย่าง มักเป็นแต่ยักเยื้องไปจากแบบเดิมบ้างเล็กน้อย คือ

๑. พระอาทิพุทธเจ้า ทำเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างพระเจ้าจักรพรรดิ(๑)*

พระธยานิพุทธเจ้า ๕ พระองค์ ทำเหมือนอย่างพระพุทธรูปสามัญ ผิดกันแต่ที่พระหัตถ์ คือ

๒. พระไวโรจนะ ทำพระหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา

๓. พระอักโษภยะ ทำพระหัตถ์อย่างปางมารวิชัย

๔. พระรัตนสัมภวะ ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานพร

๕. พระอมิตาภะ ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิ

๖. พระอโมฆสิทธะ ทำพระหัตถ์อย่างปางประทานอภัย(๒)**

ต่อมาพวกถือลัทธิมหายานคิดพระพุทธรูปขึ้นใหม่อีกปางหนึ่ง

๗. เรียกว่า พระไภษัชยคุรุ (สันนิษฐานว่าเห็นจะอนุโลมมาแต่พระพุทธรูปปางอุ้มบาตร) ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ แต่พระหัตถ์ถือหม้อน้ำมนต์บ้าง ถือวชิรบ้าง ถือพฤกษชาติที่เป็นโอสถมีผลสมอเป็นต้นบ้าง นิยมกันว่ามีอานุภาพในการ

---

(๑) *พระพุทธรูปทรงเครื่องที่มีในเมืองพม่า มอญ ไทย เขมร มีมาแต่ครั้งเมื่อประเทศเหล่านี้ถือลัทธิมหายาน เรื่องที่กล่าวในตำนานท้าวมหาชมพูนั้น เป็นเรื่องคิดขึ้นชั้นหลัง*

* นาย **Paul Mus** นักปราชญ์ฝรั่งเศสได้เคยอธิบายเกี่ยวกับพระพุทธรูปทรงเครื่อง ว่าความจริงหมายถึงพระศรีสักยมุนี โดยอ้างถึงหลักฐานเป็นต้นว่าปางต่าง ๆ และโพธิพฤกษมณฑลที่อยู่เบื้องหลังเป็นต้น เหตุนั้นพระพุทธรูปทรงเครื่องแต่เดิมอาจจะหมายถึงพระศรีสักยมุนีบ้างก็ได้ คือชั้นเดิมเป็นพระพุทธรูปธรรมดา แต่ภายหลังมีผู้เอาเครื่องอาภรณ์มาสวมใส่ถวาย จนกลายเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องไป

(๒) *รูปพระธยานิพุทธ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้มาแต่เกาะชวาชุดหนึ่ง เดี๋ยวนี้ประดิษฐานอยู่ที่พระเจดีย์วัดราชาธิวาส ๔ องค์ อยู่ที่ซุ้มปรางค์ข้างพระอุโบสถวัดบวรนิเวศองค์หนึ่ง*

** ถือกันว่าพระไวโรจนะเป็นพระธยานิพุทธองค์กลาง และมีพระธยานิพุทธอีก ๔ พระองค์ อยู่ล้อมรอบแต่ละทิศ

รักษาไข้เจ็บ บางพวกถือว่าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าอีกพระองค์ ๑ (พระกริ่งเป็นพระพุทธรูปปางนั้นทั้งนั้น)

นอกจากพระพุทธรูปที่กล่าวมาแล้ว พวกถือลัทธิมหายานยังคิดสร้างรูปพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ กับทั้งนาง "ตารา" ซึ่งสมมติว่าเป็นชายาพระโพธิสัตว์ขึ้นบูชาเป็นพุทธเจดีย์อีกหลายอย่าง แท้จริงรูปพระโพธิสัตว์มีมาก่อนแล้วช้านาน เป็นต้นว่า ลวดลายที่พระเจ้าอโศกมหาราชทำเรื่องชาดก ก็มีรูปพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติในกำเนิดต่าง ๆ ต่อมาเมื่อช่างชาวคันธาราฐทำพระพุทธรูป ก็คิดทำรูปพระโพธิสัตว์ (คือ พระพุทธองค์เมื่อก่อนตรัสรู้) ขึ้นหลายอย่าง มักจะทำงามน่าชม เช่นรูปพระโพธิสัตว์เมื่อกระทำทุกรกิริยา (เรามักเรียกกันว่า "พระผอม" ซึ่งจำลองหล่อไว้ ณ วัดเบญจมบพิตร) นั้นเป็นต้น (*รูปที่ ๑๙*) แต่ตั้งใจหมายว่า พระสักยมุนีพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ทั้งนั้น มีรูปพระโพธิสัตว์ซึ่งจะเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นแต่พระศรีอาริยเมตไตรยองค์เดียว แต่พระโพธิสัตว์ซึ่งพวกถือลัทธิมหายานคิดทำรูปขึ้น เป็นพระโพธิสัตว์องค์อื่น ๆ ต่อออกไปอีกเป็นอันมาก

ที่พวกถือลัทธิมหายานคิดทำรูปพระโพธิสัตว์เช่นกล่าวมา สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดเพราะพวกสอนศาสนาพราหมณ์ขันแข่งพระพุทธศาสนาเป็นมูลเหตุ ด้วยคติศาสนาทั้งสองผิดกันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธศาสนาสอนว่าความดีความชั่วอันบุคคลจะพึงได้อาศัยความประพฤติของตนเอง พระพุทธเจ้าเป็นแต่ผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้วนำมาสั่งสอนเวไนยสัตว์ และพระองค์ก็เสด็จเข้าสู่พระนิพพานสูญไปแล้ว ฝ่ายคติศาสนาพราหมณ์สอนว่ามีพระเป็นเจ้าอยู่บนสวรรค์ เป็นผู้คอยให้ความดีความชั่วแก่มนุษย์ทั้งหลาย ใครทำผิดไม่ชอบพระหฤทัย พระเป็นเจ้าก็ลงโทษ ถ้าใครวิงวอนอ่อนน้อมประพฤติให้ถูกพระหฤทัยพระเป็นเจ้า ผู้นั้นก็อาจจะได้ดีตามประสงค์ ดังนี้ ก็วิสัยมนุษย์เคยพึ่งผู้อื่นเลี้ยงมาเมื่อยังเยาว์ ผู้ที่หย่อนปัญญาย่อมเข้าใจคำสอนให้หมายพึ่งพระเป็นเจ้าได้ง่ายกว่าให้หมายพึ่งตนเอง ข้อนี้ ที่ผู้สอนศาสนาพราหมณ์ได้เปรียบผู้สอนพระพุทธศาสนา พวกถือลัทธิมหายานจึงคิดแก้ไขคติ ถือเอาธรรมดาว่าพระโพธิสัตว์ย่อมจะต้องรักษาพระพุทธศาสนา สั่งสอนให้ผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาหมายพึ่งพระโพธิ-

สัตว์ ทำนองเดียวกับพวกถือศาสนาพราหมณ์หมายพึ่งพระเป็นเจ้า ตลอดไปจนถึงสมมติว่า มีนางตาราเป็นชายาของพระโพธิสัตว์ เช่นเดียวกับนางเทพธิดาเป็นชายาของพระเป็นเจ้า อันการที่คิดแก้คติเอาข้อซึ่งเห็นว่าดีของศาสนาอื่นมาใช้ ใช่จะทำแต่พวกถือลัทธิมหายานในพระพุทธศาสนาเท่านั้นหามิได้ ถึงพวกถือศาสนาพราหมณ์ก็คิดแก้ไขคติศาสนาของตน เอาข้อซึ่งเห็นว่าดีในพระพุทธศาสนาไปใช้ทำนองเดียวกัน จนเกิดนิกายขึ้นในศาสนาพราหมณ์อีกนิกายหนึ่งเรียกว่า "วิษณุเวฏ" ถือว่าพระนารายณ์เป็นผู้บำรุงมนุษยโลก แม้เกิดความเดือดร้อนร้ายแรงแก่มนุษย์เมื่อใดพระนารายณ์ก็อวตารลงมาเกิดช่วยปราบปรามจลาจลให้ได้ความสุข อ้างวีรบุรุษซึ่งปรากฏมาในเรื่องพงศาวดาร เช่นพระกฤษณ์ก็ดี พระรามก็ดี แม้พระสักยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้าก็ดี ว่าเป็นพระนารายณ์อวตารทั้งนั้น(๑)

พระโพธิสัตว์ซึ่งพวกถือลัทธิมหายานคิดสมมติขึ้นกำหนดเป็นธยานิโพธิสัตว์อย่าง ๑ มนุษยโพธิสัตว์อย่าง ๑ ทำนองเดียวกับที่สมมติพระพุทธเจ้า แต่มีจำนวนมากมาย(๒) จะกล่าวถึงแต่ที่สำคัญว่ามีพระธยานิโพธิสัตว์ ๕ องค์ คือ

๑. สมันตภัทรโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธพุทธเจ้า

๒. วัชรปาณีโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมพุทธเจ้า

๓. รัตนปาณีโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า

๔. อวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคดม สักยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้า**

๕. วิศวปาณีโพธิสัตว์ จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรีอาริยเมตไตรยพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต

---

(๑) *ที่พวกแขกกลิงค์ไหว้พระพุทธรูป ไหว้โดยถือว่าเป็นพระนารายณ์อวตาร*

(๒) *อธิบายเรื่องพระโพธิสัตว์มหายาน มีพิสดารอยู่ในหนังสือว่าด้วยพระเจ้าในลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ (Gods of the Northern Buddhism) ซึ่งนางสาวเอลิศ เคตตี แต่ง*

** คือพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน

รูปพระโพธิสัตว์ ในลัทธิมหายานซึ่งคิดทำขึ้นชั้นแรกมักทำเป็นมหาบุรุษทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ นั่งบ้างยืนบ้างตามแต่เห็นงาม มีเครื่องหมายว่าเป็นพระโพธิสัตว์ด้วยทำพระพุทธรูปติดไว้กับอุณหิสหรือเมาฬีเป็นสำคัญ *(รูปที่ ๒๐)* กับทำวัตถุที่ถือต่างๆกัน เช่นถือดอกอุบลบ้าง ถือวชิรบ้าง ถือจินดามณีบ้าง สิ่งอื่นบ้าง แต่ภายหลังเห็นจะเป็นในสมัยเมื่อพวกถือศาสนาพราหมณ์คิดทำเทวรูปให้ผิดแปลกกับมนุษย์ไปด้วยประการต่างๆ พวกถือลัทธิมหายานก็คิดทำรูปพระโพธิสัตว์ให้ผิดแปลกไปต่างๆบ้าง จึงเกิดมีรูปพระโพธิสัตว์ ทำเป็นหลายหน้าและมีมือตีนมากผิดมนุษย์สามัญ จนถึงทำเป็นยักษ์เป็นนางและเป็นนรสิงห์ก็มี รู้ได้ว่าเป็นรูปพระโพธิสัตว์ แต่ที่มีพระพุทธรูปติดอยู่กับเครื่องศิราภรณ์เป็นสำคัญ

ตอนที่ ๗
ว่าด้วยพุทธเจดีย์ในนานาประเทศ

พระพุทธศาสนาเริ่มแผ่ไปถึงนานาประเทศภายนอกอินเดีย เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสั่งสอน ในราว พ.ศ. ๓๐๐* ข้อที่อ้างกันในประเทศต่าง ๆ ว่าพระพุทธองค์ได้เสด็จไปสั่งสอนพระศาสนาถึงประเทศนั้น ๆ ก็ดี หรืออ้างว่าได้วัตถุอันเป็นบริโภคเจดีย์ไว้แต่ในพุทธกาล ดังเช่นอ้างว่าได้พระเกศาของพระพุทธเจ้าไว้ก็ดี หรือว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทไว้ก็ดี เป็นแต่คำอ้างอันเกิดขึ้นภายหลังทั้งสิ้น แม้การที่รับพระพุทธศาสนาไปในครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ที่มีเรื่องราวเป็นหลักฐานพึงได้ในทางพงศาวดารก็แต่ลังกาทวีปประเทศเดียว นอกจากนั้นมีแต่โบราณวัตถุปรากฏอยู่เป็นสิ่งสำคัญ พอสังเกตว่าพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปประดิษฐาน ณ ประเทศไหนแต่เมื่อใด

ถ้าว่าตามโบราณวัตถุที่ยังปรากฏอยู่ในประเทศต่าง ๆ จนบัดนี้ มีเค้าเงื่อนว่าทางทิศตะวันตกของอินเดีย พระพุทธศาสนาไม่แผ่ไปเท่าใดนัก ปรากฏอยู่เพียงในอาณาเขตประเทศเปอร์เซียเท่านั้น แต่ทางทิศอื่นแผ่ไปกว้างขวางมาก เป็นต้นว่าทางทิศเหนือ แผ่พ้นแนวเขาหิมาลัยไปจนกลางทวีปเอเชีย (*รูปที่ ๒๑*) อันบัดนี้เป็นอาณาเขตประเทศรุสเซียต่อมาจนแดนประเทศจีน ทางทิศตะวันออกแผ่ไปไกลกว่าทุกทิศ ตั้งแต่ประเทศพม่า (*รูปที่ ๒๒*) มอญ ไทย เขมร (*รูปที่ ๒๓*) ญวน จีน (*รูปที่ ๒๔*) เกาหลีไปจนสุดประเทศญี่ปุ่น (*รูปที่ ๒๕*) ทางทิศใต้ก็แผ่ไปตามประเทศทั้งหลายที่เป็นเกาะในมหาสมุทร ตั้งแต่ลังกาทวีป (*รูปที่ ๒๖*) เกาะสุมาตรา เกาะชวา (*รูปที่ ๒๗*) ตลอดไปจนเกาะบอร์เนียว แต่การที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปยังนานาประเทศดังกล่าวมา ค่อยแผ่ออกไปโดยลำดับนับเป็นเวลาหลายร้อยปี อาศัยเหตุที่

---

* พระเจ้าอโศกทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนาใน พ.ศ. ๒๘๒

ชาวอินเดียไปเที่ยวสั่งสอนและชาวประเทศนั้น ๆ เกิดเลื่อมใสรับพระศาสนาประดิษฐานไว้ในบ้านเมืองของตนและสั่งสอนกันเองสืบมา

ก็ลักษณะที่ชาวอินเดียพาพระพุทธศาสนาไปเที่ยวสั่งสอนยังนานาประเทศนั้น มีเค้าเงื่อนปรากฏว่า เพราะการคมนาคมในระหว่างอินเดียกับต่างประเทศมีมาแล้วช้านาน บางทีจะมีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ชาวอินเดียที่ไปค้าขายหรือไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ยังต่างประเทศ ใครถือศาสนาอย่างใดก็พาศาสนาอย่างนั้นไปประพฤติ และสั่งสอนชาวประเทศนั้น ๆ ให้ประพฤติตาม เป็นทำนองเดียวกันทั้งศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา แต่คติศาสนาทั้งสองนั้นผิดกันในข้อสำคัญ ที่ศาสนาพราหมณ์สอนศาสตราคมเกี่ยวข้องไปถึงการปกครองบ้านเมือง ฝ่ายพระพุทธศาสนาสอนแต่ทางธรรมปฏิบัติ หรือถ้าจะว่าอีกอย่าง ๑ ศาสนาพราหมณ์ให้ประโยชน์ยิ่งและหย่อนกว่ากันตามชั้นของบุคคล ฝ่ายพระพุทธศาสนาให้ประโยชน์เสมอกันมิได้เลือกชั้นของบุคคล เหตุที่ศาสนาทั้งสองไปเจริญรุ่งเรืองในต่างประเทศจึงผิดกัน ประเทศใดที่ชาวอินเดียได้ไปมีอำนาจปกครองประเทศนั้น ศาสนาพราหมณ์มักเจริญรุ่งเรือง เช่นประเทศชวาและประเทศกัมพูชาเป็นต้น ประเทศใดที่ชาวอินเดียมิได้ไปปกครองประเทศนั้น พระพุทธศาสนามักรุ่งเรือง เช่นประเทศจีน ประเทศญี่ปุ่น และประเทศพม่า มอญ ไทย เหล่านี้

คติศาสนาทั้งสองนั้นยังผิดกันอีกอย่างหนึ่ง ที่พวกถือศาสนาพราหมณ์ไม่สู้ขวนขวายในการเที่ยวสอนศาสนา เพราะศาสนาอาศัยอำนาจดังกล่าวมาแล้ว ส่วนพระพุทธศาสนาอาศัยแต่ความเลื่อมใส การเที่ยวสั่งสอนศาสนาจึงเป็นสำคัญมาแต่ครั้งพุทธกาล เมื่อมาถึงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระพุทธศาสนารุ่งเรืองแพร่หลายก็เพราะพระเจ้าอโศกให้เที่ยวสั่งสอน การสอนพระพุทธศาสนาไปยังนานาประเทศ จึงนับถือกันในอินเดียว่าเป็นพระเกียรติยศอย่างสำคัญของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก พระมหากษัตริย์พระองค์ใดซึ่งเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้เป็นใหญ่ขึ้นในอินเดีย เช่นพระเจ้ากนิษกะเป็นต้น ก็เอาแบบพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นเยี่ยงอย่าง ให้เที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนายังนานาประเทศสืบกันมา ก็พวกที่ไปเที่ยว

สอนศาสนาย่อมไปตามหนทางคมนาคม ซึ่งชาวอินเดียเคยไปมากับประเทศนั้น ๆ มาแต่ก่อน เป็นต้นว่าพวกที่ไปต่างประเทศทางทิศตะวันตกและทิศเหนือ โดยปกติมักเป็นชาวอินเดีย ฝ่ายเหนือเดินบกจากคันธารราฐไปทางประเทศเปอร์เซีย หรือทางกลางทวีปเอเชียไปจนประเทศจีน พวกมาทางทิศตะวันออกมักเป็นชาวมัชฌิมประเทศมาจากมคธราฐลงมายังลังกาทวีปหรือเลียบอ่าวเบงคอลลงมาทางประเทศพมา มอญ ไทย ฝ่ายพวกที่ไปทางทิศใต้มักเป็นชาวอินเดียทางปักษ์ใต้ แล่นเรือข้ามทะเลมายังเกาะสุมาตรา เกาะชวา แล้วถกมาเมืองจาม (คือประเทศญวนบัดนี้) และเมืองขอม เพราะเหตุนี้การถือลัทธิพระพุทธศาสนา ตลอดจนแบบแผนพุทธเจดีย์ในนานาประเทศจึงต่างกัน เหล่าประเทศทางฝ่ายตะวันตกและฝ่ายเหนือ มักทำตามแบบแผนของชาวคันธารราฐ ประเทศทางฝ่ายตะวันออกมักทำตามแบบแผนของชาวมคธราฐ ประเทศทางฝ่ายใต้มักทำตามแบบแผนของชาวอินเดียข้างฝ่ายใต้

อีกประการหนึ่ง ลัทธิถือพระพุทธศาสนาซึ่งชาวอินเดียพาไปสอนตามนานาประเทศนั้น เนื่องด้วยเรื่องประวัติของพุทธศาสนาในอินเดีย ชั้นเดิมเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนา ลัทธิพระพุทธศาสนาซึ่งถือกันในอินเดียยังเป็นอย่างเถรวาท หรือเรียกกันชั้นหลังว่าหินยาน พระไตรปิฎกใช้ภาษามคธตามที่ทำตติยสังคายนา วัตถุที่เป็นพุทธเจดีย์ก็ยังไม่มีพระพุทธรูป ต่างประเทศที่รับพระพุทธศาสนาไปในชั้นนี้ มีลังกาทวีปเป็นต้น ย่อมถือลัทธิเถรวาท ครั้นเมื่อพระเจ้ากนิษกะทำสังคายนาแปลงพระไตรปิฎกเป็นภาษาสันสกฤตแล้ว เลยเกิดลัทธิมหายานขึ้นในอินเดีย พวกชาวอินเดียพาลัทธิมหายานไปเที่ยวสั่งสอน ต่างประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอยู่แล้วหันไปเลื่อมใสลัทธิมหายานโดยมาก เว้นแต่ชาวลังกากับพวกพม่า มอญ ยังถือลัทธิเถรวาทอยู่ ทำนองจะเป็นเพราะอยู่ใกล้ ได้สังเสพสมาคมกับนักปราชญ์ชาวมคธราฐที่ถือลัทธิหินยานมาสนิทสนม มีในเรื่องพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อพุทธกาลล่วงได้ ๙๐๐ ปีเศษ มีชาวเมืองพุทธคยาคนหนึ่งศรัทธาออกบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ในนิกายเถรวาท ได้นามปรากฏต่อมาว่าพระพุทธโฆษาจารย์ เล่าเรียนพระไตรปิฎกรอบรู้แล้ว ดำริว่าพระคัมภีร์พระไตรปิฎกในมคธราฐซึ่งเขียนลงไว้เป็น

ตัวอักษร แสดงพระธรรมวินัยวิปลาสคลาดเคลื่อนมากนัก ทราบว่าที่ในลังกาทวีปก็ได้เขียนพระไตรปิฎก ตามวาทะที่พระมหินทรเถรวาทได้นำไปสั่งสอนลงไว้เป็นอักษรแล้ว พระพุทธโฆษาจารย์จึงอุตส่าห์ไปยังลังกาทวีป เอาฉบับพระไตรปิฎกในมคธราฐไปสอบทานกับฉบับในลังกาทวีป ก็หนังสือพระไตรปิฎกที่มีอยู่ในลังกาทวีปนั้นเป็น ๓ ประเภทด้วยกัน ประเภท ๑ เรียกว่า "บาลี" คือตัวพระธรรมวินัยตามที่ทำตติยสังคายนาไว้เป็นภาษามคธ พระมหินทรเถรท่องจำเอาไปสั่งสอนให้พระสงฆ์ชาวลังกาท่องจำไว้สั่งสอนกันสืบมา อีกประเภท ๑ เรียกว่า "อรรถกถา" คือคำชี้แจงความบางแห่งซึ่งมีในตัวบาลีแต่โดยย่อ ประสงค์จะบอกอธิบายให้ผู้ศึกษาเข้าใจโดยพิสดาร ความอธิบายเหล่านี้พระสงฆ์ชาวลังกาแต่งไว้ในภาษาสิงหล อันเป็นภาษาของชาวลังกาทวีป อีกประเภท ๑ เรียกว่า "ฎีกา" คืออธิบายความแห่งอรรถกถาให้ชัดเจนอีกชั้นหนึ่ง แต่งเป็นภาษาสิงหลเหมือนกันกับอรรถกถา พระพุทธโฆษาจารย์ชักชวนพระสงฆ์ชาวลังกาให้ช่วยกันชำระพระไตรปิฎกส่วนบาลีเทียบทานให้ถูกต้องกัน และคัดส่วนซึ่งเห็นว่าเป็นของแปลกปลอมออกเสีย แล้วเลือกคัดอรรถกถาฎีกาซึ่งพระสงฆ์ชาวลังกาแต่งไว้เห็นว่าคัมภีร์ใดแต่งเป็นหลักฐานก็แปลเป็นภาษามคธให้เข้าระเบียบเดียวกันทั้งบาลี อรรถกถาและฎีกา อรรถกถาที่พระพุทธโฆษาจารย์พยายามแต่งขึ้นเองก็มี คือคัมภีร์สุทธิมรรคและธรรมบทเป็นต้น ส่วนหนังสือซึ่งคัดออกเสียจากพระไตรปิฎก โดยเห็นว่าไม่ต้องด้วยพระพุทธวจนะนั้น พระพุทธโฆษาจารย์ให้เผาเสียทั้งสิ้น พระไตรปิฎกภาษามคธ ซึ่งถือเป็นหลักของพระพุทธศาสนาอยู่จนทุกวันนี้ เป็นระเบียบเรียบร้อยเพราะพระพุทธโฆษาจารย์ชำระในครั้งนั้น จึงนับในตำนานข้างฝ่ายใต้ว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๖ (นับการที่พระมหินทรเถรกับพระสงฆ์ชาวลังกาสาธยายพระธรรมวินัยด้วยกันครั้งแรกเป็นสังคายนาครั้งที่ ๔ นับการที่พระสงฆ์ชาวลังกาเขียนพระไตรปิฎกลงเป็นตัวอักษรเป็นสังคายนาครั้งที่ ๕) ด้วยประการฉะนี้ ที่เอาเรื่องพระพุทธโฆษาจารย์ทำสังคายนามากล่าว เพราะเนื่องในตำนานของลัทธิพระพุทธศาสนา ซึ่งถือกันในประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร ในบัจจุบันนี้ อันจะมีอธิบายต่อไปข้างหน้า*

* ตำนานของมอญกล่าวว่าพระพุทธโฆษาจารย์เป็นมอญ เกิดและมรณภาพที่เมืองสะทม คือเมืองสะเทิมหรือสุธัมมวดีปุระ ปากแม่น้ำสะโตง

เมื่อพุทธกาลล่วงเข้า ๑๐๐๐ ปี การถือพระพุทธศาสนาที่ในอินเดียเกิดผันแปร เหตุด้วยการแข่งขันในระหว่างพวกที่สอนศาสนาพราหมณ์ กับพวกที่สอนพุทธศาสนา มีมาช้านาน จนชาวอินเดียมักถือพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ระคนปนกันไป ดังปรากฏในจดหมายเหตุของหลวงจีนฮ่วนเจียง (หรือยวนฉ่าง)* ซึ่งไปถึงอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๑๑๗๓ กล่าวว่าในสมัยนั้นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งเป็นพุทธศาสนูปถัมภกทรง พระนามว่า พระเจ้าศีลาทิตย์** ครองเมืองกันยากุพช์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่ากาโนช) เป็นราช-ธานีอยู่ในมัชฌิมประเทศ ให้ทำการสังคายนา แต่งานนั้นวันแรกแห่พระพุทธรูปออกมา เป็นประธาน วันที่สองแห่รูปพระอาทิตย์ออกมาเป็นประธาน ถึงวันที่สามแห่รูปพระ อิศวรออกมาเป็นประธาน ดังนี้ ฝ่ายลังกาทวีปนั้นบ้านเมืองก็ไม่เป็นปกติมาได้เสมอ เพราะเกาะลังกาอยู่ต่อแดนกับเมืองพวกทมิฬมิจฉาทิฐิที่ปลายแหลมอินเดีย พวกทมิฬ ข้ามไปตีเมืองลังกาหลายครั้ง และบางครั้งได้ครอบครองบ้านเมืองอยู่นาน ๆ สมัยใดบ้าน เมืองเป็นจลาจลเช่นนั้น พระพุทธศาสนาก็เศร้าหมอง บางทีเกิดลัทธิต่าง ๆ กันไป จน พระมหากษัตริย์สิงหลอันเป็นสัมมาทิฐิกลับได้บ้านเมืองคืน ก็จัดการทำนุบำรุงพระพุทธ-ศาสนาให้กลับรุ่งเรืองและถือลัทธิเป็นอันเดียวกันอีก แต่เป็นดังนี้มาหลายคราว ครั้น เมื่อพุทธกาลล่วงได้ ๑๖๐๐ ปี เมืองลังกาเสียแก่พวกทมิฬอีกครั้งหนึ่ง แล้วพระ เจ้าวิชัยพาหุสิริสังฆโพธิ กลับได้เมืองคืนจากพวกทมิฬ เมื่อจะบำรุงพระศาสนาได้ ความว่าที่ในลังกาทวีปสิ้นวงศ์พระสงฆ์ซึ่งบริสุทธิ์ (และในมคธราฐ สงฆมณฑลก็ เห็นจะเสื่อมทรามมาก) และครั้งนั้นประจวบเวลาพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นใน ประเทศพม่า เหตุด้วยพระเจ้าอนุรุทธมหาราช (หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งตามสำเนียง

---

* คือพระถังซัมจั๋ง อยู่ในประเทศ อินเดียตั้งแต่ พ.ศ. ๑๑๗๓ จนถึง พ.ศ. ๑๑๘๘

** คือพระเจ้าหรรษวรรธนะ ครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๑๔๘ จนถึง พ.ศ. ๑๑๙๐

พม่าว่า พระเจ้าอโนรธามังช่อ) ซึ่งครองเมืองพุกามเป็นราชธานี* มีอานุภาพมาก ขยายอาณาเขตเข้ามาจนสยามประเทศนี้(๑) และเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนารุ่งเรืองในประเทศเหล่านี้ พระเจ้าวิชัยพาหุสิริสังฆโพธิจึงให้มาขอคณะสงฆ์จากประเทศพม่า(๒) ไปให้อุปสมบท ตั้งสงฆมณฑลอันบริสุทธิ์ให้กลับมีขึ้นอีก พระเจ้าอนุรุทธมหาราชจึงได้มีทางไมตรีกับกษัตริย์สิงหล เป็นเหตุที่ให้ได้สำเนาหนังสือพระไตรปิฎกภาษามคธ ซึ่งพระพุทธโฆษาจารย์ได้ทำสังคายนาไว้ในลังกาทวีปนั้นมายังประเทศพม่า แล้วแพร่หลายมายังประเทศสยาม(๓)

ฝ่ายข้างอินเดีย ตั้งแต่พุทธกาลล่วง ๑๕๐๐ ปีมาแล้ว พระพุทธศาสนาก็เสื่อมทรามหนักลง เหตุด้วยพวกถือศาสนาพราหมณ์มีอำนาจขึ้นในอินเดียแล้วเบียดเบียนพระพุทธศาสนา และช้าพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงพระพุทธศาสนาก็หันไปนิยมลัทธิอาถรรพณ์ ทำเลขยันต์ปลุกเสกแสวงเกียรติคุณในทางกฤตยาคม โดยหวังจะให้คนนับถือแข่งพวกพราหมณ์ ไม่ถือพระธรรมวินัยเป็นสำคัญเหมือนแต่ก่อนเป็นเช่นเดียวกันทั้งพวกนิกายหินยานและมหายาน** ครั้นมาถึงสมัยพวกอาหรับมีอำนาจขึ้น เที่ยวรบพุ่งแผ่อาณาเขตและเกลี้ยกล่อมคนทั้งหลายให้เข้ารีตถือศาสนาอิสลามไปด้วยกัน ศาสนาอิสลามแพร่หลายมาโดยลำดับจนถึงประเทศเปอร์เซีย ประเทศอาฟ-ฆานิสถาน และที่สุดพวกที่ถือศาสนาอิสลามลงมาได้เป็นใหญ่ในอินเดียแต่ พ.ศ. ๑๗๐๐ ก็คติของศาสนาอิสลามนั้นสั่งสอนกันให้ถือว่าการทำลายล้างบรรดารูปเคารพ ไม่ว่าของศาสนาใด ๆ เป็นการกุศล พวกอิสลามก็พากันรื้อทำลายเจดียสถานและเบียดเบียนพวกถือพระพุทธศาสนาด้วยประการต่าง ๆ จนพุทธบริษัทในอินเดียเลยหมดสิ้นสูญไป การ

---

* ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๘๗ จนถึง พ.ศ. ๑๖๒๐

(๑) *มีเรื่องในพงศาวดารเหนือ*

(๒) *ในหนังสือมหาวงศ์เรียกว่า "อารมณ" ประเทศ แต่พวกชาวลังกาก็ลงเนื้อเห็นว่าประเทศพม่านั้นเอง*

(๓) *ในหนังสือรัตนพิมพวงศ์กล่าวว่า พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต ก็มาในสมัยนี้เหมือนกัน*

** ในขณะนั้นพระสงฆ์นิกายหินยานในประเทศอินเดียก็คงจะลดน้อยลงมากแล้ว

ที่พระพุทธศาสนาถูกพวกถือศาสนาอิสลามทำลายครั้งนั้น ไม่แต่ที่ในอินเดียแห่งเดียว ด้วยมีพวกอาหรับอีกพวกหนึ่งมาเรือทางทะเลแดง เที่ยวรบพุ่งเกลี้ยกล่อมผู้คนตามเมืองชายทะเลตั้งแต่อินเดียมาจนแหลมมลายู และเกาะสุมาตรา เกาะชวามาจนเมืองจามที่ปากแม่น้ำโขง พวกอาหรับมามีอำนาจที่ไหนก็ทำลายพระพุทธศาสนาในประเทศเหล่านั้นเสื่อมสูญไปด้วย ยังคงอยู่แต่ในเหล่าประเทศที่อำนาจอิสลามแผ่ไปไม่ถึง คือข้างฝ่ายเหนืออินเดียมีประเทศเนปาล ประเทศธิเบต และเหล่าเมืองทางกลางทวีปเอเชียอีกบางเมือง ข้างฝ่ายใต้มีลังกาทวีป ข้างฝ่ายตะวันออกมีประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร ญวน จีน เกาหลี และญี่ปุ่น เป็นประเทศที่ยังนับถือพระพุทธศาสนามาจนตราบเท่าทุกวันนี้ แต่ถือลัทธิต่างกัน พวกชาวเนปาล ธิเบต และชาวเมืองทางกลางทวีปเอเชีย ทั้ง จีน ญวน ญี่ปุ่น เกาหลี ถือลัทธิอย่างมหายาน พวกชาวลังกา และ พม่า มอญ ไทย เขมร ถือลัทธิอย่างหินยาน (๑)

เพราะเรื่องตำนานการที่พระพุทธศาสนาไปประดิษฐานในนานาประเทศเป็นดังกล่าวมา พุทธเจดีย์ที่สร้างขึ้นในต่างประเทศแม้ทำตามแบบอย่างพุทธเจดีย์ในอินเดียด้วยกันจึงผิดกันโดยแบบอย่างไปจากต่างสำนักกัน แบบอย่างของช่างโยนกในคันธารราฐไปเป็นต้นตำราพุทธเจดีย์ในประเทศธิเบต เนปาล และเหล่าประเทศทางกลางทวีปเอเชีย จนถึงประเทศจีน เกาหลี ญี่ปุ่น แบบอย่างของชาวมคธราฐไปเป็นต้นตำราพุทธเจดีย์ในลังกาทวีป ตลอดจนประเทศพม่า มอญ ไทย แบบอย่างของช่างชาวอินเดียปักษ์ใต้ไปเป็นต้นตำราพุทธเจดีย์ในประเทศชวา จาม และขอม

พุทธเจดีย์ที่ได้แบบอย่างจากอินเดียไปสร้างกันในนานาประเทศนั้น ที่เป็นสิ่งสำคัญก็มี ๔ อย่างคือ พระพุทธรูปอย่าง ๑ รูปพระโพธิสัตว์อย่าง ๑ พระสถูปอย่าง ๑ พระปรางค์อย่าง ๑ ลักษณะของทั้ง ๔ อย่างนั้นผิดกันดังนี้ คือ

---

(๑) *ไทยกับเขมรถือลัทธิมหายานอยู่ก่อน กลับมาถือลัทธิหินยานอย่างทุกวันนี้ เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ จะปรากฏอธิบายในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า*

พระพุทธรูปเป็นของพวกโยนกคิดสร้างขึ้นในคันธารราฐก่อน แล้วจึงนิยมสร้างกันแพร่หลายไปในที่อื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ลักษณะพระพุทธรูปแม้เมื่อแรกสร้างขึ้น ช่างผู้คิดแบบอย่างก็ไม่ได้ตั้งใจจะทำให้เหมือนพระรูปโฉมของพระพุทธเจ้า (อย่างเช่นช่างในยุโรปตั้งใจทำพระเยซูคริสต์) เพราะพระพุทธรูปเป็นของคิดทำขึ้นต่อเมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วถึง ๔๐๐ ปี* พ้นวิสัยที่จะทำให้เหมือนพระรูปโฉมที่จริงได้ จึงมุ่งหมายจะทำแต่เพียงให้ใครเห็นก็รู้ว่ารูปพระพุทธเจ้า โดยมีสำคัญดังได้อธิบายมาแล้วในที่อื่น รูปเช่นนั้นเลยใช้เป็นแบบทำรูปพระพุทธเจ้าทั้งปวง ไม่ว่าพระองค์หนึ่งพระองค์ใด อาศัยเหตุนี้ ลักษณะพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในนานาประเทศ ชาวประเทศใดนิยมว่ามนุษย์รูปโฉมอย่างไรในประเทศของตนงาม ก็มักพระพุทธรูปเป็นอย่างนั้น คงไว้แต่สิ่งสำคัญอันเป็นเครื่องหมายว่าเป็นพระพุทธเจ้า เช่นพระอุณาโลม พระเกตุมาลา และผ้าครองเป็นต้น แม้ผ้าครอง ช่างจีนและญี่ปุ่นชั้นหลังมาก็แก้กลายไปเป็นทำนองเสื้ออย่างที่พระจีนและพระญี่ปุ่นใช้ครองกันในประเทศนั้น ๆ

รูปพระโพธิสัตว์นั้น พวกที่ถือลัทธิหินยานทำแต่รูปพระศรีอาริยเมตไตรย ซึ่งสมมุติว่าจะมาเป็นพระพุทธเจ้าต่อศาสนาพระสักยมุนีศรีสรรเพชญ์ไปองค์เดียว แต่พวกที่ถือลัทธิมหายานเชื่อว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลายอาจให้คุณและโทษแก่มนุษย์ได้ ทำนองเดียวกับเทพเจ้าของพวกถือศาสนาพราหมณ์ จึงชอบทำรูปพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ขึ้นไว้สักการบูชามีมากมายหลายองค์ และทำเป็นหลายอย่าง เป็นรูปสามัญมนุษย์บ้าง เป็นวิสามัญมนุษย์ มีหน้าตามือตีนมากมาย แม้จนเป็นยักษ์และเป็นสิงสัตว์บ้าง มีทั้งพระโพธิสัตว์เป็นชายและเป็นหญิง ยกตัวอย่างดังเช่นกวนอิมเหนียจีนก็นับว่าเป็นพระโพธิสัตว์ จึงสร้างรูปไว้สักการบูชา**

พระสถูปนั้น เดิมสร้างสำหรับบรรจุพระบรมธาตุ ตามแบบแผนอันมีประเพณีในมัชฌิมประเทศมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล รูปสัณฐานพระสถูปชั้นเดิมเป็นอย่างไร

---

* ในปัจจุบันเชื่อกันว่า ๖๐๐ ปีกว่า ดังที่อธิบายมาข้างต้น

** พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรของอินเดียเมื่อไปถึงประเทศจีนกลายเพศเป็นหญิงคือกวนอิมเหนีย และเมื่อไปถึงประเทศญี่ปุ่นกลายเพศเป็นชาย คือกุดาระ กวันนอน

ได้อธิบายมาแล้วในที่อื่น สันนิษฐานว่าการสร้างพระสถูปเป็นพุทธเจดีย์ คงสร้างกันแพร่หลายตั้งแต่พระเจ้าอโศกมหาราชแจกพระบรมธาตุไปประดิษฐานไว้ ณ ประเทศที่ต่าง ๆ และเกิดสร้างพระสถูปที่บรรจุอัฐิธาตุของพระสงฆเถระเป็นบริวารพระมหาสถูปด้วยทุกแห่งไป* ครั้นเมื่อเกิดมีพระพุทธรูปขึ้นในอินเดีย แบบอย่างพระสถูปจึงแก้ไขให้มีซุ้มจรนำตั้งพระพุทธรูปติดกับองค์พระสถูปทำให้พระสถูปงามขึ้น เลยเป็นเหตุให้คนทั้งหลายชอบสร้างพระสถูปเป็นอุเทสิกะเจดีย์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง แต่สังเกตพระสถูปที่สร้างกันตามนานาประเทศภายนอกอินเดีย ยังถือเป็นคติต่างกัน ประเทศที่ถือลัทธิหินยาน เช่น ลังกา พม่า มอญ ไทย มักสร้างพระสถูปเป็นธาตุเจดีย์ บางทีใหญ่โต แต่ฝ่ายประเทศที่ถือลัทธิมหายาน เช่น ธิเบต จีน และญี่ปุ่น (แม้ชวาและขอมแต่โบราณ) มักสร้างพระสถูปเป็นอุเทสิกะเจดีย์ อย่างเป็นเครื่องหมายของพระพุทธศาสนา ไม่ขวนขวายในข้อที่จะทำให้ใหญ่โต ที่ถือคติต่างกันดังกล่าวมา เห็นว่าจะเนื่องในตำนานของพระพุทธศาสนาเป็นมูลเหตุ คือเมื่อพระพุทธศาสนาเริ่มแพร่หลายครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสั่งสอนนั้น พระเจ้าอโศกมหาราชแบ่งพระบรมสารีริกธาตุแจกให้ไปสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นมากมายหลายแห่ง ประเทศและมณฑลที่รับพระพุทธศาสนาไปแต่ครั้งนั้นย่อมนับถือว่าพระสถูปเป็นพระธาตุเจดีย์มาแต่เดิม จึงถือกันเช่นนั้นต่อมา ฝ่ายประเทศที่ถือลัทธิมหายาน เพราะเหตุลัทธินั้นเกิดขึ้นภายหลังมาช้านานนับหลายร้อยปี พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นศาสนูปถัมภกมิได้แจกพระบรมสารีริกธาตุให้ไปสร้างพระสถูปประดิษฐานไว้เหมือนอย่างครั้งพระเจ้าอโศก การสร้างพระสถูปเป็นแต่ทำตามอย่างธรรมเนียมจึงกลายเป็นอุเทสิกะเจดีย์

พระปรางค์นั้น แบบอย่างมาแต่ปราสาท คือเรือนหลายชั้น ซึ่งเดิมสร้างด้วยเครื่องไม้เป็นที่อยู่ของคนมั่งมี นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้นลงมาจนเศรษฐี จึงนับถือกันว่าปราสาทเป็นเรือนของบุคคลชั้นสูง ถ้าเป็นแต่บุคคลสามัญก็อยู่เรือนโรง

---

* ที่ถ้ำภาชาในประเทศอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ ๓ มีสถูปใหญ่และสถูปเล็กเป็นบริวารรายล้อม เข้าใจว่าสถูปเล็กเหล่านั้นคงใช้บรรจุอัฐิของพระสงฆ์

ชั้นเดียว แต่เดิมถือกันเป็นคติดังนี้ ครั้นมาถึงสมัยอันหนึ่ง จะเป็นด้วยเหตุใดยกไว้ก่อน ผู้สร้างปราสาทประสงค์จะสร้างเรือนเพื่อใช้การแต่หลังเดียว แต่ต้องการจะให้คงเป็นปราสาทให้สมศักดิ์ จึงเกิดแก้แบบแผนปราสาท ทำแต่ชั้นล่างให้กว้างขวางใหญ่โต ชั้นบนต่อขึ้นไป ลดส่วนโค้งลง คงให้มีแต่รูปปรากฏว่าเป็นปราสาทเช่นนี้ แต่แรกทำด้วยเครื่องไม้ ภายหลังมาเปลี่ยนเป็นสร้างด้วยอิฐและศิลาจึงเกิดเป็นพระปรางค์ ชอบสร้างทั้งพวกถือพระพุทธศาสนาและพวกถือศาสนาพราหมณ์ มักสร้างเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหรือเทวรูปอันเป็นประธาน ด้วยจะให้เห็นว่าอยู่ปราสาท ดูเหมือนแบบพระปรางค์ที่สร้างในอินเดีย แต่เดิมจะมีเครื่องหมายผิดกัน ถ้าปรางค์สร้างในพระพุทธศาสนา ยอดทำเป็นพระสถูป ถ้าปรางค์สร้างในศาสนาพราหมณ์ ยอดทำเป็นตรีศูล หรือ นพศูล*

พระพุทธรูปก็ดี พระโพธิสัตว์ก็ดี พระสถูปก็ดี และพระปรางค์ก็ดี ถึงว่าต้นแบบอย่างได้ไปจากอินเดียด้วยกันทุกประเทศ ครั้นต่อมาเมื่อเกิดช่างดีมีความคิดขึ้นในประเทศนั้น หรืออาศัยเหตุการณ์อย่างอื่นเป็นปัจจัย ก็คิดทำแปลกแปลงไปตามนิยมของประเทศนั้น ๆ จนกลายเป็นแบบของชาตินั้น ๆ เกิดขึ้น แต่เมื่อพิจารณาไปก็คงยังเห็นเค้าว่าได้ต้นตำรามาแต่อินเดีย และได้มาแต่แบบช่างมณฑลใด ๆ ในอินเดียด้วย**

---

* ต้นแบบของพระปรางค์คงจะมาจากศาสนถานที่ใช้หลังคามุงด้วยอิฐ (ศิขร) ในศิลปอินเดียแบบหลังคุปตะดังกล่าวมาแล้ว ชาวอินเดียรู้จักแต่เพียงการมุงหลังคาโดยวางอิฐหรือหินซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ อิฐจะทำให้หลังคานี้ค่อย ๆ โค้งเข้าบรรจบกันในตอนปลายเกิดเป็นรูปปรางค์ขึ้น ส่วนหินจะทำให้เห็นหลังคาเป็นชั้น ๆ อย่างชัดเจน และช่างอินเดียจะทำรูปจำลองอาคารเป็นเครื่องประดับอยู่บนชั้นของหลังคาเหล่านั้น แบบหลังนี้คงเป็นต้นเค้าของมณฑปของไทยเรา

** บรรดานักปราชญ์ปัจจุบันเห็นกันว่า สำหรับในแหลมอินโดจีนและหมู่เกาะอินโดนีเซีย (คือหมู่เกาะสุมาตรา) นั้น อิทธิพลจากภาคต่าง ๆ ของอินเดียมีปะปนกันอยู่ แต่จากภาคใต้มีมากที่สุด

ตอนที่ ๘
ว่าด้วยพระพุทธศาสนาในประเทศสยาม

พระพุทธศาสนาได้มาประดิษฐานในประเทศสยามนี้แต่เมื่อใด ข้อนี้กล่าวกันเป็นหลายอย่าง บ้างว่ามาประดิษฐานในคราวเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนามายังนานาประเทศ บ้างว่ามาต่อภายหลังสมัยนั้นช้านาน ถ้าว่าตามหลักฐานอันมีโบราณวัตถุปรากฏประกอบกับเรื่องพงศาวดาร รู้ได้แน่ชัดว่าพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในสยามประเทศแต่สมัยเมื่อยังเป็นถิ่นฐานของชนชาติลาว (ละว้า) ราชธานีตั้งอยู่ ณ เมืองนครปฐม* ซึ่งเรียกนามในสมัยนั้นว่าเมืองทวารวดี(๑) ด้วยมีพุทธเจดีย์ใหญ่น้อยเช่นพระปฐมเจดีย์เป็นต้น ปรากฏอยู่เป็นสำคัญ และยังมีพุทธเจดีย์แห่งอื่นในประเทศสยามนี้ ซึ่งลักษณะต่างกันพอเป็นที่สังเกต ว่าลัทธิต่าง ๆ อันเกิดขึ้นในการถือพระพุทธศาสนา ได้มาถึงประเทศสยามต่อมาโดยลำดับเป็น ๔ ยุคด้วยกัน

ยุคที่ ๑ ลัทธิหินยานอย่างเถรวาท

ตามความที่ได้กล่าวมาว่าพระพุทธศาสนาแรกมาประดิษฐานในประเทศสยามเมื่อตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองนครปฐมนั้น มีโบราณวัตถุบางอย่างปรากฏอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ คือ เช่นศิลาทำเป็นรูปพระธรรมจักรเหมือนอย่างเช่นที่ชาวอินเดียสร้างกันในสมัยเมื่อก่อนมีพระพุทธรูป และภาษาที่จารึกพระธรรมเป็นภาษามคธ กับทั้งยังมีคติที่ถือกันเมื่อก่อนมีพระพุทธรูป เช่น ทำพระแท่นพุทธอาสน์และรอยพระพุทธบาทเป็นที่สักการบูชาปรากฏต่อมาในประเทศนี้อีกหลายอย่าง สิ่งสำคัญเหล่านี้แสดงว่าพระพุทธ

---

* ปัจจุบันสันนิษฐานกันว่าชนพวกนี้คงเป็นชนชาติมอญ หรือใช้ภาษามอญ เพราะเหตุว่าได้ค้นพบศิลาจารึกในภาษานั้น ณ เมืองนครปฐมและที่อื่น ๆ

(๑) *นามนี้ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนแต่โบราณ* ว่า "จุยล่อพัตติ"

ศาสนาซึ่งแรกมาประดิษฐานในประเทศสยาม เป็นลัทธิเถรวาทอย่างเช่นที่พระเจ้าอโศกมหาราชให้เที่ยวสั่งสอนยังนานาประเทศ จึงสันนิษฐานว่าพระพุทธศาสนาเห็นจะมาประดิษฐานในประเทศสยามตั้งแต่ก่อน พ.ศ. ๕๐๐ และนับถือกันมั่นคงสืบมาแต่ครั้งนั้น ครั้นเมื่อเกิดมีประเพณีสร้างพระพุทธรูปขึ้นในอินเดีย พวกชาวอินเดียก็นำแบบอย่างพระพุทธรูปมาสร้างขึ้นในประเทศสยาม ข้อนี้สังเกตได้ด้วยลักษณะพระพุทธรูปซึ่งเป็นชั้นแรกมีขึ้นในประเทศนี้ เช่นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทอย่างนั่งเก้าอี้เป็นต้น ทำตามแบบช่างชาวมคธราฐครั้งสมัยราชวงศ์คุปตะซึ่งรุ่งเรืองเมื่อราว พ.ศ. ๙๐๐ แบบอย่างที่กล่าวมานี้เป็นหลักฐานประกอบอีกอย่างหนึ่งว่าพวกชาวอินเดียที่แรกมาสอนพุทธศาสนายังประเทศสยามมาแต่มคธราฐ อนึ่งในสมัยนั้นดูเหมือนจะเป็นเวลากำลังกรุงทวารวดีเจริญรุ่งเรืองมาก ด้วยโบราณวัตถุเช่นที่มีอยู่ในแขวงจังหวัดนครปฐม มีแพร่หลายตลอดไปจนแขวงราชบุรี(๑) และแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดลพบุรี และจังหวัดนครราชสีมา ชวนให้เห็นว่าอาณาเขตทวารวดีแผ่ออกไปจนถึงจังหวัดนครราชสีมาในสมัยนั้น

ยุคที่ ๒ ลัทธิมหายาน

เมื่อเกิดลัทธิมหายานแพร่หลายในอินเดีย พวกชาวอินเดียก็พาลัทธิมหายานมาเที่ยวสอนตามประเทศเหล่านี้เหมือนเคยสอนศาสนามาแต่หนหลัง แต่มาสอนที่เกาะสุมาตราก่อน แล้วจึงเลยไปสอนที่เกาะชวาและประเทศกัมพูชา บางทีจะมีชาวอินเดียอีกพวกหนึ่งมาจากมคธราฐพาพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาเที่ยวสั่งสอนในประเทศพม่า มอญ ตลอดจนกรุงทวารวดี แต่หากจะมิใคร่มีใครเลื่อมใส จึงไม่ปรากฏเค้าเงื่อนว่าลัทธิมหายานได้มาเจริญแพร่หลายในชั้นนั้น

ครั้นเมื่อราว พ.ศ. ๑๓๐๐ กษัตริย์ซึ่งครองกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตรามีอานุภาพมาก แผ่อาณาเขตมาถึงแหลมมลายู (ตั้งแต่จังหวัดสุราษฎร์ธานีลงไปจนถึงจังหวัด

---

(๑) *ที่จังหวัดราชบุรีพระพุทธรูปจำหลักไว้ในถ้ำฤษีที่เขางู มีอักษรอินเดียจารึกบอกไว้ว่า ฤษีชื่อสมาธิคุปตะ เป็นผู้สร้าง*

บัตตานี) พวกชาวศรีวิชัยนับถือพระพุทธศาสนาอย่างลัทธิมหายาน จึงนำลัทธินั้นมาสั่งสอนในเหล่าจังหวัดที่ได้ไว้เป็นอาณาเขต ยังมีพุทธเจดีย์อย่างลัทธิมหายานที่พวกชาวศรีวิชัยมาสร้างไว้ปรากฏอยู่ เช่น พระมหาธาตุเมืองไชยาและพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชองค์เดิม(๑) กับทั้งพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์หล่อ และพระพิมพ์ดินดิบซึ่งทำซ่อนไว้ในถ้ำแห่งละตั้งหมื่นตั้งแสน ยังขุดค้นหาได้จนทุกวันนี้ ตั้งแต่ถ้ำในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดตรัง และจังหวัดพัทลุง ลงไปจนถึงจังหวัดไทรบุรี จังหวัดบัตตานี ลักษณะพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ล้วนเป็นลัทธิมหายาน และทำแบบแผนเป็นอย่างเดียวกับพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ที่เกาะชวาไม่ผิดเพี้ยน สันนิษฐานว่าพระพิมพ์ดินดิบนั้นเป็นของพวกสอนศาสนาสร้างทิ้งไว้ โดยหวังว่าผู้ใดไปพบปะในอนาคตกาล จะได้เอาไปประกาศแก่พวกพลเมืองให้เกิดมีศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนา* แต่ในสมัยนั้นลัทธิมหายานเห็นจะเจริญอยู่เพียงในแหลมมลายู ฝ่ายเหนือขึ้นมายังถือลัทธิเถรวาท หรือซึ่งเรียกในภาษาสันสกฤตว่าลัทธิ "สถวีระ" กันอยู่อย่างเดิม พระพุทธรูปหรือรูปพระโพธิสัตว์แบบนั้นจึงมิได้มีแพร่หลายในจังหวัดนครปฐม มีเรื่องราวปรากฏในศิลาจารึกว่าในสมัยราวเมื่อ พ.ศ. ๑๕๕๐ มีกษัตริย์เชื้อสายชาวประเทศศรีวิชัยนั้นองค์ ๑ ขึ้นมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ได้มาครองเมืองลพบุรี แล้วราชบุตรของกษัตริย์องค์นั้นได้ไปครองประเทศกัมพูชา เป็นเหตุให้ประเทศสยามกับประเทศกัมพูชารวมอยู่ในอำนาจราชวงศ์อันเดียวกัน แล้วประเทศสยามเลยอยู่ในอำนาจของกษัตริย์กรุงกัมพูชาสืบมาอีกช้านาน ศาสนากับทั้งวิชาช่างในประเทศกัมพูชาจึงแผ่มาถึงประเทศสยามตั้งแต่สมัยนี้ ในศิลาจารึกในสมัยนั้น(๒) กล่าวว่า ที่เมืองลพบุรีมีทั้ง

---

(๑) *พระมหาธาตุที่ปรากฏอยู่บัดนี้ พวกถือลัทธิลังกาวงศ์สร้างต่อชั้นหลังมา พระมหาธาตุองค์เดิมอยู่ข้างใน ได้ขุดพบเมื่อปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุในรัชกาลที่ ๕*

* ต่อมาได้ทรงทราบเรื่องราวจากนายพลชาวอังกฤษว่า ในประเทศธิเบตก็ยังคงทำพระพิมพ์ดินดิบอยู่ จึงทรงสันนิษฐานใหม่ว่าคงจะทำตามประเพณีทางลัทธิมหายาน เมื่อเผาศพพระสงฆ์เถระที่มรณภาพแล้วเอาอัฐิธาตุโขลกเคล้ากับดิน แล้วพิมพ์พระพุทธรูป หรือรูปพระโพธิสัตว์ไว้เป็นพระพิมพ์ดินดิบ เพื่อประสงค์ปรมัตถประโยชน์ของผู้มรณภาพเป็นที่ตั้ง อัฐิธาตุนั้นได้เผาครั้งหนึ่งแล้ว จึงไม่เผาอีก ไม่ได้ทำขึ้นเพื่อมุ่งหวังสืบอายุพระศาสนา

(๒) *จารึกหลักที่ ๑๙ อยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร* เป็นจารึกของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ กล่าวถึง พ.ศ. ๑๕๖๕ และ ๑๕๖๘

พระสงฆ์นิกายสถวีระและนิกายมหายาน สันนิษฐานว่าพระสงฆ์นิกายสถวีระซึ่งเป็นนิกายเดิมที่มาจากมคธราฐคงมีผู้คนนับถือมากในประเทศสยาม ส่วนพระสงฆ์นิกายมหายานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศกัมพูชาก่อน (ข้อนี้พึงเห็นได้ด้วยบรรดาปราสาทหินในประเทศกัมพูชา ซึ่งสร้างเป็นวัดในพระพุทธศาสนาสร้างตามคติมหายานแทบทั้งนั้น) พึ่งมาเจริญรุ่งเรืองขึ้นในประเทศสยามตั้งแต่อยู่ในอำนาจราชวงศ์ประเทศกัมพูชา ถึงศาสนาพราหมณ์ก็เห็นจะมาเจริญขึ้นในสยามประเทศตั้งแต่สมัยนี้ เพราะกษัตริย์ซึ่งปกครองประเทศกัมพูชา บางพระองค์ก็เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บางพระองค์ก็เลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์ และบางพระองค์ก็เลื่อมใสด้วยกันทั้งสองศาสนาดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของกษัตริย์นั้น ๆ ยุคนี้เป็นสมัยที่ลัทธิมหายานมาเจริญรุ่งเรืองในประเทศสยาม และเปลี่ยนใช้ภาษาสันสกฤตจารึกพระธรรมแทนภาษามคธ

ยุคที่ ๓ ลัทธิหินยานอย่างพุกาม

เมื่อ พ.ศ. ๑๖๐๐ พระเจ้าอนุรุทธมหาราชกษัตริย์ซึ่งครองประเทศพม่า ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองพุกาม เจริญอานุภาพปราบปรามประเทศรามัญไว้ในอำนาจ แล้วขยายอาณาเขตเข้ามาถึงประเทศลานนา (คือจังหวัดภาคพายัพบัดนี้) ลงมาจนถึงเมืองลพบุรี(๑) และเมืองทวารวดี พระเจ้าอนุรุทธเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ให้สังสอนทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาไปด้วยกันกับแผ่อาณาเขต แต่ถึงสมัยนี้พระพุทธศาสนาที่ในอินเดียเสื่อมทรามจวนจะสูญอยู่แล้ว พวกชาวเมืองพุกามเดิมรับพระพุทธศาสนาลัทธิหินยานอย่างเถรวาทมาจากมคธราฐเหมือนกับพวกชาวสยาม ครั้นต่อมาเมื่อห่างเหินกับอินเดีย จึงเกิดเป็นลัทธิหินยานอย่างเมืองพุกาม* เมื่อพวกชาวเมืองพุกามมามีอำนาจปกครองประเทศสยาม ก็พาลัทธินั้นมาสั่งสอนจนเจริญแพร่หลายทางฝ่ายเหนือ (คือจังหวัดภาคพายัพบัดนี้) ข้อนี้พึงเห็นได้ด้วยทางข้างฝ่ายเหนือหามีรูปพระโพธิสัตว์อย่าง

---

(๑) *มีเรื่องราวอยู่ในพงศาดารเหนือ และตำนานโยนก*

* ความจริงในชั้นเดิมพระเจ้าอนุรุทธก็คงจัดพระสงฆ์นิกายมหายานหรือตันตระ(อรี) ในเมืองพุกามเสียก่อน (นิกายนี้คงได้มาจากลัทธิมหายานในแคว้นเบงคอล เป็นต้นว่าจากมหาวิทยาลัยนาลันทา) แล้วทรงหันไปรับลัทธิหินยานจากมอญ ซึ่งอาจจะเป็นจากอาณาจักรทวารวดี

ลัทธิมหายานแพร่หลายเหมือนทางฝ่ายใต้ไม่ คงเป็นเพราะพวกชาวพุกามเข้าปกครองเองแต่ทางข้างเหนือซึ่งอยู่ใกล้ไปมาง่าย แต่ทางข้างใต้ให้พวกขอมคงปกครองเป็นประเทศราชขึ้นเมืองพุกามอยู่ ณ เมืองลพบุรี การถือลัทธิมหายานจึงยังคงถือกันอยู่ข้างใต้ต่อมา*

ในยุคที่กล่าวนี้ประจวบสมัยชนชาติไทยลงมาสู่ประเทศสยาม เดิมชนชาติไทยมีอาณาเขตของตนเป็นประเทศใหญ่โตอยู่ระหว่างประเทศจีนกับประเทศธิเบต ครั้นพวกจินมีอำนาจขึ้น ก็บุกรุกแดนไทยมาตั้งแต่ พ.ศ. ๔๐๐ สู้รบกันนานเข้า ไทยทานกำลังจีนไม่ไหวต้องเสียบ้านเมืองไปแก่จีนโดยอันดับมา จึงมีพวกไทยที่ไม่ยอมอยู่ในอำนาจจีนพากันอพยพมาหาบ้านเมืองอยู่ใหม่ทางฝ่ายตะวันตก บางพวกไปตั้งบ้านเมืองทางลำน้ำสลวินได้ชื่อว่าไทยใหญ่ แต่ชาวต่างประเทศมักเรียกว่าเงี้ยวหรือฉาน(๑) ในบัดนี้ บางพวกลงมาตั้งบ้านเมืองทางลำน้ำแท้และลำน้ำโขง แล้วเลยลงมาถึงลำแม่น้ำเจ้าพระยา พวกนี้ได้ชื่อว่าไทยน้อย ชาวต่างประเทศเรียกกันว่าผู้ไทยบ้าง ลื้อบ้าง เขินบ้าง เรียกกันว่าลาว (เช่นชาวเมืองหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และชาวจังหวัดภาคพายัพ จังหวัดอุดร ร้อยเอ็ด และอุบล) เพราะสำคัญผิดว่าเป็นพวกลาวเดิมบ้างเรียกกันว่า สยามิสบ้าง เมื่อพวกไทยแรกลงมายังประเทศสยามนั้น อพยพมาพวกละน้อย ๆ มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ไหนก็ยอมอยู่ในบังคับบัญชาของชนชาติซึ่งปกครองประเทศนั้น แล้วมีไทยพวกอื่นตามกันลงมา จำนวนชนชาติไทยมากขึ้นโดยลำดับ ครั้นจำเนียรกาลนานมาก็เกิดเชื้อสายเป็นราษฎรพลเมืองนั้น ๆ และได้เป็นมูลนายปกครองกันเอง จนมีกำลังตั้งเป็นอิสระได้ในแว่นแคว้นสิบสองเจ้าไทยใกล้แดนตังเกี๋ยก่อน แล้วรุกแดนขอมลงมาตั้งเป็นอิสระ ณ ประเทศลานนา คือจังหวัดภาคพายัพทุกวันนี้ และประเทศลานช้างคือเมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์ แล้วจึงลงมาตั้งเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี มีอำนาจปกครองตลอดสยามประเทศเมื่อ พ.ศ. ใกล้จะถึง ๑๘๐๐

---

* เรื่องพระเจ้าอนุรุทธมหาราชแห่งประเทศพม่าได้บุกรุกเข้ามาในดินแดนซึ่งเป็นประเทศไทยปัจจุบันนี้เพียงใดนั้น จำต้องศึกษาค้นคว้ากันต่อไป

(๑) มีผู้สันนิษฐานว่า คำว่า "ฉาน" จะเป็นคำเดียวกับสยามนั่นเอง

ในสมัยเมื่อพระเจ้าอนุรุทธมหาราชเมืองพุกามมาได้ปกครองประเทศสยามนั้น มีชนชาติไทยอยู่ในแว่นแคว้นลานนาและลานช้างมากกว่าข้างใต้ พวกไทยนับถือพระพุทธศาสนาอยู่แล้วก็รับถือศาสนาลัทธิหินยานตามแบบแผนเมืองพุกามมาแต่ครั้งนั้น ครั้นเมื่อล่วงสมัยพระเจ้าอนุรุทธมหาราช อำนาจเมืองพุกามเสื่อมลง พวกไทยก็มีอำนาจขึ้นในประเทศสยามเป็นลำดับมา ถึงสมัยนี้ในแดนสยามทางข้างใต้พวกขอมกับพวกลาวได้สมพงศ์ปะปนกันมาช้านาน พวกลาวหย่อนอริยธรรมกว่าพวกขอม ก็กลายไปเป็นขอมโดยมาก ยังคงเป็นลาวอยู่อย่างเดิมแต่พวกซึ่งอยู่ตามบ้านป่าเมืองดอน ครั้นชนชาติไทยลงมาอยู่ในประเทศสยามทางข้างเหนือมากขึ้น พวกลาวหย่อนอริยธรรมกว่าไทย ก็กลายไปเป็นไทยอีกส่วนหนึ่ง จึงเป็นเหตุให้ชนชาติลาวลดน้อยลงเป็นอันดับมา จนเหลืออยู่แต่เป็นชาวป่าซึ่งพวกไทยข้างเหนือเรียกว่า "ลัวะ" พวกไทยข้างใต้เรียกว่า "ละว้า" อยู่เป็นแห่ง ๆ ทุกวันนี้ก็ยังมีแทบทั่วทุกจังหวัดในประเทศไทย* เมื่อไทยแผ่อาณาเขตลงมาปกครองถึงเมืองสุโขทัยซึ่งพวกขอมได้ขึ้นไปตั้งอยู่ช้านาน ได้นำลัทธิพระพุทธศาสนาอย่างมหายานและลัทธิศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนการใช้อักษรและภาษาขอมขึ้นไปประดิษฐานไว้ ไทยมาได้ปกครองพลเมืองซึ่งนิยมประพฤติขนบธรรมเนียมอย่างขอมอยู่โดยมาก แต่วิสัยไทยรู้จักเลือก เห็นขนบธรรมเนียมของชาวต่างประเทศอย่างใดดี ถ้าและมิได้ผ่าฝืนต่อประโยชน์ของตนก็มักประพฤติตามหรือแก้ไขให้เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น ดังแก้อักษรขอมเป็นอักษรไทยเป็นต้น อาศัยเหตุนี้ พวกไทยที่ลงมาอยู่ข้างใต้ ตั้งแต่สุโขทัยลงมา จึงรับถือลัทธิบางอย่างในศาสนาและขนบธรรมเนียมตลอดจนใช้ภาษาและศาสตราคมซึ่งได้มาจากขอม ผิดกับพวกไทยที่ตั้งอยู่ทางอาณาเขตลานนาและลานช้าง ด้วยประการฉะนี้

ยุคที่ ๔ ลัทธิลังกาวงศ์

เรื่องตำนานพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์มาสู่ประเทศสยามนั้น เดิมเมื่อ พ.ศ. ๑๖๙๖ พระเจ้าปรักกรมพาหุได้ครองราชสมบัติในลังกาทวีป พระเจ้าปรักกรมพาหุ

* พวกลาวหรือละว้าในที่นี้คงเป็นเชื้อชาติอินโดนีเซียซึ่งได้อพยพลงมาในแหลมอินโดจีน ตั้งแต่ครั้งสมัยวัฒนธรรมหินใหม่ มิใช่พวกมอญหรือที่ใช้ภาษามอญแห่งอาณาจักรทวารวดี

นั้นนับเป็นมหาราชองค์หนึ่งในพงศาวดารลังกา เพราะมีอานุภาพมาก สามารถปราบปรามได้เมืองทมิฬทั้งปวงไว้ในอำนาจ และเป็นพุทธศาสนูปถัมภกทำนองเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงอาราธนาให้พระมหาเถรกัสปเถรเป็นประธานทำสังคายนาพระธรรมวินัย(๑) (อันนับในตำนานทางฝ่ายใต้ว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๗) แล้วจัดวางระเบียบข้อวัตรปฏิบัติแห่งสงฆนานาสังวาสให้กลับคืนเป็นนิกายอันเดียวกัน เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนารุ่งเรืองขึ้นในลังกาทวีป ครั้นกิตติศัพท์นั้นเพื่องฟุ้งมาถึงประเทศพม่า มอญ ไทย ก็มีพระภิกษุในประเทศเหล่านี้พากันไปสืบสวนยังเมืองลังกา เมื่อไปเห็นวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ชาวลังกาตามแบบแผนนั้นก็เลื่อมใส ใคร่จะนำกลับมาประดิษฐานในบ้านเมืองของตน แต่พระสงฆ์ชาวลังการังเกียจว่าสมณวงศ์ในนานาประเทศแตกต่างกันมาเสียช้านานแล้ว จึงเกี่ยงให้พระภิกษุซึ่งไปจากต่างประเทศรับอุปสมบทใหม่ แปลงเป็นนิกายลังกาวงศ์อันเดียวกันเสียก่อน พระภิกษุชาวต่างประเทศก็ยอมกระทำตาม วิธีบวชแปลงปรากฏในตำนานพระพุทธศาสนาแต่สมัยนี้เป็นเดิมมา พระภิกษุชาวต่างประเทศอยู่ศึกษาลัทธิพระธรรมวินัยในลังกาทวีปจนรอบรู้แล้ว จึงกลับมายังประเทศของตน บางพวกก็พาพระสงฆ์ชาวลังกามาด้วย เมื่อมาถึงบ้านเมืองเดิมผู้คนเห็นว่าพระสงฆ์ลังกาวงศ์ปฏิบัติครัดเคร่งในพระธรรมวินัย ก็พากันเลื่อมใสให้บุตรหลานบวชเรียนในสำนักพระสงฆ์ลังกาวงศ์มากขึ้นโดยลำดับ ทั้งในประเทศพม่า รามัญและประเทศสยาม ตลอดไปจนประเทศลานนา ลานช้าง และกัมพูชา เรื่องตำนานพระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์มีเนื้อความดังแสดงมา

ว่าโดยส่วนประเทศสยาม ดูเหมือนพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ จะแรกมาถึงเมื่อพระพุทธศักราชราว ๑๘๐๐ พวกพระภิกษุไทยซึ่งได้ไปบวชแปลง ณ เมืองลังกากลับมาตั้งคณะที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน แล้วชักชวนพระสงฆ์ชาวลังกาตามมาช่วยกันสร้างพระมหาธาตุที่เมืองนครศรีธรรมราชแปลงเป็นรูปพระสถูปอย่างลังกาในสมัยนี้ ครั้นเกียรติคุณของพระสงฆ์ลังกาวงศ์แพร่หลายขึ้นไปถึงกรุงสุโขทัยราชธานี เมื่อครั้งกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงเป็นใหญ่ ก็ทรงเลื่อมใสโปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ลังกาวงศ์ขึ้นไป

---

(๑) *ตำนานสังคายนาว่าทำเมื่อ พ.ศ. ๑๔๘๗ เร็วไปกว่าที่กล่าวในพงศาวดารลังกา*

ตั้ง ณ กรุงสุโขทัย ลัทธิลังกาวงศ์จึงรุ่งเรืองในประเทศสยามแต่นั้นมา ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๐ เศษว่า "พ่อขุนรามคำแหงกระทำโอยทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบพระไตรปิฎก หัวก็กกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกตนลุกแต่เมืองนครศรีธรรมราชมา" ดังนี้ ตั้งแต่ลัทธิลังกาวงศ์มาเจริญขึ้น ลัทธิมหายานก็เสื่อมทรามแล้วเลยสูญไป ในประเทศสยามคงมีแต่พระสงฆ์ถือลัทธิหินยาน แต่ว่าในชั้นแรกต่างกันเป็น ๒ นิกายคือ พระสงฆ์พวกเดิมนิกาย ๑ พระสงฆ์พวกที่อุปสมบทตามลัทธิลังกาวงศ์นิกาย ๑ ในประเทศพม่า รามัญ เขมร พระสงฆ์ก็เป็นสองนิกายเช่นนั้นเหมือนกัน ในที่สุดจึงรวมเข้าเป็นนิกายอันเดียวกัน

เรื่องรวมพระสงฆ์นิกายเดิมกับนิกายลังกาวงศ์เข้าเป็นนิกายอันเดียวกัน ที่เมืองมอญถึงพระเจ้าแผ่นดินต้องบังคับ ดังปรากฏอยู่ในจารึกกัลยาณีของพระเจ้ารามาธิบดีศรีปิฎกธรเมืองหงสาวดี แต่ในประเทศสยามนี้รวมกันได้ด้วยปรองดอง เรื่องนี้ยังมีเค้าเงื่อนปรากฏอยู่หลายอย่างดังจะนำมาสาธก แม้จะทำให้เรื่องยืดยาวไปสักหน่อยก็หวังว่าท่านผู้อ่านคงจะไม่เบื่อ คือในศิลาจารึกที่เมืองสุโขทัยก็ดี ที่เมืองเชียงใหม่ก็ดี ปรากฏว่าพระสงฆ์ลังกาวงศ์มาอยู่วัดในอรัญญิก เมื่อไปตรวจดูถึงท้องที่ทั้ง ๒ แห่งนั้นก็เห็นสมจริง ด้วยที่เมืองสุโขทัยและเมืองเชียงใหม่ บรรดาวัดใหญ่โตอันเป็นเจดียสถานสำคัญของบ้านเมือง เช่นวัดมหาธาตุ หรือวัดเจดีย์หลวง เป็นต้น มักสร้างในเมือง แต่ยังมีวัดอีกชนิดหนึ่งเป็นวัดขนาดย่อม ๆ สร้างเรียงรายกันอยู่ในที่ตำบลหนึ่ง ห่างเมืองออกไประยะทางประมาณ ๔ กิโลเมตร วัดที่ปรากฏชื่อว่าเป็นวัดสำคัญของพวกพระสงฆ์ลังกาวงศ์ เช่นวัดสวนมะม่วง อันเป็นที่สถิตของพระมหาสวามิสังฆราชกรุงสุโทัยก็ดี วัดป่าแดงอันเป็นที่สถิตพระสังฆราชเมืองเชียงใหม่ก็ดี ล้วนสร้างในตำบลที่กล่าวข้างหลัง คือในที่อรัญญิกอันอยู่ห่างหมู่บ้านออกไป ระยะทางพอพระเดินเข้าไปบิณฑบาตถึงในเมืองได้ ที่เป็นเช่นนั้นพึงเห็นเป็นเค้าว่าพระสงฆ์นิกายเดิมคงอยู่วัดใหญ่ ๆ ในบ้านเมือง ส่วนพระสงฆ์ลังกาวงศ์ไม่ชอบอยู่ในละแวกบ้าน เพราะถือความมักน้อยสันโดษเป็นสำคัญ จึงไปอยู่ ณ ที่อรัญญิก คนทั้งหลายที่เลื่อมใสก็ไปสร้างอารามถวายพระสงฆ์ลังกาวงศ์ที่ในอรัญญิกนั้น ครั้นมีกุลบุตรอุปสมบทในนิกายลังกาวงศ์มากขึ้น

ก็สร้างวัดเพิ่มเติมขึ้นในอรัญญิก จึงมีวัดเรียงรายต่อกันไปเป็นหลายวัด อันที่จริงพระสงฆ์นิกายเดิมกับนิกายลังกาวงศ์ก็ถือลัทธิหินยานด้วยกัน แต่เหตุที่ทำให้แตกต่างถึงไม่ร่วมสังฆกรรมกันได้มีอยู่บางอย่าง ว่าแต่เฉพาะข้อสำคัญอันมีเค้าเงื่อนยังทราบได้ในเวลานี้ คือพระสงฆ์นิกายเดิมเห็นจะสังวัธยายพระธรรมเป็นภาษาสันสกฤต (มาแต่ครั้งพวกขอมปกครอง) แต่พวกนิกายลังกาวงศ์สังวัธยายเป็นภาษามคธ ผิดกันในข้อนี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งพวกลังกาวงศ์รังเกียจสมณวงศ์ในประเทศสยาม ทำนองจะเห็นว่าปะปนกับพวกถือลัทธิมหายานมาเสียช้านานถือว่าเป็นนานาสังวาสไม่ยอมร่วมสังฆกรรม พระสงฆ์จึงแยกกันอยู่เป็น ๒ นิกาย ทั้งที่เมืองสุโขทัยและเมืองเชียงใหม่เหตุที่จะรวมพระสงฆ์เป็นนิกายอันเดียวกันนั้น สันนิษฐานว่าคงจะเกิดแต่พวกผู้มีบรรดาศักดิ์นิยมบวชเรียนในนิกายลังกาวงศ์มากขึ้นทุกที เมื่อความนิยมแพร่หลายลงไปถึงพลเมือง ก็พากันบวชเรียนในนิกายลังกาวงศ์มากยิ่งขึ้น เป็นเหตุให้พระสงฆ์นิกายเดิมน้อยลงเป็นลำดับมา จนที่สุดจึงต้องรวมกับนิกายลังกาวงศ์ ข้อที่ว่ารวมกันโดยปรองดองนั้น มีที่สังเกตอยู่ ๒ อย่าง คือในวิธีบรรพชาอุปสมบท ซึ่งยังใช้กันอยู่โดยมากแม้จนทุกวันนี้ ผู้บรรพชาต้องรับพระไตรสรณคมน์เป็นภาษามคธว่า พุทฺธ์ สรณ์ คจฺฉามิ ครั้ง ๑ และยังต้องรับพระไตรสรณคมน์เป็นภาษาสันสกฤตว่า พุทฺธมฺ สรณมฺ คจฺฉามิ อีกครั้ง ๑ ข้อนี้ส่อให้เห็นว่า เพราะพวกลังกาวงศ์สังวัธยายพระธรรมเป็นภาษามคธ พวกนิกายเดิมสังวัธยายเป็นภาษาสันสกฤต เพื่อจะให้การบรรพชาสมบูรณ์ตามคติทั้ง ๒ นิกาย จึงให้รับพระไตรสรณคมน์ ๒ อย่าง ยังมีที่สังเกตอีกอย่างหนึ่ง ที่ใบสีมาพระอุโบสถ บรรดาวัดซึ่งสร้างแต่ครั้งสุโขทัยมา แม้จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ถ้าเป็นวัดหลวงมักทำใบเสมา ๒ แผ่นปักซ้อนกัน ถ้าเป็นวัดราษฎร์ทำสีมาแต่แผ่นเดียว (๑) สันนิษฐานว่า เดิมคงปักสีมาแต่แผ่นเดียวเหมือนกันหมด ครั้นพวกพระสงฆ์ลังกาวงศ์เข้ามาตั้งรังเกียจสมณวงศ์ในประเทศสยามดังกล่าวมาแล้ว จึงรังเกียจสีมาซึ่งพระสงฆ์สยามผูกไว้ ไม่ยอมทำสังฆกรรมเช่น ให้อุปสมบทในวัดเดิม

---

(๑) *ที่วัดเขารังแร้งที่เมืองสวรรคโลก และวัดสำคัญที่ในเมืองเชียงใหม่ โดยมากปักหินสีมาซ้อนกันถึง ๓ ชั้น*

ข้อนี้ย่อมเป็นความลำบากแก่พวกที่เคยอุปสมบทบุตรหลานในวัดสำหรับตระกูล หรือซึ่งเคยให้อยู่วัดใกล้บ้านเรือนอุปการะกันง่ายมาแต่ก่อน คงอาศัยเหตุเหล่านี้เป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงอาราธนาพระสงฆ์ลังกาวงศ์ให้ผูกสีมาบรรดาวัดหลวงซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ทำสังฆกรรมได้ทั้งพระสงฆ์นิกายเดิมและนิกายลังกาวงศ์ วัดใดที่ได้ผูกสีมาซ้ำแล้ว จึงให้บ่กใบสีมาเพิ่มขึ้นเป็น ๒ ใบเป็นสำคัญ โบสถ์ที่มีใบสีมา ๒ ใบจึงเป็นวัดหลวงเป็นพื้น (๑) ตั้งแต่ลัทธิลังกาวงศ์มารุ่งเรืองในประเทศสยาม ไทยก็รับแบบแผนของลังกามาประพฤติ ในการถือพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่าการสร้างพุทธเจดีย์ก็สร้างตามคติลังกา พระธรรมก็ทั้งภาษาสันสกฤตกลับสาธยายเป็นภาษามคธ เป็นเหตุให้การศึกษาภาษามคธเจริญรุ่งเรืองในประเทศสยามแต่นั้นมา ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง (๒) ซึ่งพระมหาธรรมราชา (พญาลิไทย) พระเจ้ากรุงสุโขทัยทรงแต่งไว้ ในบานแผนกบ่รากฏนามคัมภีร์พระไตรปิฎก และนามพระเถระกับทั้งราชบัณฑิตที่ได้ทรงปรึกษาสอบสวนเป็นอันมาก ส่วนพระสงฆ์นั้น ตั้งแต่รวมเป็นนิกายอันเดียวกันแล้ว ก็กำหนดต่างกันแต่โดยสมาทานธุระเป็น ๒ พวกตามแบบอย่างในเมืองลังกา คือพวกซึ่งสมาทานคันถธุระ เล่าเรียนภาษามคธเพื่อศึกษาพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎก มักอยู่วัดในบ้านเมืองอันเป็นสำนักหลักแหล่งที่เล่าเรียนได้ชื่อว่า "พระสงฆ์คามวาสี" พวก ๑ พวกซึ่งสมาทานวิปัสสนาธุระ ชอบบำเพ็ญภาวนาหาความวิมุติ มักอยู่วัดในอรัญญิก ได้ชื่อว่า "พระสงฆ์อรัญ-

---

(๑) *วินิจฉัยอันนี้ ข้าพเจ้าได้เคยกราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับรองเห็นชอบด้วย และดำรัสว่าให้เขียนลงไว้ให้ปรากฏ ส่วนวัดที่มีสีมาถึง ๓ ชั้น ก็คงเป็นเพราะมีพระสงฆ์ลังกาวงศ์พวกอื่นซึ่งมาภายหลัง ถือลัทธิแปลกออกไป รังเกียจสีมาเดิม จึงผูกซ้ำอีกครั้งหนึ่งตามประเพณีเช่นเคยทำมาแต่ก่อน*

(๒) *หนังสือไตรภูมิพระร่วง (หอพระสมุด ฯ พิมพ์แล้ว) เป็นหนังสือแต่งในภาษาไทยเก่าที่สุดซึ่งปรากฏอยู่ นอกจากศิลาจารึก*

วาสี"(๑) พวก ๑ แต่เป็นนิกายอันเดียวกัน

แต่การที่ไทยรับถือลัทธิลังกาวงศ์ครั้งนั้น ไม่ได้ทิ้งขนบธรรมเนียมแม้เป็นฝ่ายศาสนาอื่น ซึ่งได้เคยประพฤติมาแต่ก่อนทั้งหมด ด้วยนิสัยไทยเลือกใช้แต่ที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ดังกล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้นประเพณีการบ้านเมืองซึ่งเคยถือคติตามทางศาสนาพราหมณ์ อันมิได้ขัดข้องแก่พระพุทธศาสนาก็คงถือต่อมา แม้ภาษาสันสกฤตก็ยังศึกษาและใช้ปะปนในภาษาไทยมิได้เลิกถอนไปทีเดียว มีการบางอย่างซึ่งไทยรับลัทธิลังกามาแก้ไขใช้ให้เหมาะแก่ความนิยมในภูมิประเทศ เป็นต้นว่าตัวอักษรซึ่งเขียนพระไตรปิฎก คงใช้ตัวอักษรขอม พุทธเจดีย์บางอย่างก็คิดแบบแผนขึ้นใหม่ ดังเช่นรูปพระเจดีย์สุโขทัยเป็นต้น พระพุทธศาสนาที่ถือกันในประเทศสยาม ควรนับว่าเกิดเป็นลัทธิสยามวงศ์ตั้งแต่กรุงสุโขทัยเป็นราชธานีสืบมา จนเมื่อปลายสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ที่เมืองลังกาเกิดจลาจล หมดสิ้นสมณวงศ์ ได้มาขอคณะสงฆ์ไทยมีพระอุบาลีเป็นประธานออกไปให้อุปสมบท กลับตั้งสมณวงศ์ขึ้นในลังกาทวีป ยังเรียกว่านิกายสยามวงศ์หรืออุบาลีวงศ์อยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้.

---

(๑) *ในลังกาเรียกว่า "วนะวาสี" สันนิษฐานว่า เพราะในเกาะลังกาภูมิประเทศเป็นภูเขาโดยมาก ออกไปห่างบ้านเมืองไม่เท่าใดนักก็ถึงป่าดง พระสงฆ์พวกนั้นอยู่ในดงจึงเรียกว่าวนะวาสี*

ตอนที่ ๙
ว่าด้วยพุทธเจดีย์ในสยามประเทศ

อาศัยเหตุที่พระพุทธศาสนามาสู่สยามประเทศเป็นหลายยุค และเป็นหลายลัทธิดังกล่าวมาแล้วในตอนที่ ๘ พุทธเจดีย์ที่มีปรากฏอยู่ในสยามประเทศ แบบอย่างจึงต่างกันเป็น ๗ สมัย ดังจะสมมติชื่อเรียกดังต่อไปนี้

๑. สมัยทวารวดี
๒. สมัยศรีวิชัย
๓. สมัยลพบุรี
๔. สมัยเชียงแสน
๕. สมัยสุโขทัย
๖. สมัยอยุธยา
๗. สมัยรัตนโกสินทร์

จะกล่าวอธิบายเป็นลำดับไป ตามที่ได้พบเห็นตัวอย่างมีปรากฏอยู่*

สมัยทวารวดี ประมาณว่าแต่ พ.ศ. ๕๐๐

พุทธเจดีย์สมัยทวารวดีมีอยู่ที่เมืองนครปฐมมากกว่าแห่งอื่น เป็นพุทธเจดีย์เก่าที่สุดที่มีในประเทศสยาม และเชื่อได้ว่าได้แบบอย่างมาแต่มคธราฐ วัตถุที่สร้าง

---

* ควรเพิ่มตอนต้นอีกสมัยหนึ่ง ได้แก่สมัยพระพุทธรูปรุ่นเก่าของอินเดียซึ่งค้นพบในประเทศไทย คือ พระพุทธรูปแบบอมราวดีหรืออนุราธปุระ (ลังกาเก่า) (พุทธศตวรรษที่ ๗–๘) (รูปที่ ๒๘) พระพุทธรูปแบบอมราวดีตอนปลายหรือคุปตะตอนต้น (ราวพุทธศตวรรษที่ ๘ (รูปที่ ๒๙) พระพุทธรูปแบบคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๐–๑๑) (รูปที่ ๓๐) พระพุทธรูปแบบปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๖) (รูปที่ ๓๑)

เป็นพุทธเจดีย์ในสมัยนี้เห็นจะมีทั้งธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ และอุเทสิกะเจดีย์ ครบ ๔ อย่าง แต่ถือการสร้างพระธาตุเจดีย์เป็นสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่น เนื่องด้วยการที่พระเจ้าอโศกมหาราชแจกพระบรมสารีริกธาตุ ไปประดิษฐานยังนานาประเทศดังกล่าวมาแล้ว ที่ในแขวงจังหวัดนครปฐม จึงมีพระสถูปอย่างใหญ่โตหลายองค์ คือพระปฐมเจดีย์เป็นต้น พระสถูปที่สร้างในสมัยทวารวดีใช้ก่ออิฐถือปูนบั้นลายประกอบ ไม่ก่อด้วยแลงหรือศิลาเหมือนพุทธเจดีย์ชั้นหลังต่อมา รูปสัณฐานพระสถูปที่สร้างในสมัยนั้น(๑) มีฐานทักษิณทำเป็นสี่เหลี่ยม องค์พระสถูปกลมเป็นทรงโอคว่ำ (ทำนองเดียวกับพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชทุกวันนี้) แต่ยอดเตี้ย (*รูปที่ ๓๒*) ส่วนพระบริโภคเจดีย์สันนิษฐานว่า คงจะได้พันธุ์พระศรีมหาโพธิจากพุทธคยามาปลูกแต่ในสมัยนั้น เป็นต้นประเพณีที่ชอบปลูกต้นศรีมหาโพธิในสมัยต่อมา แต่ต้นเดิมสูญไปเสียไม่มีเค้าเงื่อนเหลือปรากฏอยู่ พระธรรมเจดีย์ในสมัยทวารวดีชอบจารึกคาถาอริยสัจ "เย ธมฺมา" เป็นภาษามคธในเจดียวัตถุต่าง ๆ แม้จนจารึกแผ่นอิฐซึ่งใช้ก่อสร้างพระสถูป ส่วนพระอุเทสิกะเจดีย์นั้นมีปรากฏอยู่หลายอย่าง มักทำด้วยศิลาในสมัยชั้นก่อนมีพระพุทธรูปชอบทำเป็นรูปกงจักร และมีรูปกวางหมอบเหลียวหลังตั้งประกอบ ตามแบบที่ทำในอินเดียครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช(๒) (*รูปที่ ๓๓*) อีกอย่างหนึ่งทำเป็นรูปพระสถูป (ฐานสี่เหลี่ยม องค์พระสถูปกลม) สัณฐานเหมือนบาตรคว่ำ ยอดทำคล้ายกับจานเถาวางซ้อนกันขึ้นไปเป็นหลายชั้น(๓) (*รูปที่ ๓๔*)

---

(๑) *ว่าตามรูปพระสถูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ขุดได้ที่ในบริเวณพระปฐมเจดีย์ เจ้าอธิการวัดโพธิ์ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวองค์ ๑*

(๒) *ศิลากงจักรนี้ไม่ปรากฏว่ามีในประเทศพม่า รามัญ หรือเขมร แม้ในประเทศสยามก็พบแต่ที่จังหวัดนครปฐม กับได้ยินว่ามีทางจังหวัดนครราชสีมาบ้าง แต่จังหวัดอื่นหาปรากฏว่ามีไม่*

(๓) *มีคติทางประเทศธิเบต ว่าแบบพระสถูปนั้น พระพุทธองค์ทรงพระดำริขึ้น โดยเอาผ้าไตรพับเป็นสี่เหลี่ยมซ้อนกัน แล้วเอาบาตรคว่ำบนนั้น เอาธารพระกรบ่กเป็นยอด*

ของที่กล่าวมานี้อยู่ ณ พิพิธภัณฑสถานที่พระปฐมเจดีย์และที่กรุงเทพฯ สันนิษฐานว่าในพวกอุเทสิกะเจดีย์ที่เกิดมีขึ้นในสมัยทวารวดี เห็นจะทำพุทธอาสน์ซึ่งเป็นต้นเค้าของอาสนบูชาด้วยอีกอย่างหนึ่ง ครั้นถึงสมัยสร้างพระพุทธรูปก็สร้างตามแบบพระพุทธรูปอินเดีย* ทำเป็นพระประธานด้วยศิลาหรือปั้นด้วยปูนก็มี จำหลักพระพุทธรูปเป็นภาพเครื่องประดับก็มี ทำเป็นพระพิมพ์ก็มี ชอบทำพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนานั่งห้อยพระบาทเหมือนอย่างนั่งเก้าอี้อย่างหนึ่ง ทำพระพุทธรูปยืนกรีดนิ้วพระหัตถ์ข้างขวาเป็นวง พระหัตถ์ซ้ายถือชายจีวร ตามแบบอินเดียว่าปางเสด็จลงจากดาวดึงส์อย่างหนึ่ง** พระพุทธรูปยืนตั้งพระหัตถ์ข้างขวา ว่าเป็นปางประทานอภัยอย่างหนึ่ง พระพุทธรูปปางยมกปาฏิหาริย์ หรือที่เรียกตามแบบอินเดียว่าปางมหาปาฏิหาริย์ก็ชอบทำอีกอย่างหนึ่ง แต่มักทำเป็นลายจำหลักแผ่นศิลา (เช่นที่ติดไว้ข้างหลังฐานพระศรีศากยมุนีที่วัดสุทัศน์)*** พระพุทธรูปปางอื่นเช่นปางประทานปฐมเทศนา ทำลายเป็นจำหลักศิลาก็มีอยู่ที่พระปฐมเจดีย์

ในเรื่องแบบอย่างพระพุทธรูปสมัยทวารวดีมีประหลาดอยู่ข้อหนึ่งที่มีพระพุทธรูปลักษณะอย่างเดียวกัน สร้างแพร่หลายไปจนถึงจังหวัดบุรีรัมย์ ที่ลำน้ำมูลตำบลหนึ่งเรียกว่า วังปลัด อยู่ในท้องที่อำเภอพุทไธสง ในลำน้ำตรงนั้นมักงมพบพระพุทธรูปหล่อขนาดย่อม เป็นพระนั่งสมาธิบ้าง (*รูปที่ ๓๕*) พระยืนบ้าง ลักษณะเป็นพระพุทธรูปอย่างเดียวกับแบบทวารวดีที่ได้กล่าวมา สันนิษฐานว่าที่ตรงนั้นแต่เดิมเห็นจะเป็นบ้านหล่อ หรือวัดเก่าอยู่ในสมัยเมื่อรับพระพุทธศาสนาไปจากกรุงทวารวดี กงจักรที่ว่าพบใน

---

* *แบบคุปตะ*

** พระพุทธรูปปางนี้ ทางอินเดียเรียกว่าปางเทศนา (วิตรรกมุทรา) ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ของเขามักทำเป็นปางประทานพร ศิลปทวารวดีเอาปางเทศนาของอินเดียมาใช้ว่าเป็นปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ แต่ทำกรีดนิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๒ พระหัตถ์ และมีรูปพระอินทร์พระพรหมประกอบอยู่ ๒ ข้าง ที่ทำพระพุทธรูปในท่าเดียวกันกำลังประทับยืนหรือนั่งอยู่บนหน้าสัตว์แบบหนึ่งซึ่งเรียกกันว่าพนัสบดีก็มี หน้าสัตว์แบบนี้มีผู้สันนิษฐานว่าเอาหน้าครุฑ (พาหนะพระนารายณ์) โค (พาหนะพระอิศวร) และหงส์ (พาหนะพระพรหม) มาผสมกัน เพื่อแสดงว่าพุทธศาสนาใหญ่ยิ่งกว่าศาสนาพราหมณ์

*** มักทำพระพุทธรูปประทับนั่ง ยืน และบรรทมอยู่บนดอกบัวเป็นคู่ ๆ

แขวงจังหวัดนครราชสีมา* ก็น่าจะเป็นของเนื่องต่อสมัยนั้น ยังที่ดงศรีมหาโพธิในแขวงจังหวัดปราจีนบุรีอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งมีรอยเมืองโบราณ ที่นั้นก็ขุดพบพระพุทธรูปลักษณะอย่างทวารวดี คือพระพุทธรูปหล่อด้วยทองคำ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขนานพระนามว่า "พระนิรันตราย" นั้นเป็นต้น เป็นเค้าเงื่อนว่าอาณาเขตกรุงทวารวดีจะแผ่มาถึงจังหวัดปราจีนบุรีและจังหวัดนครราชสีมาในสมัยนั้น**

สมัยศรีวิชัย ประมาณว่าแต่ พ.ศ. ๑๓๐๐

พุทธเจดีย์แบบสมัยนี้หายาก พบแต่ในจังหวัดสุราษฎร์ธานีเป็นพื้น ที่พระปฐมเจดีย์มีบ้าง (เช่นรูปพระโพธิสัตว์ ซึ่งเรียกกันว่า "รูปยายหอม") แต่เห็นจะเป็นของขนขึ้นมาจากข้างใต้ พุทธเจดีย์แบบสมัยศรีวิชัยสร้างตามลัทธิมหายาน เมื่อพระบรมธาตุหายากเสียแล้ว จึงมิได้ถือการสร้างพระธาตุเจดีย์เป็นสำคัญเหมือนเมื่อสมัยทวารวดี พุทธเจดีย์ซึ่งสร้างเป็นหลักในสมัยศรีวิชัยมักทำเป็นมณฑปที่ประดิษฐาน

---

* ปัจจุบันอยู่ที่วัดคลองขวาง เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

** สำหรับศิลปแบบทวารวดีที่ว่ามีมาตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นมีหลักฐานน้อยมาก เป็นต้นว่า พระปฐมเจดีย์องค์เดิมซึ่งมีรูปร่างคล้ายพระสถูปที่สาญจีครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นก็ดูของจริงไม่ได้เสียแล้ว เพราะอยู่ภายใต้พระสถูปองค์ใหญ่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างขึ้น ธรรมจักรเป็นส่วนใหญ่ก็มีลวดลายครั้งราชวงศ์คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๐–๑๑) ประดับอยู่ ส่วนหลักฐานภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๐ นั้นมีมากมาย เป็นต้นว่าพระพุทธรูปต่าง ๆ นอกจากปางที่ทรงกล่าวมาแล้ว ยังมีปางมารวิชัย ปางประทานพร (รูปที่ ๓๖) ปางโปรดสัตว์ (คือพระหัตถ์ขวาทำจีบนิ้วพระหัตถ์ท่าแสดงธรรม พระหัตถ์ซ้ายท่าประทานพร) ปางนาคปรกและปางไสยา ส่วนที่ว่าอิทธิพลของศิลปทวารวดีได้แผ่ออกไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยนั้น ยังมีตัวอย่างอยู่อีก เป็นต้นว่าที่เมืองพ้าแดดสูงยางในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ มีใบเสมาศิลาหลายแผ่นสลักเป็นพระพุทธรูปและเรื่องชาดกตามแบบศิลปทวารวดี นอกจากนี้ปรากฏว่าในราว พ.ศ. ๑๓๐๐ นางจามเทวีซึ่งครองอยู่ที่เมืองลพบุรีและใช้ภาษามอญ ได้อพยพขึ้นไปตั้งอาณาจักรหริภุญชัยที่เมืองลำพูน เหตุนั้นศิลปทวารวดีจึงได้ขึ้นไปแพร่หลายอยู่ที่เมืองลำพูนด้วย

พระพุทธรูป ยอดเป็นพระสถูปดังเช่นพระมหาธาตุเมืองไชยายังมีอยู่เป็นตัวอย่าง(๑) (*รูปที่๓๗*) พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชองค์เดิมก็สันนิษฐานว่าจะเป็นเช่นเดียวกัน มณฑปซึ่งสร้างขึ้นในเมืองสวรรคโลก (เช่นวัดเจดีย์เจ็ดแถว) และสร้างขึ้นในวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย เมื่อครั้งราชวงศ์พระร่วงเป็นใหญ่ ก็สันนิษฐานว่าจะทำตามแบบศรีวิชัยที่กล่าวมา* ฝีมือช่างศรีวิชัยทำภาพงามยิ่งนัก แต่ตัวอย่างมีอยู่มากในประเทศชวา ในประเทศสยามนี้แบบพระพุทธรูปอย่างศรีวิชัยพบแต่ที่ทำไว้เป็นพระพิมพ์เป็นพื้น รูปหล่อเป็นขนาดใหญ่ พบแต่รูปพระโพธิสัตว์เมืองไชยาเท่าก็งามอย่างยิ่ง (*รูปที่ ๓๘*) ในประเทศสยามนี้ยังมีพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์หล่อขนาดย่อม ๆ อยู่ตามพิพิธภัณฑสถานที่เป็นส่วนของตัวบุคคล รู้ได้ว่าเป็นแบบช่างศรีวิชัยอีกมาก แต่ทราบไม่ได้ว่าเดิมจะได้มาจากที่ใด พุทธเจดีย์สมัยศรีวิชัยนอกจากที่พรรณนามา หาปรากฏว่ามีสิ่งใดในประเทศสยามไม่**

---

(๑) *ที่ในประเทศชวามีมาก เรียกว่า "จันดี" เห็นจะมาแต่คำเจดีย์นั้นเอง*

* ศิลปศรีวิชัยคงจะแพร่หลายขึ้นไปยังกรุงสุโขทัย เมื่อครั้งกรุงสุโขทัยติดต่อกับเมืองนครศรีธรรมราชในรัชกาลของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์หรือพ่อขุนรามคำแหงมหาราช

** ศิลปแบบศรีวิชัยได้รับอิทธิพลมาจากศิลปชวาและคงจะเจริญอยู่ทางภาคใต้ของประเทศไทยตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๓๐๐–๑๘๐๐ จนกระทั่งดินแดนทางแถบนี้เข้ารวมอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย ศิลปแบบศรีวิชัยแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปอินเดียตามลำดับ คือ คุปตะ หลังคุปตะ และปาละ–เสนะ มีรูปพระโพธิสัตว์เป็นส่วนใหญ่ ลักษณะพระพุทธรูป พระเกตุมาลาเป็นต่อมสน ขมวดพระเกศเล็กละเอียด มักมีใบโพธิ์ติดอยู่ด้านหน้าพระเกตุมาลา พระหัตถ์และพระบาททำได้ส่วนสัดกับพระวรกาย ชายจีวรมักจะซ้อนกันเป็นริ้วอยู่บนพระอุระเบื้องซ้าย เท่าที่พบแล้วมี ๘ ปาง คือ ปางมารวิชัย ปางลีลา (คงจะได้รับอิทธิพลมาจากแบบสุโขทัย) ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ปางโปรดสัตว์ ปางประทานอภัย ปางนาคปรก ปางเทศนาและปางมหาปาฏิหาริย์หรือยมกปาฏิหาริย์ มีพระพุทธรูปนาคปรก แบบศรีวิชัยองค์หนึ่งที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพ ฯ มีลักษณะแปลกประหลาด คือเป็นปางมารวิชัย แทนที่จะเป็นปางสมาธิ (รูปที่ ๓๙) เหตุนั้นจึงมีบางท่านพยายามอธิบายว่าองค์พระพุทธรูปและนาคปรกนั้นหล่อกันทีละครั้ง ที่ฐานนาคมีจารึกว่ารูปนี้สร้างขึ้นในศักราชตรงกับพ.ศ. ๑๗๒๖ อิทธิพลของศิลปศรีวิชัยคงอยู่ต่อมาทางภาคใต้ของประเทศไทยจนถึงสมัยอยุธยา เกิดมีพระพุทธรูปอีกแบบหนึ่งซึ่งอาจเรียกได้ว่าสกุลช่างไชยา ชอบทำปางโปรดสัตว์และยังคงรักษาริ้วของชายจีวรไว้ จีวรเองก็มีลักษณะเป็นแบบหนึ่งโดยเฉพาะ

สมัยลพบุรี ประมาณว่าแต่ พ.ศ. ๑๖๐๐

พุทธเจดีย์สมัยนี้มีปนกันทั้งฝ่ายลัทธิหินยาน (สถวีระ) ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมัยทวารวดี และพุทธเจดีย์ฝ่ายลัทธิมหายานซึ่งมาแต่เมืองเขมรและบางทีจะมาแต่ทางศรีวิชัยด้วย เจดีย์วัตถุมีมากมายหลายอย่างหลายแบบ หลักแห่งเจดียสถานแก้ไขมณฑปมาทำเป็นปรางค์ บางแห่งทำปรางค์ใหญ่อย่างเช่นที่วัดมหาธาตุเมืองลพบุรีบ้าง บางแห่งทำเป็นปรางค์เรียงกัน ๓ องค์ เรียกว่าปรางค์ ๓ ยอด (ตั้งพระพุทธรูปไว้ตรงยอดกลาง ตั้งรูปพระโพธิสัตว์ไว้ตรงยอด ๒ ข้าง) *(รูปที่ ๔๐)* พระสถูปทำแต่เป็นอุเทสิกะเจดีย์ขนาดย่อมลงมา และแปลงรูปเป็นทรงสูงมีเครื่องประดับ (ยังใช้เป็นแบบอยู่ในกรุงกัมพูชาจนทุกวันนี้) ถึงสมัยนี้วัตถุเจดียสถานมักทำด้วยศิลาแลง ต่อเป็นของเล็กจึงหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ผีมือดีที่ช่างจำหลักศิลาและช่างหล่อ

พระพุทธรูปที่สร้างในสมัยลพบุรี มีทั้งพระศิลาพระหล่อและพระพิมพ์เกิดมีพระทรงราชาภรณ์หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "พระทรงเครื่อง" ขึ้นในสมัยนี้ เพราะรับถือลัทธิมหายาน ซึ่งเชื่อว่ามีพระอาทิพุทธเจ้าประจำโลกพระองค์หนึ่งอีกต่างหาก จึงทำรูปพระอาทิพุทธเจ้าเป็นพระทรงเครื่องให้ผิดกับพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ แบบพระพุทธรูปทรงเครื่องซึ่งสร้างครั้งสมัยลพบุรีทำยักย้ายหลายอย่าง ทรงอุณหิส (อย่างกระบังหน้า) ก็มี ทรงแต่จุฬาภรณ์ก็มี ทรงแต่กุณฑลกับฉลองศอก็มี อิริยาบถทำเป็นปางต่าง ๆ เช่นเดียวกับพระมนุษยพุทธเจ้า ผิดกันแต่เป็นพระทรงเครื่องกับมิได้ทรงเครื่องราชาภรณ์เท่านั้น สันนิษฐานว่าจะเป็นเพราะที่เมืองลพบุรีในสมัยนั้น คนถือพระพุทธศาสนามีทั้งถือลัทธิสถวีระ (คือหินยาน) อย่างเดิมและลัทธิมหายานซึ่งมารุ่งเรืองขึ้นใหม่ พวกที่ถือลัทธิหินยานชอบสร้างพระไม่ทรงเครื่อง พวกที่ถือลัทธิมหายานชอบสร้างพระทรงเครื่อง จะผิดกันด้วยเหตุเพียงเท่านั้นเอง แต่สังเกตดูพระพิมพ์ที่สร้างสมัยลพบุรี สร้างตามคติมหายานเป็นพื้น มีมากมายหลายอย่าง ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งในปรางค์ ๓ องค์ หมายเป็นพุทธกายทั้ง ๓ ก็มี ทำรูปพระอาทิพุทธเจ้าเป็นประธาน มีรูปพระมนุษยพุทธเจ้า ๔ พระองค์ ๗ พระองค์เป็นบริวารก็มี ทำพระพุทธรูปอยู่กลางรูปพระโพธิสัตว์อยู่ข้างก็มี ทำทั้งพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์มากมายหลายองค์ใน

แผ่นพิมพ์อันเดียวกันก็มี ลักษณะพระพุทธรูปสมัยลพบุรีดูเหมือนจะเอาแบบทวารวดีกับแบบขอมผสมกัน จึงเกิดเป็นแบบขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่ง* พระพุทธรูปซึ่งสร้างในสมัยลพบุรี ดูชอบทำพระนั่งสมาธิมีพระนาคปรกหรือที่เรียกกันโดยย่อว่า "พระนาคปรก" ยิ่งกว่าอย่างอื่น ทำด้วยศิลาตั้งแต่ขนาดใหญ่กว่าตัวคน (*รูปที่ ๔๑*) ลงมาจนขนาดย่อม ที่หล่อเป็นขนาดน้อย ๆ ก็มีมาก ได้พบตัวอย่างที่หล่อร่วมฐานติดกัน ๓ องค์ มีพระพุทธรูปนาคปรกอยู่กลาง รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรสี่กรอยู่ข้างหนึ่ง รูปนางภควดีบัญญาบารมีอยู่ข้างหนึ่ง (*รูปที่ ๔๒*) รูปทั้ง ๓ อย่างนี้ที่พบเป็นปลีกก็มีชุกชุม สันนิษฐานว่าในปรางค์หรือวิหารของพวกถือลัทธิมหายานซึ่งสร้างในสมัยนั้นเห็นจะตั้งพระเป็นชุด ๓ องค์เช่นกล่าวมา สังเกตดูพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ซึ่งสร้างในสมัยลพบุรีมีปางเหล่านี้เป็นพื้น คือ

๑. ปางทรงนั่งสมาธิ มีนาคปรกบ้าง ไม่มีบ้าง

๒. ปางมารวิชัย

๓. พระยืนกรีดนิ้วพระหัตถ์ ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

๔. พระยืนตั้งพระหัตถ์ปางประทานอภัย (ที่เรียกกันว่าพระห้ามสมุทร)**

๕. พระปาเลไลยก์ แก้ไขมาแต่พระปางปฐมเทศนาแบบทวารวดี

รูปพระโพธิสัตว์ตามลัทธิมหายานในสมัยลพบุรีชอบสร้างแต่ ๒ องค์ คือ

๑. รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวร ทำอย่างเทวรูปสามัญ มีที่สังเกตแต่ที่มีพระพุทธรูปอยู่ตรงจุฬาธาตุ(๑) ทำเป็น ๒ กรบ้าง เป็น ๔ กรบ้าง คล้ายรูปพระนารายณ์ แต่มือบน ๒ มือถือลูกประคำและหนังสือ มือล่าง ๒ มือถือดอกบัวและน้ำอมฤตอย่าง

---

* ปัจจุบันเราเรียกแบบนี้ว่าแบบอู่ทองยุคที่ ๑ ศิลปแบบลพบุรีจัดเฉพาะศิลปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปเขมรแต่เพียงอย่างเดียว ศิลปแบบอู่ทองนี้จะได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

** สันนิษฐานว่าที่เรียกกันว่าพระห้ามสมุทร (ยกพระหัตถ์ ๒ ข้าง) และห้ามญาติ (ยกพระหัตถ์ข้างเดียว) นี้ คงจะมาบัญญัติกันขึ้นในสมัยอยุธยา เดิมเป็นปางประทานอภัยทั้งนั้น

(๑) *รูปอย่างนี้มักกล่าวกันว่าเป็นรูปพระอิศวร เมื่อซ่อนหากับพระพุทธเจ้าทำนองดังกล่าวใน เรื่องชมพูบดีวัตถุ*

นั้นบ้าง* ทำเป็นมนุษย์หลายหน้า (ซ้อนกันอย่างหัวโขนทศกัณฐ์) หลายมือหลายเท้าบ้าง**

๒. รูปนางภควดีบัญญาบารมี ทำเป็นรูปนางยกมือขวาถือหนังสือ มือซ้ายถือดอกบัว ซึ่งมักเข้าใจกันไปว่ารูปนางอุมาภควดี

นอกจาก ๒ อย่างนี้ มิใคร่ทำรูปพระโพธิสัตว์องค์อื่นอย่างพวกศรีวิชัยหรือชวา

พุทธเจดีย์ตามแบบสมัยลพบุรีสร้างแพร่หลายในประเทศสยามยิ่งกว่าแบบสมัยอื่น เพราะเนื่องกันกับแบบประเทศขอม และสร้างสืบมาในสมัยเมื่อพวกขอมมาปกครองประเทศนี้ ทางตะวันออกพุทธเจดีย์เป็นแบบสมัยนี้ไปจนต่อแดนญวน ทางทิศเหนือแบบสมัยนี้สร้างขึ้นไปจนถึงเมืองชะเลียง (คือเมืองสวรรคโลกเก่า) เป็นที่สุดที่เมืองลำพูนก็ว่ามีพระพุทธรูปละโว้ แต่สังเกตดูเห็นเป็นของขนขึ้นไปจากเมืองลพบุรี หาได้สร้างที่นั่นไม่ ทางตะวันตกพุทธเจดีย์แบบลพบุรีมีสร้างลงไปเพียงเมืองเพชรบุรี หาปรากฏว่ามีใต้ลงไปกว่านั้นไม่***

สมัยเชียงแสน ประมาณว่าแต่ พ.ศ. ๑๖๐๐

พุทธเจดีย์แบบสมัยเชียงแสน มีมากอยู่ในอาณาเขตลานนา (จังหวัดภาคพายัพบัดนี้) ลักษณะเป็นของสร้างหลายยุค ตามเรื่องพงศาวดาร ชั้นเดิมดูเหมือนชาว

---

* พระโพธิสัตว์โลเกศวรและอวโลกิเตศวรเป็นองค์เดียวกัน มักมีรูปพระธยานิพุทธ คือพระอมิตาภะปางสมาธิอยู่บนศิราภรณ์ บางครั้งก็เรียกกันว่าพระโพธิสัตว์ปัทมปาณีเพราะทรงถือดอกบัว

** เป็นต้นว่ารูปเหวัชระหรือไตรโลกยวิชัย

*** พุทธศิลปแบบลพบุรีมีแพร่หลายอยู่ในประเทศไทย ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ปัจจุบันถือกันว่าศิลปแบบลพบุรีคือศิลปในประเทศไทยที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปเขมรสมัยโบราณ โดยเฉพาะศิลปเขมรแบบนครวัดและบายน(พุทธศตวรรษที่ ๑๗ และ ๑๘) แต่เพียงศิลปเดียว ส่วนอิทธิพลของศิลปทวารวดีปนกับศิลปเขมรนั้นเราจัดเป็นศิลปอีกแบบหนึ่งต่างหากเรียกว่าศิลปแบบอู่ทอง ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป สำหรับพระพุทธรูปในศิลปแบบลพบุรีนั้น นอกจากปางต่าง ๆ ที่ทรงกล่าวมาแล้ว ยังมีปางประทานพรและปางโปรดสัตว์อีก ส่วนที่เมืองลำพูนที่ว่ามีพระพุทธรูปละโว้นั้นคงจะเป็นของที่แพร่หลายกันเข้ามาทีหลัง มิใช่ครั้งนางจามเทวี เพราะศิลปในสมัยนางจามเทวีคงจะเป็นแบบทวารวดี

ลานนาจะได้พระพุทธศาสนามาหลายทางที่ตรงมาจากอินเดียทีเดียวก็มีเค้าเงื่อนปรากฏอยู่ เช่นพระปรางค์วัดเจดีย์เจ็ดยอด ซึ่งอยู่ทางข้างพายัพไม่ห่างเมืองเชียงใหม่นัก ก็จำลองแบบพระปรางค์ในอินเดียที่ตำบลต้นพระศรีมหาโพธิเมืองพุทธคยามาสร้าง เป็นแต่ย่อส่วนให้เล็กลง พระปรางค์องค์นี้เป็นหลักให้เห็นได้ว่า ที่ตรงเมืองเชียงใหม่ตั้งเคยเป็นเมืองมาแล้วแต่ดึกดำบรรพ์ เห็นจะตรงกับเมืองที่เรียกในตำนานว่า "เมืองแม่ระมิง" แต่ร้างเสียในสมัยเมื่อตั้งเมืองหริภุญชัย (คือเมืองลำพูน) เป็นราชธานี* ครั้นพระเจ้าเม็งรายไปสร้างราชธานีขึ้นที่นั่นอีกเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙ จึงได้ชื่อว่าเมืองเชียงใหม่ พุทธเจดีย์สมัยที่กล่าวมานี้นอกจากพระปรางค์วัดเจดีย์เจ็ดยอด ยังมีพระพุทธรูปของสร้างในอินเดียปรากฏอยู่ เช่นพระศิลาจำหลักปางปราบช้างนาฬาคีรี ยังรักษาไว้ที่วัดเชียงมั่นในเมืองเชียงใหม่** และที่ขุดพบใหม่ ณ ที่อื่นก็มี แต่สันนิษฐานว่าจะเป็นของได้มาเมื่อชั้นพระพุทธศักราชกว่า ๑๐๐๐ ปี ไม่เก่าถึงของครั้งสมัยทวารวดีที่เมืองนครปฐม มาถึงสมัยเมื่อนางจามเทวีขึ้นไปครองเมืองหริภุญชัย ในตำนานว่าพาพระพุทธศาสนาขึ้นไปจากเมืองลพบุรี ความข้อนี้ก็ดูประหลาดที่ยังมีพระพุทธเจดีย์แบบสมัยลพบุรีปรากฏอยู่เช่นพระพุทธรูปองค์ ๑ อยู่ในวัดมหาธาตุเมืองลำพูน เรียกกันว่า "พระละโว้" และเชื่อกันว่าเป็นพระซึ่งนางจามเทวีเชิญขึ้นไป(๑) แต่พุทธเจดีย์ ซึ่ง

---

* ต่อมาได้ทรงสันนิษฐานว่า วัดเจดีย์เจ็ดยอดนี้อาจจะได้แบบอย่างมาจากประเทศพม่าเพราะเหตุว่าในประเทศพม่าก็มีวิหารมหาโพธิ ซึ่งจำลองแบบที่พุทธคยามาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๗๕๘ แต่ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๔ นาย E.W. Hutchinson ได้เขียนบทความลงในวารสารภาษาอังกฤษของสยามสมาคม เล่มที่ ๓๘ ตอนที่ ๑ อ้างหลักฐานว่าพระเจ้าติโลกราชทรงสร้างเจดีย์เจ็ดยอดขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๙๘ เรื่องนี้จำต้องสืบสวนกันต่อไป

** เป็นพระพุทธรูปอินเดียแบบปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๕)

(๑) *เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปมณฑลพายัพคราว พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้ไปพิจารณาดูเห็นว่าพระยืนองค์ที่เรียกกันว่า พระละโว้ เดี๋ยวนี้ เป็นพระสร้างชั้นหลัง แต่พบพระพุทธรูปหล่ออีกองค์ ๑ ชำรุดเหลือแต่พระเศียรกับพระหัตถ์ (เห็นจะเป็นเพราะถูกไฟไหม้) ลักษณะเป็นพระสมัยลพบุรีชั้นเก่าแท้ ได้สั่งให้เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานที่วัดมหาธาตุนั้น สันนิษฐานว่าจะเป็นพระละโว้องค์เดิม* ได้กล่าวแล้วว่า พระพุทธรูปครั้งนางจามเทวีนั้นคงจะเป็นแบบทวารวดีพระแบบลพบุรีคงจะเข้ามาในชั้นหลัง

สร้างขึ้นตั้งแต่สมัย เมื่อพวกชาวพุกามครั้งพระเจ้าอนุรุทธมหาราชมาปกครองเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๐๐ และสมัยเมื่อชนชาติไทยได้ปกครองแล้วรับลัทธิพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์มาประดิษฐาน แต่ พ.ศ. ๑๘๐๐ มามีหลักฐานและแบบอย่างปรากฏอยู่มากกว่าสมัยอื่น คติการสร้างพุทธเจดีย์ซึ่งพวกลังกาวงศ์นำมาสอนในประเทศนี้เป็นอย่างไร ของครอไว้แสดงอธิบายในตอนว่าด้วยพุทธเจดีย์สมัยสุโขทัยต่อไปข้างหน้า ในที่นี้จะกล่าวต่อไปแต่เฉพาะพุทธเจดีย์ซึ่งสร้างในประเทศลานนา

๑. พระธาตุเจดีย์ที่ปรากฏอยู่ดูเหมือนจะสร้างในสมัยเมื่อรับลัทธิลังกาวงศ์มาแล้วทั้งนั้น พระสถูปสร้างเป็นอย่างลังกาเป็นพื้น ที่สร้างตามแบบอื่นมีบ้าง เช่นเจดีย์วัดพระยืนที่เมืองลำพูนดูเหมือนจะสร้างตามแบบอานันทเจดีย์ที่เมืองพุกาม *(๑) แต่พระสถูปที่สร้างชั้นแรกในสมัยเมื่อประเทศลานนายังมีกษัตริย์ปกครองเป็นอิสระ ทรวดทรงงามเช่นพระเจดีย์หลวง (เดี๋ยวนี้พังเหลือแต่ครึ่งองค์) และพระสถูปวัดพระสิงห์ในเมืองเชียงใหม่และพระสถูปที่วัดเวียงสวนดอก เป็นต้น พระสถูปที่สำคัญ เช่น พระธาตุหริภุญชัย พระธาตุสุเทพ และพระธาตุลำปางหลวง (*รูปที่ ๔๓*) เดิมก็เห็นจะงาม (หรือบางทีจะทำแบบอย่างอื่นก็เป็นได้) แต่เมื่อหักพังแล้วปฏิสังขรณ์กันขึ้นใหม่ในชั้นหลังต่อมา ทำในสมัยเมื่อฝีมือช่างเสื่อมเสีย แล้วก็กลายเป็นรูปทรงอย่างเช่นเรียกกันว่า "พระเจดีย์ลาว" อยู่อย่างทุกวันนี้** ในเรื่องพระธาตุเจดีย์โบราณจังหวัดภาคพายัพมีประหลาดอยู่แห่ง ๑ คือพระธาตุจอมทอง อยู่ข้างใต้เมืองเชียงใหม่ เดี๋ยวนี้ยังมีประเพณีเชิญพระบรมธาตุออกให้คนสรงน้ำและบูชาและมีเครื่องประโคม เครื่องยศ และมีพระสถูปเป็นเครื่องสวมรักษาพระบรมธาตุเป็นหลายชั้นประดิษฐานไว้ในมณฑปน้อยในวิหาร เวลาเมื่อจะขอเชิญออกมีพิธีอาราธนาพระบรมธาตุ กิริยาเป็นอย่างเดียวกันกับลักษณะรักษาและพิธีเชิญพระเขี้ยวแก้วออกให้คนบูชาที่เมืองลังกาไม่มีผิด ผู้ใดได้

---

* คือมีพระยืนอยู่ในซุ้มทั้ง ๔ ทิศ และพระเจดีย์ที่วัดป่าสัก เมืองเชียงแสน ซึ่งพระเจ้าแสนภูทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๘ ก็ถ่ายแบบศิลปศรีวิชัยมาสร้าง

(๑) *ในตำนานและศิลาจารึกว่าพระสุมนเถร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒*

** เจดีย์แบบนี้คงได้แบบมาจากเจดีย์ทรงกลมหรือทรงลังกาจากสุโขทัย แต่มาเพิ่มชั้นฐานให้สูงขึ้น

เคยเห็นทั้งสองแห่ง ต้องเชื่อทีเดียวว่าพระบรมธาตุที่จอมทองและวิธีที่ปฏิบัติบูชาได้มาจากลังกา สมดังกล่าวในหนังสือตำนานศรีจอมทองว่าได้มาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๔

พระบริโภคเจดีย์ เดิมก็เห็นจะมีต้นโพธิ์พันธุ์พระศรีมหาโพธิพุทธคยา และคงจะได้พันธุ์พระศรีมหาโพธิอนุราธบุรีที่เมืองลังกามาในชั้นหลังอีก ความนับถือต้นพระศรีมหาโพธิจึงเหมือนกับข้างฝ่ายใต้ นอกจากนั้นยังมีความเชื่อซึ่งได้มาแต่คติลังกาวงศ์ว่าพระพุทธองค์ได้เคยเสด็จมาโปรดสัตว์ถึงประเทศนี้ ตำนานซึ่งแต่งขึ้นในพื้นเมืองอ้างว่ามีที่พุทธบริโภคมากมายหลายแห่ง(๑)

พระธรรมเจดีย์จารึก เช่น "เย ธมฺมา" ไม่ปรากฏว่ามีในประเทศลานนา ข้อนี้เป็นหลักฐานอันหนึ่งซึ่งเห็นว่าพระพุทธศาสนาซึ่งมาประดิษฐานในประเทศลานนาแต่แรก มิได้ขึ้นไปจากกรุงทวารวดีข้างใต้* แต่ว่าพระธรรมเจดีย์รุ่งเรืองในประเทศลานนาในสมัยเมื่อรับลัทธิลังกาวงศ์แล้ว โดยนัยอันหนึ่ง ด้วยภิกษุสงฆ์ชาวลานนาไปเล่าเรียนพระปริยัติธรรมรู้แตกฉานมาแต่ลังกาทวีป แล้วมาสั่งสอนกันที่ในประเทศลานนา จนมีผู้เชี่ยวชาญสามารถแต่งหนังสือในภาษามคธได้ เช่นเรื่องชินกาลมาลินีและมงคลทีปนีเป็นต้น ยังมีหนังสือซึ่งชาวลานนาแต่งเป็นภาษามคธปรากฏอยู่จนทุกวันนี้กว่าสิบคัมภีร์ และปรากฏในพงศาวดารว่า ถึงได้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกในรัชกาลพระเจ้าติโลกมหาราชเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๘–๒๐๒๐ แต่ดูเหมือนความรู้ภาษามคธจะรุ่งเรืองอยู่ในสมัยอันเดียวตั้งแต่ พ.ศ. ๑๙๕๐ มาจน พ.ศ. ๒๒๐๐ แล้วก็เสื่อมทรามลงเป็นลำดับมา

อุเทสิกะเจดีย์ มีพระพุทธรูปเป็นสำคัญ พระพุทธรูปที่สร้างในประเทศลานนาว่าตามลักษณะที่ยังมีปรากฏอยู่ ชั้นเดิมดูเหมือนตั้งใจจะจำลองตามแบบอย่างพระพุทธ-

---

(๑) *เมื่อข้าพเจ้าไปมณฑลพายัพครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระครูพุทธวงศาจารย์เมืองแพร่ได้เคยพาเที่ยวชี้ให้ดู ว่าพระพุทธองค์ได้เคยเสด็จมายืนตรงนี้ จึงได้สร้างวัดขึ้น เรียกว่าวัดพระยืน อยู่จนบัดจุบันนี้*

* ยกเว้นที่เมืองลำพูนดังกล่าวมาแล้ว

รูปอินเดีย* แต่เมื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแพร่หลาย มีผู้พอใจสร้างพระพุทธรูปมากขึ้น ช่างที่สร้างพระพุทธรูปก็เกิดต่างกันเป็นสำนักหรือต่างกันตามเมือง แก้ไขดวงพระพักตร์พระพุทธรูปไปเป็นแบบต่างกันหลายอย่าง แต่ละอย่างทำพระพุทธรูปตั้งแต่ขนาดใหญ่ลงไปจนขนาดน้อย ๆ แต่สังเกตได้ว่าเป็นแบบช่างสำนักเดียวกัน พระพุทธรูปสมัยเชียงแสนชั้นแรก พระยืนมีน้อย ชอบทำพระนั่งขัดสมาธิเพชร ปางมารวิชัยเป็นพื้น พระรัศมี ทำเป็นต่อมกลมบ้าง ทำเป็นดอกบัวตูมบ้าง พระอุระนูน ชายจีวรสั้น (*รูปที่ ๔๔*) มีดอกบัวรองพระพุทธรูปเป็นแบบเดียวกันแทบจะทั้งนั้น** ครั้นมาถึงชั้นหลังแก้ไขไปหาแบบพระพุทธรูปลังกา ทำนั่งขัดสมาธิราบเป็นปางสมาธิก็มี ปางมารวิชัยก็มี พระอุระแบนกว่าแบบก่อน ชายจีวรยาวลงมากว่าอย่างก่อน พระรัศมีทำเป็นเปลวบ้าง คงเป็นบัวตูมอย่างแต่ก่อนบ้าง มีบัวรองเหมือนอย่างแต่ก่อน (*รูปที่ ๔๕*) บัวแบบเชียงแสนเป็นที่สังเกตได้ด้วยไม่เหมือนกับแบบประเทศอื่น พระพุทธรูปชั้นหลังสร้างเป็นปางอื่นออกไปก็หลายอย่าง แต่เป็นปางตามคติลังกาวงศ์***

พระพุทธรูปเชียงแสนที่ทำเป็นพระทรงเครื่อง เช่น "พระหริภุญชัยโพธิสัตว์" อยู่ที่วัดเบญจมบพิตร คล้ายแบบพระสมัยลพบุรีก็มี ทำเป็นพระทรงเครื่องราชาภรณ์อย่างลานนาก็มี เหตุที่สร้างพระทรงเครื่องในประเทศลานนาน่าสงสัยอยู่ ด้วยพระทรงเครื่องเกิดขึ้นในลัทธิมหายานดังกล่าวมาที่อื่นแล้ว พระพุทธศาสนาลัทธิมหายานไม่ปรากฏเค้าเงื่อนว่าได้แพร่หลายขึ้นไปถึงประเทศลานนา เหตุที่สร้างพระทรงเครื่องสันนิษฐานว่าเห็นจะสร้างตามตัวอย่างซึ่งได้ขึ้นไปจากข้างใต้ และสร้างโดยเจตนาว่าเป็นพระอนาคตพระพุทธเจ้า

---

* คือพระพุทธรูปแบบปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๖) พระพุทธรูปเชียงแสนรุ่นแรกคงมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ถึง ๑๘

** พระพุทธรูปเชียงแสนรุ่นแรกมีลักษณะคล้ายพระพุทธรูปในเกาะชวามาก อาจจะเป็นเพราะเหตุว่า ได้รับแบบมาจากรากเง่าอันเดียวกัน คือศิลปอินเดียแบบปาละ

*** พระพุทธรูปเชียงแสนรุ่นหลัง (ราวตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘–๒๑) ได้รับอิทธิพลจากศิลปสุโขทัย พระพุทธรูปเชียงแสนเท่าที่พบแล้วมี ๑๐ ปาง คือ ปางมารวิชัย สมาธิอุ้มบาตร กดรอยพระบาท ไสยา นั่งห้อยพระบาท ถวายเนตร ลีลา รำพึง และประทับยืน

การสร้างพระพุทธรูปในประเทศลานนา ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่มักสร้างพระหล่อด้วยโลหะ ไม่ชอบทำด้วยศิลาอย่างเช่นที่เมืองสพบุรีหรือเมืองทวารวดี ก็ในอาณาเขตประเทศลานนานั้นมิได้มีบ่อแร่โลหะ เช่นดีบุกหรือทองแดงเป็นต้น ต้องหาโลหะสำหรับหล่อพระพุทธรูปมาแต่ต่างประเทศ จะหามาอย่างไร และได้มาจากที่ไหน ข้อนี้น่าพิศวงอยู่*

อุเทสิกะเจดีย์ในประเทศลานนามีพระบาทอีกอย่างหนึ่ง พระบาทซึ่งเป็นที่นับถือกันมาก ก็คือพระบาทสีรอย ณ เมืองเชียงดาวแขวงจังหวัดเชียงใหม่ และยังมีพระบาทรอยเดียวที่อื่นอีก ล้วนสร้างเป็นอุเทสิกะเจดีย์ทั้งนั้น

พุทธเจดีย์แบบเชียงแสนเป็นต้นแบบอย่างต่อไปถึงประเทศลานช้าง คือเมืองหลวงพระบาง เมืองเวียงจันทน์ ลงมาจนเมืองจัมปาศักดิ์ ในท้องที่เหล่านี้ว่าตามโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ ชั้นเดิมพระพุทธศาสนาลัทธิหินยาน อย่างทวารวดีเห็นจะแผ่ไปถึงข้างตอนใต้ จึงมีที่หล่อพระพุทธรูปแบบนั้นที่วังปลัด อำเภอพุทไธสง แขวงจังหวัดบุรีรัมย์ ดังกล่าวมาแล้ว และมีพระเจดีย์ที่เมืองนครพนมอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าพระธาตุพนมเป็นของแปลกหนักหนา พิเคราะห์ดูแบบอย่างและฝีมือที่สร้าง จะว่าเป็นของสร้างเมื่อครั้งไหนยังไม่มั่นใจ** ด้วยไม่เหมือนกับที่ไหนหมดทั้งรูปและลวดลาย (*รูปที่ ๔๖*) นอกจากนั้น ยังมีปราสาทหินซึ่งสร้างเมื่อครั้งขอมเป็นใหญ่ ทั้งสร้างในพระพุทธศาสนาและในศาสนาพราหมณ์ แบบอย่างพุทธเจดีย์เชียงแสนเห็นจะพึ่งเกิดชอบสร้างตั้งแต่พระเจ้าชัยเชษฐามาตั้งเมืองเวียงจันทน์เป็นราชธานีเมื่อภายหลัง พ.ศ. ๒๐๕๐*** แต่ฝีมือช่างลานช้างสู้ช่างลานนาไม่ได้ พระพุทธรูปลานช้างจึงกลาย

---

* สันนิษฐานว่าจะได้แร่ทองแดงมาจากทางเหนือ คือในแคว้นยุนนานในภาคใต้ของประเทศจีน และดีบุกจากทางภาคใต้ของประเทศไทย

** นาย Jean Boisselier นักปราชญ์ฝรั่งเศส สันนิษฐานจากภาพที่สลักบนอิฐ ณ พระธาตุพนม ว่าคงสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕

*** คือ พ.ศ. ๒๐๕๑

ไปเป็นอีกอย่างหนึ่งมักเรียกกันว่า "พระลาวพุงขาว"(๑) *

สมัยสุโขทัย แต่ราว พ.ศ. ๑๘๐๐

เมืองสุโขทัยเมื่อก่อนกษัตริย์ไทยได้ปกครองตั้งเป็นราชธานีของประเทศสยาม เป็นเมืองขึ้นของกษัตริย์ขอมซึ่งครองเมืองลพบุรีอยู่ช้านาน** ชาวเมืองเห็นจะถือพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานอย่างเช่นที่ถือกันในเมืองลพบุรี ยังมีพุทธเจดีย์ซึ่งสร้างตามแบบอย่างเมืองลพบุรีปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่น ปรางค์สามยอดที่วัดพระพายหลวงอยู่นอกเมืองสุโขทัย (เก่า) ไปทางด้านเหนือแห่ง ๑ ปรางค์พระศรีรัตนมหาธาตุที่เมืองชะเลียง (เมืองสวรรคโลกเก่าข้างใต้) แห่ง ๑ ปรางค์วัดจุฬามณีข้างใต้เมืองพิษณุโลก(๑) แห่ง ๑ แต่เมื่อกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงได้เป็นใหญ่ครองประเทศสยาม ณ เมืองสุโขทัยนั้น ประจวบกับสมัยที่เริ่มเลื่อมใสพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์แพร่หลายในประเทศนี้ทั้งนั้น พุทธเจดีย์ซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัยจึงสร้างตามลัทธิหินยานอย่างลังกาวงศ์

---

(๑) *พระพุทธรูปลานช้างที่งามยิ่งกว่าองค์อื่น ๆ คือ "พระเสิม" อยู่ในพระวิหารวัดปทุมวัน นอกจากนั้นยังมีที่ในโบสถ์วัดปทุมวันและวัดหงส์ พอดูเป็นตัวอย่างได้*

* เมื่อไม่นานมานี้ ชาวอเมริกันชื่อนาย Alexander B. Griswold ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกบางองค์ที่มีจารึกว่าสร้างขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๐ ลงมา เขาจึงได้พยายามที่จะอธิบายว่าพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกและรุ่นหลังนั้นคงทำขึ้นในเวลาเดียวกัน ไม่เก่ากว่า พ.ศ. ๒๐๑๓ คือทำขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ลงมา และมีอายุอ่อนกว่าศิลปสุโขทัย ก่อนสมัยสุโขทัยนั้นพุทธศาสนาคงจะยังไม่แพร่หลายในหมู่ชนชาติไทยนัก ความข้อนี้ยังน่าสงสัยอยู่เพราะเหตุว่าพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกที่มีจารึกนั้น (รูปที่ ๔๗) ถ้าเทียบดูจะเห็นว่าฝีมือไม่งดงามเท่าพระพุทธรูปซึ่งไม่มีจารึก (รูปที่ ๔๔) พระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกที่มีจารึกอาจจะอยู่ในสมัยหลังกว่าบรรดาพระพุทธรูปที่ไม่มีจารึกก็ได้ การขุดค้นที่เมืองเชียงแสนหรือเมืองเก่าที่เชื่อกันว่าเป็นเมืองโบราณดั้งเดิมในสมัยเชียงแสนเท่านั้นที่จะตัดสินความข้อนี้ได้

** เมืองลพบุรีเห็นจะเป็นแต่เพียงเมืองของอุปราชเขมร ส่วนพระเจ้าแผ่นดินเขมรนั้นครองราชย์อยู่ที่เมืองยโสธรปุระ และเมืองพระนครหลวง

(๑) *บางทีจะมีที่แห่งอื่น ซึ่งข้าพเจ้ายังมิได้เห็นอยู่อีก แต่พระปรางค์ศรีรัตนมหาธาตุที่เมืองพิษณุโลกสร้างต่อสมัยกรุงศรีอยุธยา*

ลัทธิลังกาวงศ์เกิดขึ้นครั้งพระเจ้าปรักกรมพาหุมหาราช ฟื้นพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ด้วยทำสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นต้น เมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ แต่นั้นลัทธิลังกาวงศ์รุ่งเรืองเลื่องลือเกียรติคุณมาถึงประเทศเหล่านี้ มีพระสงฆ์ไทย พม่า มอญ เขมร ไปศึกษา และศรัทธาบวชแปลงเป็นภิกษุลังกาวงศ์ แล้วพาลัทธินั้นมาประดิษฐานในประเทศของตน ดังได้กล่าวมาแล้วในที่อื่น ในที่นี้จะแสดงข้อวินิจฉัยในเรื่องลัทธิลังกาวงศ์เพิ่มเติม เพื่อให้เห็นว่าผิดกับลัทธิอื่นด้วยเหตุอย่างไร คือ ลัทธิลังกาวงศ์เกิดขึ้นในสมัยเมื่อการถือพระพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมสิ้นเสียแล้ว ยังนับถือกันอยู่แต่ในประเทศอื่น และถือแตกต่างกันเป็นลัทธิมหายานบ้าง เป็นลัทธิหินยานบ้าง มิได้มีการศึกษาติดต่อกับอินเดียเหมือนแต่ก่อน ต่างประเทศต่างสั่งสอนกันตามความรู้และความสามารถของศาสนาจารย์ในประเทศนั้น ๆ ด้วยอาศัยคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่าง ๑ กับตำราอาจารย์อย่าง ๑ เป็นหลักของพระศาสนาด้วยกันทุกประเทศ ส่วนพระไตรปิฎกนั้น พวกชาวประเทศธิเบต จีน และญี่ปุ่น ซึ่งถือลัทธิมหายาน เอาไปแปลเป็นภาษาของตนเอง ไม่ศึกษาฉบับภาษามคธหรือสันสกฤตซึ่งเกิดขึ้นในอินเดีย แต่ประเทศลังกา พม่า มอญ ถือลัทธิหินยาน ยังคงศึกษาพระไตรปิฎกภาษามคธ ฝ่ายประเทศเขมรถือลัทธิมหายาน แต่ศึกษาพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤตซึ่งได้มาจากอินเดีย ส่วนประเทศสยามนี้ (ว่าตามสังเกตโบราณวัตถุที่มีปรากฏอยู่) อยู่ในระหว่างประเทศมอญกับเขมร เดิมถือลัทธิหินยาน แล้วนับถือลัทธิมหายานไปตามเขมร พระไตรปิฎกที่ศึกษาก็เห็นจะมีในประเทศสยามทั้งภาษามคธและสันสกฤต แต่พระไตรปิฎกที่มีอยู่ในประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร ในสมัยนั้น จะเป็นภาษามคธหรือภาษาสันสกฤตก็ตาม คงบกพร่องวิปลาสคลาดเคลื่อนแตกต่างกัน ตามธรรมดาของหนังสือในสมัยซึ่งอาศัยแต่คัดเขียนและยังมีเหตุร้ายกว่านั้น คือเป็นภาษาซึ่งชาวเมืองไม่เข้าใจด้วย การศึกษาพระศาสนาจึงต้องอาศัยตำรา-อาจารย์ คือคำอธิบายบอกเล่าของครูบาอาจารย์เป็นสำคัญ พระไตรปิฎกในสมัยนั้นเห็นจะมีบริบูรณ์อยู่แต่ในลังกาทวีป เพราะหนังสือพระไตรปิฎกเกิดขึ้นในเมืองลังกา

และพระพุทธโฆษาจารย์ได้ทำสังคายนาไว้ด้วยอีกชั้นหนึ่ง ดังปรากฏอยู่ในตำนานสังคายนา ครั้นพระเจ้าปรักกรมพาหุมหาราชฟื้นพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป เช่นให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกแล้วทำนุบำรุงพระสงฆ์ให้นิยมเล่าเรียนภาษามคธจนเชี่ยวชาญ อ่านพระไตรปิฎกได้เองโดยมาก พระสงฆ์ลังกาในครั้งนั้นก็ย่อมทรงพระธรรมวินัยและรอบรู้พุทธวจนะพิเศษกว่าพระสงฆ์ประเทศอื่น ๆ ด้วยประการฉะนี้ ที่พระสงฆ์ไทย มอญ พม่า เขมร พากันไปศึกษาพระศาสนาในลังกาทวีปครั้งนั้น คือต้องไปเรียนภาษามคธจนรอบรู้แตกฉานด้วย หาไม่ก็ไม่สามารถอ่านพระไตรปิฎกจนล่วงรู้พระธรรมวินัยโดยลำพังตนได้ เพราะฉะนั้น จึงปรากฏในตำนานว่าออกไปศึกษาอยู่องค์ละหลาย ๆ ปี จนอาจนำความรู้ภาษามคธมาสอนในประเทศของตน และการเรียนภาษามคธจึงถือว่าเป็นสำคัญในสงฆมณฑลสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ นับว่าเป็นประโยชน์อันเกิดขึ้นแต่รับลัทธิศาสนาลังกาวงศ์มาคราวนั้น

แต่พระสงฆ์ในลังกาในสมัยนั้น แม้รอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉานก็ยังเชื่อถือตำราอาจารย์ ซึ่งสั่งสอนกันสืบมาในเรื่องอื่นอันอยู่นอกพระไตรปิฎกหลายอย่าง เป็นต้นเชื่อว่าพระพุทธองค์ได้เสด็จเหาะเหินไปถึงนานาประเทศ และรอยพระพุทธบาท ซึ่งประเพณีเดิมครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชทำบูชาแท่นพระพุทธรูป ก็เชื่อว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบประดิษฐานไว้เองในที่บางแห่ง ความเชื่อที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งนั้นคือที่เชื่อว่าพระบรมสารีริกธาตุส่วนซึ่งแจกไปไว้ ณ รามคามเมื่อครั้งถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น พระยานาคได้ไปไว้ยังนาคพิภพ แล้วสามเณรชื่อโสณุตรองค์หนึ่งในลังกาทวีป บันดาลด้วยอิทธิฤทธิ์ไปเอาพระบรมธาตุมาได้(๑) เป็นเหตุให้เชื่อกันว่า พระบรมสารีริกธาตุยังอาจหาได้ในลังกาทวีป และมีตำราพระบรมสารีริกธาตุว่าลักษณะเป็นอย่างนั้น ๆ แม้แต่พอเห็นก็รู้ได้ว่าเป็นของแท้หรือไม่แท้ นอกจากข้อนี้ยังมีคติอื่นอีก

---

(๑) *กล่าวไว้ในหนังสือมหาวงศ์ บริเฉทธาตุนิธานที่ ๓๑*

หลายอย่าง ซึ่งเกิดขึ้นในตำราอาจารย์เมืองลังกา เมื่อลัทธิศาสนาลังกาวงศ์มาประดิษฐานในประเทศสยาม พามาทั้งวิธีการเล่าเรียนพระไตรปิฎกและข้อปฏิบัติพระธรรมวินัย ตลอดจนตำราอาจารย์ที่เชื่อถือกันในลังกา ชาวประเทศนี้ก็รับเชื่อถือประพฤติตามหมดทุกอย่าง การสร้างพุทธเจดีย์ในสมัยสุโขทัย จึงสร้างตามคติลังกาเป็นพื้น แต่ถึงกระนั้นพึงสังเกตเห็นอุปนิสัยของชนชาติไทยได้ ว่าไม่ทิ้งของดีของงามแม้เกิดขึ้นในลัทธิอื่นยังคิดเลือกลักษณะที่ดีงามจากช่างต่างสำนักมาผสมกัน เพราะฉะนั้น จึงเกิดเป็นแบบอย่างพุทธเจดีย์สุโขทัย อันควรนับว่าเป็นฝีมือเอก อาจสู้สมัยอื่น ๆ ได้ พุทธเจดีย์ที่สร้างในสมัยสุโขทัยนั้น มีครบทั้ง ๔ อย่างตามตำรา ดังจะกล่าวต่อไปโดยลำดับ

พระธาตุเจดีย์ เมื่อล่วงสมัยทวารวดีแล้ว การสร้างพระธาตุเจดีย์ก็เสื่อมมาด้วยห่างจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระบรมธาตุเป็นของหาไม่ได้เสียแล้ว แม้สร้างพระสถูปก็เป็นแต่เครื่องประดับ เช่นทำเป็นยอดมณฑป เป็นต้น ครั้นมาถึงสมัยสุโขทัยเมื่อถือลัทธิลังกาวงศ์ กลับเชื่อกันว่าพระบรมสารีริกธาตุหาได้ในลังกาทวีป จึงกลับถือการสร้างพระธาตุเจดีย์เป็นสำคัญขึ้นอีกในสมัยนี้ ความข้อนี้มีปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๙ ได้ขุดพระบรมธาตุขึ้นให้คนบูชา แล้วสร้าง "พระเจดีย์เหนือ" (คือที่เรียกกันว่า พระเจดีย์วัดช้างล้อม) (*รูปที่๔๘*) บรรจุไว้กลางเมืองศรีสัชชนาลัย (เมืองสวรรคโลกเก่าตอนเหนือ) และยังมีจารึกของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย เรื่องสร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุไว้ที่เมืองนครชุม (อยู่ที่ปากคลองสวนหมาก แขวงจังหวัดกำแพงเพชร[๑] กล่าวว่า "พระมหาธรรมราชาธิราช หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุอันนี้มาสถาปนาในเมืองนครชุม (ใน พ.ศ. ๑๙๐๑) นั้น พระมหาธาตุอันนี้ใช่ธาตุอันสามัญ คือ พระธาตุแท้จริงและเอาลุก

---

(๑) *พระเจดีย์องค์นี้ เดิมสร้างเป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัย* (คือทรงพุ่มข้าวบิณฑ์) *ครั้นชำรุดพวกพม่ามาปฏิสังขรณ์แปลงเป็นรูปพระเจดีย์พม่า ยังปรากฏอยู่* ของเดิมว่ามีถึง ๓ องค์ ตั้งอยู่บนฐานอันเดียวกัน

แต่ลังกาทวีปพ้นมาดาย" ดังนี้ พระธาตุเจดีย์ซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัย ถ้าว่าโดยรูปสัณฐานทำอย่างพระสถูปลังกาแทบทั้งนั้น เลยเป็นต้นแบบอย่างพระสถูปซึ่งสร้างกันสืบมาจนทุกวันนี้ บางองค์ที่เป็นพระสถูปสำคัญมักทำรูปช้างโผล่หน้าครึ่งตัวล้อมรอบก็เอาแบบมาแต่พระเจดีย์ชัยของพระเจ้าทุษฐคามิณีมหาราชในลังกาทวีป

มีพระเจดีย์แบบสุโขทัยอย่างหนึ่ง ซึ่งยังตรวจไม่ได้ความว่าเป็นของคิดขึ้นใหม่ในสมัยนั้น หรือได้แบบแผนมาแต่ไหน* ทำเป็นฐานสี่เหลี่ยมสามชั้นตั้งซ้อนกันขึ้นไป แล้วถึงองค์เจดีย์เหลี่ยมยอดเป็นทรงข้าวบิณฑ์กลม พระเจดีย์อย่างนี้สร้างไว้ในเมืองสุโขทัยหลายองค์ คือพระเจดีย์องค์กลางในวัดมหาธาตุเป็นต้น สร้างไว้ในเมืองศรีสัชชนาลัยก็มี ที่เมืองตากเก่า (*รูปที่ ๔๙*) เมืองนครชุม และเมืองไตรตรึงษ์ (ที่วังพระธาตุแขวงจังหวัดกำแพงเพชร) ก็สร้างเจดีย์เช่นว่านั้นไว้ (เห็นควรเรียกว่าแบบพระเจดีย์สุโขทัย สันนิษฐานว่าเป็นต้นแบบอย่างที่แปลงมาเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมอย่างเช่นสร้างไว้ในวัดพระเชตุพน) พระปรางค์เขมรแบบลพบุรีซึ่งมีมาแต่ก่อน ก็แก้เป็นพระธาตุเจดีย์ในสมัยนี้ โดยทำพระสถูปน้อยบรรจุพระบรมธาตุตั้งไว้ในคูหาแทนพระพุทธรูป อนึ่งประเพณีที่สร้างพระเจดีย์เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของบุคคลไว้ตามวัดอย่างที่เรียกกันว่า "พระเจดีย์ราย" ก็สันนิษฐานว่าจะเกิดขึ้นแต่สมัยนี้เป็นต้นมา ด้วยพระเจดีย์รายเช่นว่ามีอยู่ที่วัดเจดีย์เจ็ดแถวในเมืองศรีสัชชนาลัยเป็นที่สังเกต**

พระบริโภคเจดีย์ ถึงสมัยนี้มิได้มีการคมนาคมกับอินเดียด้วยเรื่องพระพุทธศาสนาเหมือนแต่ก่อน ก็ต้องหันไปแสวงหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิต้นที่เมืองอนุราธบุรีในลังกามาปลูก มีปรากฏอยู่ในจารึกของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทยซึ่งได้กล่าวมาแล้ว ว่าได้ต้นพระศรีมหาโพธิมาจากลังกาพร้อมกับพระบรมธาตุในครั้งนั้นด้วย ประเพณีที่นับถือโพธิ์ลังกามีมาแต่ในสมัยสุโขทัยมาจนสมัยรัตนโกสินทร์นี้จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้เมล็ดพระศรีมหาโพธิพุทธคยามาเพาะปลูก (ที่วัดบวรนิเวศเป็นต้น) แต่พึ่งได้ต้น

** ต่อมาทรงสันนิษฐานว่าอาจจะได้แบบอย่างมาจากจีน

* เจดีย์แบบสุโขทัยยังมีอีกแบบหนึ่ง เป็นแบบศรีวิชัยผสมลังกา คือตอนล่างเป็นมณฑปแต่ตอนบนเป็นเจดีย์ทรงกลม

พระศรีมหาโพธิที่เมืองพุทธคยามาปลูกในประเทศนี้ (ที่วัดเบญจมบพิตร) ต่อเมื่อรัชกาลที่ ๕

พระธรรมเจดีย์ เมื่อถึงสมัยสุโขทัย ประเพณีจารึกพระธรรมเช่นคาถา "เย ธมฺมา" ประดิษฐานเป็นธรรมเจดีย์เลิกเสียแล้ว เพราะมาถึงสมัยนี้พระธรรมวินัยได้เขียนลงรักษาไว้เป็นตัวหนังสือ จึงถือกันว่าพระไตรปิฎกเป็นธรรมเจดีย์เมื่อรับลัทธิศาสนาลังกาวงศ์มาประดิษฐานในประเทศนี้ ส่วนพระธรรมมีการเปลี่ยนแปลงเป็นข้อสำคัญ ที่เลิกภาษาสันสกฤตมาถือภาษามคธเป็นหลักตามแบบลังกาดังกล่าวมาแล้วในที่อื่น คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษามคธ ที่ถือเป็นหลักพระศาสนาในประเทศสยามอยู่ทุกวันนี้ ควรนับว่าได้ฉบับมาจากลังกาทวีปแต่ในสมัยสุโขทัยเป็นต้น มาแม้ในสมัยสุโขทัยนั้นก็ มีหลักฐานว่าได้คัมภีร์พระไตรปิฎกมามาก ด้วยมีชื่อปรากฏอยู่ในบานแผนกหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระมหาธรรมราชาพญาลิไทยทรงแต่ง บอกชื่อคัมภีร์เหล่านี้ไว้รวมถึง ๓๐ คัมภีร์ คือ พระอรรถกถาจตุราคม พระอรรถกถาฎีกา พระอภิธรรมวตาร พระอภิธรรมสังคหะ พระสุมังคลวิลาสินี พระปปัญจะสูทนี พระสารัตถปกาสินี พระมโนรถปูรณี พระสิโนรถปกาสินี พระอรรถกถาฎีกาพระวินัย พระธรรมบท พระธรรมมหากถา พระมธุรัตถปูรณวิลาสินี พระธรรมชาดก, พระชินาลังการ พระสารัตถทีปนี พระพุทธวงศ์ พระสารสังคหะ พระมิลินทปัญหา พระปาเลยยกะ พระมหานิทาน พระอนาคตวงศ์ พระจริยาปิฎก พระโลกบัญญัติ พระมหากัลป พระอรุณวัตติ พระสมันตปาสาทิกา พระจักษณาภิธรรม พระอนุฎีกาหิงธรรม พระสาริริกวินิจฉัย พระโลกุปบัตติ[๑] ดังนี้ คัมภีร์ที่ปรากฏชื่อดังกล่าวมาทุกวันนี้ยังคงอยู่บ้าง สูญไปเสียแล้วบ้าง ในเรื่องพระไตรปิฎกเมื่อสมัยสุโขทัยมีข้อความควรสังเกตอีกข้อหนึ่ง คือคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ได้มาจากลังกา เป็นตัวอักษรลังกาเอามาคัดลอกแปลงเป็นอักษรขอม และคงใช้อักษรขอมต่อมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ แม้เมื่อพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรง

---

(๑) ชื่อคัมภีร์เหล่านี้เข้าใจว่ามีวิปลาสด้วยคัดกันต่อ ๆ มา ในเล่มนี้ได้คัดลงไว้ตามฉบับเดิม

คิดแบบตัวหนังสือไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖* ก็ให้ใช้แต่เขียนภาษาไทย หาได้เขียนพระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยไม่

อุเทสิกะเจดีย์ สมัยสุโขทัยนับถือพระพุทธรูปเป็นสำคัญ สังเกตดูพระพุทธรูปซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัย แบบอย่างดูเหมือนจะเป็น ๓ คราว คือคราวแรกมักทำดวงพระพักตร์กลม ตามแบบพระพุทธรูปลังกา (เช่นพระอัฏฐารสอยู่ในพระวิหารวัดสระเกศบัดนี้)** ชั้นกลางเมื่อฝีมือช่างเชี่ยวชาญคิดแบบขึ้นใหม่ ทำดวงพระพักตร์ยาว พระหนุเสี้ยม (เหมือนเช่นพระร่วงที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญไปไว้ที่พระปฐมเจดีย์ และพระสุรภีพุทธพิมพ์ที่เป็นพระประธานอยู่ในพระอุโบสถวัดปรินายก (*รูปที่ ๕๐*) พระพุทธรูปที่สร้างแบบนี้มีมากกว่าชั้นแรก มาครางหลังสันนิษฐานว่า เห็นจะเป็นในรัชกาลพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย ซึ่งในตำนานกล่าวว่าเอาเป็นพระราชธุระบำรุงกิจในพระศาสนายิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ ให้เสาะหาช่างที่ฝีมือดีทั้งในอาณาเขตลานนาและอาณาเขตข้างฝ่ายใต้มาประชุมปรึกษากัน และทรงสอบสวนหาหลักฐานพุทธลักษณะในคัมภีร์พระไตรปิฎกประกอบ คิดสร้างพระพุทธรูปเพื่อจะให้วิเศษสุดที่จะทำได้ จึงเกิดแบบพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยขึ้นอีกอย่างหนึ่งเช่นพระพุทธชินราช (*รูปที่ ๕๑*) และพระพุทธชินสีห์ อันดวงพระพักตร์เป็นทำนองผลมะตูมคล้ายแบบอินเดียเดิม แต่งามยิ่งนัก และแก้พุทธลักษณะที่แห่งอื่นเช่นทำปลายนิ้วพระหัตถ์ยาวเสมอกันทั้งสี่นิ้วเป็นต้น แบบพระพุทธรูปอย่างนี้ทำกันแพร่หลายขึ้นไปจนเหนือและลงมาข้างใต้ แต่ที่ทำได้งามเหมือนองค์พระพุทธรูปที่เป็นต้นตำรามีน้อย

---

* น่าจะเป็นใน พ.ศ. ๑๘๒๗ เพราะศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงหลักภาษาเขมรของพระเจ้าลิไทยกล่าวถึงปีที่เสด็จออกทรงผนวชว่า ปีฉลู มหาศักราช ๑๒๘๓ และหลักภาษามคธกล่าวว่า ปีฉลู พุทธศักราช ๑๘๐๕ เหตุนั้นในสมัยสุโขทัยคงจะถือว่าพุทธศักราชมากกว่ามหาศักราช ๖๒๒ ปี มิใช่ ๖๒๑ ดังที่ถือกันอยู่ในปัจจุบัน

** พระอัฏฐารสคือพระสูง ๑๘ ศอก เข้าใจกันในครั้งนั้นว่าเท่าพระองค์จริงของพระพุทธเจ้า แต่พระอัฏฐารสวัดสระเกศซึ่งเชิญมาจากวัดวิหารทอง เมืองพิษณุโลกนั้นได้รับการซ่อมแซมเสียมากแล้ว พระพุทธรูปสุโขทัยรุ่นแรกแบบพระพักตร์กลม ที่ยังพอดูเป็นตัวอย่างได้ คือบรรดาพระพุทธรูปปูนปั้นในซุ้ม ณ พระเจดีย์วัดช้างล้อมเมืองศรีสัชชนาลัย กับที่วัดพระพายหลวงเมืองสุโขทัย ซึ่งพอมีตัวอย่างอยู่บ้างที่พิพิธภัณฑสถานวัดราชธานี อำเภอเมืองสุโขทัย

พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่ทำในสมัยสุโขทัย ดูเหมือนจะไม่มีตำราพระปางอย่างอินเดีย จึงหันไปชอบทำปางตามพุทธอิริยาบถ คือพระนั่ง พระนอน พระยืน พระเดิน พระนั่งทำปางมารวิชัยกับสมาธิ นั่งขัดสมาธิราบทั้งสองอย่าง พระนอนไม่ถือว่าเป็นปางนิพพานอย่างอินเดีย พระยืนมีแต่ปางประทานอภัย ยกพระหัตถ์ข้างเดียวบ้างสองข้างบ้าง สมมติเรียกกันว่า ปางห้ามสมุทรและห้ามญาติ* พระเดินไม่ได้ถือว่าเป็นปางเสด็จลงจากดาวดึงส์** พระกรีดนิ้วพระหัตถ์แสดงเทศนาไม่ทำเลยทีเดียว พระพุทธรูปแบบสุโขทัยทำชายจีวรยาว พระรัศมีเป็นเปลว พระแบบที่สร้างสองคราวแรกนิ้วพระหัตถ์ไม่เท่ากันทั้งสี่นิ้ว แบบบัวรองพระพุทธรูปเป็นอย่างสุโขทัยอย่างหนึ่งต่างหาก*** ไม่เหมือนกับบัวเชียงแสน ว่าโดยทัพสัมภาระที่สร้างพระพุทธรูปตามที่สังเกตดูในเมืองสวรรคโลก สุโขทัย และกำแพงเพชร ชั้นเดิมสร้างเป็นพระก่อแล้วบั้นประกอบเป็นพื้น มาถึงชั้นกลางและชั้นหลังจึงชอบสร้างพระหล่อ ข้อนี้มีที่สังเกตที่ตามวัดในเมืองศรีสัชชนาลัย และเมืองสุโขทัย นอกจากที่เป็นวัดสำคัญ พระประธานที่เป็นพระบั้นยังอยู่โดยมาก แต่วัดสำคัญในเมืองพิษณุโลก สุโขทัย และกำแพงเพชรมักไม่มีพระประธานเหลืออยู่ ด้วยเป็นพระหล่อเชิญมาไว้กรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์โดยมาก เช่นพระศรีศากยมุนีที่ในพระวิหารวัดสุทัศน์ พระพุทธชินสีห์ที่วัดบวรนิเวศ และพระอัฏฐารสที่ในวิหารวัดสระเกศเป็นต้น พระพิมพ์ก็ชอบสร้างในสมัยสุโขทัยเหมือนสมัยอื่นก่อนนั้น แต่แปลงมาเป็นพุทธรูปตามคติหินยาน ทำต่างพุทธอิริยาบถมักชอบทำพระลีลา เรียกกันสามัญว่า "พระเชย่ง" อีกอย่างหนึ่งก็ทำเป็นพระนั่ง แต่หลาย ๆ สิบองค์ในแผ่นพิมพ์อันหนึ่ง

อุเทสิกะเจดีย์ในสมัยสุโขทัย นอกจากพระพุทธรูปชอบทำรอยพระพุทธบาทอีกอย่างหนึ่ง หล่อก็มี จำหลักแผ่นศิลาก็มี (เดี๋ยวนี้รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานใน

---

* ได้กล่าวมาแล้วว่าปางห้ามสมุทรและห้ามญาตินี้ คงมีบัญญัติขึ้นในสมัยอยุธยา

** เข้าใจว่าช่างสุโขทัยคงได้แบบมาจากปางนั้น เพราะมีตัวอย่างพระลีลาอยู่ในซุ้มด้านใต้ของมณฑปวัดตระพังทองหลาง เมืองสุโขทัยเก่า รวมทั้งพระพิมพ์ (กำแพงศอก) ซึ่งขุดพบที่วัดพระสรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี แสดงให้เห็นอยู่ว่าเป็นปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

*** พระหล่อสมัยสุโขทัยโดยมากมีฐานหน้ากระดานเกลี้ยง ตอนกลางแอ่นเข้าข้างในผิดกับฐานเชียงแสนซึ่งหน้ากระดานโค้งออกข้างนอก

กรุงเทพฯ ๒ รอย) แต่เป็นของสร้างครั้งพระมหาธรรมราชาลิไทยเป็นพื้น สร้างตามแบบเมืองลังกา ถึงเปลี่ยนชื่อภูเขาที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทให้เรียกว่าเขาสุมนกูฏเหมือนในลังกาทวีป

พุทธเจดีย์สมัยสุโขทัย ถ้าว่าโดยภูมิมณฑลที่สร้างดูเหมือนเป็นวงแคบกว่าพุทธเจดีย์สมัยอื่น ๆ คือที่เกิดอยู่แต่จังหวัดสุโขทัยกับจังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดใกล้เคียงเท่านั้น พบที่อื่น ๆ เช่นในจังหวัดภาคพายัพก็ดี หรือจังหวัดอยุธยาและนครปฐมก็ดี ดูเหมือนจะเป็นแต่มีผู้สร้างเอาอย่างในสมัยเดียวกันนั้นบ้าง แต่มิได้แพร่หลาย*

---

* พระพุทธรูปสุโขทัยนอกจากปางต่าง ๆ ที่ทรงกล่าวมาแล้ว ยังมีปางถวายเนตร และปางประทานพรอีก

ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์และนาย A.B. Griswold ได้แบ่งพระพุทธรูปสุโขทัยออกเป็น ๕ หมวด คือ

๑. หมวดใหญ่ตรงกับหมวดชั้นกลางที่ทรงกล่าวไว้ จัดเป็นแบบที่งามที่สุด

๒. หมวดกำแพงเพชร ลักษณะเหมือนหมวดใหญ่ เป็นแต่พระพักตร์สอบจากตอนบนลงมาหาตอนล่างมาก ทำในท้องที่เมืองกำแพงเพชร

๓. หมวดพระชินราช ตรงกับหมวดที่ ๓ ที่ทรงกล่าว

๔. หมวดพิษณุโลกชั้นหลัง ลักษณะทรวดทรงยาว แบบจืดและแข็งกระด้าง จีวรแข็งมักทำพระยืนมาก เป็นพระพุทธรูปสุโขทัยชั้นหลัง ซึ่งทำเมื่อสุโขทัยตกเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาแล้ว

๕. หมวดเบ็ดเตล็ด หมายถึงพระพุทธรูปแบบสุโขทัยซึ่งเข้ากับ ๔ หมวดข้างต้นไม่ได้ รวมทั้งแบบวัดตะกวนซึ่งมีลักษณะเป็นพระแบบเชียงแสน ลังกา และสุโขทัย ผสมกัน แบบวัดตะกวนนี้อาจจัดเข้าอยู่ในหมวดชั้นแรกซึ่งมีดวงพระพักตร์กลม ดังที่ทรงกล่าวมาแล้วได้

ต่อมานาย A.B. Griswold ได้พยายามแบ่งพระพุทธรูปสุโขทัยออกเป็นเพียง ๓ หมวด คือ

๑. หมวด Pre-classic ซึ่งตรงกับหมวดที่ ๑ ของสมเด็จฯ

๒. หมวด High classic ซึ่งตรงกับหมวดที่ ๒ ของสมเด็จฯ

๓. หมวด Post-classic ซึ่งตรงกับหมวดที่ ๓ ของสมเด็จฯ ในหมวดที่ ๓ นี้ นาย Griswold ได้พบพระพุทธรูป ๕ องค์ ซึ่งมีจารึกบอกศักราชที่หล่อขึ้น คือองค์หนึ่งอยู่ที่วัดหงส์รัตนาราม จังหวัดธนบุรี หล่อขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๖๓ หรือ ๑๙๖๖ อีก ๔ องค์ อยู่ที่จังหวัดน่าน หล่อขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๗๐

สมัยอยุธยา แต่ราว พ.ศ. ๑๙๐๐

เรื่องตำนานพุทธเจดีย์สมัยกรุงศรีอยุธยาผิดกับสมัยอื่น ด้วยภูมิมณฑลที่ตั้งกรุงศรีอยุธยาเคยเป็นหลักแหล่งแห่งพระพุทธศาสนา ทั้งลัทธิหินยานซึ่งเคยรุ่งเรืองในสมัยทวารวดี และลัทธิมหายานซึ่งมารุ่งเรืองครั้งเมื่อพวกขอมเป็นใหญ่ในสมัยลพบุรี แต่เมื่อชนชาติไทยได้ลงมาปกครองประเทศสยามตั้งแต่ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี รับถือพระพุทธศาสนาอย่างลังกาวงศ์เป็นลัทธิหินยาน ไม่บนบวงขอความสงเคราะห์คุ้มครองของพระโพธิสัตว์อย่างลัทธิมหายาน การบนบวงเช่นนั้นไปถือเทวดาตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ อาศัยเหตุนี้ลัทธิมหายานก็เลยเสื่อมสูญไป ถือกันแต่ลัทธิหินยานอย่างลังกาวงศ์ทั่วทั้งประเทศสยาม แต่เมื่อตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีอันนับว่าเริ่มสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น พุทธเจดีย์ซึ่งมีอยู่และนับถือกันในอาณาเขตกรุงศรีอยุธยา มีทั้งที่สร้างในสมัยทวารวดี เช่น พระปฐมเจดีย์[๑] เป็นต้น และที่สร้างอย่างลัทธิมหายานในสมัยลพบุรี มีพระพุทธรูปทรงเครื่องเป็นต้น เมื่อถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาความรู้ลัทธิมหายานเห็นจะเหลือน้อยเต็มทีแล้ว ก็นับถือพุทธเจดีย์ทั้ง ๒ ลัทธิรวมเป็นอันเดียวกัน[๒] แต่ในสมัยเมื่อแรกสร้างกรุงศรีอยุธยานั้น ไทยชาวกรุงศรีอยุธยาได้คุ้นเคยกับขอมมามากกว่าไทยที่เป็นชาวกรุงสุโขทัย มักชอบใช้ประเพณีและภาษาเขมร ตลอดจนการช่างก็ชอบแบบอย่างช้างเขมร ด้วยเหตุนี้ การสร้างพุทธเจดีย์สมัยกรุงศรีอยุธยาจึงชอบใช้แบบเขมรเจือปนกับแบบ

---

(๑) *พระพุทธรูปปาเลไลยก์องค์ใหญ่ที่เมืองสุพรรณบุรี เดิมก็จะสร้างตามแบบทวารวดี เป็นปางประทานปฐมเทศนา ครั้นนานมาหักพัง มาปฏิสังขรณ์ในสมัยลังกาวงศ์ จึงแปลงไปเป็นพระปาเลไลยก์* คือมีรูปช้างและลิงประกอบ พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ซ้ายวางคว่ำบนพระชานุเบื้องซ้าย พระหัตถ์ขวาวางแบบนพระชานุเบื้องขวา เป็นกิริยาทรงรับ พระปางนี้เรียกตามชื่อช้างปาลิเลยยกะว่าปาเลไลยก์ หมายถึงตอนที่พระพุทธองค์เสด็จไปประทับอยู่ ณ ป่ารักขิตวันและมีช้างปาลิเลยยกะ กับลิงเผ้าอุปัฏฐากอยู่ตลอดเวลาที่ประทับอยู่ ณ ป่านั้น ความจริงของอินเดียเดิมเขาแยกเป็น ๒ ปาง คือปางทรงทรมานช้างนาฬาคิรีและทรมานพระยาวานร ดังที่ทรงกล่าวมาแล้ว เราเอามารวมกันเป็นปางเดียว

(๒) *ขั้นแปลงรูปพระโพธิสัตว์ ซึ่งสร้างในลัทธิมหายานเป็นพระพุทธรูปก็มีปรากฏมาแต่สมัยสุโขทัย เดี๋ยวนี้ดูเหมือนยังมีอยู่ที่วัดศรีสวายในเมืองสุโขทัยเก่า*

ลังกาและแบบไทย พิจารณาของโบราณที่ปรากฏอยู่ ดูเหมือนประเพณีการสร้างพุทธเจดีย์สมัยกรุงศรีอยุธยาจะนิยมต่างกันเป็น ๔ ยุค คือ

ยุคที่ ๑ นับตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นอิสระเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ และในรัชกาลหลัง ๆ ต่อมาจนสิ้นรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๑ ในระยะเวลา ๑๓๘ ปีนี้ พุทธเจดีย์ที่สร้างในกรุงศรีอยุธยาจะเป็นพระธาตุเจดีย์ก็ดี พระพุทธรูปก็ดี ยังนับถือแบบอย่างสมัยลพบุรีอยู่ยิ่งกว่าแบบสมัยสุโขทัย ข้อนี้พึงเห็นได้ดังพระศรีรัตนมหาธาตุอันสร้างเป็นหลักเจดียสถานในพระอารามหลวง เช่นที่วัดพุธไธสวรรย์ซึ่งพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างก็ดี (*รูปที่ ๕๒*) ที่วัดมหาธาตุในพระนครศรีอยุธยาซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ และสมเด็จพระราเมศวรทรงสร้างก็ดี ที่วัดราชบูรณะซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงสร้างก็ดี ที่วัดพระราม* และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองสุพรรณบุรี** วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลกซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างก็ดี สร้างเป็นพระปรางค์อย่างแบบสมัยลพบุรีทั้งนั้น พระพุทธรูปซึ่งสร้างในสมัยนี้ลักษณะก็คล้ายอย่างพระขอม(๑)*

---

* ซึ่งคงสร้างในปลายแผ่นดินพระเจ้าอู่ทอง และสำเร็จในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

** ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ คงทรงสร้าง และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงซ่อม

(๑) *มักเรียกกันว่าแบบ "พระเมืองสรรค์"*

* ปัจจุบันได้แบ่งพระพุทธรูปแบบเขมรปนไทยนี้ออกเป็นอีกแบบหนึ่งต่างหาก และเรียกว่าแบบอู่ทอง อาจแบ่งพระพุทธรูปแบบนี้ออกไปได้เป็น ๓ หมวด คือ

๑. มีอิทธิพลของศิลปทวารวดีและเขมรผสมกัน อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗–๑๘ (รูปที่ ๕๓)

๒. มีอิทธิพลของศิลปเขมรมากยิ่งขึ้น พระรัศมีบนพระเกตุมาลาเป็นเปลว อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘–๑๙ (รูปที่ ๕๔)

๓. อิทธิพลของศิลปสุโขทัยจะเข้ามาปนยิ่งขึ้นทุกที จนพระพักตร์กลายเป็นรูปไข่ พระขนงโก่ง และลักษณะเดิมมักจะเหลืออยู่แต่เพียงไรพระศกเท่านั้น อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙–๒๐ (รูปที่ ๕๕)

ลักษณะประจำของพระพุทธรูปแบบอู่ทองก็คือ มี ไรพระศก ชายจีวรหรือสังฆาฏิตัดเป็นเส้นตรง และฐานซึ่งเรียกว่า ฐานหน้ากระดานแอ่นเป็นร่องเข้าข้างใน มักทำปางมารวิชัยเป็นพื้น

สำหรับสถาปัตยกรรมแบบอู่ทองนั้น อาจจะสงเคราะห์เอาพระมหาธาตุวัดพระบรมธาตุ จังหวัดชัยนาท ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปสุโขทัยกับศรีวิชัยผสมกันเข้าไว้ด้วยได้

พระพุทธรูปในศิลปอยุธยายุคที่ ๑ มักจะเป็นศิลปอู่ทองรุ่นที่ ๒ จนถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงค่อย ๆ เปลี่ยนไปเป็นแบบอยุธยา

ยุคที่ ๒ นับแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปเสวยราชย์อยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๖ คงจะได้ไปทรงทราบราชประเพณีครั้งกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยถ้วนถี่ ต่อมาอีก ๒ ปีเกิดทรงพระราชศรัทธาจะเสด็จออกอุปสมบทชั่วคราว เหมือนอย่างพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย จึงเอาแบบอย่างครั้งกรุงสุโขทัยให้ไปนิมนต์พระมหาสวามีในลังกาทวีปเข้ามาเป็นพระอุปัชฌาย์(๑) คติลังกาวงศ์เห็นจะรุ่งเรืองขึ้นอีกในครั้งนั้น ครั้นมาถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พระราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งประสูติและทรงพระเจริญ ณ เมืองพิษณุโลก (และบางทีฝ่ายพระราชชนนีจะเป็นเชื้อสายกษัตริย์สุโขทัยด้วย) ได้เสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๔ เสด็จลงมาครองกรุงศรีอยุธยา ก็ทรงสร้างพุทธเจดีย์ตามแบบสมัยสุโขทัย เช่นพระมหาสถูปที่บรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระราชบิดา และสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชที่ในวัดพระศรีสรรเพชญ (ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้จำลองมาสร้างพระศรีรัตนเจดีย์ ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามในกรุงเทพฯ นี้) ก็สร้างเป็นพระสถูปอย่างลังกา (*รูปที่ ๔๖*) และพระพุทธรูปทรงหล่อเป็นพระยืนองค์ใหญ่ ก็ถ่ายแบบพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยมาสร้าง(๒) ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สืบมา ดูเหมือนจะนิยมสร้างพุทธเจดีย์ตามแบบลังกาวงศ์เช่นเคยประพฤติมาครั้งกรุงสุโขทัย* และยังมีการไปมาติดต่อกับลังกาทวีปจนสิ้นรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม รวมเป็นระยะเวลา ๑๔๐ ปี ความที่กล่าวนี้มีหลักฐานเป็นที่สังเกตด้วยวัดซึ่งสร้างในระยะนี้ พระเจดีย์ที่เป็นหลักวัดสร้างเป็นพระสถูปอย่างลังกาเป็นพื้น มิใคร่มีที่จะสร้างเป็นปรางค์อย่างเขมร และปรากฏการณ์ที่ได้ทำบางอย่าง เช่นสมเด็จ

---

(๑) *มีความปรากฏอยู่ในหนังสือลิลิตเรื่องยวนพ่าย*

(๒) *พระศรีสรรเพชญ พระพุทธรูปซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสร้างสูญเสียแล้ว แต่พระโลกนาถสร้างทีหลังไม่ช้านัก ยังอยู่ที่วิหารวัดพระเชตุพน พอดูแบบอย่างครั้งนั้นได้ (รูปที่ ๔๗)*

* อิทธิพลของศิลปสุโขทัยคงจะปรากฏมีอยู่บ้างแล้วที่กรุงศรีอยุธยาก่อนสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เพราะเหตุว่าในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ได้โปรดให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๗ นั้น ได้ค้นพบพระพุทธรูปซึ่งมีอิทธิพลศิลปสุโขทัยปรากฏอยู่บ้างแล้วเหมือนกัน

พระนเรศวรมหาราชทรงสร้างพระเจดีย์ตรงที่ชนช้างชนะพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี ก็ทำตามแบบอย่างพระเจ้าทุษฐคามิณีมหาราชชนช้างชนะพระยาเอฬารทมิฬที่ในลังกาทวีป และที่สุดปรากฏในจดหมายเหตุว่า เมื่อในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมพระสงฆ์ไทยออกไปลังกาทวีป ไปได้ความจากพระสงฆ์ลังกาว่ารอยพระพุทธบาทที่พระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบประทานไว้ ณ เขาสุวรรณบรรพตอยู่ในประเทศสยาม นำความนั้นกลับมาทูลพระเจ้าทรงธรรมเป็นเหตุ จึงได้ค้นหาและพบรอยพระพุทธบาทที่ในแขวงจังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นที่คนขึ้นไปบูชากันทุกปีจนทุกวันนี้

ยุคที่ ๓ นับแต่รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๓ มาจนสิ้นรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ เป็นระยะเวลา ๑๐๒ ปี ในระยะนี้เกิดนิยมก่อสร้างพุทธเจดีย์แบบอย่างเขมรขึ้นอีก เหตุด้วยเดิมประเทศเขมรเคยขึ้นกรุงศรีอยุธยามาแต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม เขมรตั้งแข็งเมือง พระเจ้าทรงธรรมปราบไม่ลงตลอดรัชกาล ถึงรัชกาลพระเจ้าปราสาททองได้ประเทศเขมรกลับมาขึ้นกรุงศรีอยุธยาอย่างแต่ก่อน จึงเกิดนิยมถ่ายแบบอย่างปรางค์เขมรมาสร้างในกรุงศรีอยุธยาเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ เช่นสร้างพระปรางค์ใหญ่ที่วัดชัยวัฒนาราม และสร้างพระนครหลวงทางลำน้ำสักเป็นต้น พระพุทธรูปซึ่งเคยสร้างเป็นพระก่อหรือพระหล่อมาแต่ก่อนก็เกิดนิยมสร้างด้วยศิลาทราย เอาอย่างพระพุทธรูปที่นครวัด นครธม เมืองเขมร ผีมือทำพระพุทธรูปลักษณะเป็นอย่างขอมกับไทยปนกัน ไม่สู้งาม มีพระประธานองค์ใหญ่ ณ วัดชุมพลนิกายารามที่บางปะอินเป็นตัวอย่าง* แต่ในรัชกาลพระเจ้าประสาททองนั้น พุทธเจดีย์นอกจากอย่างเขมรก็คิดประดิษฐ์สร้าง มีของดีงามที่ปรากฏอยู่ก็หลายอย่าง ดังเช่นพระเจดีย์เหลี่ยม ๒ องค์ที่วัดชุมพลนิกายารามเป็นต้น (*รูปที่ ๕๙*) ในรัชกาลหลัง ๆ ต่อมาในยุคนี้ แม้ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชไม่ปรากฏว่าสร้างพุทธเจดีย์ใหญ่โต มีแต่การที่ทรงปฏิสังขรณ์ตามแบบอย่างที่มีอยู่แล้ว

---

* ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีพระพุทธรูปศิลาทรายงาม ๆ เป็นต้นว่าที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และที่พระปรางค์สามยอดจังหวัดลพบุรี (รูปที่ ๕๘) แต่พระพุทธรูปศิลาทรายสมัยอยุธยานี้คงมีมาบ้างแล้วก่อนสมัยพระเจ้าปราสาททองและสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังจะเห็นได้จากพระระเบียงวัดพระรามและวัดใหญ่ชัยมงคลที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นอกจากนี้ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะก็ได้ค้นพบพระพุทธรูปศิลาเช่นเดียวกัน แต่เป็นขนาดเล็ก

ยุคที่ ๔ นับตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าบรมโกศมาจนเสียกรุงศรีอยุธยาแก่ข้าศึกเป็นเวลา ๓๕ ปี ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศบำรุงฝีมือช่าง และโปรดสร้างวัดวาอารามมักทำโดยประณีต มีตัวอย่างฝีมืออยู่ที่วัดกุฎีดาว(๑) แต่พระเจ้าบรมโกศทรงบุรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าเป็นพื้น มิใคร่มีที่จะสร้างขึ้นใหม่ แต่ทำแห่งใดคงเห็นได้ว่าทำโดยฝีมือประณีต(๒) แบบอย่างแก้ไขเพียงลวดลาย แต่ว่ามาถึงชั้นนี้มิได้มีการศึกษาจากลังกา เพราะประเทศลังกาเกิดจลาจล พระศาสนาทรุดโทรมเศร้าหมองจนสูญสิ้นสมณวงศ์ ต้องเข้ามาขอพระภิกษุไทยไปให้อุปสมบทตั้งสมณวงศ์ขึ้นใหม่ในลังกาทวีป ไทยกลับเป็นครูของลังกา แม้ทางเมืองเหนืออันเป็นท้องถิ่นต้นตำราพุทธเจดีย์สุโขทัย มาถึงยุคนี้ก็ทรุดโทรม ช่างกรุงศรีอยุธยากลับขึ้นไปช่วยปฏิสังขรณ์ ฝีมือที่ทำยังปรากฏอยู่ เช่นวัดพระชินราชที่เมืองพิษณุโลก พระปรางค์ชะเลียงที่เมืองสวรรคโลกเก่า วิหารหลวงวัดมหาธาตุเมืองทุ่งยั้ง แลวัดพระฝางที่เมืองสว่างคบุรี(๓)

พุทธเจดีย์สมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งสร้างใน ๔ ยุคที่กล่าวมา ถ้าว่าโดยลัทธิพระศาสนา สร้างตามลัทธิลังกาวงศ์ทั้งนั้น แต่ถ้าว่าโดยแบบอย่างการช่างเอาแบบอย่างทั้งสมัยทวารวดี สมัยลพบุรี และสมัยสุโขทัยมาใช้ปะปนกันตามเหตุการณ์หรือตามความนิยมของผู้คิดแบบอย่าง ถ้าว่าโดยคติเพราะเหตุที่ความรู้ลัทธิมหายานเป็นอันสูญมาเสียนานแล้ว ลัทธิลังกาวงศ์เล่าก็เสื่อมทรามมาช้านาน จึงสร้างโดยคติตามที่ไทยนิยม ยกเป็นตัวอย่างดังเช่นพระพุทธรูปทรงเครื่องเป็นของเกิดขึ้นในลัทธิมหายาน ถือว่าเป็นรูปพระอาทิพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งต่างหาก ครั้นมาถึงสมัยลังกาวงศ์ ซึ่งถือคติหินยาน แสดงอธิบายพระทรงเครื่องว่าเป็นพระศรีอาริยโพธิสัตว์ ซึ่งจะมาตรัสรู้ในภาย

---

(๑) *วัดกุฎีดาว พระเจ้าบรมโกศทรงสร้างแต่เมื่อยังเป็นพระมหาอุปราช*

(๒) *วัดในเมืองเพชรบุรีที่ปฏิสังขรณ์เป็นฝีมือเก่า ทำในสมัยนี้เป็นพื้น*

(๓) *พระมหาธาตุพระฝางเดิมทำเป็นพระสถูป กล่าวกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้จำลองมาสร้างพระเจดีย์ที่วัดราชประดิษฐ์ในกรุงเทพ ฯ แต่เจดีย์พระฝางองค์เดิมนั้นต่อมาพังลง องค์ที่อยู่เดี๋ยวนี้เป็นของพระสงฆ์สร้างขึ้นใหม่*

หน้า(๑) ครั้นในสมัยต่อมาถือว่า พระทรงเครื่องเป็นพระพุทธรูปปางพระพุทธเจ้าทรงจำแลงพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเมื่อปราบท้าวมหาชมภู ดังนี้* (*รูปที่ ๖๐*) พระพุทธเจดีย์ที่สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาถ้าจำแนกอธิบายเป็น ๔ อย่างตามตำรา ก็เป็นทำนองดังกล่าวต่อไปนี้

พระธาตุเจดีย์ ทำเป็นพระปรางค์อย่างสมัยลพบุรีอย่าง ๑ ทำเป็นพระสถูปลังกาอย่างสมัยสุโขทัยอย่าง ๑ แก้ไขเป็นพระสถูปแบบกรุงศรีอยุธยามีขึ้นอีก ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ คงเป็นรูปพระสถูปลังกา แต่ทำเป็นเหลี่ยมย่อมุมเป็นไม้สิบสอง (อย่างเช่นพระเจดีย์ศรีสุริโยทัย ซึ่งอยู่ในบริเวณโรงทหารกรุงศรีอยุธยา** และพระเจดีย์ที่วัดชุมพลนิกายาราม) อีกอย่าง ๑ นั้น เอาแบบพระเจดีย์เหลี่ยมอย่างสุโขทัยมาแก้ไขเป็นทรวดทรงพระสถูปลังกา และทำเป็นเจดีย์ทรงเครื่องอาภรณ์ (อย่างพระเจดีย์ทอง ๒ องค์ที่อยู่ข้างหน้าปราสาทพระเทพบิดร ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม) อนึ่ง ประเพณีที่สร้างพระสถูปสำหรับอัฐิธาตุของบุคคลอื่น ซึ่งเริ่มสร้างกันในสมัยสุโขทัย หรือบางทีจะมีมาก่อนนั้นแล้ว มานิยมสร้างกันชุกชุมตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้พึงสังเกตเห็นได้ที่ในวัดพระศรีสรรเพชญอันอยู่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา มีพระเจดีย์ใหญ่น้อยทุกขนาดแทบนับจำนวนไม่ถ้วน ล้วนเป็นที่บรรจุอัฐิเจ้านายในพระราชวงศ์ทั้งนั้น ถึงพระเจดีย์รายซึ่งชอบสร้างกันตามวัตราษฎร์ก็เพื่อประโยชน์อย่างเดียวกัน ด้วยในสมัยกรุงศรีอยุธยาอัฐิของบุคคลที่ทำฌาปนกิจแล้ว ย่อมถือเป็นประเพณีฝังไว้ที่วัดทั้งนั้น ที่เป็นบุคคลชั้นสูงจึงก่อเป็นพระสถูปบรรจุพระบรมธาตุหรือพระพุทธรูปไว้ข้างบน และฝังอัฐิบุคคลไว้ข้างใต้พระสถูป ถือกันเป็นแบบทั่วไปดังนี้

---

(๑) *รูปพระศรีอาริย์ทรงเครื่องมีอยู่ที่วัดใหม่เหนือพระนครหลวงองค์หนึ่ง ที่หน้าพระอุโบสถวัดชุมพลนิกายารามองค์หนึ่ง เป็นของสร้างครั้งพระเจ้าปราสาททองทั้ง ๒ องค์ แต่องค์ที่วัดชุมพล ฯ ปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์ครั้งหนึ่ง* และต่อมาราชบัณฑิตยสภาซ่อมแซมอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

* เล่าเรื่องว่าพระเจ้าพิมพิสารถูกพระยาชมพูบดีคุกคาม จึงไปเฝ้าพระพุทธองค์ที่เวฬุวนารามขอพระพุทธคุณเป็นที่พึ่ง พระพุทธองค์จึงทรงเนรมิตพระเวฬุวันให้เป็นดังดุจเมืองสวรรค์ แล้วเนรมิตพระองค์เองเป็นพระเจ้าราชาธิราช ทรงเครื่องราชาภรณ์ครบทุกประการ ตรัสสั่งให้พระอินทร์เป็นทูตไปเชิญพระยามหาชมพูมาเฝ้าที่พระเวฬุวัน ทรงแสดงธรรมโปรดจนพระยามหาชมพูหมดทิฐิมานะขอบรรพชาอุปสมบทพร้อมด้วยมเหสีและราชโอรส

** ปัจจุบันนี้เป็นโรงงานกลั่นแอลกอฮอล์ ของกระทรวงอุตสาหกรรม

พระบริโภคเจดีย์ คงนับถือพระศรีมหาโพธิพันธุ์ลังกามาอย่างสมัยสุโขทัย มาในชั้นหลังที่เดียวเห็นจะเป็นในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ได้พันธุ์พระศรีมหาโพธิมาจากลังกา โปรด ฯ ให้ปลูกไว้ที่วัดระฆังอันอยู่ต่อเขตพระราชวัง เปลี่ยนชื่อวัดระฆังเป็นวัดวรโพธิ์ เรียกกันมาจนบัดนี้ นอกจากพระศรีมหาโพธิ เกิดมีรอยพระพุทธบาทและพระพุทธฉาย ในแขวงจังหวัดสระบุรี พระแท่นดงรังในแขวงจังหวัดกาญจนบุรี และพระแท่นศิลาอาสน์ในแขวงเมืองทุ่งยั้ง นับถือกันว่าเป็นบริโภคเจดีย์มาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาด้วย

พระธรรมเจดีย์ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถือพระไตรปิฎกตามแบบอย่างครั้งสมัยสุโขทัยต่อมา แต่ความรู้ภาษามคธมาตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาอยู่ค่อนข้างจะเสื่อมทรามมาก

พระอุเทสิกะเจดีย์ มีพระพุทธรูปเป็นสำคัญ สังเกตตามตัวอย่างที่ได้พบพระพุทธรูปสมัยกรุงศรีอยุธยายุคต้นชอบทำตามแบบขอม* ยุคที่ ๒ ชอบทำตามแบบช่างสุโขทัย มีพระพุทธรูปงามอยู่ ๒ ยุคเท่านี้ ต่อมาอีก ๒ ยุคฝีมือคลายลง ในตอนปลายดูชอบสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องกันมาก พระพุทธรูปทรงเครื่องครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาดูเหมือนองค์ที่เป็นพระประธานวัดหน้าพระเมรุ** จะงามกว่าองค์อื่น ๆ พระพิมพ์ก็ยังชอบสร้างกันสืบมา สร้างอย่างพระพิมพ์แบบสุโขทัยบ้าง ทำเป็นพระทรงเครื่องและมิได้ทรงเครื่องตามแบบสมัยกรุงศรีอยุธยาบ้าง เรื่องตำนานพุทธเจดีย์สมัยกรุงศรีอยุธยามีดังแสดงมา***

---

* คือแบบอู่ทองรุ่นที่ ๒

** ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

*** มีพระพุทธรูปอีกแบบหนึ่งซึ่งอาจจัดเข้าอยู่ในศิลปแบบอยุธยาได้ คือพระพุทธรูปแบบนครศรีธรรมราช (พุทธศตวรรษที่ ๑๙–๒๓) พระพุทธรูปแบบนี้มักทำปางมารวิชัยขัดสมาธิเพชรคล้ายพระพุทธรูปแบบเชียงแสน ต่างกันที่วงพระพักตร์แบนและกว้างกว่าแบบเชียงแสน พระโอษฐ์กว้างกว่า ชายจีวรใหญ่และมีลายแฉกซ้อนอยู่ใต้ชายสังฆาฏิ พระพุทธรูปแบบนี้พบมากทางภาคใต้ของประเทศไทย และอาจจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปแบบปาละของอินเดียโดยผ่านทางชวา (รูปที่ ๖๑) พระพุทธรูปแบบอยุธยาเท่าที่พบแล้วทำเป็น ๗ ปางคือ ปางไสยา มารวิชัย สมาธิ ประทานอภัย ปาเลไลยก์ ลีลา และประทับยืน

สมัยรัตนโกสินทร์ แต่ พ.ศ. ๒๓๒๕

ตำนานพุทธเจดีย์สมัยรัตนโกสินทร์ เรื่องเริ่มเมื่อพระพุทธศาสนาในประเทศสยามถึงความพินาศ เหตุด้วยกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึกพวกพม่าเผาบ้านเมือง แล้วเก็บเอาทรัพย์สมบัติกวาดผู้คน ไม่เลือกว่าบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ ไปเป็นเชลยมากกว่ามาก พุทธเจดีย์และพระธรรมปิฎกอันเป็นหลักพระศาสนาเป็นอันตรายไปเสียในครั้งนั้นเป็นอันมาก แม้ไทยตีได้บ้านเมืองคืนจากข้าศึกในไม่ช้า พระนครศรีอยุธยาก็ยับเยินเกินกำลังไทยที่มีอยู่เวลานั้นจะกลับตั้งเป็นราชธานีอีกได้ จึงจำต้องย้ายราชธานีลงมาตั้ง ณ เมืองธนบุรี พม่าก็ยังพยายามเข้ามารบพุ่งจะเอาประเทศสยามไว้ในอำนาจให้จงได้ ในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทำศึกสงครามต่อสู้พม่าอยู่ไม่ขาด มีโอกาสที่จะฟื้นพระศาสนาเพียงเลือกหาพระภิกษุสงฆ์ซึ่งยังเหลืออยู่ตามหัวเมือง องค์ไหนรู้พระธรรมวินัยก็เอามาตั้งเป็นพระราชาคณะ ให้ว่ากล่าวสงฆมณฑลและให้เที่ยวสืบหาคัมภีร์พระไตรปิฎกแต่ที่ต่าง ๆ เอามารวบรวมตั้งหอมณเฑียรธรรมขึ้นใหม่ การยังไม่ทันสำเร็จก็ประจวบเหตุทำให้พระพุทธศาสนากลับเศร้าหมองไปอีก ด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีเกิดสัญญาวิปลาส สำคัญพระองค์ว่าเป็นพระอริยบุคคล บังคับให้พระสงฆ์กราบไหว้ ลงพระราชอาญาสมเด็จพระสังฆราชทั้งพระราชาคณะและเหล่าพระภิกษุสานุศิษย์ที่ไม่ยอมทำตามพระหฤทัย บ้านเมืองเลยเป็นจลาจลถึงเกิดรบพุ่งกันเองในราชธานี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในพ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น ฝ่ายพระราชอาณาจักรมีราชการเป็นข้อสำคัญอยู่ ๒ อย่าง คือ ต้องปราบปรามจลาจลในราชธานี ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีได้กระทำให้เกิดขึ้นอย่าง ๑ เตรียมต่อสู้ข้าศึกพม่าซึ่งจะยกมาตีเมืองไทยอย่าง ๑ ถ้าไม่ทรงทำการ ๒ อย่างนี้สำเร็จได้ ไทยก็จะต้องตกเป็นทาสของพม่า เพราะฉะนั้น เมื่อทรงปราบปรามพวกที่ก่อการจลาจลราบคาบแล้ว จึงโปรด ฯ ให้ย้ายราชธานีข้ามฟากจากเมืองธนบุรีมาสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์ข้างฟากตะวันออกฝั่งเดียว ในที่นี้จะแสดงเหตุที่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์พอให้ปรากฏ คือเมื่อไทยได้บ้านเมืองกลับคืนจากข้าศึกแล้ว จะกลับตั้งพระนคร

ศรีอยุธยาเป็นราชธานีอย่างเดิมไม่ได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ ประการที่ ๑ พม่ายังกำลังพยายามจะกลับมาปราบปราม กำลังของไทยที่เหลืออยู่ไม่พอจะรักษาพระนครศรีอยุธยาอันเป็นเมืองใหญ่โตต่อสู้ข้าศึกได้ ประการที่ ๒ พระนครศรีอยุธยาตั้งอยู่ที่ลำน้ำสั้นข้าศึกอาจยกกองทัพบกมาประชิดติดพระนครได้ง่าย อาศัยเหตุ ๒ ประการที่กล่าวมาขุนหลวงพระยาตากจึงลงมาตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี เพราะอยู่ใกล้ทะเลมีประโยชน์ในการคมนาคมกับต่างประเทศเหมือนอย่างพระนครศรีอยุธยา แต่เป็นเมืองเล็ก กำลังที่มีพอจะรักษาได้ และเมืองธนบุรีตั้งอยู่ที่ลำน้ำลึก ข้าศึกจะยกกองทัพมาถึงได้โดยยาก และอาจจะใช้ทัพเรือต่อสู้กองทัพบกของข้าศึกได้ด้วย แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ หรือแต่ก่อนนั้นทรงพระราชดำริเห็นว่ากรุงธนบุรีตั้งทั้งสองฟาก เอาแม่น้ำไว้กลางเมือง ถ้าข้าศึกยกเข้ามาประชิดติดถึงชานพระนครได้ กองทัพที่รักษาภายในจะไปมาช่วยกันยากด้วยกีดแม่น้ำ ทรงพิเคราะห์เห็นว่าทางฝั่งตะวันออกเป็นที่หัวแหลมมีลำแม่น้ำโอบอ้อม ถ้ามาตั้งพระนครทางฟากตะวันออกจะได้ลำแม่น้ำลึกเป็นคูพระนครสามด้าน ต้องขุดคูพระนครแต่ด้านเดียว ถ้าข้าศึกจะเข้ามาได้ถึงชานพระนคร จะรักษาต่อสู้ข้าศึกก็ง่ายกว่ารักษาเมืองธนบุรี ด้วยเหตุนี้จึงมาสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์ทางฝั่งตะวันออกแต่ฝั่งเดียว และจะสร้างเป็นเมืองราชธานีประเทศสยามต่อไป โดยลงเนื้อเห็นเป็นยุติแล้วว่าจะไม่กลับไปตั้งพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีอีก เรื่องที่กล่าวมานี้เป็นต้นเหตุแห่งการสร้างพุทธเจดีย์ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้คือ ประสงค์จะให้พระนครใหม่รุ่งเรืองด้วยวัดวาอารามหรือพระศาสนา "เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดี" หมายความว่าให้เหมือนเช่นมีอยู่ในพระนครศรีอยุธยาในกาลก่อน ข้อนี้พึงเห็นได้ดังพระราชวังก็ดี วัดก็ดี มักสร้างตามแบบอย่างพระนครศรีอยุธยา ตลอดจนชื่อวัดก็มักขนานตามที่เคยมีในพระนครศรีอยุธยา และถือเป็นคติสืบมาหลายรัชกาล

แต่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น ยังต้องรบพุ่งพม่าเป็นศึกใหญ่หลายคราว มิใคร่มีโอกาสที่จะได้จัดการฝ่ายพุทธจักร ถึงกระนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ได้ทรง

จัดการฟื้นพระศาสนาเป็นหลายอย่าง คือสร้างพระอารามหลวงขึ้นหลายพระอาราม ที่เป็นวัดสำคัญอยู่ในเวลานี้ คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน วัดสระเกศ วัดระฆัง เป็นต้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็ทรงสร้างวัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม กรมพระราชวังหลังทรงสร้างวัดอมรินทราราม กรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้างวัดราชบุรณะขึ้นในรัชกาลที่ ๑ นั้น* เมื่อทรงสร้างวัดขึ้นแล้ว ทรงพระราชปรารภถึงพระพุทธรูปของโบราณ ซึ่งต้องทอดทิ้งชำรุดทรุดโทรมอยู่ในวัดร้างทั้งในพระนครศรีอยุธยา เมืองลพบุรี และตามหัวเมืองเหนือทั้งปวง ด้วยบ้านเมืองยับเยิน ทรงสังเวชพระราชหฤทัย จึงโปรด ฯ ให้เชิญที่เป็นพระพุทธรูปหล่อพอจะยกขนได้ มาบูรณะปฏิสังขรณ์ประดิษฐานไว้ตามพระอาราม ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ในกรุงรัตนโกสินทร์กว่า ๑๒๐๐ องค์** เช่นพระศรีศากยมุนีวัดสุทัศน์ที่เชิญมาจากเมืองสุโขทัย และพระโลกนาถวัดพระเชตุพน ซึ่งเชิญมาแต่วัดพระศรีสรรเพชญในพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น ส่วนพระไตรปิฎกก็โปรด ฯ ให้หาฉบับรวบรวมต่อมา ครั้นสำเร็จแล้วให้ประชุมสงฆ์ทำสังคายนาสร้างพระไตรปิฎกอันเห็นว่าถูกต้องเป็นฉบับหลวง แล้วให้ลอกคัดไปไว้ศึกษาพระธรรมวินัยตามพระอาราม ส่วนสงฆมณฑลนั้นก็ทรงกำจัดพวกอสัจสอพลอในครั้งกรุงธนบุรี แล้วเลือกสรรตั้งแต่พระภิกษุซึ่งซื่อสัตย์และทรงคุณธรรม ตั้งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย และทรงขวนขวายอุดหนุนให้ศึกษาพระธรรมวินัยโดยพระราโชบาย เป็นต้นว่าเช่นมีพระราชปุจฉาให้พระราชาคณะถวายวิสัชนาเนือง ๆ โดยพระราชประสงค์จะให้ต้องค้นคว้าสอบสวนพระไตรปิฎกอยู่เสมอ การซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นพระพุทธศาสนาครั้งนั้น ไม่ต้องอาศัยประเทศอื่น เพราะประเทศลังกาก็เป็นจลาจลทรุดโทรมจวนจะตกอยู่ในอำนาจฝรั่ง ประเทศเขมรแม้ขึ้นอยู่แก่ไทยก็เป็นจลาจลมาช้านาน จนเกือบจะสูญสิ้นราชวงศ์ ประเทศ

---

* ส่วนใหญ่เป็นการทรงบูรณะวัดเก่าที่มีอยู่แล้วก่อนสร้างกรุงเทพ ฯ

** เป็นพระพุทธรูปแบบสุโขทัย อู่ทอง และอยุธยา ส่วนใหญ่ประดิษฐานอยู่ ณ พระระเบียงคต วัดพระเชตุพน

รามัญก็ยับเยินด้วยถูกพม่าปราบปรามเอาไว้ในอำนาจ ประเทศพม่าก็เป็นศัตรู การฟื้นพระพุทธศาสนาเมื่อรัชกาลที่ ๑ จึงควรสรรเสริญด้วยทำได้โดยลำพังไทย

รัชกาลที่ ๒ ถึงไม่มีศึกใหญ่ก็ยังต้องตระเตรียมการสงครามอยู่เป็นนิจ ด้วยพม่ายังไม่สิ้นปรารถนาจะมาตีเมืองไทย และญวนก็เกิดเป็นศัตรูขึ้นอีกทางหนึ่ง การบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยประการอย่างอื่นมีน้อย ทรงสร้างวัดอรุณราชวราราม วัด ๑ บูรณะวัดโมลีโลกวัด ๑ แต่ได้จัดการ ซึ่งควรนับว่าสำคัญในการบำรุงพระศาสนาอย่าง ๑ คือแก้ไขวิธีสอบความรู้พระสงฆ์ซึ่งเล่าเรียนพระปริยัติธรรม แต่ก่อนมาวิธีสอบความรู้มคธกำหนดเป็น ๓ ชั้น พระภิกษุสามเณรองค์ใดเรียนรู้ภาษามคธพอสามารถแปลพระสูตรได้ ทรงตั้งเป็นเปรียญตรี ถ้าแปลได้ถึงพระวินัย ทรงตั้งเป็นเปรียญโท ถ้าแปลได้จนพระปรมัตถ์ นับว่าสามารถแปลได้ทั้งพระไตรปิฎก ทรงตั้งเป็นเปรียญเอก วิธีสอบความรู้เช่นนั้น ความรู้เห็นจะไม่สู้แตกฉาน บางทีจะเป็นด้วยเลือกคัมภีร์ที่เป็นหลักสูตรสำหรับแปลแต่ง่าย ๆ ถึงรัชกาลที่ ๒ จึงแก้ไขใหม่ เปลี่ยนกำหนดชั้นเป็น ๙ ประโยค กำหนดคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรให้ยากขึ้นไปโดยลำดับ ความรู้ภาษามคธของผู้ที่ได้เป็นเปรียญ ก็รุ่งเรืองยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน

อนึ่ง ในรัชกาลที่ ๒ การติดต่อในระหว่างประเทศสยามกับลังกาทวีปกลับเริ่มขึ้นอีก เหตุด้วยพระสังฆราชาในเมืองลังกาให้พระภิกษุเชิญพระบรมสารีริกธาตุกับต้นโพธิ์ลังกาเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๆ ได้ทรงทราบว่าเมืองลังกาตกเป็นของฝรั่ง ทรงพระปริวิตกถึงพระพุทธศาสนาว่าจะเศร้าหมองผันแปรไปเป็นประการใดบ้าง จึงโปรด ฯ ให้เลือกหาพระภิกษุซึ่งชอบเที่ยวธุดงค์ ได้พระอาจารย์ดีกับพระอาจารย์เทพเป็นหัวหน้า กับพระสงฆ์อื่นอีก ๕ รูป (รูปหนึ่งชื่อพระเซ่ง ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระวันรัต วัดอรุณ ฯ อยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๕) รวม ๗ รูป เป็นสมณฑูตให้ออกไปสืบพระศาสนาถึงลังกาทวีป(๑) แต่นั้นก็มีการคมนาคมในระหว่างลังกาทวีปกับประเทศสยามในกิจแห่งพระศาสนาสืบมาเนือง ๆ

---

(๑) *เรื่องพิสดารปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ หน้า ๓๐๒* และคณะสงฆ์พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ครั้งนี้อีกครั้ง ๑

ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาอุตสาหะในการอุปถัมภกพระพุทธศาสนามาก ทั้งการสร้างปฏิสังขรณ์พระอารามหลวง และทรงอุดหนุนให้ผู้อื่นสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามขึ้นในกรุงเทพ ฯ โดยความประสงค์จะให้พระนครอมรรัตนโกสินทร์ ฯ รุ่งเรืองเหมือนพระนครศรีอยุธยาตามคติที่ถือกันมาตั้งแต่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์นี้ การสร้างพระไตรปิฎกและการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมตลอดจนการแปลพระคัมภีร์ต่าง ๆ จากภาษามคธออกเป็นภาษาไทยก็ทรงขวนขวายอุดหนุนมาก วัดและหนังสือฝ่ายพระศาสนาในกรุงเทพ ฯ นี้ นับว่าเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ มากกว่ารัชกาลอื่นแต่ก่อนมา

ยังมีข้อสำคัญในพระพุทธศาสนาซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ อีกส่วนหนึ่ง ด้วยอาศัยพระปรีชาญาณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ทรงเล่าเรียนรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉานเป็นอัศจรรย์ผิดกับผู้อื่นด้วยผู้อื่นแม้จะเรียนรู้ภาษามคธเชี่ยวชาญจนอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้แจ่มแจ้ง ก็มิได้คิดวินิจฉัยความในพระไตรปิฎก เชื่อถือแต่ตามคติที่อาจารย์สั่งสอนมาเป็นตำรา แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาความในคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งนับอยู่ในพระไตรปิฎก เห็นว่าเป็นหนังสือซึ่งพระโบราณาจารย์ทั้งหลายแต่งตามอัตโนมัติซับซ้อนกันมาหลายยุคหลายคราว ความที่แตกต่างกันก็มีมาก ทรงวินิจฉัยเปรียบเทียบเลือกแต่ที่เห็นว่าถูกต้องตามหลักฐานแห่งพระธรรมวินัย แล้วทรงประพฤติตามลัทธินั้น จึงเกิดลัทธิธรรมยุติกาขึ้น และแพร่หลายสืบมาจนทุกวันนี้ ยังอีกอย่างหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเป็นพระราชธุระเสาะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ ทั้งในลังกาทวีปและในเมืองรามัญ เอามารวบรวมและสอบสวนกับฉบับที่มีอยู่ในประเทศสยาม ได้ทรงรับเป็นพระราชธุระแต่งสมณทูตไปลังกาทวีปหลายคราว ทั้งรับเลี้ยงพระสงฆ์ลังกาเข้ามายังประเทศนี้จนตลอดรัชกาลที่ ๓

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ คนทั้งหลายมักคาดกันว่าคงจะทรงบำเพ็ญพระราชานุภาพเพื่อเปลี่ยนแปลงคติสงฆมณฑลให้เป็นอย่างธรรมยุติกา ซึ่งทรงพระราชดำริสถาปนาขึ้นเมื่อครั้งยังทรงผนวช แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า การถือศาสนา

เกิดแต่ความเลื่อมใสศรัทธาเป็นสำคัญ แม้เมื่อพระองค์ทรงผนวชอยู่ทรงเลื่อมใสลัทธิธรรมวินัยอย่างธรรมยุติกาก็ดี เมื่อเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินจำต้องเป็นกลางในระหว่างลัทธิทั้งปวง ใครจะเลื่อมใสประพฤติลัทธิใดก็แล้วแต่จะถือกันตามศรัทธา และยังทรงปริวิตกต่อไปว่าจะมีผู้แสดงความเลื่อมใสในลัทธิธรรมยุติกา เพื่อจะให้ต้องพระราชอัธยาศัย ด้วยเหตุนี้ในการพระราชพิธีหลวง โปรดฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ทั้งสองนิกายรวมกันเสมอ ตระกูลเจ้านายหรือข้าราชการตระกูลไหนเคยบวชเรียนในคณะมหานิกายก็ไม่โปรดฯ ให้บวชเป็นคณะธรรมยุติกา คงโปรดฯ ให้บวชเป็นธรรมยุติกาแต่พระเจ้าลูกยาเธอฯ กับเชื้อสายเจ้านายข้าราชการซึ่งเคยนับถือคณะธรรมยุติกามาแต่ครั้งยังทรงผนวช พระสงฆ์ทั้งสองนิกายจึงอยู่ในสถานะเสมอกันมาตลอดรัชกาล ส่วนการสร้างวัดวาอารามนั้น ทรงพระราชดำริว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ สร้างมากมายพอกำลังบ้านเมืองอยู่แล้ว ทรงสร้างเพิ่มเติมแต่ตามหัวเมืองเป็นพื้น มีที่พระปฐมเจดีย์เป็นต้น พระอารามที่ทรงสร้างในกรุงเทพฯ มีจำนวนน้อย มีวัดราชประดิษฐ์ วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดโสมนัสวิหาร และวัดปทุมวันเป็นสำคัญ การศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งพระองค์ได้ทรงเป็นประธานมาแต่ครั้งยังทรงผนวชก็คงเป็นแต่ให้รักษาแบบแผนและทำนุบำรุงมิให้เสื่อมทรมา แต่ในรัชกาลที่ ๔ ประจวบหัวต่อในเรื่องตำนานพุทธเจดีย์อยาง ๑ ด้วยได้ทำทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ อาศัยเหตุนั้นกลับเริ่มมีการติดต่อกับอินเดียในเรื่องพระพุทธศาสนา ซึ่งนับว่าเลิกร้างมากว่า ๕๐๐ ปี ได้พระพุทธรูปอินเดียและเมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิที่พุทธคยามาอีกในครั้งนั้น

อนึ่ง การถือพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานในประเทศสยามนี้ ซึ่งบางทีจะสูญมาตั้งแต่ครั้งสมัยสุโขทัย มาได้รับพระบรมราชูปถัมภ์เริ่มแต่ในรัชกาลที่ ๔ เหตุด้วยมีพวกญวนซึ่งถือพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานอพยพเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในประเทศสยามหลายคราว นับแต่องเชียงชุนพามาครั้งกรุงธนบุรีคราว ๑ องเชียงสือพาเข้ามาในรัชกาลที่ ๑ อีกคราว ๑ ต่อมาเจ้าพระยาบดินทรเดชาพาเข้ามาเมื่อรัชกาลที่ ๓ อีกคราว ๑ มีพระญวนมาด้วยทุกคราว แต่มิได้รับความยกย่องของรัฐบาล ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช ได้ทรงสมาคมคุ้นเคยกับพระญวน

มีที่ชอบพระราชอัธยาศัย คือ องฮึง (ซึ่งได้เป็นที่พระครูคณานัมสมณาจารย์อยู่วัดอภัยราชบำรุงทีตลาดน้อย) เป็นต้น ถึงในรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้นิมนต์พระญวนทำพิธีกงเต๊ก (ดูเหมือนจะเป็นในงานพระศพสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีเป็นคราวแรก) แล้วทรงทำนุบำรุงพระญวนต่อมา ควรนับว่าการบำรุงพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานกลับมีขึ้นในประเทศสยามในรัชกาลที่ ๔ ด้วย

ในรัชกาลที่ ๕ การอุปถัมภกพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา เป็นต้นว่าทรงทำนุบำรุงพระสงฆ์ทั้งธรรมยุติกา และมหานิกายเสมอกัน และทรงตั้งพระสงฆ์ญวนและจีนอันถือลัทธิมหายาน ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงเริ่มทำนุบำรุงนั้น ให้มีสมณศักดิ์เป็นตำแหน่งพระครูอาจารย์และฐานานุกรมขึ้นอีกแผนกหนึ่ง การสร้างพระอารามก็ทรงสร้างแต่จำนวนน้อยตามอย่างรัชกาลที่ ๔ มีวัดราชบพิธ วัดเบญจมบพิตร และวัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งทรงสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้น แต่การสำคัญเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เนื่องด้วยเรื่องตำนานพุทธเจดีย์มีหลายอย่างจะกล่าวเป็นลำดับกันไป คือ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วได้ ๔ ปี ในปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เสด็จประพาสต่างประเทศ ถึงเมืองมอญเมืองพม่าและประเทศอินเดีย เมื่อเสด็จประพาสอินเดียครั้งนั้น ได้เสด็จไปนมัสการพระบริโภคเจดีย์เดิมที่มฤคทายวันในแขวงเมืองพาราณสี อันเป็นที่พระพุทธองค์ได้ประทานปฐมเทศนา แล้วทรงเสาะหาศาสนวัตถุและรูปภาพพุทธเจดีย์ในมัชฌิมประเทศ ซึ่งไม่เคยเห็นกันในประเทศนี้ได้มาหลายอย่าง แต่นั้นบัณฑิตผู้เสาะแสวงหาความรู้เรื่องพุทธเจดีย์ก็หันไปสืบสวนเสาะหาทางอินเดีย แทนที่เคยเสาะหาแต่ลังกาทวีปมาแต่ก่อน แต่ว่าในสมัยนั้นรัฐบาลอินเดียยังไม่ได้จัดการตรวจค้นของโบราณ และนักปราชญ์ชาวตะวันตกก็ยังไม่มีความรู้ในเรื่องพุทธเจดีย์ และไม่มีหนังสือแต่งไว้มากเหมือนอย่างทุกวันนี้ แม้โบราณวัตถุที่ได้ไปเห็นครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปถึงมัชฌิมประเทศ ก็ยังไม่สามารถจะให้ความรู้ที่แท้จริง จะยกอุทาหรณ์เช่นที่มฤคทายวัน ณ

เมืองพาราณสีนั้น เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงบูชา มีปรากฏแต่พระสถูปใหญ่เรียกว่า "พระธรรเมขเจดีย์" อยู่องค์หนึ่ง พระเจดีย์องค์นี้เดิมก่ออิฐเป็นแกน แล้วหุ้มศิลาจำหลัก พวกมิจฉาทิฐิรื้อเอาศิลาที่หุ้มข้างตอนบนไปก่อเทวสถานเสียสักครึ่งหนึ่ง ตอนนั้นเหลือแต่แกน เวลาเมื่อเสด็จไป ยังไม่ได้ถากถางก็แลเห็นเป็นรูปสองลอน ครั้นได้รูปถ่ายเข้ามา ทำให้เกิดเชื่อกันอยู่คราวหนึ่งว่ารูปทรงพระสถูปครั้งพุทธกาลและครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นสองลอนเช่นนั้น ถึงมีผู้สร้างพระสถูปรูปสองลอนขึ้นในกรุงเทพ ฯ (๑) ตามความสันนิษฐานที่กล่าวมา แต่เป็นอันเปลี่ยนวิถีทางสืบสวนเรื่องพุทธเจดีย์ไปหาอินเดียตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปครั้งนั้น ครั้นจำเนียรกาลนานมาอาศัยที่รัฐบาลอินเดียจัดการตรวจค้นของโบราณเจริญยิ่งขึ้น และนักปราชญ์ชาวตะวันตกเอาใจใส่พิจารณาแต่งอธิบายเรื่องพุทธเจดีย์ในอินเดียมีมากขึ้น ความรู้เรื่องพุทธเจดีย์ก็เจริญยิ่งขึ้นในประเทศสยามนี้เป็นอันดับมา จนกาลทุกวันนี้

ข้อสำคัญซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เนื่องด้วยเรื่องพุทธเจดีย์ มีเรื่องพระบรมสารีริกธาตุอีกเรื่อง ๑ ด้วยในประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร นับถือพระบรมสารีริกธาตุที่ได้มาจากลังกาทวีปช้านาน แลถือคติตามลังกาว่า พระบรมธาตุของพระพุทธองค์มีลักษณะและสัณฐานเป็นเช่นนั้น ๆ ทั้งมีอิทธิฤทธิ์อาจทำปาฏิหาริย์ไปสู่ที่แห่งหนึ่งแห่งใดได้โดยลำพัง เพราะฉะนั้นพระธาตุที่ได้มาจากลังกาก็ดี หรือพบปะ ณ ที่ใด ๆ ก็ดี ต่อมีลักษณะต้องตามตำราจึงจะเชื่อถือว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ เมื่อรัฐบาลอินเดียจัดการตรวจค้นของโบราณ ได้พบพระธาตุที่บรรจุไว้ในพระเจดีย์ มีอักษรจารึกบอกว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าและพระธาตุที่พบนั้นล้วนเป็นอัฐิมนุษย์ ได้มีชาวประเทศสยาม(๒) เคยเอาใจใส่ตรวจตราพระบรมธาตุที่ขุดพบในอินเดีย ซึ่งเขาส่งไปไว้ในพิพิธภัณฑสถาน ณ กรุงลอนดอนบ้าง เอาไว้ในพิพิธภัณฑสถานในอินเดีย

---

(๑) *พระสถูปรูปสองลอนเดี๋ยวนี้ยังมีอยู่ที่ข้างกุฎีสมเด็จพระวันรัต (ทับ) ที่วัดโสมนัสวิหารองค์ ๑ ที่วัดกันมาตุยารามอีกองค์ ๑*

(๒) *คือตัวข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ด้วยคน ๑*

บ้าง ก็เห็นเป็นอัฐิมนุษย์ทั้งนั้น แต่ไปเกิดสงสัยด้วยปรากฏว่าได้มาแต่ที่เจดียสถานหลายแห่ง ถ้าจะประมาณพระธาตุแม้ที่รักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานก็มากมายหลายทะนาน จึงออกแคลงใจไม่คิดขอเอามา ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ มีผู้ขุดพบที่บรรจุอัฐิธาตุที่เมืองกบิลพัสดุ์ มีอักษรจารึกเป็นอย่างเก่าที่สุดในอินเดียบอกไว้ว่าเป็นพระบรมสาริริกธาตุของพระพุทธเจ้า คือส่วนซึ่งกษัตริย์สักยราชได้ไปเมื่อครั้งถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ เวลานั้นมาเควสเคอสัน (ซึ่งเคยได้เข้ามากรุงเทพฯ คุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน) เป็นอุปราชครองประเทศอินเดียอยู่ ปรารภว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพุทธศาสนูปถัมภกมีอยู่ในโลกในบัจจุบันนี้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว จึงส่งพระบรมสาริริกธาตุที่พบณ เมืองกบิลพัสดุ์ นั้นมาถวาย และครั้งนั้นพวกที่นับถือพระพุทธศาสนาในนานาประเทศ คือ ญี่ปุ่น พม่า ลังกา และประเทศไซบีเรีย ต่างแต่งทูตเข้ามาทูลขอพระบรมธาตุ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แบ่งพระราชทานไปตามประสงค์ พระบรมธาตุที่เหลือนั้นโปรดให้สร้างพระเจดีย์ทองสัมฤทธิ์เป็นที่บรรจุ ประดิษฐานไว้ในคูหาพระสถูปบนยอดบรมบรรพตวัดสระเกศ เป็นที่สักการบูชาของมหาชนมาจนทุกวันนี้ เรื่องพระบรมธาตุที่กล่าวมาเป็นข้อสำคัญ ที่บรรดาพุทธศาสนิกชนในนานาประเทศโดยมาก ยอมยกสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกมาแต่ครั้งนั้น

ข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ ซึ่งเกิดในรัฐกาลที่ ๕ เนื่องในพุทธเจดีย์ คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนาพระราชาคณะให้ช่วยกันชำระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษามคธแล้วทรงพระราชศรัทธาให้ยกขึ้นสู่อักรษพิมพ์เป็นสมุด ชุดละ ๓๙ เล่ม พิมพ์ ๑๐๐๐ ชุด เป็นเหตุให้พระไตรปิฎกนั้นแพร่หลายไปถึงทั่วทุกประเทศ ได้เป็นหลักการเล่าเรียนพระไตรปิฎกอยู่จนทุกวันนี้ ด้วยไม่มีประเทศใดสามารถจะทำได้มาแต่ก่อน

นอกจากข้อสำคัญที่กล่าวมา ยังมีการอย่างอื่นที่ได้ทรงทำนุบำรุงเนื่องในพุทธเจดีย์อีกหลายอย่าง คือบำรุงการเล่าเรียนภาษามคธ และแบบแผนการสร้างพุทธเจดีย์มีพระพุทธรูปเป็นต้นซึ่งได้ทำต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ที่นี้จะกล่าวถึงพุทธเจดีย์สมัยรัตนโกสินทร์ว่าตามตำราทีละอย่างต่อไป

พระธาตุเจดีย์ สร้างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ดูเหมือนนิยมสร้างพระปรางค์กับพระเจดีย์เหลี่ยมเป็นพื้น ที่สำคัญคือพระปรางค์ที่วัดระฆัง (มีในจดหมายเหตุว่าสร้างในรัชกาลที่ ๑ ก่อฤกษ์ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖) กับพระเจดีย์ศรีสรรเพชรดาญาณ ณ วัดพระเชตุพน* (พระเจดีย์องค์กลางในแถวพระเจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ อีก ๒ องค์สร้างในรัชกาลที่ ๓) ถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงปรารภจะสร้างพระปรางค์ที่วัดอรุณ แต่การค้างอยู่ มาสร้างสำเร็จในรัชกาลที่ ๓ พระปรางค์องค์ที่วัดอรุณนี้ ควรนับว่าเป็นหลักของพระธาตุเจดีย์ซึ่งสร้างในสมัยรัตนโกสินทร์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ส้สมัยอื่นได้ทั้งรูปทรงและฝีมือที่สร้าง แต่พระสถูปกลมทรงลังกาดูเหมือนจะเริ่มนิยมสร้างกันต่อรัชกาลที่ ๓ เหตุด้วยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช เสด็จขึ้นไปธุดงค์ถึงเมืองเหนือ ทรงตรวจค้นและศึกษาเรื่องพุทธเจดีย์ครั้งสมัยสุโขทัย ได้ทรงจำลองแบบพระสถูปครั้งราชวงศ์พระร่วงลงมาสร้างในกรุงเทพฯ ดูเหมือนจะสร้างพระสถูปที่วัดบวรนิเวศก่อนที่อื่น พระสถูปองค์นี้กล่าวกันว่าทรงถ่ายแบบมาจากพระสถูปบนยอดเขาพนมเพลิงที่เมืองศรีสัชชนาลัย พระสถูปองค์ใหญ่ ณ วัดประยูรวงศ์ ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์สร้าง ก็น่าสันนิษฐานว่าจะสร้างโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำ เพราะพระปรางค์ใหญ่ที่วัดพิชัยญาติการามนั้นกล่าวกันว่า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติสร้างตามอย่างพระศรีรัตนมหาธาตุชะเลียงที่เมืองสวรรคโลกอันเห็นได้ว่าคงเป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำพระธาตุเจดีย์ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ นอกจากพระเจดีย์เหลี่ยมองค์ที่ ๔ ในวัดพระเชตุพน ซึ่งทรงถ่ายแบบมาแต่พระเจดีย์ศรีสุริโยทัยในพระนครศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเป็นพระสถูปกลมทรงลังกาอย่างสมัยสุโขทัยทั้งนั้น เช่นพระศรีรัตนเจดีย์** ซึ่งถ่ายแบบมาแต่พระมหาสถูปในวัดพระศรีสรรเพชญ พระนครศรีอยุธยา และพระเจดีย์วัดราชประดิษฐ์ ซึ่งถ่ายแบบมาแต่พระธาตุพระผ่างเมืองสว่างคบุรีเป็นต้น เว้นแต่องค์พระสถูปที่สร้างสวมพระปฐมเจดีย์เป็นของใหญ่โตทรงคิดแบบใหม่ งามอย่างยิ่ง

---

* ซึ่งรัชกาลที่ ๑ โปรดฯ ให้บรรจุซากพระพุทธรูปพระศรีสรรเพชญจากวัดพระศรีสรรเพชญจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ไว้ภายใน

** คือพระเจดีย์องค์ใหญ่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ

พระบริโภคเจดีย์ มีต้นศรีมหาโพธิเป็นอาทิ ในสมัยรัตนโกสินทร์เมื่อรัชกาลที่ ๒ ได้ต้นพระศรีมหาโพธิมาแต่ลังกาต้น ๑ สันนิษฐานว่าเห็นจะปลูกไว้ที่วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชในสมัยนั้น ต่อมาเมื่อสมณทูตคราวพระอาจารย์ดี พระอาจารย์เทพไปลังกากลับมา ได้ต้นพระศรีมหาโพธิมาอีก ๓ ต้น โปรดฯ ให้ปลูกไว้ที่วัดสระเกศ (ข้างหน้าพระอุโบสถ) ต้น ๑ ปลูกไว้ที่วัดสุทัศน์ (อยู่แถวสัตตมหาสถาน) ต้น ๑ ปลูกไว้ที่วัดมหาธาตุอีกต้น ๑ ในรัชกาลที่ ๔ ได้เมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิที่พุทธคยามาเพาะเป็นต้นขึ้น สันนิษฐานว่าพระราชทานไปปลูกไว้ที่วัดบวรนิเวศ ต้น ๑ ที่พระปฐมเจดีย์ต้น ๑* เมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิที่ได้มาแต่เมืองพุทธคยาคราวนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ไปเพาะเป็นต้นแล้วพระราชทานไปปลูกไว้ ๔ แห่ง คือวัดเทพศิรินทร์ต้น ๑ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปะอิน ต้น ๑ วัดมณีชลขันธ์ที่เมืองลพบุรีต้น ๑ วัดอุภัยราชบำรุง (คือวัดญวนตลาดน้อย) ต้น ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ นั้นได้พันธุ์พระศรีมหาโพธิเมืองพุทธคยาเป็นต้นเข้ามาแล้ว โปรดฯ ให้ปลูกไว้ที่วัดเบญจมบพิตรต้น ๑ ที่วัดอัษฎางคนิมิตร เกาะสีชังต้น ๑

พระธรรมเจดีย์ ชั้นเดิมก็สร้างเป็นคัมภีร์ใบลานอย่างสมัยอยุธยามาพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นฉบับแพร่หลาย ได้ไปเป็นประโยชน์ถึงนานาประเทศเมื่อในรัชกาลที่ ๕ แต่เมื่อฉบับพิมพ์ครั้งนั้นจำหน่ายจ่ายแจกหมดไปแล้ว ประจวบสมัยการเล่าเรียนพุทธศาสนาเจริญขึ้นทั้งในยุโรปและอเมริกา วิทยาลัยและนักปราชญ์ในนานาประเทศ พากันเสาะแสวงหาพระไตรปิฎกสยามยิ่งขึ้น ให้ราคาซื้อกันจบละกว่าพันบาทก็มี มาถึงรัชกาลปัจจุบันนี้** พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างพุทธเจดีย์เป็นที่ระลึกและอุทิศพระราชกุศลถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเหมือนอย่างสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยโปรดฯ

---

* แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องพระปฐมเจดีย์ของท่านว่า "กระเปาะด้านตะวันตกนั้น ชั้นบนได้ประดิษฐานพระมหาโพธิเมื่อครั้งพระอาจารย์ดี พระอาจารย์เทพออกไปเกาะลังกาได้เข้ามา"

** คือรัชกาลที่ ๗

ให้พิมพ์นั้นอีกครั้ง ๑ ก็มีผู้เลื่อมใสศรัทธาบริจาคทรัพย์โดยเสด็จในการพระราชกุศลได้จำนวนทุนทรัพย์กว่า ๒ เท่าที่ประมาณ ในการพิมพ์พระไตรปิฎกชุดใหม่นี้พิมพ์เรียบร้อยดีขึ้นกว่าครั้งก่อนและพิมพ์ในเวลาความต้องการมีอยู่ในนานาประเทศโดยมาก เชื่อได้ว่าคงจะเป็นประโยชน์ทั้ง ๓ ประการ คือสืบอายุพระศาสนาเป็นพระราชกุศลสมดังพระบรมราชูทิศประการ ๑ เฉลิมพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงรับรัชทายาทเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนาอยู่พระองค์เดียวในโลกประการ ๑ และเป็นเกียรติยศแก่ประเทศสยาม เพราะประเทศอื่นแม้ที่ประชาชนนับถือพระพุทธศาสนา ก็ไม่สามารถจะทำได้ประการ ๑

พระอุเทสิกะเจดีย์ มีพระพุทธรูปเป็นอาทิ ในรัชกาลที่ ๑ มิใคร่จะได้สร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่ เพราะทรงพระราชศรัทธาให้เชิญพระพุทธรูปโบราณซึ่งทิ้งชำรุดทรุดโทรมอยู่ที่อื่น มาบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นพื้นดังกล่าวมาแล้ว มีพระพุทธรูปทรงสร้างในรัชกาลที่ ๑ ที่ลักษณะงาม แต่พระคันธารราฐซึ่งตั้งในพระราชพิธีแรกนาและขอฝนอยู่จนทุกวันนี้ (*รูปที่ ๖๒*) พระพุทธรูปซึ่งสร้างต่อมาในรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งพระราชหฤทัยจะหล่อพระพุทธรูปขนาดใหญ่อย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงหล่อพระประธานวัดราชโอรส พระประธานวัดสุทัศน์ พระประธานวัดราชนัดดา และพระประธานวัดเฉลิมพระเกียรติเป็นต้น ลักษณะพระพุทธรูปซึ่งสร้างใน ๒ รัชกาลนี้ ดูประสงค์จะให้งามแต่ทรวดทรงกับเครื่องประดับ ยกตัวอย่างดังพระพุทธรูปพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามงามอย่างเป็นรูปหุ่น ด้วยช่างในสมัยนั้นไม่สู้จะนิยมที่จะทำให้เหมือนลักษณะมนุษย์สามัญ ถือว่าพระพุทธลักษณะแปลกเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก*

มีคติการสร้างพระพุทธรูปเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ อย่างหนึ่ง เดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้เหมือนอย่างโบราณกษัตริย์ครั้งกรุงศรีอยุธยาได้เคยทรงบำเพ็ญ มีความปรากฏในหนังสือพระราช

---

* พระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์ชอบทำปางต่าง ๆ คือ ปางมารวิชัย สมาธิ ประทานอภัย (ยกพระหัตถ์ข้างเดียวและสองข้าง) ไสยา ขอฝน และปาเลไลยก์

พงศาวดารว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้เคยทรงสร้างรูปพระโพธิสัตว์ ตามเรื่องนิบาตชาดกทั้ง ๕๕๐ ชาติ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจว่ารูปพระโพธิสัตว์ตามนิบาตชาดกนั้น เป็นรูปเทวดาก็มี มนุษย์ก็มี สัตว์เดียรัจฉานก็มี ไม่สมควรจะสร้างขึ้นเป็นเจดียวัตถุ จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ-ปรมานุชิตชิโนรส เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงเลือกค้นในคัมภีร์มีเรื่องพุทธประวัติ คิดเลือกพุทธอิริยาบทปางต่าง ๆ เพิ่มเติมขึ้นนับรวมกับแบบเดิมเป็น ๔๐ ปาง แล้วทรงสร้างพระพุทธเจ้าปางต่าง ๆ ตามระเบียบนั้น ซึ่งเดี๋ยวนี้ประดิษฐานอยู่ในหอราชกรมานุสร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้นแบบพระปางสมัยรัตนโกสินทร์ ตำรามีฉบับอยู่ในหอพระสมุดฯ ได้ตัดมาพิมพ์ไว้ดังต่อไปนี้

๑. ปางทุกรกิริยา นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ทั้งสองประสานพระอุระ

๒. ปางรับมธุปายาส นั่งห้อยพระบาท แบพระหัตถ์ทั้งสองวางบนพระชานุเป็นกิริยาคอยรับ

๓. ปางลอยถาด นั่งคุกพระชานุ พระหัตถ์ซ้ายหงายบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาทรงวางถาดลงในน้ำ

๔. ปางทรงรับหญ้าคา ยืนห้อยพระหัตถ์ซ้าย ยื่นพระหัตถ์ขวาเป็นกิริยารับ

๕. ปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายหงายวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาคว่ำลงที่พระชานุ น้ำชี้พระธรณี (ตรงกับปางมารวิชัยแบบอินเดีย)

๖. ปางสมาธิ นั่งขัดสมาธิ หงายพระหัตถ์ทั้งสองประสานบนพระเพลา (ตรงกับปางสมาธิแบบอินเดีย)

๗. ปางถวายเนตร ยืน พระหัตถ์ทั้งสองประสานที่พระเพลา

๘. ปางจงกรมแก้ว ยืนยกพระบาทซ้าย พระหัตถ์ทั้งสองประสานพระเพลา

๙. ปางประสานบาตร นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายประคองบาตร พระหัตถ์ขวาทรงลูบปากบาตร

๑๐. ปางฉันสมอ นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายหงายวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาทรงผลสมอ

๑๑. ปางลีลา ยกพระบาทซ้าย ห้อยพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวายกเสมอพระอุระ กิริยาอย่างไกวพระพาหา (ตรงตามแบบอินเดีย)

๑๒. ปางประทานเอหิภิกษุอุปสมบท นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายหงายวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาทรงกวัก

๑๓. ปางปลงกรรมฐาน ยืน พระหัตถ์ซ้ายประสานพระเพลา ยื่นพระหัตถ์ขวาออกไปเป็นกิริยาจับ

๑๔. ปางห้ามสมุทร ยืน ยกพระหัตถ์ทั้งสองป้องเสมอพระอุระ (แบบอินเดียเรียกว่าปางประทานอภัย)

๑๕. ปางอุ้มบาตร ยืน พระหัตถ์ทั้งสองประคองบาตร (พระปางอินเดียนั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ทั้งสองประคองบาตรเหมือนกัน)

๑๖. ปางภุตตากิจ นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายประคองบาตร พระหัตถ์ขวาจุ่มลงในบาตร

๑๗. ปางพระเกศธาตุ นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายหงายวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาลูบพระเกศา

๑๘. ปางเสด็จลงเรือขนาน นั่งห้อยพระบาทบนบัลลังก์ พระหัตถ์ซ้ายคว่ำวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวายกเพียงพระอุระ (พระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทแบบอินเดีย ทำเป็นปางประทานปฐมเทศนา)

๑๙. ปางห้ามญาติ ยืน ห้อยพระหัตถ์ซ้าย ยกพระหัตถ์ขวาป้อง (แบบอินเดียเรียกปางประทานอภัย)

๒๐. ปางพระปาเลไลยก์ นั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ซ้ายคว่ำบนพระเพลา แบพระหัตถ์ขวาวางบนพระชานุ เป็นกิริยาทรงรับ

๒๑. ปางห้ามพระแก่นจันทน์ ยืน ห้อยพระหัตถ์ขวา ยกพระหัตถ์ซ้ายป้อง

๒๒. ปางนาคาวโลก ยืน ห้อยพระหัตถ์ซ้าย ยกพระหัตถ์ขวาเสมอพระอุระเบือนพระพักตร์กลับมาข้างหลัง

๒๓. ปางปลงพระชนม์ นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายคว่ำบนพระชานุ พระหัตถ์ขวาประทับพระอุระ

๒๔. ปางรับอุทกัง นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายคว่ำบนพระชานุ พระหัตถ์ขวาทรงบาตร

๒๕. พระสรงน้ำ ยืน ห่มเฉียงผ้าอุทกสาฎก ห้อยพระหัตถ์ซ้าย พระหัตถ์ขวายกเสมอพระอุระ เป็นกิริยาลูบพระกาย

๒๖. ปางยืน ห้อยพระหัตถ์ทั้งสอง

๒๗. ปางคันธารราฐ นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายกวัก พระหัตถ์ขวาเป็นกิริยารับน้ำ

๒๘. พระรำพึง ยืน พระหัตถ์ทั้งสองประสานพระอุระ

๒๙. ปางสมาธิเพชร ขัดสมาธิไขว้พระชงฆ์ พระหัตถ์ซ้ายหงายบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาคว่ำบนพระชานุ (เหมือนปางมารวิชัย)

๓๐. ปางสำแดงชราธรรม นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายขวาจับพระชานุทั้งสอง

๓๑. ปางประดิษฐานพระพุทธบาท ยืน กดปลายพระบาท พระหัตถ์ทั้งสองประสานที่พระเพลา

๓๒. ปางสำแดงโอฬาริกนิมิตร นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายบ้องพระอุระ พระหัตถ์ขวาคว่ำบนพระชานุ

๓๓. ปางรับผลมะม่วง นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายคว่ำบนพระชานุ พระหัตถ์ขวาทรงผลมะม่วง

๓๔. ปางขับพระวักกลี นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายคว่ำบนพระชานุ พระหัตถ์ขวาห้อยลงที่พระชงฆ์ เป็นกิริยาโบกพระหัตถ์

๓๕. ปางไสยา พระหัตถ์ขวาหนุนพระเศียร พระหัตถ์ซ้ายวางทอดลงไปตามพระกาย พระบาทซ้ายทับพระบาทขวา (ตรงกับปางเข้านิพพานของอินเดีย)

๓๖. ปางฉันมธุปายาส นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายประคองถาด พระหัตถ์ขวาจุ่มลงในถาด

๓๗. ปางห้ามมาร นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายหงายบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาบ้องที่พระอุระ

๓๘. ปางสนเข็ม นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ทั้งสองยกเสมอพระอุระ เป็นกิริยาจับด้ายข้างหนึ่งเข็มข้างหนึ่ง

๓๙. ปางชี้อัครสาวก นั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ซ้ายหงายบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาชี้เบื้องกิริยาทรงเลือก

๔๐ ปางเบิดโลก ยืน พระหัตถ์ซ้ายขวาห้อยกางออกไป และกางนิ้วพระหัตถ์หน่อยหนึ่ง*

นอกจาก ๔๐ ปางที่กล่าวมานี้ ยังมีพระปางตอนแรกตรัสรู้ ที่เรียกว่าเสด็จประทับสัตตมหาสถานอีก ๗ ปาง คือ

สัตตมหาสถานที่ ๑ ปางนั่งสมาธิใต้ต้นโพธิ์

สัตตมหาสถานที่ ๒ ปางถวายเนตร ยืนประสานพระหัตถ์ที่พระเพลา

สัตตมหาสถานที่ ๓ ปางจงกรมแก้ว พระลีลา พระหัตถ์ทั้งสองประสานพระเพลา มีเรือนแก้ว

สัตตมหาสถานที่ ๔ ปางทรงพิจารณาพระธรรมในเรือนแก้ว นั่งขัดสมาธิหงายพระหัตถ์ทั้งสองประสานบนพระเพลา มีเรือนแก้ว

สัตตมหาสถานที่ ๕ ปางนั่งสมาธิใต้ต้นไทร

สัตตมหาสถานที่ ๖ ปางนาคปรก นั่งสมาธิใต้ต้นจิก

สัตตมหาสถานที่ ๗ ปางรับผลสมอ บาตร เข้าสัตตู นั่งสมาธิใต้ต้นไม้เกด

ปางสัตตมหาสถานทั้ง ๗ นี้ เห็นจะเป็นปางเกร็ดที่ทำยักเยื้องออกไปเพื่อให้มีเรือนแก้วและต้นไม้ประกอบ พระพุทธกิริยาก็ซ้ำกับปางที่กล่าวมาใน ๔๐ นั้น

มีพระปางต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง กำหนดตามนพเคราะห์สำหรับบูชา เนื่องด้วยพิธีทักษา** จะเกิดตำราขึ้นเมื่อใดหาทราบไม่ แต่มีอยู่ในสมุดตำราฉบับหลวงเล่มเดียวกับตำราพระพุทธรูป ๔๐ ปาง ซึ่งกล่าวมาแล้ว คือ

พระอาทิตย์	พระถวายเนตร
พระจันทร์	พระห้ามสมุทร

---

* พระปางเหล่านี้มีรายละเอียดอยู่ในหนังสือเรื่องพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ซึ่งหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์และนายเกษม บุญศรี เรียบเรียงทูลเกล้า ฯ ถวาย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานใน พ.ศ. ๒๕๐๐ ครั้งหนึ่ง และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ อีกครั้งหนึ่ง

** ตำราทักษาคือตำราที่โหรใช้สำหรับพยากรณ์ ศัพท์เดิมว่าทศา (ความเป็นไป)

พระอังคาร	พระไสยา (ในรัชกาลที่ ๕ ทรงเปลี่ยนเป็นพระคันธารราฐ)
พระพุธ	พระอุ้มบาตร
พระพฤหัสบดี	พระสมาธิ
พระศุกร์	พระรำพึง
พระเสาร์	พระนาคปรก
พระราหู	พระปาเลไลยก์
พระเกตุ	พระขัดสมาธิเพชร นั่งสมาธิ

พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ตามตำราที่กล่าวมานี้ ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างไว้แต่ ๓๓ ปาง เว้น ๗ ปาง คือ ปางมารวิชัย ๑ ปางสมาธิ ๑ ปางห้ามญาติ ๑ ปางยืน ๑ ปางคันธารราฐ ๑ ปางขัดสมาธิเพชร ๑ ปางไสยา ๑ และมีปางนาคปรกในปางเกร็ดเพิ่มเข้าด้วยเป็น ๓๔ ปาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าไว้ในหนังสือพระราชพิธี ๑๒ เดือนว่า พระปางเหล่านี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชดำริไว้ประการใดหาทราบไม่ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นเค้าเงื่อนชอบกลอยู่ จึงโปรดฯให้หล่อเป็นฐานเฉียงเติมขึ้นอีกชั้น ๑ แล้วให้กาไหล่ทองคำทุกปาง เมื่อเสร็จแล้วโปรดฯ ให้จารึกทรงพระราชอุทิศแด่ พระเจ้าแผ่นดินในกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาโบราณและกรุงธนบุรี

อนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงพระราชดำริสอบสวนพระพุทธลักษณะในคัมภีร์ต่าง ๆ แล้วทรงสร้างพระพุทธรูปขึ้น ตามที่ทรงเชื่อว่าต้องตามพระพุทธลักษณะองค์ ๑ ถวายพระนามว่า "พระสัมพุทธพรรณี" เดี๋ยวนี้ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชีด้านหน้าในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แบบพระพุทธรูปที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำรินั้นไม่มีพระเกตุมาลา แต่ผู้มือช่างครั้งแรกที่ทรงสร้างทำไม่ได้ถึงพระราชหฤทัย มาจนในรัชกาลที่ ๔ มีช่างดีเกิดขึ้น คือพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ จึงทรงปรึกษาแก้ไขลักษณะพระพุทธรูปซึ่งทรงสร้างต่อมาเช่นพระนิรันตรายเป็นต้น แก้ไขพุทธลักษณะ

คล้ายมนุษย์สามัญยิ่งขึ้นกว่าฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ (*รูปที่ ๖๓*) แต่ก็ทำได้แต่พระของหลวง พระที่พวกบ้านหล่อรับจ้างสร้างให้ประชาชนก็ยังคงเป็นแบบรูปหุ่นอยู่อย่างเดิม มาจนในรัชกาลที่ ๕ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการคิดแก้ไขแบบพระพุทธรูปต่อมากลับให้มีพระเกตุมาลา แต่อย่างอื่นก็ยังคงอยู่ตามแบบครั้งรัชกาลที่ ๔ มาจนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดเบญจมบพิตร โปรดฯให้จำลองพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลกหล่อเป็นพระประธาน และให้รวบรวมพระพุทธรูปแบบสมัยต่างๆในประเทศสยามนี้ และแบบพระพุทธรูปประเทศอื่นๆมาเรียบเรียงไว้ให้มหาชนบูชาที่พระระเบียงวัดเบญจมบพิตร แต่นั้นการเลือกหาและแก้ไขแบบแผนพระพุทธรูปที่สร้างใหม่ จึงหันไปนิยมพระพุทธรูปแบบต่างๆ ช่างที่ฝีมือดีก็คิดแก้ไขหันเข้าหาความงามให้เห็นจริงอย่างสามัญมนุษย์ต่อมาควรยกเป็นตัวอย่าง เช่นพระไสยาซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศานุวัดติวงศ์* ทรงคิดแบบให้สร้างอุทิศถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย อยู่ที่โรงเรียนวัดราชาธิวาสองค์ ๑ แต่ที่ในอินเดียเดี๋ยวนี้ซึ่งความเลื่อมใสพระพุทธศาสนากลับเจริญขึ้น ชาวอินเดียช่างสมัยใหม่ก็คิดแก้ไขแบบพระพุทธรูปมาให้คล้ายสามัญมนุษย์**

ว่าโดยส่วนพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์ มีข้อสำคัญซึ่งควรจะกล่าวอีกข้อ ๑ ด้วยพระพุทธรูปซึ่งนับถือกันว่าเป็นพระสำคัญ มีเรื่องราวเฉพาะพระองค์ปรากฏในพงศาวดาร คือพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกต พระพุทธบุษยรัตน์ พระพุทธสิหิงค์ และพระพุทธชินสีห์เหล่านี้ แต่ก่อนไม่เคยอยู่รวมในราชธานีอันเดียวกัน พึ่งมารวมกันอยู่ในกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์นี้ ควรนับว่าผิดกับสมัยอื่นในเรื่องตำนานด้วยอีกอย่าง ๑

---

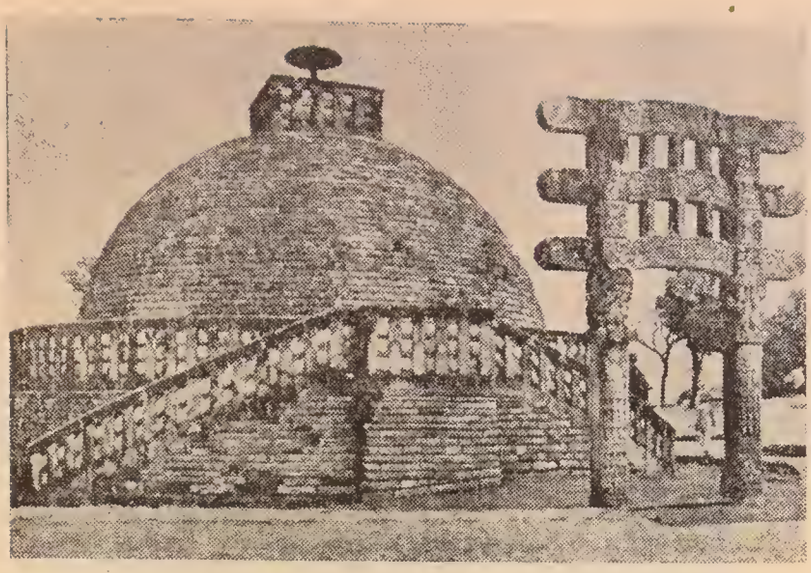
* ต่อมาได้ทรงเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา ฯ

** เมื่องานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษในประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๕๐๐ คณะกรรมการคิดแบบพระพุทธรูปพระพุทธมณฑล ได้นำพระพุทธรูปสุโขทัยปางลีลามาเป็นแบบอย่าง แต่ก็ได้คิดแก้ไขพุทธลักษณะให้ดูคล้ายมนุษย์สามัญยิ่งขึ้น (รูปที่ ๖๔)

ภาพประกอบ

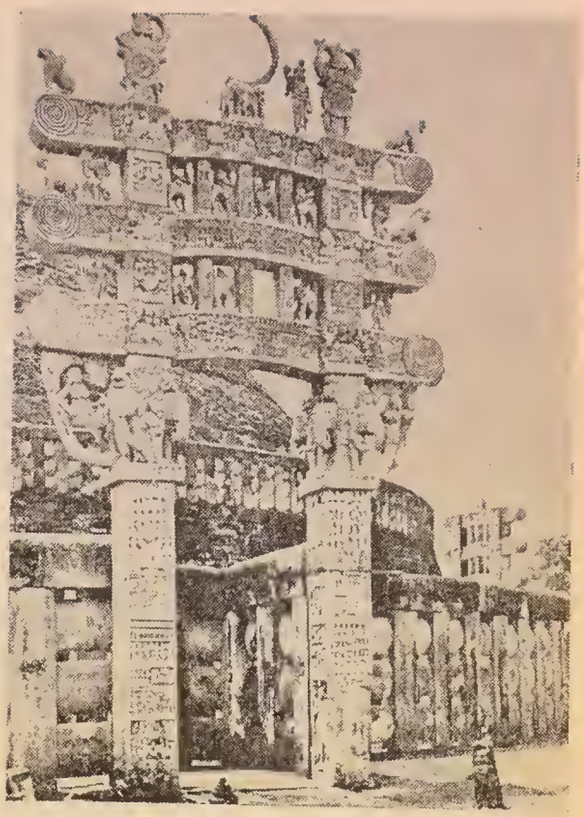
เรื่อง

ตำนานพระพุทธเจดีย์



รูปที่ ๑

พระสถูปที่ ๓ ที่สาญจี ศิลา ศิลปอินเดียสมัย
โบราณ พุทธศตวรรษที่ ๕



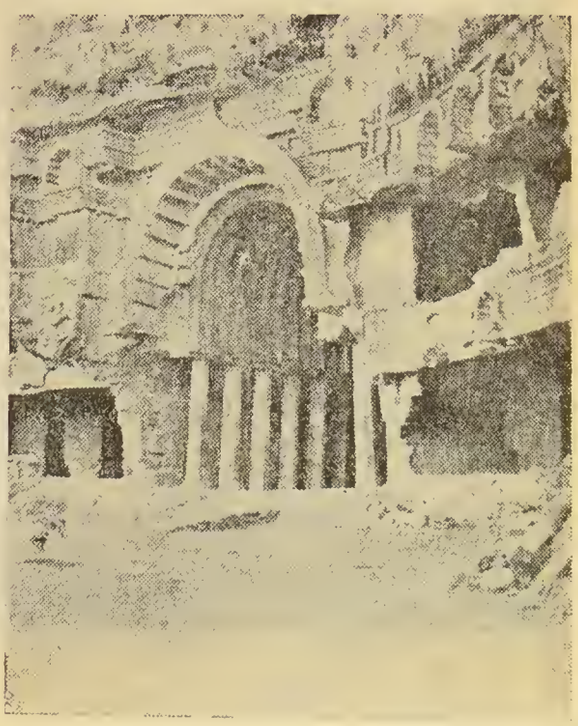
รูปที่ ๒

ประตูด้านเหนือของพระสถูปที่ ๑ ที่สาญจี ศิลา
จำหลักภาพพระพุทธประวัติ โดยใช้สัญ-
ลักษณ์แทนพระพุทธรูป ศิลปอินเดียสมัย
โบราณ พุทธศตวรรษที่ ๖



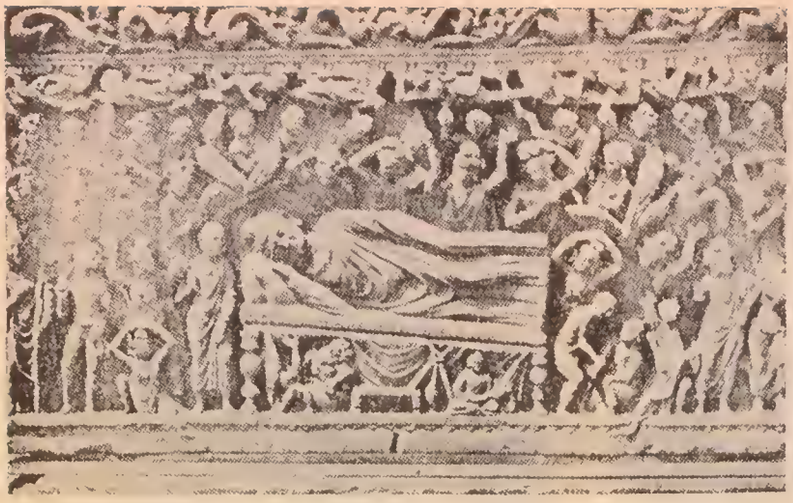
รูปที่ ๔

พระพุทธรูปอินเดียแบบคันธารราฐ ศิลา
พิพิธภัณฑสถาน กรุงเบอร์ลิน
พุทธศตวรรษที่ ๗–๑๐



รูปที่ ๓

ถ้ำเจติยสถานที่ภาชา ศิลปอินเดีย
สมัยโบราณ พุทธศตวรรษที่ ๓



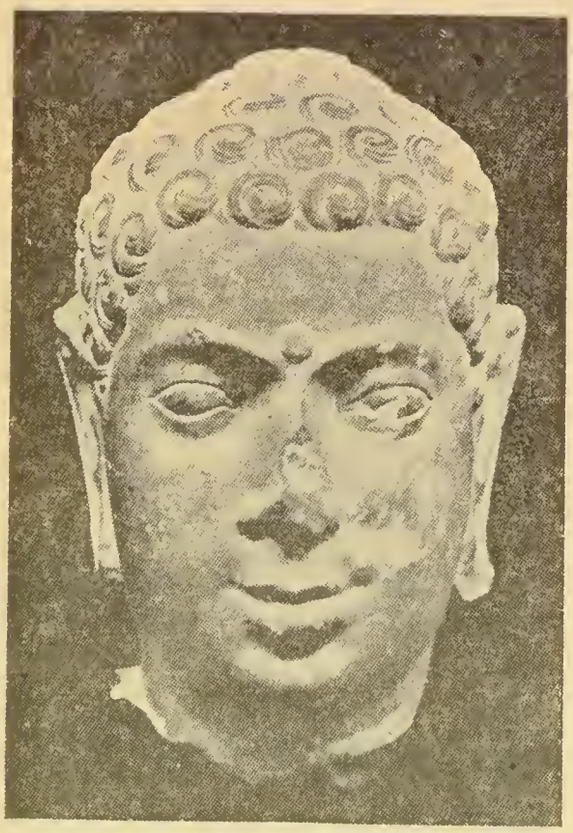
รูปที่ ๕

พระพุทธรูปศิลา ปางปรินิพพาน พิพิธภัณฑสถาน เมืองกัลกัตตา ศิลปอินเดียแบบคันธารราฐ พุทธศตวรรษที่ ๗–๑๐



รูปที่ ๖

พระโพธิสัตว์ ศิลา พิพิธภัณฑสถานศิลป เมืองบอสตัน ศิลปอินเดียแบบคันธารราฐ พุทธศตวรรษที่ ๗–๑๐



รูปที่ ๘

เศียรพระพุทธรูปอินเดียแบบอมราวดี ศิลา พิพิธภัณฑสถานกีเมต์ กรุงปารีส พุทธศตวรรษที่ ๗-๙

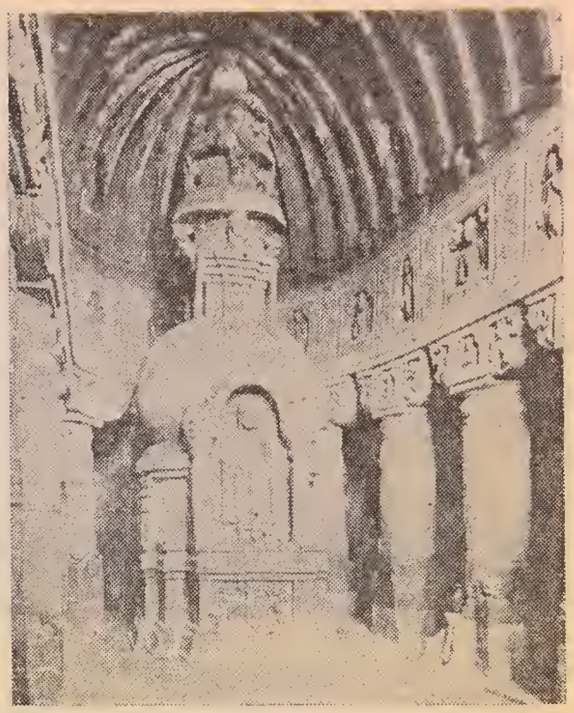


รูปท ๗

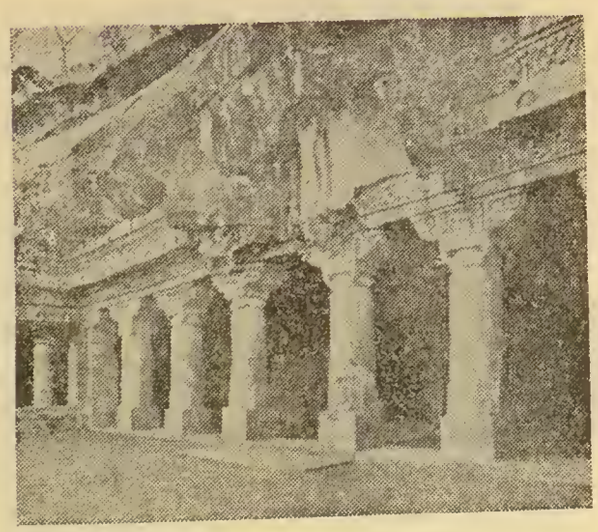
พระพุทธรูปศิลา ปางประทานอภัย พิพิธภัณฑสถาน เมืองมถุรา ศิลปอินเดียแบบมถุรา พุทธศตวรรษที่ ๗–๘



รูปที่ ๙
หน้าถ้ำเจติยสถานที่ ๑๙ ณ อชันตา ศิลปอินเดีย แบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๐–๑๑



รูปที่ ๑๐
ภายในถ้ำเจติยสถานที่ ๑๙ ณ อชันตา ศิลปอินเดียแบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๐–๑๑



รูปที่ ๑๑
หน้าถ้ำวิหารถ้ำที่ ๑ ณ อชันตา ศิลปอินเดีย แบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๐–๑๑



รูปที่ ๑๒
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร–บัทมปาณี เขียนบนผนังด้านซ้าย ภายในถ้ำวิหารที่ ๑ ณ อชันตา ศิลปอินเดียแบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๐–๑๑



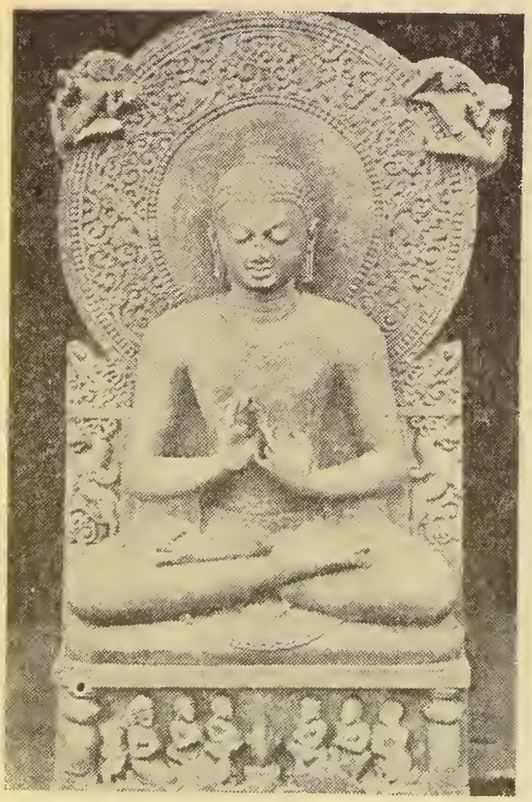
รูปที่ ๑๓

พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ สลักบนผนังด้านใต้ของเทวสถานพระนารายณ์ ที่เทวคฤหะ ศิลปอินเดียแบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๑



รูปที่ ๑๔

พระพุทธรูปอินเดียแบบคุปตะตอนต้น ศิลา พิพิธภัณฑสถาน เมืองมถุรา พุทธศตวรรษที่ ๑๐



รูปที่ ๑๕

พระพุทธรูปศิลา ปางปฐมเทศนา พิพิธภัณฑสถาน เมืองสารนาถ ศิลปอินเดีย แบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๐



รูปที่ ๑๖

ภาพสลักแสดงส่วนล่างของสถูป ตรงกลางมีพระพุทธรูปนาคปรก ปางประทานอภัย พิพิธภัณฑสถาน เมืองมัทราส ศิลปอินเดีย แบบอมราวดี พุทธศตวรรษที่ ๗–๙



รูปที่ ๑๗

พระพุทธรูปศิลา ปางต่าง ๆ พิพิธภัณฑสถาน เมืองกัลกัตตา ศิลปอินเดียแบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๐



รูปที่ ๑๘

ห้องประดิษฐานรูปมหาวีระตีรถังกร ในศาสนาไชนะ ภายในถ้ำอินทรสภา หรือถ้ำที่ ๓๓ ณ เอลูรา มีรูปเทวดา ๒ องค์ เฝ้ารักษาอยู่หน้าประตู ศิลปอินเดียแบบหลังคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๔



รูปที่ ๑๙

พระพุทธรูปศิลา ปางบำเพ็ญทุกรกิริยา พิพิธภัณฑสถาน เมืองละฮอร์ ประเทศปากีสถาน ศิลปอินเดียแบบคันธารราฐ พุทธศตวรรษที่ ๗–๙



← รูปที่ ๒๐

พระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร –ปัทมปาณี สัมฤทธิ์ ศิลปเนปาล พุทธศตวรรษที่ ๑๔



สูง ๕๓ เมตร



สูง ๓๕ เมตร

รูปที่ ๒๑

พระพุทธรูปสลักเข้าไปในภูเขา ณ เมืองบามิยาน
ประเทศอาฟฆานิสถาน
พุทธศตวรรษที่ ๘–๙



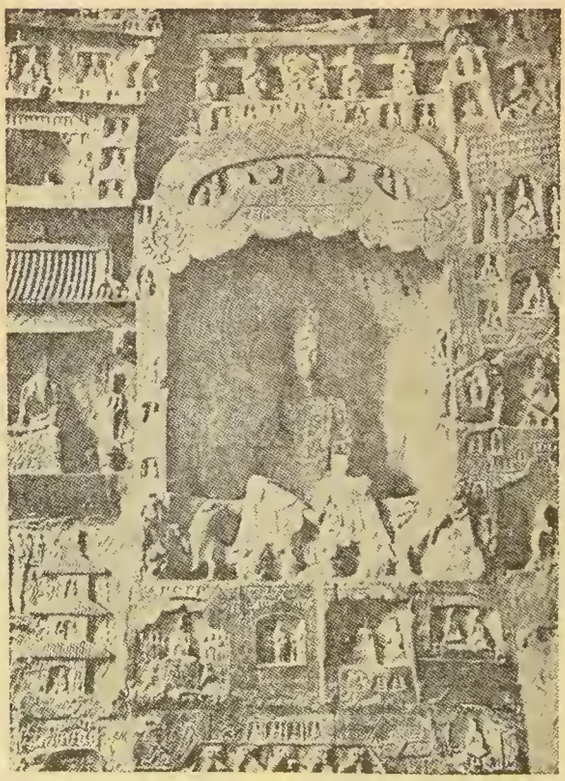
รูปที่ ๒๒

พระพุทธรูปยืนปางเทศนา ในคูหาภายใน
อานันทเจดีย์ เมืองพุกาม ประเทศพม่า
พุทธศตวรรษที่ ๑๗



รูปที่ ๒๓

พระพุทธรูปศิลา ปางนาคปรก
ศิลปเขมรแบบบายน พุทธศตวรรษที่ ๑๘



รูปที่ ๒๔

พระพุทธรูปในคูหา สลักบนผนังถ้ำลุงเมน
ประเทศจีน พุทธศตวรรษที่ ๑๑



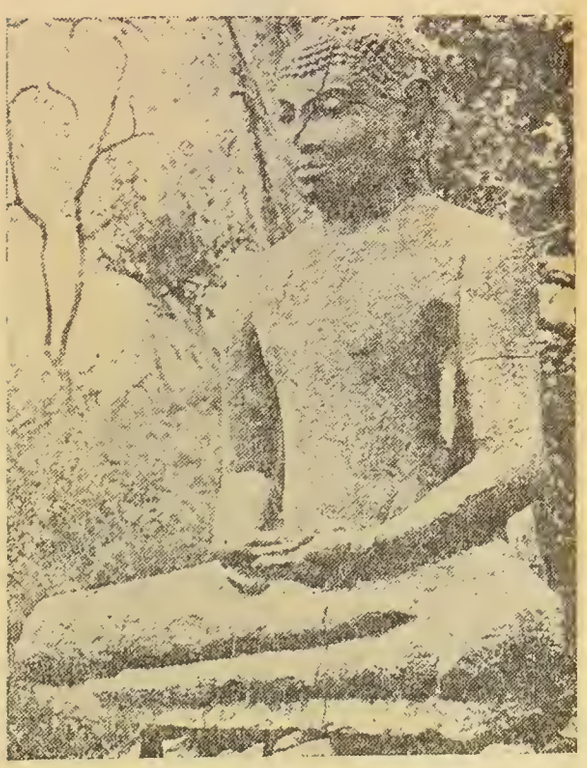
รูปที่ ๒๕

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ณ เมืองกามากุระ
ประเทศญี่ปุ่น หล่อเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๖



รูปที่ ๒๖

พระธยานิพุทธไวโรจนะ ศิลา บนลานชั้นบน
ของพระสถูปบุโรพุทโธ เกาะชวา
พุทธศตวรรษที่ ๑๓



รูปที่ ๒๗

พระพุทธรูปศิลา ปางสมาธิ ที่เมืองอนุราธปุระ
เกาะลังกา ราวพุทธศตวรรษที่ ๙



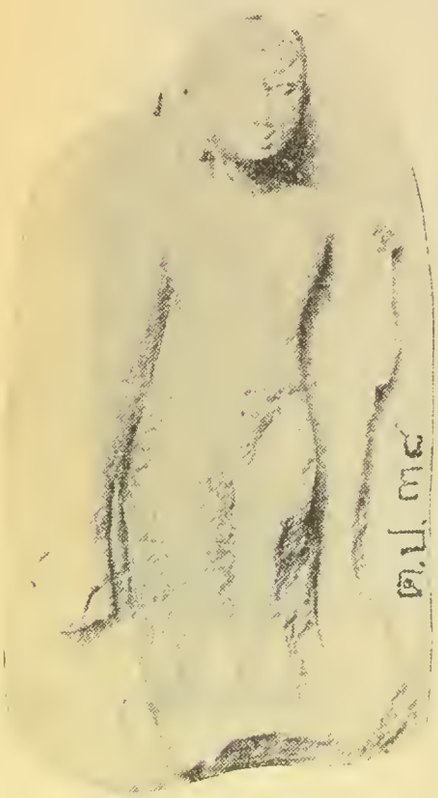
รูปที่ ๒๘ →

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์
ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
พบที่จังหวัดนครราชสีมา
ศิลปอินเดียแบบอมราวดี
หรือลังกาแบบอนุราธปุระ
พุทธศตวรรษที่ ๗-๙



รูปที่ ๒๙

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ พบที่ตำบลพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี ศิลปอินเดียแบบอมราวดีตอนปลาย หรือคุปตะตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ ๙–๑๐



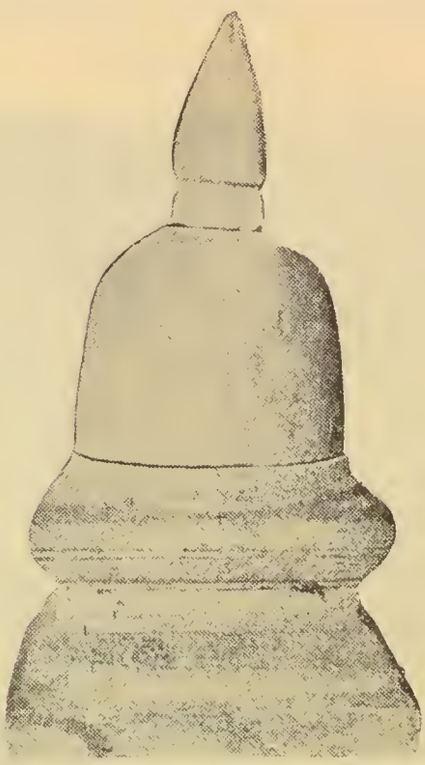
← รูปที่ ๓๐

พระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง ปางประทานพร พบที่เวียงสระ อำเภอบ้านนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ศิลปอินเดียแบบคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๐



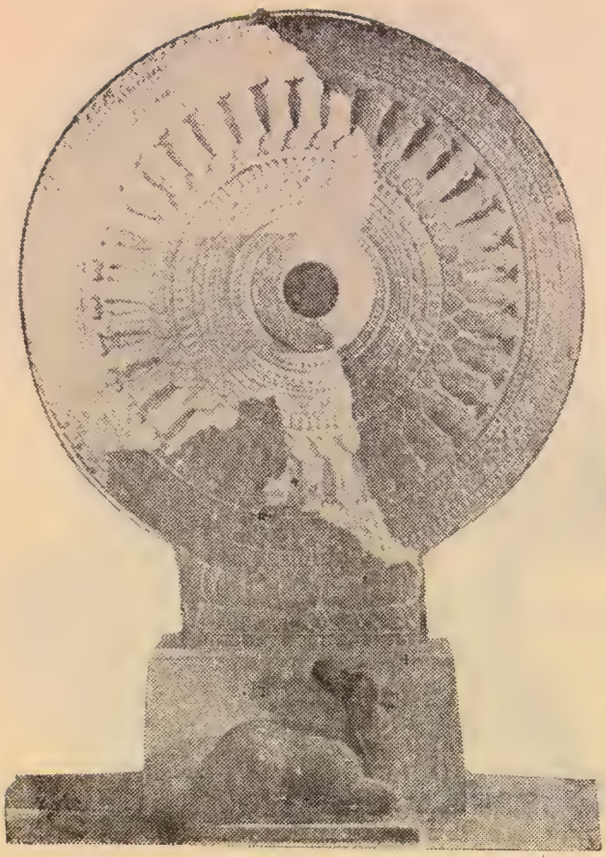
รูปที่ ๓๑

พระพุทธรูป ๘ ปาง ศิลาบีดทอง พบในกรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปอินเดียแบบปาละ พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๕



รูปที่ ๓๒

พระสถูปศิลา พบที่วัดจันทราราม อำเภอไชยบาดาล จังหวัดสระบุรี ศิลปแบบทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑–๑๖



← รูปที่ ๓๓
พระธรรมจักรและกวางหมอบ ศิลา
พบที่พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
ศิลปแบบทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑–๑๖



รูปที่ ๓๔
พระสถูป ศิลา พบที่จังหวัดนครปฐม
ศิลปแบบทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑–๑๖



รูปที่ ๓๕
พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางสมาธิ
พบที่แม่น้ำมูล ตำบลวังปลัด จังหวัดบุรีรัมย์
ศิลปแบบทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖



รูปที่ ๓๖
พระพุทธรูปศิลา ปางประทานพร
พบที่วัดรอ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ศิลปแบบทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๑–๑๖



รูปที่ ๓๗

พระบรมธาตุไชยา วัดพระมหาธาตุ
อำเภอเมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปแบบศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๘



รูปที่ ๓๘

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร สัมฤทธิ์ พบที่วัดมหาธาตุ
อำเภอเมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปแบบศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๓–๑๘



← รูปที่ ๓๙

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย มีนาคปรก พบที่วัดเวียง อำเภอเมืองไชยา จังหวัดสุราษฎ์ธานี ศิลปแบบศรีวิชัย มีจารึกที่ฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๗๒๖



รูปที่ ๔๐

พระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี
ศิลปแบบลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๘



รูปที่ ๔๑

พระพุทธรูปนาคปรก ศิลา
พบที่วัดหน้าพระเมรุ จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา
ศิลปแบบลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๗



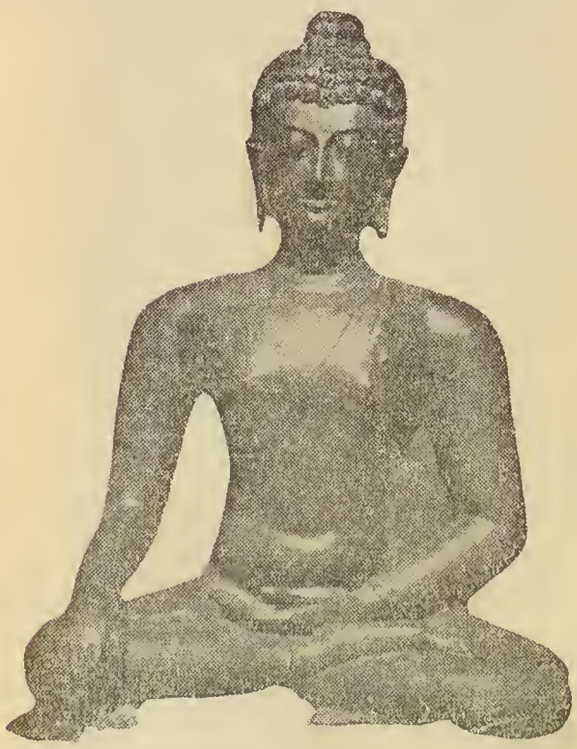
รูปที่ ๔๒

พระพิมพ์รูปรัตนตรัยมหายาน ชิน
ศิลปแบบลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๘–๑๙



รูปที่ ๔๓

พระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง
ศิลปแบบเชียงแสน
พุทธศตวรรษที่ ๑๗–๒๑



รูปที่ ๔๔

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย
(พระรัศมีรูปบัว ตุมหักหายไป)
ศิลปแบบเชียงแสนรุ่นแรก พุทธศตวรรษที่ ๑๗–๑๘
ของ นายธาดา วานิชสมบัติ



รูปที่ ๔๕
พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางกดรอยพระบาท
ศิลปแบบเชียงแสนรุ่นหลัง พุทธศตวรรษที่ ๑๙–๒๑



รูปที่ ๔๖
พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม
พุทธศตวรรษที่ ๑๕



รูปที่ ๔๗
พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย มีจารึกที่ฐานว่า
สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๐๒๙ อยู่ในพระวิหารสมเด็จ
วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ ศิลปแบบเชียงแสน



รูปที่ ๔๘
พระเจดีย์วัดช้างล้อม อำเภอศรีสัชชนาลัย
จังหวัดสุโขทัยศิลปแบบสุโขทัย สร้าง
พ.ศ. ๑๘๒๙ สำเร็จ พ.ศ. ๑๘๓๕



รูปที่ ๔๙

พระเจดีย์ยอดทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ตำบลบ้านตากเก่า อำเภอบ้านตาก จังหวัดตากสันนิษฐานว่าสร้างตรงที่พ่อขุนรามคำแหง ทรงชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด ศิลปแบบสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๙



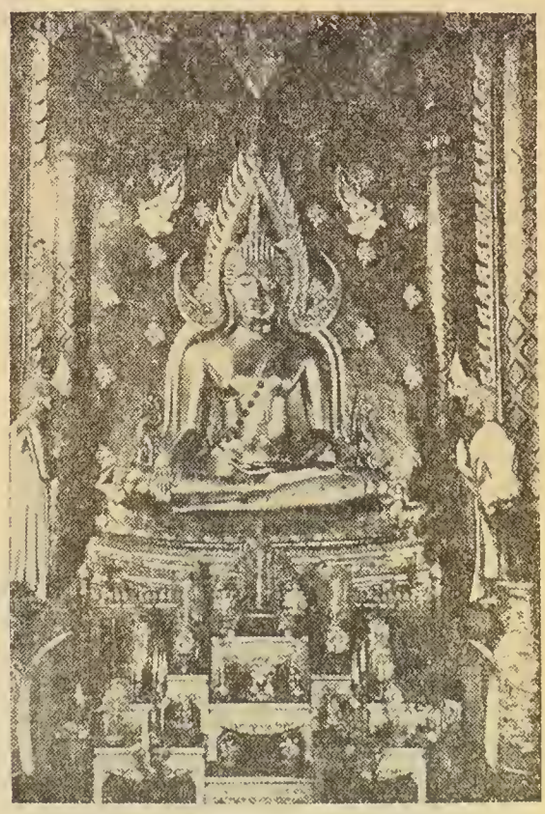
รูปที่ ๕๒

วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ศิลปแบบอยุธยาชั้นต้น ปลายพุทธศตวรรษที่ ๐๙



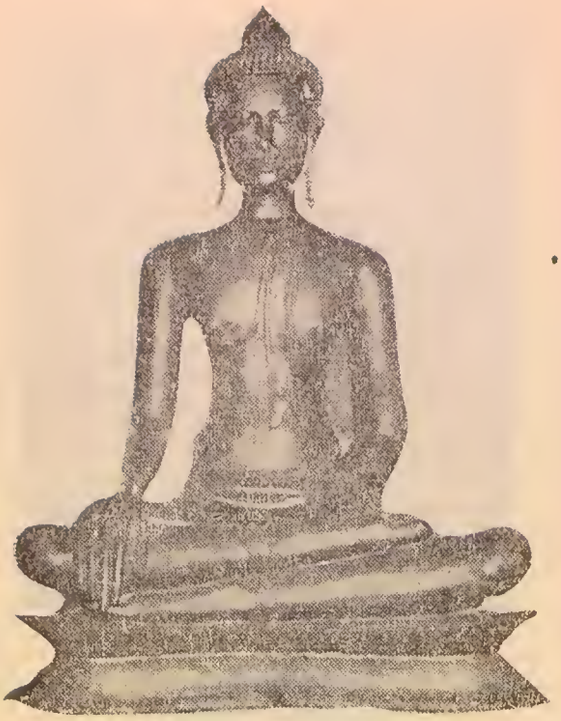
รูปที่ ๕๐

พระสุรภีพุทธพิมพ์ สัมฤทธิ์ พระประธานในพระอุโบสถวัดปรินายก กรุงเทพฯ
ศิลปแบบสุโขทัย กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙



รูปที่ ๕๑

พระพุทธชินราช สัมฤทธิ์
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดพิษณุโลก ศิลปแบบสุโขทัย
ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙



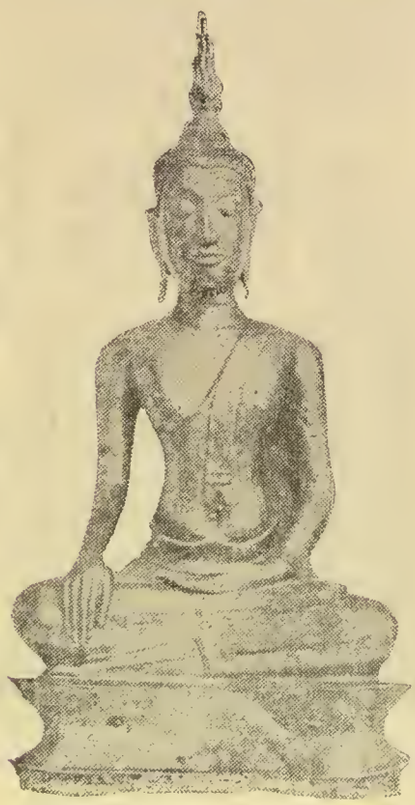
รูปที่ ๕๓

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย พบที่อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท ศิลปแบบอู่ทองรุ่นที่ ๑ พุทธศตวรรษที่ ๑๗–๑๘



รูปที่ ๕๔ →

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย ได้มาจากวัดเสาธงทอง จังหวัดลพบุรี ศิลปแบบอู่ทองรุ่นที่ ๒ พุทธศตวรรษที่ ๑๘–๑๙



รูปที่ ๕๕

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย ศิลปแบบอู่ทองรุ่นที่ ๓ พุทธศตวรรษที่ ๑๙–๒๐



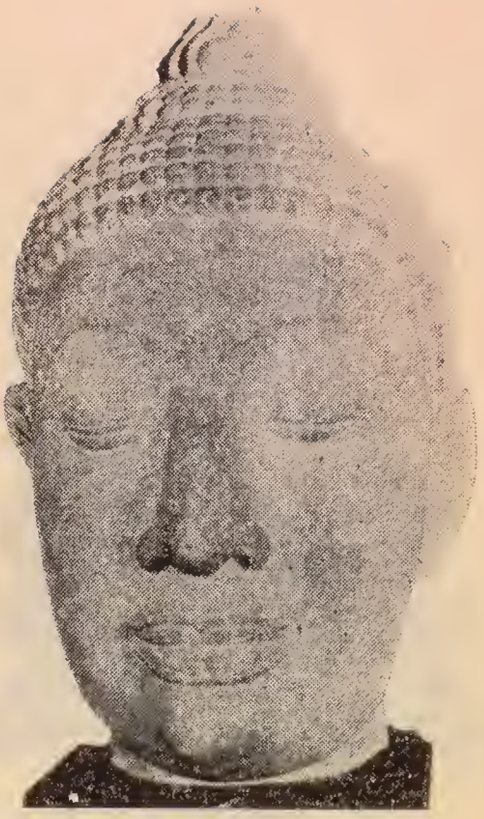
รูปที่ ๕๖

พระเจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ในวัดพระศรีสรรเพชญ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปแบบอยุธยา พุทธศตวรรษที่ ๒๑



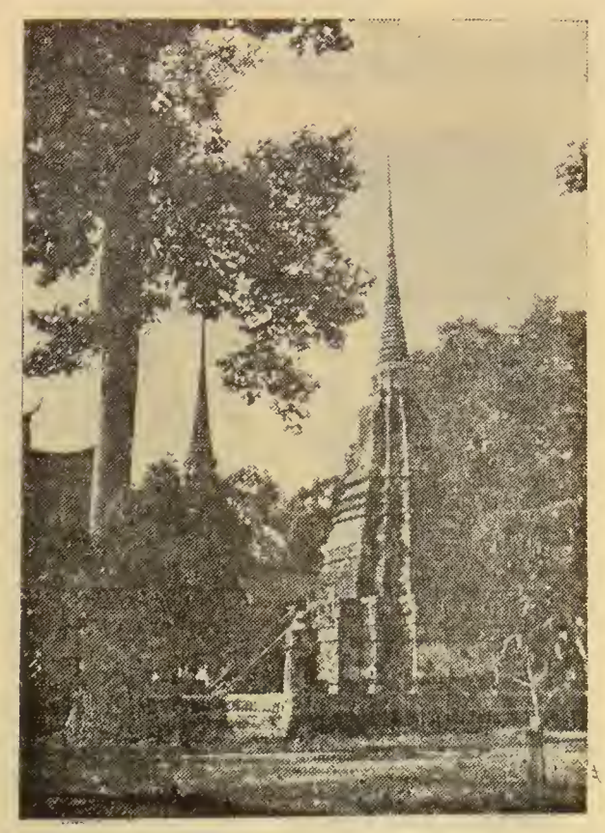
รูปที่ ๕๗

พระโลกนาถ สัมฤทธิ์ ในพระวิหารทิศตะวันออกมุข
หลังวัดพระเชตุพน กรุงเทพ ฯ
ศิลปแบบอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑



รูปที่ ๕๘

เศียรพระพุทธรูปหินทราย พบที่วัดนครโกษา
จังหวัดลพบุรี ศิลปแบบอยุธยา
ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓



รูปที่ ๕๙

พระเจดีย์เหลี่ยม วัดชุมพลนิกายาราม บางปะอิน
ศิลปแบบอยุธยา ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒



← รูปที่ ๖๐

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ทรงเครื่องใหญ่ ปางห้ามสมุทร
ศิลปแบบอยุธยาตอนปลาย
ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓



รูปที่ ๖๑

พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย แบบนครศรีธรรมราช ศิลปแบบอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒–๒๓

ของ ม.จ. ประเสริฐศักดิ์ ชยางกูร



รูปที่ ๖๒

พระคันธารราฐ สัมฤทธิ์ ปางขอฝน อยู่ในหอพระคันธารราฐ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ ศิลปแบบรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๔–๒๓๕๒)



รูปที่ ๖๓

พระนิรันตราย สัมฤทธิ์ ปางสมาธิ อยู่ในหอพระสุราลัยพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ ศิลปแบบรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔–๒๔๑๑)



รูปที่ ๖๔

พระพุทธรูปปูนปั้น ปางลีลา พุทธศตวรรษที่ ๒๕

ศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี เป็นผู้ปั้น

มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย

พระนิพนธ์

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย[๑]

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์

เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

---

๑. เมื่อข้าพเจ้ามาแสดงปาฐกถาในสามัคยาจารย์สถานคราวก่อน ได้แสดงลักษณะการปกครองประเทศไทยแต่โบราณ ปาฐกถานั้นข้างตอนท้ายกล่าวถึงประเพณีการปกครองคณะสงฆ์ ข้าพเจ้าได้คิดใคร่จะแสดงถึงเรื่องสร้างวัดด้วย แต่ในเวลานั้นยังไม่สะดวกใจ ด้วยมีข้อสงสัยในมูลเหตุแห่งการสร้างวัดอยู่บางข้อ คิดค้นหาอธิบายยังไม่ได้จึงต้องระงับไว้ ครั้นถึงฤดูแล้งเมื่อตอนปลายปีที่ล่วงมา ข้าพเจ้าได้มีโอกาสขึ้นไปถึงเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัยอีกครั้งหนึ่งนับเป็นครั้งที่ ๓ ไปคราวนี้ประจวบเวลาเขาถางที่โบราณสถานต่าง ๆ ไว้อย่างเกลี้ยงเกลา ตั้งแต่เตรียมรับเสด็จฯ อาจตรวจตราพิจารณาดูได้ถนัดกว่าเมื่อไปแต่หนหลัง เป็นเหตุให้เข้าใจว่าได้ความรู้ข้อซึ่งยังสงสัยอยู่แต่ก่อน พอจะประกอบอธิบายมูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยได้ตลอดเรื่อง คิดว่าจะแต่งหนังสือแสดงเรื่องนี้เสนอต่อเพื่อนนักเรียนโบราณคดี ก็พอพระองค์เจ้าธานีนิวัต[๒] เสด็จมาชวนข้าพเจ้าให้แสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์ในปีนี้อีก เห็นเป็นโอกาสอันสมควร จึงได้นำเรื่องสร้างวัดในประเทศไทย มาแสดงเป็นปาฐกถาให้ท่านทั้งหลายฟังในวันนี้

๒. ตามตำนานของพระพุทธศาสนาว่าในสมัยพุทธกาล เมื่อสมเด็จพระสักยมุนีศรีสรรเพชญ์พุทธเจ้าประกาศพระพุทธศาสนา แล้วทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ในมัชฌิม

---

(๑) หนังสือเรื่องนี้ แต่เดิมเรียกชื่อว่า "มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศสยาม" แต่บัดนี้ทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนนามประเทศสยามเป็นประเทศไทยแล้ว จึงได้แก้เป็น "มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย" เพื่อความเหมาะสม

(๒) พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ประเทศอยู่นั้น ผู้ที่ถือพระพุทธศาสนานับถือวัตถุทั้ง ๓ ว่าเป็นหลักของพระศาสนา คือ "พระพุทธเจ้า" ๑ "พระธรรม" ๑ และ "พระสงฆ์" ๑ เพราะวัตถุทั้ง ๓ นี้ประกอบกัน ถ้าขาดแต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็ไม่มีพระพุทธศาสนาได้ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม นำมาสั่งสอนแก่คนทั้งหลาย ถ้าไม่มีพระพุทธเจ้า ก็ไม่มีใครพบพระธรรม หรือแม้ในบัจจุบันนี้ถ้าพากันลืมพระพุทธเจ้าเสีย พระธรรมก็จะตกต่ำไม่เป็นศาสนา ถ้าหากไม่มีพระธรรม พระพุทธเจ้าก็ไม่มีขึ้นได้ หรือแม้ในบัจจุบันนี้ถ้าพากันเลิกนับถือพระธรรมเสีย พุทธเจดีย์ทั้งหลายก็จะกลายเป็นอย่างศาลเจ้า พระสงฆ์ก็จะผิดกับบุคคลสามัญเพียงที่นุ่งห่มผ้าเหลืองหาเป็นศาสนาไม่ ถ้าขาดพระสงฆ์ . พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมก็จะได้ประโยชน์แต่พระองค์ ไม่สามารถจะประกาศตั้งศาสนาให้เป็นประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย หรือถ้าอย่างทุกวันนี้ ถ้าไม่มีพระสงฆ์รักษาพระศาสนาสืบมาแล้ว ชาวเราก็จะหารู้จักพระพุทธศาสนาไม่ วัตถุทั้ง ๓ อาศัยกันดังกล่าวมา จึงเรียกรวมกันว่า "พระไตรสรณคมน์" แปลว่าวัตถุที่ควรระลึกถึง ๓ อย่าง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "พระรัตนตรัย" แปลว่าดวงแก้วทั้ง ๓ เพราะเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันดังอธิบายมา

๓. ก็แต่วัตถุทั้ง ๓ นั้นมีสภาพผิดกัน พระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วไม่มีบุคคลผู้อื่นจะเป็นแทนได้ พระธรรมนั้นเล่า ถ้าไม่มีผู้ศึกษาทรงจำไว้ได้ก็เป็นอันตรธานไป ส่วนพระสงฆ์นั้นก็คงอยู่มาได้ด้วยมีผู้บวชสืบสมณวงศ์ต่อมา เพราะสภาพต่างกันอย่างว่ามานี้ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน จึงเกิดมีเจดีย์วัตถุในพระพุทธศาสนาสำหรับสักการบูชาแทนองค์พระพุทธเจ้าขึ้นก่อนพุทธเจดีย์มีหลายอย่าง จะกล่าวแต่ที่เป็นตัวมูลเหตุแห่งการสร้างวัด คือตามประเพณีอันมีมาในอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ถ้าผู้ทรงคุณธรรมในศาสนาถึงมรณภาพลง เมื่อเผาศพแล้วย่อมเก็บอัฐิธาตุบรรจุไว้ในสถูป (ที่เรามักเรียกกันว่าพระเจดีย์) สร้างขึ้นตามกำลังของเจ้าภาพ มีตั้งแต่เพียงเป็นกองดินขึ้นไปจนถึงสร้างเป็นปึกแผ่นแน่นหนา โดยประณีตบรรจง เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเข้าพระนิพพานถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้ว กษัตริย์และมหาพราหมณ์อันเป็นเจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งนับถือพระพุทธเจ้า ขอแบ่งพระบรมธาตุไปสร้างพระสถูป บรรจุไว้ให้มหาชนในเมืองของตนสักการบูชา ๘

แห่งด้วยกัน ครั้นต่อมาเมื่อถึงสมัยพระเจ้าอโศกได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช ทรงเลื่อมใสทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองแพร่หลายในอินเดียตลอดจนถึงนานาประเทศ พระเจ้าอโศกมหาราชให้รวบรวมพระบรมธาตุมาจากที่ซึ่งบรรจุไว้แต่เดิม เอามาแบ่งเป็นส่วนละน้อย ๆ แจกประทานไปให้สร้างพระสถูป บรรจุไว้เป็นที่สักการบูชาตามบรรดาบ้านเมืองและประเทศที่นับถือพุทธศาสนา ในตำนานกล่าวว่าถึง ๘๔,๐๐๐ แห่งซึ่งควรสันนิษฐานแต่ว่ามากจนนับไม่ถ้วนว่ากี่แห่ง และพึงสันนิษฐานได้ต่อไปว่าเมื่อเกิดมีพระเจดีย์ที่ประดิษฐานพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าสร้างขึ้น ณ ที่แห่งใด ที่แห่งนั้นพวกพุทธศาสนิกชนก็ย่อมพากันไปสักการบูชา และช่วยกันพิทักษ์รักษาอยู่เนืองนิตย์ ทั้งมีผู้เลื่อมใสศรัทธาก่อสร้างเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ เพิ่มพูนขึ้นตามกำลังของประชุมชน ณ ที่แห่งนั้น ๆ จึงเริ่มเกิดวัดขึ้น ณ ที่ต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้ วัดชั้นเก่าที่สุดที่ปรากฏในประเทศไทยนี้ เช่นพระปฐมเจดีย์เป็นต้น ก็เกิดมีขึ้นโดยปริยายอย่างแสดงมา

ส่วนประวัติของพระธรรมนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์พุทธสาวกที่เป็นผู้ใหญ่ชวนกันประชุมทำการ “สังคายนา” รวบรวมร้อยกรองพระวินัยและพระธรรม ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติตรัสสอน ท่องบ่นทรงจำไว้แล้วสั่งสอนสานุศิษย์ให้ทรงจำต่อกันมา ก็แต่การรักษาพระธรรมนั้น เพราะชั้นเดิมใช้วิธีท่องจำมิได้จดลงเป็นตัวอักษร ท่านผู้เป็นพุทธสาวกที่ได้เคยฟังพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ย่อมเข้าใจพระบรมพุทธาธิบายอยู่ การท่องจำและสวดสาธยายพระธรรมวินัย เป็นแต่เหมือนอย่างจำหัวข้อไว้มิให้ลืม ครั้นจำเนียรกาลนานมาเมื่อท่านผู้เคยเป็นพุทธสาวกหมดตัวไป พระสงฆ์ชั้นสานุศิษย์ได้เป็นคณาจารย์สั่งสอนสืบต่อกันหลายชั่วบุรุษมา ความเข้าใจอธิบายพระธรรมวินัยก็เกิดแตกต่างกัน ได้ประชุมสงฆ์ทำสังคายนาอีกครั้งหนึ่ง ความเห็นก็ไม่ปรองดองกันได้ พระสงฆ์ในอินเดียจึงเกิดถือคติต่างกันเป็น ๒ จำพวก คติของจำพวกหนึ่งได้นามว่า “เถรวาท” คือถือลัทธิแต่ที่เชื่อว่าพระเถรผู้เป็นพุทธสาวกได้ทำสังคายนาเมื่อครั้งแรก ไม่ยอมถืออธิบายของคณาจารย์ในชั้นหลัง คติของอีกจำพวกหนึ่งได้นามว่า “อาจริยวาท” คือถือทั้งลัทธิเดิมและอธิบายของอาจารย์ ด้วยพระสงฆ์จำพวกหลังมีหลายคณะจำนวนมากกว่าพวกก่อน จึงได้นามว่า

"มหาสังฆิกะ" อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนานั้น ทรงเลื่อมใสพระสงฆ์ที่ถือลัทธิเถรวาท มีพระราชประสงค์จะกำจัดพวกถือลัทธิอาจริยวาทเสีย แต่กำจัดไม่ได้หมดด้วยมีมากนัก พระเจ้าอโศกจึงให้ประชุมสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยตามลัทธิเถรวาทอีกครั้ง ๑ นับเป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งพระสงฆ์ท่องบ่นทรงจำไว้ในภาษาบาลี ครั้นเมื่อล่วงรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชมาประมาณ ๖๐๐ ปี มีพระเจ้าแผ่นดินครองคันธารราฐข้างฝ่ายเหนือแห่งประเทศอินเดีย ทรงพระนามว่า พระเจ้ากนิษกะ ได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช และอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาคล้ายกับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ไปทรงเลื่อมใสพระสงฆ์ซึ่งถือลัทธิอาจริยวาท ให้ชุมนุมสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยอีกครั้ง ๑ แล้วให้แปลงพระธรรมวินัยจากภาษาบาลีเป็นภาษาสันกฤตด้วย การถือพระพุทธศาสนาในอินเดียจึงแยกกันเป็น ๒ ลัทธิเด็ดขาดแต่นั้นมา ลัทธิซึ่งเกิดขึ้นทางฝ่ายเหนือได้นามว่า "มหายาน" ถือตามคติอาจริยวาทและรักษาพระธรรมวินัยไว้เป็นภาษาสันสกฤต ลัทธิเดิมซึ่งเกิดขึ้นข้างฝ่ายใต้ได้นามว่า "สาวกยาน" หรือ "หีนยาน" ถือลัทธิอย่างครั้งพระเจ้าอโศก และคงรักษาพระธรรมวินัยมาในภาษาบาลี ครั้นต่อมาพระสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวก ต่างเขียนพระธรรมวินัยลงเป็นตัวอักษรจัดเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัย พระสูตร และพระปรมัตถ์ เรียกรวมกันว่า "พระไตรปิฎก" มีทั้งเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาบาลีสืบมา

ประวัติส่วนพระสงฆ์นั้น เมื่อครั้งพุทธกาลบรรดาผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ล้วนจำนงจะบวชตนอยู่ตลอดชีวิตทั้งนั้น ที่ประสงค์จะออกบวชแต่ชั่วคราวหามีไม่ การที่สึกหาลาพรตในชั้นพุทธกาลล้วนแต่ด้วยเกิดเหตุให้จำเป็น นาน ๆ จึงมีสักครั้งหนึ่ง วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในครั้งพุทธกาลนั้นก็อนุวัตน์ตามพุทธประเพณี คือไม่อยู่ประจำ ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใด ในฤดูแล้งเวลาเดินทางได้สะดวกก็ชวนกันแยกย้ายไปเที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาตามบ้านเมืองน้อยใหญ่ หรือมิฉะนั้นก็หลีกไปเที่ยวหาที่สงัด บำเพ็ญวิปัสสนาญาณชำระจิตของตนให้ผ่องใสพ้นกิเลส ต่อถึงฤดูฝนจะเดินทางไม่ได้สะดวก จึงรวมกันเข้าวัสสาหยุดพักอยู่ในบ้านในเมืองจนกว่าจะถึงฤดูแล้งก็เที่ยวไปใหม่ อาศัย

ประเพณีเช่นว่ามา จึงมีผู้ศรัทธาถวายที่ "อาราม" (แปลว่าสวน) เช่นที่เรียกว่า "เชตวนาราม" และ "บุพพาราม" เป็นต้น ให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าและเหล่าพระสงฆ์พุทธสาวก สำหรับจะได้ยับยั้งอยู่ในบ้านเมืองเมื่อฤดูฝน หาเป็นที่อยู่ประจำของพระสงฆ์เหมือนอย่างวัดในประเทศของเราทุกวันนี้ไม่ อันวัดเป็นที่พระสงฆ์อยู่ประจำเกิดมีขึ้นในอินเดียต่อชั้นหลัง ว่าตามโบราณวัตถุที่ตรวจพบมักสร้างกุฏิสงฆ์ขึ้นในบริเวณมหาพุทธเจดียสถาน ดังเช่นที่ในบริเวณพระธรรมิกเจดีย์ ณ ตำบลมฤคทายวันแขวงเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนานั้นเป็นต้น หรือมิฉะนั้นก็ทำเป็นที่สำหรับบำเพ็ญสมณธรรมไว้ในถ้ำ เช่นที่ถ้ำแอลลอรา ในแขวงไฮดาระบัดเป็นต้น ในที่เช่นกล่าวมามีรอยรากกุฏิและห้องที่สำนักสงฆ์ปรากฏอยู่เป็นอันมาก ในประเทศไทยนี้ก็มีคล้ายกัน เช่นที่ลานพระปฐมเจดีย์ ข้าพเจ้าได้ลองให้ขุดเนินดินดูแห่งหนึ่งที่ริมถนนขวาพระ ก็พบรากห้องกุฏิพระสงฆ์แต่โบราณ ถ้ำสำหรับบำเพ็ญสมณธรรมก็มีในประเทศนี้ เช่นที่ถ้ำเขางู จังหวัดราชบุรี และถ้ำคูหาสวรรค์ ถ้ำเขาอกทะลุในจังหวัดพัทลุงเป็นต้น ในอินเดียที่มีพระสงฆ์อยู่รวมกันแต่โบราณอีกอย่างหนึ่ง (เห็นจะเกิดขึ้นเมื่อชั้นเขียนพระไตรปิฎกลงเป็นตัวอักษรแล้ว) เป็นทำนองมหาวิทยาลัยสำหรับเรียนธุระในพระพุทธศาสนา เช่นที่เรียกว่า สำนักนาลันทะ อยู่ในแขวงเมืองปาตลีบุตรเป็นต้น ถึงกระนั้นก็สันนิษฐานว่าเป็นแต่ที่พระสงฆ์อาศัยสำนักอยู่ชั่วคราวทุกแห่ง ที่จะอยู่ประจำในที่แห่งนั้นตั้งแต่บวช หรือว่ามาจากที่อื่นแล้วเลยอยู่ประจำในที่แห่งนั้นจนตลอดอายุหามีไม่ พระสงฆ์ยังคงถือวัตรปฏิบัติอย่างในครั้งพุทธกาล คือเที่ยวจาริกไปเพื่อสอนพระพุทธศาสนา หรือแสวงหาโมกขธรรมไม่อยู่ประจำที่ต่อมาอีกช้านาน

๔. การที่พระพุทธศาสนามาประดิษฐานยังประเทศไทยนี้ มีหลักฐานปรากฏว่ามาหลายคราว ชั้นเดิมประมาณว่า เมื่อก่อนพุทธศักราช ๕๐๐ ปี พวกชาวมัชฌิมประเทศ (คืออินเดียตอนกลาง) ได้เชิญพระพุทธศาสนาลัทธิหีนยาน อย่างครั้งสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นปฐม ความข้อนี้รู้ได้ด้วยภาษาที่จารึกพระธรรม เช่น

ปรากฏอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ใช้ภาษาบาลี และเจดียวัตถุเช่นพระพุทธรูปและพระธรรมจักร ก็เป็นแบบอย่างในมคธราฐอันเป็นที่ตั้งลัทธินั้น ต่อมาเมื่อเกิดลัทธิมหายานขึ้นในคันธารราฐ เมื่อครั้งพระเจ้ากนิษกะแล้วเจริญแพร่หลายในอินเดีย เมื่อราว พ.ศ. ๙๔๒ ก็มีพวกชาวอินเดียเชิญพระพุทธศาสนาอย่างลัทธิมหายานมาสั่งสอนทางประเทศเหล่านี้ มีหลักฐานปรากฏว่าลัทธิมหายานเข้ามาสู่ประเทศไทย ๒ ทาง คือมาจากกรุงกัมพูชาทาง ๑ มาจากกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตราแผ่มาเมืองนครศรีธรรมราชทาง ๑ ข้อที่กล่าวนี้มีจารึกพระธรรมเป็นภาษาสันสกฤตและรูปพระโพธิสัตว์ ซึ่งเกิดขึ้นในลัทธิมหายานปรากฏอยู่เป็นหลักฐาน ชาวประเทศไทยดูเหมือนจะนับถือทั้ง ๒ ลัทธิด้วยกัน หรือนับถือลัทธิมหายานเป็นสำคัญยิ่งกว่าลัทธิหีนยาน ซึ่งมาก่อนอยู่ช้านานหลายร้อยปี ข้อนี้มีหลักฐานที่พระพุทธเจดีย์ต่าง ๆ ซึ่งสร้างในประเทศนี้เมื่อสมัยที่กล่าวมา สร้างตามคติมหายานแทบทั้งนั้น พระธรรมก็ใช้อัตถ์ภาษาสันสกฤตจนแพร่หลาย ครั้นถึงสมัยเมื่อพระพุทธศาสนาที่ในอินเดียเสื่อมทรามลง ด้วยแผ่นดินตกอยู่ในอำนาจพวกถือศาสนาอื่น นานาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาก็เริ่มขาดการคมนาคมในกิจศาสนากับประเทศอินเดียซึ่งเป็นครูเดิม ใช่แต่เท่านั้น เหล่าประเทศทางตะวันออกอันตั้งอยู่ริมชายทะเล ตั้งแต่แหลมมลายูข้างตอนใต้ไปจนเกาะสุมาตรา เกาะชวา ตลอดจนเมืองจาม ซึ่งเคยถือพระพุทธศาสนามาแต่ก่อน ก็ถูกพวกแขกอาหรับมาบังคับชวนให้ไปเข้ารีต ถือศาสนาอิสลามเสียโดยมาก ประเทศที่ถือพระพุทธศาสนาในแถวนี้จึงยังเหลืออยู่แต่ประเทศลังกา พม่า มอญ ถือลัทธิอย่างหีนยาน ส่วนประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา ถือลัทธิอย่างมหายาน ต่างพวกต่างถือมาตามลำพังตน มาจนราว พ.ศ. ๑๖๙๖ พระเจ้าปรักกรมพาหุมหาราช ได้ครองประเทศลังกา ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ประชุมพระสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยในภาษาบาลีตามลัทธิหีนยาน แล้วจัดการปกครองสังฆมณฑลให้ศึกษาพระธรรมวินัยเพื่องฟูขึ้น เกียรติคุณอันนั้นเลื่องลือมาถึงประเทศทางนี้ มีพระภิกษุสงฆ์ทั้งเขมร ไทย มอญ พม่า พากันไปศึกษาพระศาสนาในลังกาทวีป แล้วบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์ นำลัทธิหีนยานอย่างลังกามาประดิษฐานยัง

ประเทศเดิมของตน เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ แต่นั้นมาประเทศไทยและกัมพูชาก็นับถือพระพุทธศาสนาอย่างลัทธิหีนยานลังกาวงศ์ กลับใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลีเป็นพระธรรมวินัยสืบมาจนทุกวันนี้

๕. ได้กล่าวถึงตำนานการที่พระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศไทยแล้ว ที่นี้จะว่าถึงเรื่องสร้างวัดในประเทศไทยต่อไป มีความสำคัญข้อ ๑ ซึ่งผู้แต่งหนังสือแต่โบราณมิใคร่จะเอาใจใส่ คือข้อที่มนุษย์พูดภาษาผิดกัน หนังสือที่แต่งแต่โบราณมักจะสมมติว่ามนุษย์ แม้จะต่างชาติต่างเมืองกันก็พูดเข้าใจกันได้ จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่นเรื่องตำนานว่าด้วยการที่พระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศนี้ ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องศาสนวงศ์กล่าวว่า เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนาตามนานาประเทศนั้น ทรงอาราธนาให้พระเถระ ๒ องค์ ชื่อว่าพระโสณะองค์ ๑ พระอุตตระองค์ ๑ มาสอนพระศาสนาทางประเทศเหล่านี้ พระเถระ ๒ องค์นั้นเมื่อมาถึงมาแสดงพรหมชาลสูตรแก่ชาวประเทศนี้ ก็พากันเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ข้อนี้เมื่อมาคิดดูว่าพระเถระทั้ง ๒ ท่านเป็นชาวอินเดีย (อุปมาเหมือนอย่างแขกแรกเข้ามายังพูดภาษาไทยไม่ได้) จะมาแสดงเทศนาแก่ชาวประเทศนี้ด้วยภาษาอันใด คิดดูเท่านี้ก็จะเห็นได้ว่าเรื่องเช่นกล่าวในหนังสือศาสนวงศ์ ไม่เป็นแก่นสารก็แต่หลักฐานมีอยู่อีกฝ่าย ๑ ด้วยโบราณวัตถุมีอยู่เป็นหลักฐาน ว่าชาวอินเดียได้มาสอนพระพุทธศาสนาในประเทศนี้แต่ในกาลใกล้ต่อสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเช่นปรากฏอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ดังกล่าวแล้ว จึงน่าสันนิษฐานว่าเมื่อก่อนรัชสมัยของพระเจ้าอโศกนั้น จะมีพวกชาวอินเดียมาตั้งภูมิลำเนา หรือประกอบการค้าขายอยู่ในประเทศไทยนี้มากอยู่แล้ว ทูตที่มาสอนพระพุทธศาสนาคงมาสอนพวกชาวอินเดียก่อน ด้วยพูดเข้าใจภาษากัน พวกชาวอินเดียเหล่านั้นรู้ภาษาไทย เมื่อเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แล้วจึงสอนหรือเป็นล่ามในการสอนพระพุทธศาสนาแก่พวกชาวไทยในสมัยนั้นต่อมา ครั้นมีพุทธศาสนิกชนขึ้นเป็นอันมากแล้ว จึงไปขอพระบรมธาตุและคณะสงฆ์มาจากอินเดีย แล้วสร้างพุทธเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ และผู้ที่มีศรัทธาจะบวช ก็ขอบรรพชาอุปสมบทต่อ

พระสงฆ์ซึ่งมาจากอินเดีย จึงเกิดมีวัดและมีสงฆมณฑลขึ้นในประเทศไทยด้วยประการฉะนี้ ชั้นเดิมพระพุทธศาสนาคงจะรุ่งเรืองแต่ที่ในบ้านเมืองก่อน แล้วจึงแผ่ออกไปถึงที่อื่นโดยลำดับ ด้วยเหตุนี้วัดในชั้นดึกดำบรรพ์ซึ่งยังปรากฏอยู่ จึงมักอยู่ในท้องที่อันเป็นเมืองเก่า และในเมืองอันเคยเป็นราชธานี โดยเฉพาะห่างออกไปหาใคร่จะมีไม่ จะยกเป็นอุทาหรณ์ดังเช่นที่เมืองนครปฐม นอกจากพระปฐมเจดีย์ ยังปรากฏวัดซึ่งมีพระเจดีย์ใหญ่ ๆ สร้างไว้อีกหลายแห่งว่า แต่ที่พอจะเห็นได้ง่าย ๆ ในเวลานี้ เช่น วัดพระงาม และวัดพระประโทนเป็นต้น ข้าพเจ้าได้เคยคิดสงสัยว่า พระปฐมเจดีย์ก็มีเป็นที่สักการบูชาแทนพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว เหตุใดจึงมีผู้สร้างพระเจดีย์องค์อื่น ๆ ต่อออกไปในที่ใกล้ ๆ กันแต่เพียงนั้น เมื่อได้ตรวจดูตามเมืองอื่นประกอบกับอ่านเรื่องตำนานพระพุทธศาสนาในอินเดีย จึงคิดเห็นว่ามูลเหตุที่สร้างวัดเห็นจะมีเป็น ๒ อย่างต่างกันตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มา คือ อย่าง ๑ สร้างเป็นพุทธเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุ ถือว่าเป็นหลักพระพุทธศาสนาในที่แห่งนั้น อีกอย่าง ๑ นั้น คือในเวลาท่านผู้ทรงคุณธรรมในพระศาสนา เช่นชั้นครูบาอาจารย์ที่นับถือกันว่าเป็นบุรุษพิเศษถึงมรณภาพลงเผาศพแล้ว ผู้ที่นับถือก็ช่วยกันก่อสถูปบรรจุอัฐิธาตุตามประเพณีในอินเดีย แต่อุทิศให้เป็นเรือนพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้เกิดมีวัดอื่น ๆ อยู่ในที่ใกล้ ๆ กัน วัด ๒ อย่างดังกล่าวมาเป็นต้นของเจตนาในการสร้างวัดชั้นหลังสืบมา จะสมมติเรียกโดยย่อต่อไปในอธิบายว่า วัดพุทธเจดีย์อย่าง ๑ วัดอนุสาวรีย์อย่าง ๑

๖. วัดในสมัยทวาราวดี คือเมื่อเมืองนครปฐมเป็นราชธานีของประเทศไทยนั้น ดูเหมือนจะมีแต่พระสถูปเจดีย์เป็นสิ่งสำคัญ บางทีจะมีวิหารสำหรับเป็นที่ประชุมสงฆ์และสัปปุรุษด้วยอีกอย่าง ๑ แต่โบสถ์หาปรากฏว่ามีไม่ เพราะพระสงฆ์ยังมีน้อย การทำสังฆกรรมไม่ขัดข้องด้วยเขตสีมา กุฏีพระก็ดูเหมือนจะมีแต่ที่วัดพระพุทธเจดีย์ แต่พระสงฆ์ก็มิได้อยู่ประจำวัด ยังถือประเพณีอย่างพุทธสาวก เที่ยวสอนพระศาสนาไปในที่ต่าง ๆ เป็นกิจวัตรไม่อยู่ประจำ ณ ที่แห่งใด ข้อนี้ยังมีเค้าเงื่อนสืบมาจนทุกวันนี้ ในใบพระราชทานที่ผูกพัทธสีมาวัดยังมีคำว่าให้เป็นที่ทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ “อันมา

แต่จาตุรทิศ" ดังนี้ ถึงสมัยเมื่อชาวประเทศนี้ถือลัทธิมหายาน พิเคราะห์ดูเจดียสถานที่สร้างทางฝ่ายตะวันออก เนื่องมาจนตอนกลางประเทศไทย เช่นโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ ณ เมืองพิมายและเมืองลพบุรีเป็นต้น ได้แบบอย่างมาจากประเทศกัมพูชา พึงเห็นได้เช่นทำพระปรางค์แทนทำพระสถูปเจดีย์ และมักมีพระระเบียงล้อมรอบ โบราณวัตถุที่สร้างทางข้างใต้ เช่นที่เมืองไชยาเก่ามักทำเป็นรูปมณฑป ทำรูปพระสถูปเจดีย์เป็นยอดเช่นเดียวกับพวกมหายานสร้างทางเกาะชวา สันนิษฐานว่ามาถึงสมัยชั้นนี้ พระบรมธาตุจะหายากกว่าแต่ก่อน ประกอบด้วยเกิดมีพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์สำหรับบูชากันแพร่หลาย จึงเปลี่ยนความนิยมสร้างพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุไปเป็นปรางค์และมณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์เป็นหลักสำหรับวัด นอกจากนั้นสังเกตดูไม่เห็นมีอันใดแปลก เป็นต้นว่าโบสถ์ก็ยังไม่มี ด้วยพระสงฆ์ฝ่ายมหายานก็เห็นจะยังมีจำนวนน้อย เช่นเดียวกับพระสงฆ์ที่ถือลัทธิหีนยานมาแต่ก่อน ถ้าจะผิดกันก็ที่ข้อวัตรปฏิบัติไม่เสื่อมทรามเหมือนพวกพระสงฆ์ลัทธิหีนยานจึงเป็นเหตุให้มีผู้นับถือมาก แต่มีหลักฐานปรากฏเป็นข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ ว่าการที่ถือลัทธิมหายานในประเทศนี้แผ่ขึ้นไปเพียงเมืองสวรรคโลกเป็นที่สุดข้างฝ่ายเหนือ แต่ในมณฑลพายัพหามีเค้าเงื่อนว่าศาสนาลัทธิมหายานได้เคยไปตั้งไม่ คงถือลัทธิหีนยานอย่างเดียวกับเมืองมอญ เมืองพม่า มาจนลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาถึง

๗. วัดในประเทศไทยทุกวันนี้ เค้ามูลเกิดขึ้นแต่เมื่อรับลัทธิพระพุทธศาสนาหีนยานอย่างลังกาวงศ์มาถือมีหลายอย่าง อย่างหนึ่งคือกลับสร้างพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุเป็นหลักวัดตามเดิม ด้วยพวกลังกาตั้งตำราพระธาตุ ว่าอาจจะรู้ได้ด้วยลักษณะ และพึงหาได้ในลังกาทวีป เป็นเหตุให้กลับหาพระบรมธาตุได้ง่ายขึ้นก็เกิดนิยมกันแพร่หลาย อีกอย่างหนึ่งเกิดมีโบสถ์และมีพัทธสีมา เหตุด้วยพระสงฆ์ก็มีหลายหมู่หลายคณะและถือลัทธิต่าง ๆ กัน เป็นข้อรังเกียจที่จะทำสังฆกรรมร่วมกัน ตรงนี้จะกล่าวความเป็นอธิบายแทรกลงด้วยเรื่องสังฆกรรม ซึ่งน่าพิศวงด้วยเป็นอย่างเดียวกับการตั้งสมาคมในบัจจุบันนั้นนั่นเอง กล่าวคือบรรดาผู้ซึ่งได้รับอุปสมบทเป็นพระภิกษุ นับว่า

เป็นสมาชิกในสงฆสมาคม เมื่อจะทำการอันใดในนามของสงฆสมาคมทั่วไป เช่นว่าจะรับผู้สมัครเข้าบวชเป็นพระภิกษุเป็นต้น ก็ต้องประชุมพระสงฆ์ทั้งหมดให้เลือกเหมือนอย่างการเลือกสมาชิกแห่งสมาคมในบัจจุบันนี้ ต่อเห็นชอบพร้อมกันจึงรับได้ สังฆกรรมอย่างอื่นเช่นทำอุโบสถ หรือแม้จนรับกฐินก็ต้องประชุมทำนองเดียวกัน เมื่อมีจำนวนพระภิกษุสงฆ์มากขึ้นตั้งแต่ในครั้งพุทธกาล จะเรียกมาประชุมพร้อมกันให้ได้หมดเป็นการลำบาก จึงได้เกิดกำหนดสีมาเช่นเอาท้องที่อำเภอหนึ่งเป็นเขต เวลามีการประชุมก็เรียกแต่พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอนั้นประชุมพร้อมกัน พระสงฆ์ที่ไปอยู่ในอำเภออื่นใด ก็ประชุมพร้อมกันในอำเภอนั้น ๆ ครั้นพระพุทธศาสนารุ่งเรืองมีจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น ก็ต้องร่นเขตสีมาให้เล็กเข้าเพื่อสะดวกแก่การประชุม จนถึงกำหนดเขตสีมาในวัดอันหนึ่งอันเดียว สร้างโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรมดังนี้ อีกอย่างหนึ่งกลับใช้ประเพณีสร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุผู้ทรงคุณธรรมในศาสนา ทั้งที่เป็นบรรพชิตและต่อออกไปจนถึงคฤหัสถ์ที่มีคุณแก่พระศาสนา วัดโบราณในประเทศนี้ซึ่งสร้างในสมัยเมื่อแรกถือลัทธิลังกาวงศ์ ก็มีมากอยู่ในที่อันเป็นเมืองใหญ่และเป็นราชธานี นับแต่ข้างเหนือลงมาเช่นเมืองเชียงแสน เมืองเชียงราย เมืองเชียงใหม่ เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองลพบุรี พระนครศรีอยุธยา และเมืองนครศรีธรรมราชเหล่านี้เป็นสำคัญ ว่าถึงลักษณะวัดโบราณที่สร้างในสมัยนี้ พิเคราะห์ดูก็เป็นลักษณะเดียวกับอย่างเดิม คือเป็นวัดพุทธเจดีย์อย่าง ๑ วัดอนุสาวรีย์อย่าง ๑ ต่อบางวัดจึงมีโบสถ์ชั้นแรกมักทำเป็นหลังเล็ก ๆ เหมือนอย่างว่าอาศัยปลูกไว้ในที่ซึ่งไม่กีดขวางสิ่งสำคัญของวัดมีแต่พระสถูปเจดีย์กับวิหาร วัดเช่นพรรณนามานี้ที่จะพึงเห็นเป็นตัวอย่างได้เป็นอย่างดี ยังมีอยู่ที่วัดพระฝางเมืองสวางคบุรี มีพระสถูปเจดีย์เป็นศูนย์กลาง ข้างหน้ามีพระวิหารหลวงหลังใหญ่ ๙ ห้อง แต่ส่วนโบสถ์นั้นไปสร้างไว้ที่มุมกำแพงข้างหลังวัดเป็นหลังน้อย ดูเหมือนพระสงฆ์จะนั่งได้เพียงสัก ๑๐ รูปเป็นอย่างมาก แต่ต่อมาในสมัยเมื่อกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีนั้นเอง ชอบทำโบสถ์ขยายให้ใหญ่ขึ้นและถือเป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งที่ในวัด สันนิษฐานว่าจะเป็นเพราะเกิดมีพวกผู้ดีบวชมากขึ้น ญาติโยมใคร่จะเห็นพระสงฆ์ทำอุปสมบทกรรมให้ชื่นใจ หรืออีกอย่างหนึ่งเพราะประเพณีการ

ทอดกฐินถือเป็นพิธีสำคัญขึ้น ถึงพระเจ้าแผ่นดินเสด็จโดยกระบวนแห่ ดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชผู้ที่สร้างและปฏิสังขรณ์วัดจึงถือเอาการสร้างพระอุโบสถเป็นสำคัญขึ้น อีกอย่าง ๑ ยังมีข้อสำคัญในการสร้างวัดเกิดขึ้นในสมัยที่กล่าวนั้น ด้วยเกิดนิยมในฝ่ายคฤหัสถ์ว่า ที่บรรจุอัฐิธาตุของวงศ์ตระกูลควรจะสร้างเป็นเจดีย์วัตถุอุทิศต่อพระศาสนา เวลาผู้ต้นตระกูลถึงมรณภาพ เผาศพแล้วจึงมักสร้างพระสถูปแล้วบรรจุเจดีย์วัตถุ เช่นพระพุทธรูปหรือพระธาตุไว้เบื้องบน ใต้นั้นทำเป็นกรุบรรจุอัฐิธาตุของผู้มรณภาพนั้น และสำหรับบรรจุอัฐิของเชื้อสายในวงศ์ตระกูลต่อมา ข้างหน้าพระสถูปสร้างวิหารไว้หลังหนึ่งเป็นที่สำหรับทำบุญ จึงเกิดมีวัดอนุสาวรีย์ขึ้นมากมายตั้งแต่ขนาดเล็ก ๆ ขึ้นไปจนขนาดใหญ่ ตามกำลังของตระกูลที่จะสร้างได้ ส่วนราชตระกูลนั้น สร้างเป็นวัดขนาดใหญ่และสร้างพระเจดีย์ที่บรรจุอัฐิเรียงรายไปในวัดเดียวนั้นก็มี ที่สร้างเป็นวัดต่างหากก็มี ในวัดจำพวกซึ่งสร้างเป็นอนุสาวรีย์ดังกล่าวมาที่ปรากฏอยู่ในเมืองสวรรคโลกเมืองสุโขทัย หามีอุโบสถและหามีที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ไม่ ความที่กล่าวข้อนี้มีตัวอย่างซึ่งจะเห็นได้ถนัดดี อยู่ที่กลางเมืองสวรรคโลกเก่า มีวัดหลวงใหญ่ ๆ สร้างไว้ถึง ๕ วัดมีเขตที่สร้างกุฏีพระสงฆ์อยู่แต่วัดเดียวเท่านั้น ที่เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย มีวัดเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งสร้างเป็นวัดอนุสาวรีย์มีเรียรายไปตามระยะทางมากกว่ามาก ล้วนมีแต่พระเจดีย์องค์ ๑ กับวิหารหลัง ๑ แทบทุกวัด ความที่กล่าวมานี้เป็นอธิบายแก้สงสัยข้อที่ว่าทำไมคนแต่โบราณจึงสร้างวัดไว้มากกว่ามากนัก

๘. มาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี คติการถือพระศาสนาก็เหมือนอย่างเมื่อครั้งกรุงสุโขทัย มีพระอารามหลวงที่สำคัญ คือ วัดพระศรีสรรเพชญ์สร้างขึ้นในบริเวณพระราชวัง เหมือนอย่างวัดมหาธาตุที่เมืองสุโขทัย เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้านายในราชสกุล และมีวัดอื่นทั้งของหลวงและของราษฎร์สร้างไว้อีกมากมาย จนเป็นคำกล่าวกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ว่า “เมื่อครั้งบ้านเมืองดีเขาสร้างวัดให้ลูกเล่น” ที่จริงนั้นคือ ใครตั้งวงศ์สกุลได้เป็นหลักฐาน ก็สร้างวัดเป็นอนุสาวรีย์สำหรับบรรจุอัฐิธาตุของวงศ์สกุล มักสร้างเจดีย์ขนาดเขื่อง ๒ องค์ไว้ข้างหน้าโบสถ์ เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุหรืออุทิศต่อบิดาองค์ ๑ มารดาองค์ ๑ ส่วนสมาชิกใน

สกุลนั้นเมื่อใครตายลง เผาศพแล้วก็สร้างสถูปเจดีย์ขนาดย่อมลงมาเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุรายไปรอบโบสถ์ เรียกกันว่าพระเจดีย์ราย ครั้นถึงเวลานักขัตฤกษ์ เช่นตรุษสงกรานต์ก็พากันออกไปทำบุญให้ทานอุทิศเปตพลีที่วัดของสกุล พวกชั้นเด็กๆ ได้โอกาสออกไปด้วย ก็ไปวิ่งเล่นในลานวัด เมื่อเวลานักขัตฤกษ์เช่นนี้ จึงเกิดคำที่กล่าวว่าสร้างวัดให้ลูกเล่น

แต่การสร้างวัดในสมัยกรุงศรีอยุธยา สังเกตดูเห็นว่าผิดกับเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยบางอย่าง คืออย่างหนึ่งในบรรดาวัดดูเหมือนจะมีโบสถ์แทบทั้งนั้น เพราะในสมัยกรุงศรีอยุธยาการที่บวชเรียนมาถือเป็นประเพณีว่า ผู้ชายทุกคนควรจะต้องบวช เป็นเหตุให้มีจำนวนพระสงฆ์มากมายขึ้นหลายเท่า จึงต้องมีโบสถ์และกุฏีที่พระสงฆ์อยู่ตามวัดโดยมาก อีกอย่างหนึ่งนั้น ในเรื่องบรรจุอัฐิวงศ์สกุลมักสร้างเป็นพระสถูปเจดีย์รายในลานวัดดังกล่าวมาแล้วแทนบรรจุรวมกันในกรุใต้พระเจดีย์ใหญ่อย่างครั้งสุโขทัย อีกประการหนึ่งเมื่อประเพณีที่บวชเรียนแพร่หลายย่อมมีผู้บวชแต่ชั่วคราวโดยมาก ถือเอาการศึกษาเป็นสำคัญของการที่บวช การเล่าเรียนจึงเจริญขึ้นตามวัด วัดจึงได้เป็นที่ศึกษาสถาน ผู้ปกครองมักพาเด็กไปฝาก เพื่อให้เล่าเรียนทำนองเดียวกับโรงเรียนประชาบาลทุกวันนี้

๙. มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในเรื่องการสร้างวัดศาสนาก็ถือตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาต่อมา แต่มามีข้อสำคัญที่แปลกเปลี่ยนบางอย่าง เป็นต้นว่ากรุงรัตนโกสินทร์สร้างขึ้นในสมัยเมื่อพม่าทำลายกรุงศรีอยุธยาราชธานีเดิม และบ้านเมืองเป็นจลาจล พึ่งพยายามก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่ ได้ยินว่าท่านผู้เป็นบุรพการีของเราทั้งหลาย ปรารภถึงภัยอันตรายซึ่งอาจมีแก่บ้านเมืองในเวลาเมื่อยังตั้งไม่ได้มั่นคง จึงงดประเพณีที่บรรจุอัฐิไว้ในวัดเสียชั่วคราว มักรักษาอัฐิวงศ์สกุลไว้ที่บ้านเรือน ยังเป็นประเพณีอยู่แพร่หลายจนทุกวันนี้ การที่จะสร้างวัดขึ้นใหม่ก็มีน้อยลง เพราะเหตุนั้นแม้วัดหลวงในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่แต่ ๒ วัด คือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สร้างพร้อมกับกรุงรัตนโกสินทร์วัด ๑ ถึงปลายรัชกาลทรงเริ่มสร้างวัดสุทัศน์ เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ใหญ่ซึ่งเชิญลงมาจากเมืองสุโขทัยอีก

วัด ๑ นอกจากนั้นบรรดาวัดที่ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๑ เช่น วัดพระเชตุพน วัดสระเกศ วัดสุวรรณารามเป็นต้น และวัดที่พระมหาอุปราชทรงสร้าง เช่นวัดมหาธาตุ วัดชนะสงครามเป็นต้น แม้จนวัดที่ผู้อื่นสร้าง เช่น วัดราชบุรณะนี้ที่โปรด ฯ ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้าง ก็บุรณะวัดเก่าที่มีมาแล้วแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาทั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงสร้างวัดอรุณ ฯ ก็เป็นวัดเก่าที่มีมาแล้ว ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุตหนุนในการสร้างวัดมาก ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้กรุงรัตนโกสินทร์รุ่งเรืองอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมักเรียกกันว่า "ครั้งบ้านเมืองดี" แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็เป็นการปฏิสังขรณ์วัดเก่ามากกว่าที่สร้างขึ้นใหม่ การสร้างวัดขึ้นใหม่ถือกันว่าต่อมีเหตุจำเป็นจึงสร้าง จำนวนวัดที่ในกรุงรัตนโกสินทร์จึงน้อยกว่าราชธานีแต่ก่อน

๑๐. วัดที่สร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ก็คงเป็น ๒ อย่างดังกล่าวมาข้างต้น คือสร้างเป็นวัดพุทธเจดีย์อย่าง ๑ และสร้างเป็นวัดอนุสาวรีย์อย่าง ๑ แต่ลักษณะวัดที่สร้างในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ถ้าเป็นวัดภายนอกพระราชวังย่อมมีพระสงฆ์อยู่ทั้งนั้น วัดพุทธเจดีย์ซึ่งสร้างขึ้นตามตำบลบ้านที่ตั้งใหม่ เมื่อราษฎรปรารภกันจะใคร่มีวัดก็มักไปเที่ยวเลือกหาพระภิกษุ แล้วอาราธนามาให้อำนวยการสร้างวัด จึงมักเริ่มสร้างกุฏีพระสงฆ์อยู่ก่อน แล้วสร้างศาลาการเปรียญเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป และให้ราษฎรประชุมกันฟังเทศน์ทำบุญในแห่งเดียวกันนั้น ต่อมาจึงสร้างสิ่งอื่น ๆ ขึ้นตามกำลังเป็นลำดับมา โบสถ์มักสร้างต่อภายหลังสิ่งอื่น เว้นแต่เป็นวัดอนุสาวรีย์ ซึ่งผู้มีทรัพย์สร้างขึ้นจึงได้คิดสร้างโบสถ์ขึ้นแต่แรก ส่วนพระสถูปเจดีย์และวิหาร ซึ่งตามแบบโบราณถือว่าเป็นหลักของการสร้างวัดนั้น ชั้นหลังมาหาถือว่าจำเป็นจะต้องสร้างไม่ น่าจะเป็นเพราะคิดเห็นว่าพระสถูปเจดีย์สร้างไว้แต่โบราณก็มีอยู่มากมายหลายแห่ง (แทบเหลือกำลังที่จะรักษา) อยู่แล้ว ส่วนวิหารอันแบบเดิมเป็นที่สำหรับประชุมทำบุญ เมื่อมาใช้การเปรียญแทน ก็หาจำเป็นจะสร้างวิหารไม่ แต่กิจที่จะสร้างพระสถูปเจดีย์สำหรับบรรจุอัฐิบุคคลที่ตายยังมีอยู่ จึงมักสร้างแต่เป็นพระเจดีย์ราย ถึงกระนั้นก็สร้างน้อยลงด้วยมักรักษาอัฐิไว้ที่บ้านเรือน ดังกล่าวมาแล้ว

๑๑. ประเพณีการสร้างวัดดูประหลาดอยู่อย่าง ๑ คือที่วัดทั้งปวงมักไม่มีชื่อ เว้นแต่ที่เป็นพระอารามหลวง คำที่เรียกเป็นชื่อวัดมักเกิดจากคำคนทั้งหลาย สมมติเรียกตามนามตำบล เช่น "วัดบางลำภู" หรือ "วัดปากน้ำ" เป็นต้นอย่าง ๑ หรือเรียกนามตามสิ่งสำคัญซึ่งมีอยู่ในวัด เช่นว่า "วัดโพธิ์" หรือ "วัดโบสถ์" เป็นต้นอย่าง ๑ เรียกตามนามของผู้สร้าง เช่นว่า "วัดพระยาไกร" หรือ "วัดจางวางพ่วง" เป็นต้นอย่าง ๑ เมื่อพิเคราะห์ดูก็ชอบกล แม้วัดที่ปรากฏชื่อในครั้งพุทธกาลก็ดูเหมือนจะเป็นชื่อตามที่คนทั้งหลายเรียก เช่นคำบาลีว่า "เชตวัน" "เวฬุวัน" "อัมพวัน" "อโศการาม" "บุปผาราม" เหล่านี้ ถ้าเป็นในเมืองไทยก็คงเรียกว่า "ป่า (เจ้า) เชต" "ป่าไผ่" "ป่ามะม่วง" "สวน (อ) โศก" "สวนดอก (ไม้)" ดังนี้ ว่าเฉพาะประเทศไทยนี้พิเคราะห์ดูเหตุที่ไม่ตั้งชื่อวัด สันนิษฐานว่าเห็นจะเกิดแต่ไม่มีความจำเป็น คือเมื่อราษฎรไปรวบรวมกันตั้งบ้านเรือนขึ้นเป็นหลักแหล่งในตำบลใดและชวนกันสร้างวัดขึ้น คนในตำบลนั้นก็คงเรียกกันแต่ว่า "วัด" เพราะมีวัดเดียวย่อมเข้าใจได้ แต่เมื่อเรียกวัดตำบลอื่น ก็จำต้องเอาชื่อตำบลเพิ่มเข้าด้วย เช่นเรียกวัดที่บางยี่เรือว่า "วัดบางยี่เรือ" จึงจะเข้าใจได้ อันนี้เป็นมูลที่จะเรียกชื่อวัดตามนามตำบล ถ้าในตำบลอันเดียวกัน มีผู้สร้างวัดเพิ่มขึ้นเป็นสองวัดหรือสามวัด ความจำเป็นจะต้องเรียกชื่อให้ผิดกันเกิดมีขึ้น ก็มักเรียกวัดซึ่งสร้างทีหลังว่า "วัดใหม่" บ้าง หรือมิฉะนั้นก็เรียกว่า "วัดเหนือและวัดใต้" บ้าง ถ้าวัดใหม่ยังมีขึ้นอีกก็หาคำอื่นเรียกชื่อให้แปลกออกไป เอาสิ่งสำคัญอันมีในวัดนั้น เช่น ต้นโพธิ์หรือโบสถ์ เรียกเป็นนามวัดว่า "วัด (ต้น) โพธิ์" หรือ "วัดโบสถ์" ฉะนี้บ้าง มิฉะนั้นก็เอาชื่อผู้สร้างเติมลงไป เช่นเรียกว่า "วัดใหม่เจ้าขรัวหง" และ "วัดใหม่พระพิเรนทร์" ดังนี้บ้าง ครั้นนานมาทิ้งคำต้นเสีย คงเรียกแต่คำปลายเป็นนามวัด เช่นเรียกว่า "วัดหงส์" และ "วัดพิเรนทร์" ดังนี้มีเป็นตัวอย่าง มีบางวัดก็ให้ชื่อวัดโดยอาศัยเหตุอื่น พระมักเป็นผู้ให้ เช่นเรียกว่า "วัดช่องลม" และ "วัดสว่างอารมณ์" เป็นต้น วัดหลวงแต่โบราณจะขนานนามโดยอาศัยหลักฐานอย่างใดบ้างทราบไม่ได้ ด้วยวัดใหญ่ ๆ ในเมืองสวรรคโลก สุโขทัย ก็ดี ในพระนครศรีอยุธยาก็ดี เป็นวัดร้างมาเสียช้านาน ราษฎรเรียกชื่อตามชอบใจ จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่นวัดที่มีพระปรางค์เป็นหลักอยู่เมืองสวรรคโลก (เก่า) ราษฎรเรียกว่า "วัดน้อย" หากพบนามในจารึก

ของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จึงได้ทราบว่าเดิมเรียกว่า "วัดพระศรีรัตนธาตุเมืองเชลียง" ดังนี้ ยังมีวัดสำคัญอยู่ที่กลางเมืองสวรรคโลกเก่าอีก ๒ วัด วัดหนึ่งมีเรื่องตำนานปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ว่าทรงสร้างเพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ที่กลางพระนคร แต่ทุกวันนี้ราษฎรเรียกชื่อว่า "วัดช้างล้อม" เพราะมีรูปช้างรายรอบพระสถูป อีกวัดหนึ่งอยู่ใกล้กัน มีพระเจดีย์ใหญ่น้อยมากมายหลายองค์ คงเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุราชวงศ์พระร่วง แต่ราษฎรเรียกกันว่า "วัดเจดีย์เจ็ดแถว" พึงเห็นได้ว่าเดิมคงมีนามขนานทั้ง ๒ วัด แต่สูญเสียแล้ว ถึงวัดในพระนครศรีอยุธยาก็เป็นทำนองเดียวกัน แต่พอมีจดหมายเหตุพอรู้นามได้มากกว่า พิเคราะห์ดูเกณฑ์ที่ขนานนามวัดหลวง ดูเหมือนจะเอาสิ่งสำคัญซึ่งประดิษฐานอยู่ในวัดนั้นเป็นนามอย่างหนึ่ง เช่น "วัดมหาธาตุ" เพราะเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุ "วัดพระศรีสรรเพชญ์" "วัดมงคลบพิตร" เพราะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปทรงพระนามอย่างนั้นเป็นตัวอย่าง อีกอย่างหนึ่งใช้นามผู้สร้างหรือสร้างอุทิศต่อผู้ใดใช้นามผู้นั้นเป็นนามวัด เช่น "วัดราชบูรณะ" "วัดราชประดิษฐาน" "วัดพระราม" "วัดวรเชษฐาราม" เป็นตัวอย่าง อีกอย่างหนึ่งเอาเหตุการณ์อันเป็นศุภนิมิต ใช้เป็นชื่อวัด เช่น "วัด (ใหญ่) ชัยมงคล" "วัดชัยวัฒนาราม" "วัดชุมพลนิกายาราม" "วัดชนะสงคราม" เป็นตัวอย่าง เกณฑ์อีกอย่างหนึ่งนั้น มักเอาชื่อวัดสำคัญอันเคยมีแต่โบราณมาใช้ เช่น "วัดพระเชตุพน" "วัดมเหยงคณ์" "วัดจักรวรรดิ" "วัดระฆัง" "วัดสระเกศ" เป็นตัวอย่าง ที่เรียกว่าวัดหลวงนั้นไม่ใช่หมายความว่าเป็นวัดพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างทั้งนั้น ถึงวัดผู้อื่นสร้าง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงรับบำรุง ก็เรียกว่าเป็นวัดหลวง มีตัวอย่างอยู่ในกรุงเทพฯ นี้เป็นอันมาก เช่น "วัดประยูรวงศ์" "วัดพิชัยญาติ" และ "วัดกัลยาณมิตร" เป็นต้น วัดหลวงจึงหมายความว่าวัดซึ่งตั้งมั่นคงสำหรับพระนคร หรือถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่ง คือ เป็นวัดซึ่งรัฐบาลรับบำรุง เป็นประเพณีแต่เดิมมาจนกาลบัดนี้

๑๒. การบำรุงรักษาวัดซึ่งสร้างขึ้นไว้ ถือว่าเป็นการสำคัญอย่างหนึ่งตั้งแต่โบราณมา พิเคราะห์ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกและจดหมายเหตุ ทั้งกฎหมายอย่างธรรมเนียมที่ยังปรากฏอยู่จนชั้นหลัง ลักษณะจัดการบำรุงมีเป็น ๓ อย่าง คือ

อย่างที่ ๑ ถวายกัลปนา คือพระเจ้าแผ่นดินทรงอุทิศผลประโยชน์ของหลวงซึ่งได้จากแห่งหนึ่งหรือหลายแห่งมีค่านาเป็นต้น ให้ใช้บำรุงพระอารามใดอารามหนึ่ง จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นเมื่อพบรอยพระพุทธบาทในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม ทรงพระราชอุทิศที่ดินโยชน์หนึ่งโดยรอบรอยพระพุทธบาทให้เป็นที่กัลปนาสำหรับบำรุงรักษาวัดพระพุทธบาท ดังนี้ ที่กัลปนายังมีอยู่บ้าง แต่ประเพณีถวายที่กัลปนาเลิกมาช้านานแล้ว

อย่างที่ ๒ ถวายข้าพระ คือพระเจ้าแผ่นดินโปรดฯ ให้ยกเว้นหน้าที่ราชการแก่บุคคลจำพวกใดจำพวกหนึ่งตลอดจนวงศ์วานของบุคคลจำพวกนั้น ให้ไปทำการบำรุงรักษาวัดใดวัดหนึ่ง บุคคลผู้มีศักดิ์สูง หรือมีทรัพย์มากอุทิศทาสของตนถวายเป็นข้าพระสำหรับบำรุงวัดก็มี ประเพณีถวายข้าพระเลิกในรัชกาลที่ ๕ ด้วยเลิกประเพณีทาสกรรมกร

อย่างที่ ๓ ถวายธรณีสงฆ์ คือ โอนกรรมสิทธิ์ที่ดิน เช่นที่เรือกสวนไร่นาถวายเป็นของสงฆ์วัดใดวัดหนึ่ง สำหรับเก็บผลประโยชน์บำรุงวัด อย่างนี้ยังมีมาก

ส่วนพนักงานจัดการบำรุงวัด ดูเหมือนจะช่วยกันเป็น ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ คือพระสงฆ์ซึ่งเป็นอธิการวัดเป็นผู้ดูแลและคิดอ่านการบำรุงรักษาวัด ฝ่ายคฤหัสถ์เป็นกำลังรับช่วยทำการให้สำเร็จ เพราะฉะนั้นความเจริญรุ่งเรืองของวัดจึงสำคัญอยู่ที่พระสงฆ์ผู้เป็นอธิการ ถ้าเป็นผู้ทรงคุณธรรมและเอาใจใส่บำรุงรักษาวัด ก็อาจชักชวนคฤหัสถ์ให้ศรัทธาหากำลังบำรุงวัดได้มาก ถ้าหากสมภารวัดเป็นผู้เกียจคร้านโลเล วัดก็ทรุดโทรม

๑๓. การสร้างวัดถ้าว่าตามคติที่นิยมกันอยู่ในเวลานี้ทั้งรัฐบาล และเถรสมาคมมีความเห็นเป็นยุติต้องกันว่า การที่สร้างวัดขึ้นใหม่มีทั้งคุณและโทษ ที่เป็นคุณนั้นดังเช่นสร้างขึ้นในที่ประชุมชนอันตั้งหลักแหล่งที่เป็นตำบลบ้านขึ้นใหม่ ยกตัวอย่างดังเช่นแถวคลองรังสิตอันยังไม่มีวัด ถ้าสร้างวัดขึ้นย่อมเป็นคุณฝ่ายเดียว เพราะราษฎรในที่นั้นจะได้ประพฤติกิจในพระศาสนา เช่นทำบุญให้ทานเป็นการกุศลและถือศีลเจริญธรรมปฏิบัติ ตลอดจนเป็นที่ศึกษาสถานสำหรับลูกหลานราษฎรในท้องที่นั้นๆ แต่ถ้าสร้างวัดขึ้นใหม่ในท้องที่อันมีวัดเดิมอยู่แล้ว ย่อมเกิดโทษมากกว่าคุณ เป็นต้น แต่พระสงฆ์

นั้นย่อมต้องอาศัยเลี้ยงชีพด้วยบิณฑบาต ซึ่งชาวบ้านในท้องที่แห่งนั้นอุดหนุนเลี้ยงดูมีวัดเดียวพอขบฉัน ถ้าเป็น ๒ วัดก็พากันผิดเคือง ยังอีกสถานหนึ่งวัดที่สร้างใหม่ แม้ผู้สร้างจะเป็นเศรษฐีคฤหบดีมีทุนมาก อาจบำรุงรักษาให้รุ่งเรืองอยู่ได้ เมื่อสิ้นเจ้าของไปแล้ว กำลังที่จะบำรุงก็ลดลงโดยลำดับ จนถึงต้องเป็นภาระของพวกราษฎรชาวบ้านในที่แห่งนั้น เมื่อกำลังไม่พอจะบำรุงรักษาได้หลายวัดก็จำต้องทิ้งให้บางวัดชำรุดทรุดโทรมไปจนถึงเป็นวัดร้างเป็นที่สุด ด้วยเหตุนี้ผู้ที่ศรัทธาทำบุญในการบำรุงวัด จะเป็นพระก็ดี คฤหัสถ์ก็ดี ทั้งที่ในกรุงเทพฯ และตามหัวเมือง ทุกวันนี้จึงมักนิยมปฏิสังขรณ์วัดเก่าซึ่งมีอยู่แล้วยิ่งกว่าที่จะสร้างวัดขึ้นใหม่ และมีพระราชบัญญัติด้วย ว่าการที่จะสร้างวัดขึ้นใหม่ ต่อวัดใดสร้างสมควรแก่ภูมิประเทศและเห็นว่าจะรุ่งเรืองอยู่ได้ถาวร จึงพระราชทานที่วิสุงคามสีมา ถ้าเป็นวัดสักแต่ว่าสร้างขึ้นให้เรียกว่าสำนักสงฆ์ อาจจะมีขึ้นและจะเลิกได้เมื่อใดๆ เหมือนอย่างบ้านเรือนของราษฎร ความประสงค์อันเป็นสาธารณะในบัดนี้ไปข้างทางบำรุงการศึกษา และสั่งสอนพระธรรมวินัยให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น เป็นประโยชน์ทั้งฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรประกอบกัน ให้พระพุทธศาสนาสถิตสถาพรจิรฐิติกาล ซึ่งเราทั้งหลายควรจะเห็นว่าเป็นกุศโลบายและรัฐฐาภิบาลโนบายอันชอบอย่างยิ่ง.

ด.ร.

ตำนานคณะสงฆ์

พระนิพนธ์

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ตำนานคณะสงฆ์

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เรื่องตำนานสมณวงศ์มาประดิษฐานในสยามประเทศนี้ มีในหนังสือเก่าหลายเรื่อง คือ หนังสือชินกาลมาลินี[๑] ของพระโพธิรังษี และหนังสือตำนานโยนก ของพระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) เป็นต้น ข้าพเจ้า[๒] ได้วินิจฉัยเรื่องนั้นไว้โดยพิสดาร ในคำอธิบายหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นแล้ว หนังสือนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวแต่เรื่องคณะสงฆ์และสมณศักดิ์ ตามที่ได้เคยพบในหนังสือเก่า ประกอบกับความสันนิษฐานโดยอัตโนมัติ เห็นเป็นยุติต่อไปดังนี้

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ชั้นเดิม

การปกครองคณะสงฆ์นั้น เชื่อว่าได้มีมาแล้ว แม้เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ายังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ เพราะเมื่อมีผู้ศรัทธาอุปสมบทในพระพุทธศาสนามากขึ้น ก็จำต้องมีการปกครองสงฆ์บริษัท อย่างต่ำก็อย่างศิษย์อยู่ในสำนักอาจารย์ พระอริยสาวกซึ่งเป็นชีต้นอาจารย์ของพระภิกษุสงฆ์พวกใด ก็ได้ว่ากล่าวสงฆ์พวกนั้นเป็นทำนองคณะสงฆ์ พระสาริบุตรพระโมคคัลลานะที่ปรากฏว่าเป็นอัครสาวกเบื้องขวาและเบื้องซ้ายนั้น บางทีจะเป็นด้วยท่านทั้ง ๒ นี้มีศิษย์หามากกว่าพระอริยสาวกองค์อื่น ๆ ก็จะเป็นได้ แต่ความข้อนี้ไม่สำคัญแก่การคณะสงฆ์ซึ่งจะแสดงในหนังสือเรื่องนี้ กล่าวไว้พอให้

---

(๑) *กรมศิลปากรได้มอบให้ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิทูร เปรียญ แปลใหม่ ให้ชื่อว่า "ชินกาลมาลีปกรณ์"*

(๒) *คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงนิพนธ์เรื่องนี้*

ผู้อ่านเข้าใจว่า การปกครองคณะสงฆ์เป็นการมีมาแล้วแต่ครั้งพระพุทธกาลเป็นแน่ เมื่อสมเด็จพระศาสดาจารย์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ที่ความปรากฏว่าพระกัสสปเป็นประธานในการทำปฐมสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์ ข้อนี้ควรเข้าใจได้ว่า พระกัสสปได้รับสมมติเป็นสังฆปรินายกองค์แรก ตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานมา เมื่อสิ้นพระกัสสปแล้ว ก็คงจะมีพระมหาเถรองค์อื่น ๆ ได้รับสมมติเป็นสังฆปรินายกต่อ ๆ กันมา ด้วยครั้งนั้นพระพุทธศาสนายังเป็นแต่ลัทธิศาสนาอันหนึ่งซึ่งคนบางจำพวก และพระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทรงเลื่อมใส ยังไม่ได้เป็นศาสนาซึ่งเป็นประธานสำหรับประเทศ อย่างเราเห็นอยู่ในสยามประเทศทุกวันนี้

ตามความที่ปรากฏมาในตำนานการตั้งศาสนา ไม่ว่าศาสนาใด ๆ เมื่อผู้ที่เป็นศาสดาล่วงไปแล้ว ต่อมามิช้าก็เร็ว ความแตกต่างคงเกิดขึ้นในหมู่สาวก และเหตุที่แตกต่างนั้น มักจะเกิดด้วยเรื่องแปลความในโอวาทของศาสดา คือศาสดาให้โอวาทข้อใดข้อหนึ่งไว้ โดยย่อ ครั้นเมื่อศาสดาล่วงไปแล้ว มามีเหตุการณ์เกิดขึ้น อันจะต้องแปลโอวาทข้อนั้นให้เข้าใจโดยพิสดาร มีสาวกพวกหนึ่งแปลไปอย่าง ๑ สาวกอีกพวกหนึ่งแปลไปอีกอย่างหนึ่ง ใครเห็นด้วยข้างไหนก็ประพฤติตามข้างนั้น จึงเกิดแตกต่างลัทธิกันขึ้น สาวกในพระพุทธศาสนาก็มิได้พ้นจากความแตกต่างกันเช่นกล่าวมานี้ ดังปรากฏในมูลเหตุที่ทำทุติยสังคายนา ณ เมืองเวสาลี เมื่อสมเด็จพระศาสดาจารย์เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงแล้วเพียง ๑๐๐ ปี พระสงฆ์ก็เกิดถือลัทธิต่างกัน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พระสงฆ์ในมัธยมประเทศจะเกิดเป็นต่างพวกต่างนิกายมาแต่ครั้งนั้น ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงได้ ๒๐๐ ปีเศษ พระเจ้าอโศกกษัตริย์ในโมริยราชวงศ์ ได้ครองมคธรัฐ ตั้งราชธานีอยู่ ณ ปาตลีบุตรมหานคร มีพระเดชานุภาพมาก ได้ครอบครองราชอาณาจักรกว้างขวาง ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ปฏิญาณพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยกพระพุทธศาสนาเป็นประธานสำหรับประเทศเป็นครั้งแรก ครั้งนั้นเมื่อพวกเดียรถีย์ เห็นพระภิกษุสงฆ์ได้รับพระราชทานพระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกเป็นสุขสำราญ จึงปลอมตนเข้าบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เพื่อแสวงหาลาภสักการ (คำที่พระโบราณาจารย์เรียกว่าเดียรถีย์ ตรงนี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ที่จริงจะมีทั้งพระภิกษุที่ถือลัทธิอื่น และพวกนักบวชในลัทธิศาสนาอื่นด้วยกันทั้ง ๒ จำพวก ที่เข้า

ปลอมปนเป็นพวกพระภิกษุสงฆ์ซึ่งพระเจ้าอโศกทรงเลื่อมใส) จึงเกิดรังเกียจแตกร้าวกันขึ้นในสงฆมณฑลอีกครั้ง ๑ พระเจ้าอโศกต้องใช้พระเดชานุภาพแห่งพระราชามหากษัตริย์กำจัดหมู่เดียรถีย์ออกเสียจากสงฆมณฑล ที่อยู่ในพระราชอาณาเขตของพระเจ้าอโศก แล้วทรงอาราธนาพระโมคคลีบุตรดิสเถรให้เป็นประธานพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ทำตติยสังคายนาที่เมืองปาตลีบุตร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ วางระเบียบธรรมวินัยให้รวมลงเป็นสิทธิอย่างเดียว สงฆมณฑลจึงได้ประดิษฐานเรียบร้อยสืบต่อตลอดกาลชั้นนั้น แต่ประเทศอินเดียไม่ได้อยู่ในราชอาณาจักรของพระเจ้าอโศกทั้งหมด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพวกพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเหล่าที่ถือลัทธิอื่น ที่ไม่นิยมยอมประพฤติตามลัทธิของสงฆมณฑลที่พระเจ้าอโศกทรงอุปการะ จะยังมีไม่หมดเชื้อในคราวทำตติยสังคายนานั้น แม้การที่พวกเดียรถีย์เข้าปลอมบวชก็น่าจะยังมีต่อมา จะจำเป็นต้องอาศัยพระราชานุภาพของพระเจ้าอโศกช่วยบ้องกันสงฆมณฑลให้พ้นจากความเศร้าหมองด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้วอยู่เนืองๆ การปกครองคณะสงฆ์ในประเทศที่พระพุทธศาสนาเป็นประธานจึงต้องอาศัยอำนาจพระราชอาณาจักรอุดหนุนแต่นั้นเป็นเดิมมา

เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย มีพระภิกษุสงฆ์บริษัทออกมาประดิษฐานถึงนานาประเทศ ความจำเป็นต้องการพระราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกในประเทศนั้นๆ เกื้อกูลแก่การปกครองคณะสงฆ์ยิ่งมีมากขึ้น แม้ด้วยเหตุ ๒ ประการเป็นอย่างน้อย คือ ประการที่ ๑ ที่ขนบธรรมเนียมบ้านเมืองและอัธยาศัยใจคอผู้คนในนานาประเทศซึ่งพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานนั้น ย่อมผิดกับในมัธยมประเทศ ที่พระพุทธองค์ทรงประดิษฐานสงฆบริษัท ประการที่ ๒ พระภิกษุสงฆ์ซึ่งไปจากประเทศอื่น ตั้งต้นแต่พระมหาเถระชาวมัธยมประเทศ เช่น พระมหินทรเถรซึ่งเชิญพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานในลังกาทวีปก็ดี พระโสณ พระอุตรซึ่งเชิญพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในสยามประเทศนี้ก็ดี หรือแม้ในชั้นหลังลงมา เมื่อชนชาวประเทศ เขมร มอญ พม่า และลังกาทวีป นับถือพระพุทธศาสนามั่นคง มีพระสงฆบริษัทเกิดขึ้นในประเทศเหล่านี้และไปมาถึงกันนั้นก็ดี คนที่เป็นชาวเมืองต่างประเทศกัน ถึงจะถือศาสนาเดียวกัน ความจริงก็เป็นชาวต่างชาติต่างภาษา มีความ

นิยมและความคุ้นเคยขนบธรรมเนียมต่างกัน การปกครองสงฆมณฑลที่มาประดิษฐาน ตามนานาประเทศ จำต้องอนุโลมตามแบบแผนประเพณี ซึ่งนิยมกันหรือเท่าที่อาจจะเป็นได้ในต่างประเทศที่พระพุทธศาสนาไปประดิษฐานนั้น เชื่อได้ว่าเหมือนกันหมดทั้งประเทศสยาม กัมพุช พม่า รามัญ และสิงหฬทวีป การปกครองคณะสงฆ์จึงต้องเนื่องด้วยราชการแผ่นดิน ตั้งแต่การวางแบบแผนปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนตั้งสงฆนายกให้มีสมณศักดิ์ ให้การฝ่ายพระพุทธจักร และพระราชอาณาจักรเป็นไปโดยสะดวกด้วยกัน พระพุทธศาสนาจึงประดิษฐานมั่นคงสืบมาในประเทศนั้น ๆ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงสุโขทัย

สมณศักดิ์ในสยามประเทศที่ได้พบหลักฐานเป็นเก่าก่อนที่สุดมีในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์พระร่วง ครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี จารึกไว้เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๓๕ ว่าที่พระนครสุโขทัย มีสังฆราช มีปู่ครู มีมหาเถระและมีเถระ สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด ตำแหน่งปู่ครูตรงกับที่เราเรียกว่าพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งสังฆนายกรองลงมาจากสังฆราช แต่มหาเถระและเถระที่กล่าวในศิลาจารึกนั้น เห็นจะเป็นแต่หมายความว่า พระภิกษุซึ่งมีพรรษาอายุและทรงคุณธรรมในทางพระศาสนาเป็นมหาเถระและเถระตามพระวินัยบัญญัติ มิใช่เป็นสมณศักดิ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง

เหตุใดจึงเรียกตำแหน่งสังฆนายกว่า สังฆราช ว่าปู่ครู ข้อนี้มีเค้าที่จะพึงสันนิษฐานได้ ด้วยยศพราหมณ์ซึ่งปรากฏว่ามียศเป็นพระราชครู และพระครู (ในครั้งนั้นเห็นจะยังเรียกว่าปู่ครู อย่างศิลาจารึก) ด้วยพราหมณ์เป็นผู้สั่งสอนแบบแผนประเพณีข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร ตั้งแต่เมื่อครั้งขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนี้ เมื่อไทยได้มาปกครองสยามประเทศ ลงมาตั้งราชธานีที่พระนครสุโขทัย เชื่อได้ว่าคติพราหมณ์มีมั่นคงในที่นั้นมาแต่ก่อนแล้ว เมื่อมามีพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนามากขึ้น พระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะต้องยกย่องให้สงฆนายกมียศศักดิ์ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คงจะเอายศพราหมณ์มาเทียบตั้งสังฆนายกเป็นสังฆราชแลปู่ครูโดยอันดับกัน ตำแหน่งพระสังฆราชที่ไม่เรียกว่าพระราชครู จะเป็น

เพราะเหตุที่พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอนแต่ธรรมวินัยฝ่ายพระศาสนา ไม่ได้เป็นข้าเฝ้าเข้ารับราชการเหมือนกับพราหมณ์ สงฆนายกมีหน้าที่แต่บังคับบัญชาว่ากล่าวพระภิกษุสงฆบริษัท จึงเรียกว่า สังฆราช ทางที่จะเดามูลเหตุที่เรียกสงฆนายกว่า พระสังฆราช และบู่ครู ข้าพเจ้าคิดเห็นแต่ทางเดียวเท่านี้

ในประเทศสยาม เมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เห็นจะมีพระสังฆราชกว่าองค์เดียว ด้วยวิธีปกครองพระราชอาณาจักรในครั้งนั้น หัวเมืองใหญ่ที่ห่างไกลราชธานีเป็นเมืองประเทศราชโดยมาก แม้เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานี ที่เป็นเมืองใหญ่ก็ตั้งเจ้านายในราชวงศ์ออกไปครองอย่างทำนองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่เมือง ๑ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปรินายกของสงฆบริษัทตลอดเขตเมืองนั้น ความที่กล่าวข้อนี้มีเค้าเงื่อนปรากฏในทำเนียบชั้นหลังยังเรียกเจ้าคณะเมืองว่า พระสังฆราชาอยู่หลายเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พึ่งทรงเปลี่ยนเป็นสังฆปาโมกข์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่ส่วนตำแหน่งบู่ครูนั้นเปลี่ยนเรียกเป็นพระครูแต่ในครั้งสุโขทัย ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า เชื่อได้แน่ว่า ตำแหน่งพระครูเป็นตำแหน่งสังฆนายก รองแต่สังฆราชลงมา เมืองใหญ่มีเมืองละหลายๆ องค์ ถ้าเป็นเมืองน้อยสังฆปรินายกก็มีสมณศักดิ์เป็นแต่เพียงบู่ครู

ฝ่ายคติข้างลังกาเขาก็มีสมณศักดิ์เป็น ๒ ชั้น ชั้นสูงเรียกมหาสวามี ชั้นรองลงมาเรียก สวามี มิได้เรียกว่า สังฆราช และบู่ครู อย่างในประเทศสยาม ข้าพเจ้าเข้าใจว่า สมณศักดิ์อย่างลังกาก็ตรงกับในสยามประเทศในสมัยเดียวกันนั้น เพราะมีพยานปรากฏในศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชา (ลิไทย) ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าขุนรามคำแหง ได้เสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัย ภายหลังพระเจ้าขุนรามคำแหงประมาณ ๗๐ ปีเศษ ว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๔ ได้โปรดให้ราชบุรุษไปอาราธนา “พระมหาสวามีสังฆราช” มาแต่ลังกาทวีป การที่ใช้ศัพท์มหาสวามีกับสังฆราชควบกันเช่นนี้ ทำให้เห็นได้ว่าเทียบ ๒ ตำแหน่งนั้นตรงกัน การปกครองคณะสงฆ์ครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกได้ความเพียงเท่านี้ แต่มีในหนังสือพงศาวดารเหนืออีกแห่ง ๑ ว่าในครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานีนั้น จัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์เป็นฝ่ายขวาฝ่าย ๑ ฝ่ายซ้ายฝ่าย ๑ และมีราชทินนามสำหรับสังฆนายก ดังนี้

ฝ่ายขวา

พระสังฆราชา	*อยู่วัดมหาธาตุ*
พระครูธรรมไตรโลก	*อยู่วัดเขาอินทร์แก้ว*
พระครูยาโชค	*อยู่วัดอุทยานใหญ่*
พระครูธรรมเสนา	*อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ*

ฝ่ายซ้าย

พระธรรมราชา	*อยู่วัดไตรภูมิป่าแก้ว (ชื่อป่าแก้ว เห็นจะเติมเข้าในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี)*
พระครูญาณไตรโลก	*อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ*
พระครูญาณสิทธิ์	*อยู่วัดไหนไม่ปรากฏ*

ทำเนียบคณะสงฆ์ที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารเหนือดังนี้ อาจจะเป็นการซึ่งจัดขึ้นในครั้งพระมหาธรรมราชา (ลิไทย) ถ้าจริงดังนั้น เห็นได้ว่าในชั้นหลังลงมาวิธีปกครองคณะสงฆ์ครั้งสุโขทัย แปลกกว่าเดิม ๒ อย่าง คือ แยกการปกครองเป็น ๒ คณะอย่าง ๑ เกิดประเพณีมีราชทินนามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งสังฆนายกขึ้นอีกอย่าง ๑ ทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นต้นเค้าของลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งมีสืบมาในสยามประเทศจนตราบเท่าทุกวันนี้

ตามเค้าเงื่อนที่ได้พบในหนังสือพงศาวดารรามัญ และพงศาวดารไทยฝ่ายเหนือ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า มูลเหตุที่แบ่งพระสงฆ์เป็นฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายครั้งกรุงสุโขทัยนั้นน่าจะเป็นด้วยเรื่องมีพระสงฆ์ต่างนิกายกันเกิดขึ้น คือ ในสยามประเทศนี้มีพระสงฆ์อยู่แล้วแต่เดิมพวก ๑ และมีพระสงฆ์ซึ่งออกไปบวชแปลงที่เมืองลังกา รับลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาอุปสมบทแพร่หลายขึ้นอีกพวก ๑ จึงเกิดเป็น ๒ คณะ พวกพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น เห็นจะเป็นพวกอรัญวาสี ซึ่งนิยมอยู่ในที่สงัด ไม่พอใจที่จะเข้ามาอยู่ในบ้านเมืองอย่างพระสงฆ์นิกายเดิม จึงปรากฏในศิลาจารึกว่า พระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองพระนครสุโขทัย ทรงจัดให้พระมหาสวามีสังฆราชที่มาจากลังกา อยู่ ณ อรัญญิก

ประเทศ คืออัมพวนาราม วัดสวนมะม่วงนอกพระนคร การแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะครั้งนั้น น่าจะเอาธุระในพระศาสนาตั้งเป็นหลัก จัดเป็นคณะคามวาสี หมายความว่า พระภิกษุสงฆ์เล่าเรียนคันถธุระ ซึ่งอยู่ตามอารามในบ้านเมืองเป็นปกติคณะ ๑ คณะนี้คงจะเป็นพระสงฆ์นิกายเดิมโดยมาก อีกพวก ๑ จัดเป็นคณะอรัญวาสี หมายความว่าพระสงฆ์ที่นิยมตามป่าตามเขาอันเป็นที่สงัดเป็นปกติ คือ พระสงฆ์ซึ่งเล่าเรียนวิปัสสนาธุระคณะ ๑ พวกพระที่มาแต่ลังกา คงจะอยู่ในพวกอรัญวาสีนี้โดยมาก แต่จะเรียกหรือจะจดกันโดยสามัญว่า คณะคามวาสี คณะอรัญวาสี ผู้เรียกผู้จดไม่เข้าใจซึมทราบได้ดี จึงเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า คณะฝ่ายขวา คณะฝ่ายซ้าย อนุโลมตามชื่อที่จัดหมวดกรมในราชการ ความที่ข้าพเจ้ากล่าวมาในข้อนี้กล่าวโดยเห็นหลักฐานที่คณะสงฆ์เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ยังเรียกคณะคามวาสีคณะ ๑ คณะอรัญวาสีคณะ ๑ ตลอดมา และที่พระญาณไตรโลกซึ่งเป็นพระครูเจ้าคณะรองฝ่ายซ้ายในทำเนียบสุโขทัยก็ยังเป็นตำแหน่งพระราชาคณะเจ้ารองฝ่ายอรัญวาสี ปรากฏอยู่ในทำเนียบครั้งกรุงเก่า

ส่วนข้อที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามพระราชทานเป็นสมณศักดิ์นั้น ในหนังสือชั้นกรุงเก่าที่ข้าพเจ้าได้ตรวจพบ เห็นประเพณีนี้มีทุกประเทศที่พระพุทธศาสนาเป็นประธาน เข้าใจว่าลังกาจะเริ่มริประเพณีนี้ขึ้นก่อน เพราะเรื่องราชทินนามสมณศักดิ์ในสยามประเทศพึ่งมามีขึ้นในครั้งสุโขทัยตอนปลาย ในเวลานั้นกำลังนิยมแบบแผนและลัทธิสงฆ์อย่างลังกา น่าจะถ่ายแบบตั้งราชทินนามสมณศักดิ์มาจากประเพณีในลังกาทวีปด้วย

ประเพณีตั้งราชทินนามพระภิกษุสงฆ์ในลังกาทวีป ปรากฏแบบอย่างกล่าวไว้ในหนังสือรามัญสมณวงศ์ อันควรนำมาสาธกไว้ในที่นี้ คือเมื่อปีมะแม จุลศักราช ๘๓๗ พ.ศ. ๒๑๐๘ (ตรงในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ครองกรุงศรีอยุธยา) พระเจ้ารามาธิบดี (พระองค์ที่เรียกในหนังสือราชาธิราชว่า พระเจ้าศรีสากยวงศ์ธรรมเจดีย์) กรุงหงสาวดีมีพระราชประสงค์จะรวมพระสงฆ์ในรามัญประเทศ ซึ่งแตกต่างลัทธิกันอยู่เป็นหลายพวกให้เป็นนิกายเดียวกัน จึงส่งพระเถระเมืองหงสาวดีออกไปบวชแปลงที่เมืองลังกา เมื่อพระเจ้าภูวเนกพาหุพระเจ้ากรุงลังกาทรงจัดการให้พระเถระมอญเหล่านั้น

ได้บวชแปลงสมปรารถนาเสร็จแล้ว มีรับสั่งให้นิมนต์เข้าไปรับพระราชทานอาหารบิณฑบาตในพระราชวัง เมื่อทรงประเคนไทยธรรมเสร็จแล้ว มีรับสั่งแก่พระเถระเหล่านั้นว่า การที่พระราชทานเครื่องไทยธรรมต่างๆถึงจะมากมายเท่าใด ก็จะไม่ปรากฏพระเกียรติยศถาวรเท่าพระราชทานนามบัญญัติ เพราะไทยธรรมทั้งหลายย่อมอาจจะกระจัดพลัดพรายหายสูญไปได้ แต่ส่วนราชทินนามนั้นย่อมจะปรากฏถาวรอยู่ตลอดอายุขัยของพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย มีรับสั่งดังนี้แล้วจึงพระราชทานนามแก่พระมอญที่ไปแปลง ๒๒ รูป คือ ตั้งพระโมคคัลลานะเถระให้มีพระนามว่า พระสิริสังฆโพธิสามิ พระมหาสีวลีเถระ ให้มีนามว่า พระติโลกคุรุสามิ เป็นต้น ความข้อนี้ทำให้เห็นได้ว่า ในลังกาเขาคงมีประเพณีตั้งราชทินนามสมณศักดิ์มาก่อนนั้นนานแล้ว ในหนังสือรามัญสมณศักดิ์วงศ์นั้น ยังมีเนื้อความอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเถระมอญทั้งหลายที่ไปแปลงกลับมาถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้ารามาธิบดีมีรับสั่งจะให้บวชแปลงพระภิกษุในเมืองหงสาวดีต่อไป ท่านพวกพระที่ไปแปลงมาจากลังกาถวายพรว่า เมื่อจะบวชแปลงนั้นพระสงฆ์ลังกาได้บังคับให้สึกเป็นคฤหัสถ์เสียก่อน แล้วจึงให้บวชและนับพรรษาใหม่จะเป็นอุปัชฌายะยังไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีจึงทรงสืบแสวงหาพระเถระที่จะเป็นพระอุปัชฌายะ ได้ทรงทราบว่ามีพระมหาเถระชื่อพระสุวรรณโสภณ (น่าแปลว่า "ทองดี" ถ้าเช่นนั้นเป็นไทย) ได้ไปแปลงมาจากลังกาแต่ก่อนนั้น อยู่ในเมืองหงสาวดีรูป ๑ จึงมีรับสั่งให้นิมนต์มาถาม พระสุวรรณโสภณถวายพระพรว่า ได้ออกไปแปลงในอุทกุกเขปสีมาณมหาชาตสระที่เมืองชื่อว่า กลัมพุ (เห็นจะเป็นที่เมืองโกลัมโบ) ในลังกาทวีป พระมหาสังฆราชองค์เก่าชื่อว่า วันรัตนมหาเถระ เป็นพระอุปัชฌายะพระวิชยพาหุสังฆราชบัดนี้ แต่ยังเป็นพระราหุลภัทเถระ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทมาได้ ๒๖ พรรษา พระเจ้าหงสาวดีจึงทรงตั้งพระสุวรรณโสภณให้เป็นพระกัลยาณีดิสมหาเถระ และให้เป็นพระอุปัชฌายะบวชแปลงพระภิกษุในเมืองหงสาวดีต่อมา เนื้อความที่กล่าวมานี้ เป็นอันเห็นได้ว่า ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนามในสมณศักดิ์ มีมาแล้วในลังกาทวีปช้านาน แม้ในรามัญประเทศก็ไปเอาเยี่ยงอย่างมาแต่ลังกา และยังได้พบในหนังสือตำนานโยนกอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเจ้ากือนาเป็นพระเจ้านครเชียงใหม่ เมื่อราวจุลศักราช ๑๒๙ พ.ศ. ๑๘๑๐ (ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ครอง

กรุงศรีอยุธยา) ทรงเลื่อมใสในพระมหาสุมนเถระชาวเมืองสุโขทัย พระเจ้ากือนา พระราชทานอุษยาภิเษกให้เป็นพระมหาสวามี (ตามแบบลังกา) มีราชทินนามปรากฏว่า พระมหาสุมนบุพรัตนมหาสวามี ดังนี้ จึงกล่าวว่าประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนามในสมณศักดิ์มีมาแต่โบราณทุกประเทศที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาดังกล่าวมาแล้ว

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา

เมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การปกครองคณะสงฆ์และสมณศักดิ์ในกรุงศรีอยุธยาชั้นนั้นจะเป็นอย่างไร ยังไม่พบหลักฐาน แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชั้นแรกแบบแผนก็เห็นจะคล้าย ๆ กันกับสุโขทัย คือเป็นคณะคามวาสีคณะ ๑ คณะอรัญวาสีคณะ ๑ แต่เชื่อได้ว่าความเลื่อมใสในพระสงฆ์ลังกาวงศ์เจริญแพร่หลายมาโดยลำดับ พระภิกษุสงฆ์นิกายเดิมคงจะมีน้อยลงทุกที มีเนื้อความปรากฏในหนังสือตำนานโยนกว่า เมื่อราวบีขาล จุลศักราช ๗๘๔ พ.ศ. ๑๙๖๕ (ตรงในสมัยเมื่อสมเด็จพระอินทราชาธิราชที่ ๑ ครองสมบัติ) มีพระภิกษุสงฆ์ทางประเทศนี้หมู่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นพระนิกายเดิม เป็นพระมหาเถระชาวเมืองเชียงใหม่ ๗ รูป ชื่อ พระธรรมคัมภีร์ ๑ พระเมธังกร ๑ พระญาณมงคล ๑ พระศีลวงศ์ ๑ พระสาริบุตร ๑ พระรัตนากร ๑ พระพุทธสาคร ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงศรีอยุธยา ๒ รูป ชื่อพระพรหมมุนี ๑ พระโสมเถระ ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงกัมพูชา ชื่อพระญาณสิทธิรูป ๑ กับภิกษุบริษัทเป็นอันมากพากันออกไปเมืองลังกา ไปอุปสมบทแปลงเป็นสิงหพนิกาย ณ อุทกุกเขปสีมาแม่น้ำกัลยาณีในสำนักพระวันรัตนมหาเถร เมื่อ ณ วันเสาร์ขึ้นสิบสองค่ำ เดือนแปด อุตราสาธ บีมะโรง จุลศักราช ๗๘๖ พ.ศ. ๑๙๖๗ แล้วศึกษาธรรมวินัยอยู่ในลังกาทวีปหลายปี เมื่อกลับมาได้นิมนต์พระมหาเถระชาวลังกามาด้วย ๒ รูป ชื่อพระมหาวิกรมพาหุรูป ๑ พระอุดมบัญญารูป ๑ มาขึ้นที่กรุงศรีอยุธยาก่อน แล้วแยกย้ายกันไปเที่ยวตั้งนิกายลังกาขึ้นอีกนิกาย ๑ ดังนี้ พิเคราะห์ความประกอบกับทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่าที่ได้พบในชั้นหลัง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระสงฆ์พวกที่

ออกไปแปลงมาใหม่นี้เห็นจะปฏิบัติเคร่งครัดยิ่งขึ้นไปกว่าพระสงฆ์ในพื้นเมืองที่ได้แปลงเป็นนิกายลังกาวงศ์มาแต่ก่อน เมื่อกลับเข้ามาถึงประเทศเดิม ทำให้คนทั้งหลายเกิดความเลื่อมใสศรัทธามาก แม้เหตุที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกทรงผนวชข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเกี่ยวแก่พระสงฆ์นิกายที่ไปแปลงมาใหม่นี้ดูศักราชไม่ห่างไกลกันนัก ว่าโดยย่อพระสงฆ์ไทยได้คุ้นเคยสนิทสนมกับพระสงฆ์ลังกา เมื่อแรกรับลัทธิพระสงฆ์ลังกาเข้ามาในครั้งกรุงสุโขทัย แล้วเหินห่างเนื่อยไปเสียคราว ๑ มีพระสงฆ์ไทยพวกนี้ไปรับลัทธิลังกาเข้ามาใหม่อีก จึงเคร่งครัดแข็งแรงขึ้นอีกคราว ๑ พระสงฆ์นิกายที่เข้ามาใหม่นี้พิเคราะห์ตามหลักฐาน ที่ได้พบในพงศาวดารและในทำเนียบข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นพระสงฆ์ซึ่งเรียกว่าคณะป่าแก้ว ทำเนียบในกรุงข้อนี้ จะเห็นได้ที่ว่าสมเด็จพระวันรัตน์อยู่วัดป่าแก้วคือวัดคณะป่าแก้ว ดังเช่นที่เรียกในทำเนียบสุโขทัยว่า วัดไตรภูมิป่าแก้ว ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าจะเรียกขึ้นทีหลัง เดิมชื่อวัดไตรภูมิคณะป่าแก้ว ความที่กล่าวข้อนี้มีหลักฐานด้วยข้าพเจ้าได้พบหนังสือครั้งกรุงเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุงหลายฉบับ ในบรรดาหนังสือที่มีบัญชีชื่อวัดเขียนชื่อคณะป่าแก้วไว้ท้ายชื่อวัดทุกฉบับ ดังเช่นวัดเขียนคณะป่าแก้ว วัดสะทังคณะป่าแก้ว เป็นต้น คำว่า ป่าแก้ว เป็นภาษาไทย แปลมาจากคำวันรัตน ภาษามคธเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย ในหนังสือรามัญสมณวงศ์เมื่อกล่าวถึงชื่อพระมหาเถระที่เป็นสังฆนายกในลังกา ก็เขียนว่า พระวันรัตนมหาเถระทุกแห่งมิได้เขียนว่า วันรัตะ เรื่องนามพระวันรัตน์ ข้าพเจ้าจะอธิบายต่อไปข้างหน้า ในที่นี้จะลงเนื้อเห็นเป็นยุติแต่ว่า เมื่อพระสงฆ์ทางประเทศนี้ออกไปแปลงคราวหลัง จึงไปได้นามวันรัตนนี้เข้ามาแปลเป็นภาษาไทยว่า คณะป่าแก้ว คณะสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่มีพวกนิกายป่าแก้วเข้ามาจึงเกิดเป็น ๓ คณะ คือ คณะเดิมคงตามแบบแผนข้างสุโขทัยเรียกว่าคามวาสีคณะ ๑ อรัญวาสีคณะ ๑ จัดการปกครองพระสงฆ์คณะป่าแก้วแยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก เรียกว่าคณะคามวาสีฝ่ายขวา ทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่าซึ่งปรากฏมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ จึงปรากฏเป็น ๓ คณะ และเรียงลำดับกันชอบกลดังนี้คือ (๑) คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย (๒) คณะอรัญวาสี และ (๓) คณะคามวาสี ฝ่ายขวา เห็นได้โดยลำดับในทำเนียบดังนี้ ว่าคณะคามวาสีฝ่ายขวาคงจะเป็นคณะตั้งขึ้นที

หลัง แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ซึ่งกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระเมื่อรัชกาลที่ ๔ ท่านจะได้ทรงพบหลักฐานอันใด ข้าพเจ้ายังไม่ทราบ ท่านทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนั้นว่า มูลเหตุที่จะแยกคณะสงฆ์เป็น ๒ คณะเกิดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อราวปีวอก จุลศักราช ๙๔๖ พ.ศ. ๒๑๒๗ ว่าในครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีไชยสิงห์ หรือที่เรียกอีกพระนาม ๑ ว่านันทราชา เห็นสมเด็จพระนเรศวรเข้มแข็งในการสงครามเกรงจะชักนำให้เมืองไทยเป็นข้าศึกขึ้น จึงลวงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปเมืองหงสาวดี ให้พระยาเกียรติ พระยาพราม เป็นไส้ศึกลงมารับเสด็จสมเด็จพระนเรศวรที่เมืองแครง และแต่งกองทัพมาซุ่มดักทางไว้ หวังจะทำร้ายสมเด็จพระนเรศวรเวลายกขึ้นไปไม่ทันรู้พระองค์ พระยาเกียรติ พระยาพรามเอาความลับมาแจ้งต่อพระมหาเถรคันฉ่อง ผู้เป็นอาจารย์ของตนที่เมืองแครง พระมหาเถรคันฉ่องเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเป็นอันตรายโดยหาความผิดมิได้ มีความสงสาร จึงมาทูลความให้ทรงทราบ สมเด็จพระนเรศวรน้อยพระหฤทัยที่พระเจ้าหงสาวดีทำทุจริตคิดร้าย จึงประกาศทำสงครามกับกรุงหงสาวดีที่ในเมืองแครงนั้น แล้วทรงปรารภถึงพระมหาเถรคันฉ่อง และพระยาเกียรติ พระยาพราม โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้าอยู่ต่อไปในพระราชอาณาจักรของพระเจ้าหงสาวดี ก็จะไม่พ้นราชภัย จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่เสียในกรุงศรีอยุธยา พระมหาเถรคันฉ่องและพระยาเกียรติ พระยาพราม เห็นชอบตามพระราชบริหารจึงอพยพญาติโยม และสมัครพรรคพวกตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรเข้ามากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราธิราชทรงระลึกถึงคุณูปการ ซึ่งพระมหาเถรคันฉ่องได้ช่วยแก้ไขให้พระราชโอรสพ้นภัยอันตราย จึงทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ครองวัดมหาธาตุมีราชทินนามว่าสมเด็จพระอริยวงศญาณ ครั้งนั้นจึงแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ คณะเรียกว่าคณะเหนือ ให้ขึ้นในสมเด็จพระอริยวงศญาณคณะ ๑ เรียกว่าคณะใต้ให้ขึ้นในสมเด็จพระวันรัตน์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชเดิมคณะ ๑ ข้อนี้ข้าพเจ้าได้กราบทูลหารือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีรับสั่งว่า ทรงพิจารณาดูเห็นเหตุหลายประการ ซึ่งทรงพระดำริว่าความจริงจะไม่เป็นอย่างที่กล่าวในหนังสือพระ

ราชพงศาวดาร เพราะพระมหาเถรคันฉ่องนั้นเป็นมอญนอกซึ่งพูดไทยไม่ได้และไม่รู้จักขนบธรรมเนียมไทย ถึงจะมีคุณูปการแก่สมเด็จพระนเรศวรสักเพียงไร ซึ่งว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจะทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เป็นประธานแก่สงฆบริษัททั่วไปหรือแม้จะเป็นแต่เพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ก็จะบังคับบัญชาการไม่ได้ไม่ต้องบ่วยกล่าวไปถึงว่าอาจจะเป็นเหตุผ่าผืนความนิยมของพระสงฆ์โดยทั่วไป อนึ่ง ถ้าจะเทียบด้วยขนบธรรมเนียมฝ่ายพระราชอาณาจักรครั้งกรุงเก่า ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร การที่ตั้งชาวต่างประเทศเป็นขุนนาง ยกตัวอย่างเช่น พระยาเกียรติ พระยาพราม ซึ่งตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมาด้วยในคราวนั้นเอง ก็ให้เป็นแต่หัวหน้าว่ากล่าวแต่พวกมอญที่ร่วมชาติและภาษาของตน ตั้งแขกเป็นพระยาจุฬาก็ว่าแต่พวกแขก ตั้งญี่ปุ่นเป็นออกญาเสนาพิมุข ก็ว่าแต่พวกญี่ปุ่น ตั้งจีนเป็นที่โชฎึก ก็ว่าแต่ส่วนพวกจีน ชาวต่างประเทศได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในตำแหน่งสูง มีแต่เจ้าพระยาวิชเยนทร์ ได้ว่าที่สมุหนายกคนเดียว เรื่องของเจ้าพระยาวิชเยนทร์ก็ปรากฏชัดว่า ได้เข้ามาอยู่เมืองไทยช้านาน รู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทยชัดเจน เป็นขุนนางตำแหน่งต่ำขึ้นไปโดยลำดับที่สุดจึงได้ว่าที่สมุหนายก ไม่ได้ตั้งแต่แรกเมื่อยังไม่รู้ภาษาและขนบธรรมเนียม อีกประการ ๑ ทรงพระดำริเห็นว่านามสมเด็จพระอริยวงศญาณนี้ พิจารณาโดยทางภาษาเห็นเป็นนามใหม่ น่าจะพึ่งมีในชั้นหลังลงมา ไม่ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ข้อที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องเป็นพระราชาคณะนั้น เชื่อได้ว่าเป็นความจริงเป็นแน่ แต่อย่างสูงก็เห็นจะเป็นเพียงเจ้าคณะมอญ อย่างพระสุเมธาจารย์ ไม่กว่านั้น จะเป็นเพราะเหตุที่ปรากฏว่า โปรดให้ไปอยู่วัดพระมหาธาตุฯ เป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จึงพาให้เข้าใจไปว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชตั้งพระมหาเถรคันฉ่องเป็นสมเด็จพระสังฆราช ว่าคณะเหนือ

ข้าพเจ้าเห็นว่าพระกระแสดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงในเรื่องนี้ ประกอบด้วยหลักฐานสมเหตุผลความจริงเห็นจะเป็นเช่นทรงพระดำริ และยังเห็นต่อไปว่า ที่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าแบ่งคณะสงฆ์เป็นคณะเหนือคณะใต้เมื่อครั้งพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามานั้น ดูท่าก็จะผิดอีก ด้วยทำเนียบสมณศักดิ์กรุงเก่า แม้ในชั้นหลังทีเดียวยังเวียกคณะคามวาสี อรัญวาสี

มิได้เรียกว่าคณะเหนือคณะใต้ ที่มาจัดเป็นคณะเหนือคณะใต้ บางทีจะมีเค้ามูลมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่น่าจะมาเรียกกันในชั้นกรุงธนบุรี หรือกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง ด้วยเหตุผลดังจะอธิบายต่อไปข้างหน้า

ส่วนตำแหน่งสังฆนายกในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ถ้าพิเคราะห์ตามเค้าเงื่อนในทำเนียบที่ยังปรากฏสืบต่อมา ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ผิดกับครั้งสุโขทัยที่มาจัดเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำเป็นพระครู ถัดขึ้นไปเป็นสังฆราช ๒ ชั้นนี้คงตามแบบอย่างครั้งสุโขทัย แต่ตั้งเพิ่มขึ้นอีกชั้น ๑ ซึ่งเป็นสมณศักดิ์สูงสุด เรียกว่า "สมเด็จพระสังฆราช"

คำและยศที่เรียกว่า "สมเด็จ" เราเอามาจากเขมรเป็นแน่ หนังสือที่แต่งครั้งสุโขทัยไม่ได้พบใช้คำว่าสมเด็จในที่ใด ๆ เลย แม้นำพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ก็ไม่ได้ขึ้นคำว่า "สมเด็จ" พึ่งมาใช้ในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะอยู่ใกล้เมืองเขมรกว่าสุโขทัย และตีได้เมืองเขมรกวาดต้อนผู้คนเข้ามาหลายคราว คงจะได้แบบแผนประเพณีเขมรเข้ามาใช้ จึงเอาคำสมเด็จมาใช้ในสมณศักดิ์สังฆราชซึ่งเป็นอย่างสูงสุด คำว่าสังฆราชนั้นเอง มาถึงชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ก็เข้าใจว่า มาแก้ไขใช้ออกไปเป็นอีกอย่าง ๑ เรียกว่า สังฆราชาคณะ หรือราชาคณะ เพราะตำแหน่งสังฆราชครั้งสุโขทัยเมืองหนึ่งมีแต่องค์เดียว เป็นสังฆปรินายกตลอดเขตราชธานี หรือตลอดเขตหัวเมืองใหญ่และเมืองประเทศราช ครั้นถึงกรุงศรีอยุธยาเจ้าคณะหัวเมืองใหญ่ยังคงเป็นสังฆราชาเจ้าคณะเมืองน้อยก็ยังคงเป็นพระครูตามเดิม ส่วนสังฆปรินายกยกขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพิ่มอำนาจให้ว่ากล่าวออกไปจนถึงหัวเมือง ยังมีพระครูที่อยู่ในราชธานี ซึ่งได้ว่ากล่าววัดมากบ้างน้อยบ้าง หรือเป็นหัวหน้าว่ากล่าวพระสงฆ์ต่างชาติต่างภาษา เช่นมอญและลาวเป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชประสงค์จะยกตำแหน่งพระครูที่ว่าคณะในราชธานีให้สูงขึ้นเท่ากับสังฆราชหัวเมือง จึงยกขึ้นเป็นสังฆราชคณะที่เราเรียกว่าพระราชาคณะทุกวันนี้ ในชั้นกรุงเก่าจึงมีตำแหน่งสังฆนายกเป็น ๓ ชั้น คือสมเด็จพระสังฆราช พระสังฆราชคณะและพระครูดังอธิบายมานี้

ส่วนราชทินนามนั้น นอกจากที่ปรากฏในทำเนียบครั้งสุโขทัยดังกล่าวมาแล้ว ได้พบราชทินนามของสังฆนายกชั้นสูงในหนังสือเก่ามีอยู่ ๒ นาม คือ พระพุทธโฆษาจารย์ กับพระวันรัต นามพระพุทธโฆษาจารย์ ได้พบในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า

อยู่วัดเขารังแร้ง เมืองสวรรคโลก (องค์ที่ไปห้ามทัพพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ข้าพเจ้าจะไม่วินิจฉัยในที่นี้ แสดงให้ปรากฏแต่ว่า นามพระพุทธโฆษาจารย์นี้เป็นนามที่มีมาในสยามประเทศเก่าแก่นาม ๑) ยังพบในที่อื่นอีก ๒ แห่งคือในหนังสือราโชวาทชาดก ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อยู่วัดเดิม แต่งถวายสมเด็จพระนารายน์มหาราช เมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๐๓๗ พ.ศ. ๒๒๑๘ อีกแห่ง ๑ พบในหนังสืออรรถธรรมปริศนา ว่าครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา มีราชปุจฉาแก่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดพุทไธศวรรย์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์องค์นี้ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็นอาจารย์ของเจ้าฟ้าตรัสน้อย พระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชาประกอบกันด้วย ส่วนนามพระวันรัตนั้น ปรากฏครั้งแรกในหนังสือพระราชพงศาวดาร ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ต่อมาในหนังสือพระราชพงศาวดาร เฉพาะฉบับพระราชหัตถเลขา ปรากฏนามสมเด็จพระวันรัตในเรื่องตั้งพระมหาเถรคันฉ่อง ดังกล่าวมาแล้ว อีกแห่ง ๑ ปรากฏนามสมเด็จพระวันรัตในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ว่าเข้าไปถวายพระพรขอพระราชทานโทษข้าราชการ ซึ่งมีความผิดครั้งตามเสด็จไม่ทันทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาหงสาวดี อีกแห่ง ๑ ปรากฏในหนังสือเรื่องเมืองไทย ที่มองซิเออร์ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสแต่ง ว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น พระวันรัตเป็นสมเด็จพระสังฆราชที่มหาสงฆปรินายก

นามพระพุทธโฆษาจารย์ และพระวันรัต ๒ นามนี้ ไทยเราได้มาจากลังกาเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย เพราะนามพระพุทธโฆษาจารย์ เชื่อได้ว่ามาแต่นามพระพุทธโฆษาจารย์ชาวเมืองพุทธคยาในมัธยมประเทศ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญคันถธุระ ได้ออกไปเมืองลังกา ไปแปลหนังสืออรรถกถาจากภาษาสิงหฬ กลับเป็นภาษามคธ และได้แต่งหนังสือขึ้นไว้หลายคัมภีร์ คือ หนังสืออรรถกถาธรรมบท และหนังสือวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นนามซึ่งถือว่ามีเกียรติคุณอย่างสูงสุดในทางคันถธุระ ส่วนนามพระวันรัตนั้น ปรากฏในหนังสือรามัญสมณวงศ์ ว่าเป็นราชทินนามสำหรับสังฆปรินายกในลังกาทวีปมาช้านานองค์ ๑ เหมือนกัน สมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์ท่านเคย

อธิบายแก่ข้าพเจ้าครั้ง ๑ ว่า นามวันรัตนี้แปลว่าผู้ยินดีอยู่ในป่า เพราะนามแปลความดังนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าน่าจะเป็นนามสำหรับสังฆนายกฝ่ายอรัญวาสี เพราะฉะนั้นครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในชั้นต้นเมื่อยังแบ่งคณะสงฆ์เป็นฝ่ายคามวาสีคณะ ๑ อรัญวาสีคณะ ๑ นั้น น่าเข้าใจว่าเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีจะมีราชทินนามว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีเดิมจะมีราชทินนามว่าสมเด็จพระวันรัต องค์ไหนเป็นผู้มีพรรษาอายุมาก องค์นั้นก็ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะเช่นนี้จึงปรากฏนามสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สมเด็จพระวันรัตบ้าง ในหนังสือพระราชพงศาวดารดังกล่าวมา ความสันนิษฐานข้อนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย ต่อเมื่อคณะป่าแก้วมีมากขึ้นในกรุงเก่าและหัวเมืองปักษ์ใต้ชั้นหลัง ต้องแยกคณะคามวาสีออกเป็น ๒ คณะ จึงเอาตำแหน่งพระวันรัตไปเป็นเจ้าคณะใหญ่คามวาสีฝ่ายใต้ ตั้งนามเจ้าคณะอรัญวาสีขึ้นใหม่ว่า พระพุทธาจารย์ (เห็นจะเทียบด้วยนามพระพุทธโฆษาจารย์ พึ่งเขียนเป็น พุฒาจารย์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง)

ข้อซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ประทานกระแสพระดำริว่า นามสมเด็จพระอริยวงศญาณ พิเคราะห์ในทางภาษาเป็นนามใหม่ เห็นว่าจะพึ่งมีขึ้นภายหลังนั้น ข้าพเจ้ามาใคร่ครวญดูตามเรื่องที่ปรากฏในพงศาวดารออกจะแลเห็นเค้าเงื่อนว่า นามสมเด็จพระอริยวงศญาณจะมีขึ้นเมื่อใดจะกล่าวความสันนิษฐานลงไว้ในที่นี้ คือเมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๑๑๕ พ.ศ. ๒๒๙๖ ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ ครั้งนั้นในลังกาทวีปสิ้นสมณวงศ์ เหตุด้วยเสียเมืองแก่พวกมิจฉาทิฐิ ครั้นพระเจ้ากิตติสิริราชสีหได้ครองราชสมบัติ ณ เมืองลังกา ตั้งราชธานีอยู่ ณ สิงห์ขันธนคร (คือที่เรียกว่าเมืองแกนดีทุกวันนี้) มีพระราชประสงค์จะทรงตั้งสงฆมณฑลให้กลับมีขึ้นในสิงหฬทวีปอย่างเดิม จึงแต่งราชทูตให้เชิญพระราชสาส์นเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ทูลขอพระมหาเถระกับคณะสงฆ์ออกไปให้บรรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงหฬ พระเจ้าบรมโกษฐ์โปรดให้อาราธนาพระราชาคณะ ๒ องค์ คือ พระอุบาลีองค์ ๑ พระอริยมุนีองค์ ๑ กับพระสงฆ์อีก ๑๒ รูป ออกไปให้บรรพชาอุปสมบทตั้งสงฆมณฑลในสิงหฬทวีป พระอุบาลีกับพระ-

อริยมุนีออกไปอยู่เมืองลังกาได้ ๖ ปี ถึงปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๒๑ พ.ศ. ๒๓๐๒ ในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ ส่งพระราชาคณะออกไปอีก ๒ องค์ คือ พระวิสุทธาจารย์ ๑ พระวรญาณมุนี ๑ กับพระสงฆ์อีก ๓ รูป ไปเปลี่ยนพระสงฆ์ซึ่งไปคราวพระอุบาลี พระสงฆ์ทั้ง ๒ พวกออกไปค้างอยู่ที่เมืองลังกา จนปีมะโรง จุลศักราช ๑๑๒๒ พ.ศ. ๒๓๐๓ พระอุบาลีถึงมรณภาพเสียที่เมืองลังกา ได้กลับมากรุงศรีอยุธยาแต่พระอริยมุนี พระวิสุทธาจาร พระวรญาณมุนี พระอริยมุนีเป็นหัวหน้าสงฆ์หมู่นั้น ซึ่งที่จริงมีความชอบมากทีเดียว เพราะได้อุตสาหะออกไปถึงต่างด้าวต่างแดน และได้ไปประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ขึ้นเป็นประธานในสิงหฬทวีป พระอริยมุนีได้ออกไปอยู่ในลังกาถึง ๗ ปี คงจะได้ความรู้ในทางภาษาและขนบธรรมเนียมข้างลังกาเข้ามามาก ประกอบด้วยความชอบดังกล่าวมาแล้ว เป็นการสมควรแท้ที่จะได้รับพระราชทานเกียรติยศเป็นอย่างสูง ชะรอยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจะทรงตั้งพระอริยมุนีขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่เพื่อจะให้คงนามตามที่ปรากฏเกียรติยศอยู่ในลังกาทวีป จึงตั้งราชทินนามสมเด็จพระสังฆราชเป็นสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี อนุโลมต่อนามเดิมที่เรียกว่าพระอริยมุนี นามสมเด็จพระอริยวงศ์น่าจะมีขึ้นครั้งนี้เป็นปฐม จึงเลยเป็นแบบต่อมา ที่มากลายเป็นสมเด็จพระอริยวงศญาณ เห็นจะมาแก้ในครั้งกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ทราบว่าพึ่งต่อนามเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เมื่อตั้งพระพิมลธรรม (อู่) ในรัชกาลที่ ๔ นี่เอง ความสันนิษฐานเรื่องนามสมเด็จพระอริยวงศ์ ดังแสดงมานี้ แสดงโดยอัตโนมัติแท้ อาจจะผิดได้เมื่อท่านผู้ใดได้พบหลักฐานเป็นอย่างอื่นแน่นอนก็จงแก้ไขให้ถูกต้อง เทอญ

ข้าพเจ้าเข้าใจว่า วิธีปกครองคณะสงฆ์และสมณศักดิ์จะดำเนินมาโดยลำดับดังกล่าวมานี้

ในหอพระสมุดวชิรญาณ มีหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์และคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่าอยู่หลายฉบับ แต่เมื่อตรวจดู เห็นเป็นหนังสือฉบับเดียว ลอกคัดต่อ ๆ กันมา ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเอาฉบับ ๑ ซึ่งเป็นฉบับหลวง เห็นจะเขียนเมื่อในราวรัชกาลที่ ๑ หรือรัชกาลที่ ๒ ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์มาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้.

ตำแหน่งพระราชาคณะในกรุงนอกกรุง
ครั้งกรุงเก่า

สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี อยู่วัดหน้าพระธาตุ เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย มีฐานานุกรม ๑๐ รูป คือ พระครูดำปลัดขวา ๑ พระครูเฉวียงปลัดซ้าย ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดี คู่สวดขวา ๑ พระครูศรีสุนทรากษรวิจิตร คู่สวดซ้าย ๑ พระครูเมธังกร ๑ พระครูวรวงศา ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ เป็น ๑๐ รูป แล้วมีพระราชาคณะเป็นคณะขึ้น ในนี้

พระพิมลธรรม	อยู่วัดรามาวาส	เป็นคณะรอง	๑
พระเทพกวี	อยู่วัดพระราม		๑
พระพรหมมุนี	อยู่วัดราชประดิษฐาน		๑
พระราชมุนี	อยู่วัดภูเขาทอง		๑
พระปรากรม	อยู่วัดหน้าพระเมรุ		๑
พระราชกวี	อยู่วัดวรโพธิ์		๑
พระศรีสมโพธิ	อยู่วัดฉัททันต์		๑
พระพากุลเถร	อยู่วัดศรีอโยธยา		๑
พระญาณสิทธิ์	อยู่วัดสังฆบัต		๑
พระอภัยสรณ	อยู่วัดบ่าฝ้าย		๑
พระอภัยสารทะ	อยู่วัดบ่าใน		๑
พระอนุรุทธ	อยู่วัดท่าทราย		๑
พระโชติบาล	อยู่วัดรากแค		๑
พระศรีสัจญาณมุนี	อยู่วัดพญาแมน		๑
พระธรรมนิโรธ	อยู่วัดกระษัตรา		๑
พระญาณรักขิต	อยู่วัดสังกะทา		๑
พระไตรสรณะธัช	อยู่วัดจอมปุ		๑

อนึ่ง คณะหัวเมืองฝ่ายเหนือ ขึ้นคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย ในนี้

เมืองปรันตปะประเทศ	พระครูมหามงคลเทพมุนีศรีรัตนไพรวันปรันตปะประเทศ เจ้าคณะ	๑	๓
	พระครูมงคลวิจารณ์จางวาง	๑	
	พระครูพุทธบาล รักษาพระพุทธบาท	๑	
เมืองลพบุรี	พระครูปัญญามหาศีลสุนทรที่สังฆราชา	๑	
ตำบลปากโมกข์	พระครูพุทธไสยาสน์รักขิตญาณมหามุนี	๑	
เมืองวิเศษไชยชาญ	พระครูราชกวีเมธังกร	๑	
เมืองนนทบุรี	พระครูนนทสิริมหาปัญญา	๑	
เมืองธนบุรี	พระครูธนะราชมุนี	๑	
เมืองพรหมบุรี	พระครูพรหมนครวรมุนี	๑	
เมืองอินทบุรี	พระครูอินทซาติวรญาณ	๑	
เมืองสรรคบุรี	พระครูสันดานราชมุนี	๑	
เมืองสิงห์บุรี	พระครูสิงหบุรีพุทธไสยาสน์	๑	
เมืองชัยนาท	พระครูอินทโมลีศรีบรมธาตุ	๑	
ตำบลธรรมามูล	พระครูชาติสิทธิโฉม	๑	
เมืองอุทัยธานี	พระครูอนุโลมมุนี	๑	
เมืองมโนรมย์	พระครูมโนรมย์มุนี	๑	
เมืองนครสวรรค์	พระครูญาณบวร	๑	
เมืองพิษณุโลก	พระสังฆราชา		๔
เมืองชุมศรสำแดง	พระครูคิริมานนท์ ๑ ขึ้นคณะพิษณุโลก		
เมืองชุมแสงสงคราม	พระครูอริยมุนี ๑		
เมืองนครไทย	พระครูธรรมเสนา ๑	๓	
เมืองสุโขทัย	พระสังฆราชา	๑	
เมืองสวางคบุรี	พระครูสวางคมุนี ที่สังฆราชา	๑	
เมืองนครราชสีมา	พระครูวิบูลยกิจวิจิตรมุนี ที่สังฆราชา	๑	

เมืองไม่มีพระครู

เมืองสามโคก	๑	เมืองเพชรบูรณ์	๑
เมืองนครชุม	๑	เมืองพิจิตร	๑
เมืองบัวชุม	๑	เมืองหล่ม	๑
เมืองกำพราน	๑	เมืองชาตระการ	๑
เมืองไชยบาดาล	๑	เมืองสวรรคโลก	๑
เมืองสระบุรี	๑	เมืองพิไชย	๑
เมืองท่าโรง	๑	เมืองบางโพธิ	๑
เมืองนางรอง	๑	เมืองทุ่งยั้	๑
เมืองพิมาย	๑	เมืองลับแล	๑
เมืองชีเทพ	๑	เมืองกำแพงเพชร	๑
เมืองตาก	๑	เมืองเชียงเงิน	๑
เมืองเชียงทอง	๑	เมืองเถิน	๑
เมืองจอมทอง	๑	เมืองหวด	๑

พระพุทธาจารย์ อยู่วัดโบสถ์ราชเดชะ เป็นเจ้าคณะกลางฝ่ายอรัญวาสีได้บังคับบัญชาพระสงฆ์ฝ่ายสมถะวิปัสสนา อนึ่ง ถ้ามีที่เสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระนครก็ต้องไปโดยเสด็จมีพระราชาคณะเป็นคณะขึ้นในนี้

พระญาณไตรโลก	อยู่วัดโรงธรรม เป็นคณะรองฝ่ายคณะอรัญวาสี	๑
พระอุบาฬี	อยู่วัดกุฎี	๑
พระญาณโพธิ	อยู่วัดเจ้ามอญ	๑
พระธรรมโกษา	อยู่วัดประดู่	๑
พระเทพมุนี	อยู่วัดกุฎีดาว	๑
พระเทพโมลี	อยู่วัดสมณโกฏ	๑
พระธรรมกิตติ	อยู่วัดมเหยงคณ์	๑

อนึ่ง พระครูฝ่ายสมถะวิปัสสนา และพระครูเจ้าคณะรามัญ พระครูเจ้าคณะลาวทั้งปวงก็ดี ขึ้นคณะอรัญวาสีสิ้น อีกพระสงฆ์ซึ่งเป็นฝ่ายสมถะวิปัสสนาอันอยู่ในกรุงและแขวงจังหวัดหัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือก็ดี และอยู่ในป่าในดอนก็ขึ้นคณะอรัญวาสีหมด แต่พระครูตำแหน่งหัวเมืองมิได้ขึ้นคณะอรัญวาสี

พระวันรัต อยู่วัดป่าแก้ว(๑) เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายขวา มีฐานานุกรม ๑๑ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูพรหมสร คู่สวดขวา ๑ พระครูอมรสัทท์ คู่สวดซ้าย ๑ พระครูธรรมคุต ๑ พระครูพุทธบาล ๑ พระครูญาณกิจ ๑ พระครูสังฆรักขิต ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ เป็น ๑๑ รูป แล้วมีพระราชาคณะเป็นคณะขึ้น ในนี้

พระธรรมโคดม	อยู่วัดธรรมมิกราช เป็นคณะรอง	๑
พระธรรมไตรโลก	อยู่วัดสุธาสวรรค์	๑
พระธรรมเจดีย์	อยู่วัดสวนหลวงสบสวรรค์	๑
พระโพธิวงศ์	อยู่วัดสวนหลวงค้างคาว	๑
พระธรรมวิโรจน์	อยู่วัดโพธาราม	๑
พระนารท	อยู่วัดดุสิต	๑
พระพุทธโฆษา	อยู่วัดพุทไธศวรรย์	๑
พระวิเชียรเถร	อยู่วัดไชยวัฒนาราม	๑
พระธรรมสารเถร	อยู่วัดปราสาท	๑
พระญาณสมโพธิ	อยู่วัดป่าตอง	๑
พระอริยโคดม	อยู่วัดแก้วฟ้า	๑
พระอริยวงศมุนี	อยู่วัดวรเชษฐ	๑
พระอริยมุนี	อยู่วัดราชพรี	๑
พระนิกรม	อยู่วัดวังไชย	๑
พระนิโครธญาณ	อยู่วัดลอดช่อง	๑
พระญาณรังษี	อยู่วัดสาตดิชน	๑
พระอริยธัช	อยู่วัดจงกรม	๑
อนึ่ง คณะหัวเมืองปากใต้	ก็ขึ้นคณะคามวาสีฝ่ายขวา ในนี้	
เมืองสมุทรปราการ	พระครูญาณกิตติราชมุนี	๑
เมืองชลบุรี	พระครูชลธารามหามุนี	๑
เมืองสาครบุรี	พระครูธรรมเสนามหามุนี	๑

(๑) วัดนี้เรียกอีกนามหนึ่งว่า วัดใหญ่ไชยมงคล

เมืองสมุทรสงคราม	พระครูมหาสิทธิการญาณรักขิต-วิจิตรมุนี	๑	๒ ๑
	พระครูสมุทพิไชยอภัยมุนี	๑	
เมืองเพชรบุรี	พระครูสุวรรณมุนี ที่สังฆราชา	๑	๕ ๑
	พระครูบวรสถานคิรี	๑	
	พระครูญาณเพชรรัตน	๑	
	พระครูศีลสังวร	๑	
	พระครูสุชาติเมธา	๑	
เมืองกาญจนบุรี	พระครูรามัญญาธิบดี	๑	๒ ๑
	พระครูอินทมุนี	๑	
เมืองบางลมุง	พระครูสุวรรณรังษีมุนี	๑	
เมืองราชบุรี	พระครูพิบูลย์เกียรติ ที่สังฆราชา	๑	๕ ๑
	พระครูธรรมเสนา	๑	
	พระครูมงคลวิจารณ์	๑	
	พระครูอินทเขมา	๑	
	พระครูอภัยมงคล	๑	
เมืองระยอง	พระครูสุธรรมธิราราชมหามุนี	๑	
เมืองกราด	พระครูสุธรรมจินดามหามุนี	๑	
เมืองศรีสวัสดิ	พระครูพิชัยคิรีศรีสวัสดิราชมุนี	๑	
เมืองไทรโยค	พระครูอภัยคิรีศรีสังฆคณาจารย์ญาณมุนี	๑	
เมืองแกลง	พระครูธรรมรังษีมหากวี	๑	
เมืองนครนายก	พระครูอภัยนายกมหาราชมุนี	๑	
เมืองฉะเชิงเทรา	พระครูญาณรังษีมุนีวงศา	๑	
เมืองปราจีนบุรี	พระครูสิริอรรคปัญญามหามุนี	๑	
เมืองจันทบุรี	พระครูสังฆราชา	๑	
เมืองนครศรีธรรมราช	พระครูกาแก้ว	๑	

	พระครูการาม	๑	
	พระครูกาชาต	๑	
	พระครูกาเดิม	๑	
เมืองกลาง	พระครูวิเชียรบัญญามหามุนี	๑	๒ ๑
	พระครูวิสุทธิวงศาจารย์ญาณมุนี	๑	
เมืองตะกั่วป่า	พระครูอุดมบัญญา	๑	
เมืองตะกั่วทุ่ง	พระครูโฆษาวิสุทธิ์	๑	
เมืองไชยา	พระครูกาแก้ว	๑	
	พระครูกามา	๑	
เมืองประสงค์	พระครูอินทรโมลี	๑	ขึ้นคณะไชยา ๒
เมืองหลังสวน	พระครูอุดมบัญญาปรีชา วิสุทธิมุนี	๑	
	พระครูกาแก้ว	๑	
	พระครูการาม	๑	
เมืองพัทลุง	พระครูกาชาต	๑	๖ ๑
	พระครูกาเดิม	๑	
	พระครูธรรมโฆษ	๑	
	พระครูธรรมจักร	๑	
เมืองนครไชยศรี	พระครูธรรมบัญญา	๑	

เมืองไม่มีพระครู

เมืองสุพรรณบุรี	๑	เมืองสิงขร	๑
เมืองประแส	๑	เมืองกัมพูชาธิบดี	๑
เมืองฉะอำ	๑	เมืองจามปะ	๑
เมืองกุย	๑	เมืองโขง	๑
เมืองปราณ	๑	เมืองป่ากง	๑
เมืองปทิว	๑	เมืองภูขัน	๑
เมืองบางสน	๑	เมืองกระ	๑
เมืองฉวี	๑	เมืองมะริด	๑

เมืองสงขลา	๑	เมืองพนม	๑
เมืองอุทุมพร	๑	เมืองตะนาวศรี	๑

รวมจำนวนในทำเนียบครั้งกรุงเก่า

คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย

เจ้าคณะใหญ่	๑
พระราชาคณะในกรุง	๑๗
พระครูหัวเมือง	๒๔ รูป ๒๒ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู	๒๖ เมือง

คณะอรัญวาสี

เจ้าคณะใหญ่	๑
พระราชาคณะ	๗

คณะคามวาสีฝ่ายขวา

เจ้าคณะใหญ่	๑
พระราชาคณะในกรุง	๑๗
พระครูหัวเมือง	๕๖ รูป ๒๖ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู	๒๐ เมือง

ทำเนียบสมณศักดิ์และคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่าฉบับหลวง ที่พิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ พิเคราะห์ดู น่าจะไม่ใช่ตัวทำเนียบเดิม เห็นจะจดไว้ตามคำให้การของพระภิกษุสงฆ์และข้าราชการ ซึ่งเป็นผู้รู้แบบแผนครั้งกรุงเก่า ในเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงรวบรวมตำราราชประเพณี เมื่อแรกประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์นี้ บางทีผู้ที่ชี้แจงนั้นจะหลายคน และอาจจะมีหนังสือซึ่งได้จดไว้แต่ก่อนนั้นบ้าง มีเหตุหลายอย่างซึ่งทำให้คิดเห็นดังกล่าวมานี้ คือ

ข้อ ๑ ราชทินนามสำหรับสังฆนายกตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชลงมา ในหนังสือนี้จดแต่ต้นนามตามที่จดไว้หรือจำได้ย่อ ๆ ไม่เต็มสร้อยอย่างทำเนียบ ที่จริงสร้อยนามสังฆนายกมีมาแล้วแต่ครั้งกรุงเก่าเป็นแน่ ข้าพเจ้าได้พบในหนังสือเก่าเรื่องอื่นมีนามพระราชาคณะจดสร้อยไว้เต็มบริบูรณ์ถึง ๒ เรื่อง คือ ในหนังสือราโชวาทชาดก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงนาม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดเดิมผู้แต่งหนังสือเรื่องนั้นถวายไว้ว่า

"สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณคัมภีรศีลวิสุทธิ สุพิพิธพิบูลย์อดุลยพิมลพหลผลสัมฤทธิ วิจิตรคุณาธารธิก สิกขคณุศภคัมภีร สัมมวาที อรัญวาสี อธิการบดีโบราณราม" ดังนี้แห่ง ๑

พบในหนังสือเก่าที่วัดเขียนเมืองพัทลุง เป็นหนังสือเขียนเมื่อต้นแผ่นดินพระเจ้าเสือ ว่าด้วยพระราชทานที่กัลปนา ในหนังสือนั้นมีนามพระราชาคณะเต็มสร้อยถึง ๗ องค์ คือ

๑. พระพิมลธรรม์ อนันตญาณมหาสวามี ศรีสังฆปรินายก ติปิฎกธรรมคัมภีร์-ญาณ สัทธรรมราชมุนีบพิตร สถิตณรามาวาส

๒. พระนิกรมพาหุ สังฆปรินายก รัตนราชกวีบพิตร อธิการวัดวังไชย

๓. พระธรรมเจดีย์ ศรีวชิรญาณโลกาจารย์ อธิการ (วัด) ราชราหุลาราม

๔. พระเทพโมลี ศรีสังฆปรินายก ดิลกรัตนมหาสวามี (ศรี) ธรรมไตรโลกโพธิโชติพุชมหามุนี อภัยสรญาณบพิตร อธิการวัดสมณโกฐาราม

๕. พระปรากรมพาหุมหาสวามี ศรีสังฆปรินายก ดิลกโลกาสัยอริยวงศ์ อธิการวัดพระเมรุราชิการาม

๖. พระเทพกวี ศรีสังฆปรินายก ดิลกโลกาสัย อธิการวัดพระราม

๗. พระสัทธรรมมุนี คัมภีรญาณุตมโชติ พรหมาจารย์ ศรีสังฆปรินายก อธิการวัดโบสถ์

ข้อ ๒ สังเกตดูในบัญชีที่ได้มานี้ ส่วนตำแหน่งในกรุงเอาสมณศักดิ์ขึ้นหน้าแต่เจ้าคณะใหญ่กับเจ้าคณะรอง นอกจากนั้นเอาวัดเป็นเกณฑ์ดูประหนึ่งว่า นึกชื่อวัดไหนขึ้นได้ ว่าราชาคณะองค์ใดอยู่และขึ้นคณะไหนก็จดลงในคณะนั้น ไม่ได้ถือเอาสมณศักดิ์เป็นสำคัญ

แต่มีเค้าเงื่อนอย่างหนึ่งในบัญชีนี้ว่า ในครั้งกรุงเก่าดูเหมือนจะเอาวัดเป็นหลักแห่งการคณะ มีที่อยู่เฉพาะตำแหน่งแต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายซ้ายอยู่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุองค์ ๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายขวา อยู่วัดป่าแก้ว (คือวัดใหญ่) องค์ ๑ นอกจาก ๒ องค์นี้จะอยู่วัดไหนก็ได้ วัดใดขึ้นคณะไหนพระราชาคณะที่เป็นเจ้าอาวาสจะเป็นฝ่ายคามวาสีก็ตาม อรัญวาสีก็ตาม ที่สุดจนพระราชาคณะมอญก็ขึ้นคณะนั้น เว้นแต่ที่มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะ เช่น พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายซ้าย พระธรรมโคดม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นต้น ที่กล่าวดังนี้ด้วยเห็นนามพระราชาคณะตามที่จดไว้ไม่ได้เรียงกันตามยศและนามพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนา พระราชาคณะมอญแยกกันขึ้นคณะซ้ายบ้าง ขึ้นคณะขวาบ้าง วัดที่ขึ้นคณะอรัญวาสี มีไม่กี่มากน้อย ในกรุงเก่าชั้นปลายคงจะแก้ไขมาเป็นเช่นนี้

ข้อ ๓ ชั้นสมณศักดิ์ในกรุงครั้งกรุงเก่าตอนปลาย สังเกตตามนามที่มีในบัญชีประกอบกับเรื่องในพระราชพงศาวดาร ที่เลื่อนตำแหน่งพระราชาคณะในครั้งกรุงธนบุรี และครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเชื่อว่าจะดำเนินตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ตำแหน่งพระราชาคณะจัดเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ชั้น ๑ พระราชาคณะสามัญชั้น ๑ อย่างทุกวันนี้ ผิดกันแต่จำนวน คือ ในครั้งกรุงเก่านั้น ส่วนพระราชาคณะผู้ใหญ่เห็นจะกำหนดเป็น ๔ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ สมเด็จพระสังฆราชซ้ายขวา ได้แก่สมเด็จพระอริยวงศ์และสมเด็จพระวันรัต

ชั้นที่ ๒ พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี พระพุทธโฆษาจารย์ ทำน่อง

จะเป็นผู้ช่วยมหาสังฆปรินายก หรือเรียกว่าปลัดสังฆราช พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองฝ่ายซ้าย พระธรรมโคดม เจ้าคณะรองฝ่ายขวา

ชั้นที่ ๓ พระพรหมมุนี ตำแหน่งนี้ ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าอยู่คณะไหนในครั้งกรุงเก่า แต่เป็นพระราชาคณะเทียบด้วยชั้นธรรม หรือสูงกว่าชั้นธรรมนั้นเป็นแน่ แต่ต่ำกว่าชั้นที่ ๒ ด้วยปรากฏในจดหมายเหตุว่าพระพรหมมุนีเลื่อนเป็นพระพุฒาจารย์ก็มี เลื่อนเป็นพระพิมลธรรมก็มี ในชั้นเดียวกันนี้ มีพระธรรมเจดีย์คณะเหนือ พระธรรมไตรโลกคณะใต้ ที่เรียกว่าชั้นธรรมอีก ๒ องค์

ชั้นที่ ๔ พระเทพกวี คณะเหนือ พระเทพมุนี คณะใต้ พระญาณไตรโลก เจ้าคณะรองอรัญวาสี ที่จะอยู่ในชั้นนี้ด้วยอีกองค์ ๑ แต่พระเทพโมลีเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญ เหมือนกับพระธรรมโกษา พระโพธิวงศ์ครั้งกรุงเก่าก็เห็นจะเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญ พึ่งจะมายกขึ้นเสมอชั้นเทพในครั้งกรุงธนบุรี หรือในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง ชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่ในครั้งกรุงเก่า เข้าใจว่า เท่าที่กล่าวมานี้ นอกนั้นเป็นพระราชาคณะสามัญ ส่วนฐานานุกรมที่ปรากฏตำแหน่งในบัญชีที่ได้มานี้ เชื่อได้ว่าในครั้งกรุงเก่าจะไม่ผิดกับกรุงรัตนโกสินทร์นัก มีที่ควรสังเกตอยู่ ๒ ตำแหน่ง คือ ตำแหน่ง พระครูปลัดสมเด็จพระอริยวงศ์ ที่ว่ามีตำแหน่งปลัดกลางด้วยอีกตำแหน่ง ๑ นั้น สงสัยว่าเห็นจะมีแต่ปลัดขวากับปลัดซ้าย ปลัดขวาเรียกพระครูปลัดสดำ ปลัดซ้ายเรียกพระครูปลัดเฉวียง เรียกเช่นนี้ตลอดมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ทำไมถึงเอาคำเขมรมาเรียกข้อนี้ข้าพเจ้าสืบนักแล้วไม่ได้มูลเหตุ ฐานานุกรมอีกตำแหน่ง ๑ ซึ่งเรียกว่าพระครูคู่สวดนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะพึ่งมีขึ้นเมื่อได้แบบพิธีตรุษเข้ามาทำ เพราะตำแหน่งพระครูคู่สวดเดิมมีแต่สังฆราชซ้ายขวา สำหรับสวดพระธรรมจักกัปปวัตนสูตร พระครูคู่สวดของเจ้าคณะรองซ้ายขวาสำหรับสวดมหาสมัยสูตร พระครูคู่สวดของพระราชาคณะ ตำแหน่งอื่นนอกจากนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าพึ่งมีขึ้นทีหลังเป็นแน่

ข้อ ๕ ในบัญชีตำแหน่งสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่าที่ได้มา ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องเปรียญ แต่การสอบไล่พระปริยัติธรรมตั้งผู้รู้เป็นมหาบาเรียนนั้น มีมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้วเป็นแน่ ไม่ต้องสงสัย หนังสือเก่าที่สุดที่ได้พบในเรื่องเปรียญ ไปพบในหนังสือเรื่องเมืองไทย

ซึ่งมองซิเออร์ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส แต่งครั้งเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พระราชทานพระราชูปถัมภ์แก่ผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุสามเณรเป็นอเนกประการ จนเป็นเหตุให้ราษฎรที่ปรารถนาจะหลบเลี่ยงราชการบ้านเมือง พากันไปบวชเสียเป็นอันมาก เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงทราบความดังนี้ จึงดำรัสสั่งให้ออกหลวงสรศักดิ์ (คือพระเจ้าเสือ) ผู้เป็นบุตรออกพระพิพิธราชาสมุหพระคชบาล เป็นแม่กองประชุมสงฆ์สอบความรู้พระภิกษุสามเณร เมื่อก่อนมองซิเออร์ ลาลูแบร์ จะเข้ามาถึงสักหน่อยหนึ่ง พระภิกษุสงฆ์ฝ่ายคามวาสียอมทำตามบังคับบัญชาของออกหลวงสรศักดิ์ แต่พระภิกษุสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีไม่ยอม ร้องว่า ถ้าจะสอบความรู้กัน ขอให้สังฆนายกฝ่ายอรัญวาสีเป็นแม่กองในการสอบ มองซิเออร์ ลาลูแบร์ว่า ในครั้งนั้นพระภิกษุสามเณรที่หลบลี้ราชการออกไปบวช สอบได้ความชัดว่าไม่มีความรู้ในทางพระศาสนา ถูกบังคับให้ลาสิกขาออกเป็นฆราวาสเป็นอันมาก เนื้อความตามหนังสือที่ราชทูตฝรั่งเศสแต่งไว้ดังนี้ ประหลาดที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ๆ ว่า เจ้าพระยาวิชเยนทร์เป็นผู้ให้สึกพระสึกเณร แต่ราชทูตฝรั่งเศสว่าออกหลวงสรศักดิ์เป็นเจ้าหน้าที่ในการนั้น ความจริงในข้อที่ใครให้สึกไม่สำคัญแก่หนังสือเรื่องนี้ ควรเชื่อแต่ว่าการสอบพระปริยัติธรรมทั้งมหาบาเรียน เห็นจะมีมาแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หรือก่อนนั้นแล้ว แต่วิธีไล่หนังสือครั้งกรุงเก่าจะไล่กันอย่างไร ข้าพเจ้าสืบไม่ได้หลักฐาน

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมือง ในบัญชีที่ปรากฏชื่อเมืองมีข้อซึ่งควรสังเกตอยู่บ้าง คือ

ข้อ ๑ มีชื่อเมืองเก่า ๆ อยู่หลายเมือง เช่นเมืองชีเทพ (คือเมืองศรีเทพ) เป็นต้น เป็นเมืองร้างอยู่เหนือเมืองวิเชียรบุรี ที่เรียกว่าเมืองท่าโรงตามชื่อเดิมในบัญชี เมืองนี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่าร้างมาเสียแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว ที่ยังมีชื่ออยู่ในบัญชีจึงเข้าใจว่าบัญชีนั้นจะเป็นบัญชีเก่าจดแก้กันมาโดยลำดับ

ข้อ ๒ มีหัวเมืองเป็นอันมากที่เจ้าคณะเมืองไม่มีราชทินนาม ในหนังสือบอกแต่ว่าเมืองที่ไม่มีพระครู จะเชื่อว่าเป็นเมืองที่ไม่มีพระครูนั้นไม่ได้ ยกตัวอย่างดังเมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองใหญ่และอยู่ใกล้พระนคร จำจะต้องมีพระครูเจ้าคณะเมือง บางทีเมืองที่ในบัญชีว่าไม่มีพระครูนั้น ที่จริงจะไม่มีแต่ราชทินนาม โดยเรียกว่าพระครูเมืองนั้นเมืองนี้ อย่างเรียกผู้ว่าราชการเมืองว่า พระนนทบุรี พระธนบุรี พระสาครบุรี ฉะนี้เป็นต้น ลงชื่อไว้ในบัญชีแต่เมืองที่เจ้าคณะมีตำแหน่งราชทินนาม

ข้อ ๓ เรื่องพระครูเจ้าคณะเมืองที่เป็นสังฆราชา ตามบัญชีนี้ ฝ่ายเหนือมีแต่ ๕ เมือง ฝ่ายใต้มีแต่ ๓ เมือง คือ

เมืองพิษณุโลก	๑
เมืองสุโขทัย	๑
เมืองสวรรคโลก	๑
เมืองสวางคบุรี	๑
เมืองลพบุรี	๑
เมืองราชบุรี	๑
เมืองเพชรบุรี	๑
เมืองจันทบุรี	๑

ไม่เรียกว่าสังฆราชาทั่วไปทุกเมือง

ข้อ ๔ มีเมืองที่จัดเป็นคณะพิเศษ คือ เมืองปรันตปะประเทศ เหตุด้วยพระเจ้าทรงธรรมทรงอุทิศที่พระพุทธเกษตรถวายพระพุทธบาทโยชน์ ๑ โดยรอบ ตำแหน่งสังฆนายกสำหรับเมืองปรันตปะประเทศเป็นเจ้าพนักงานรักษาพระพุทธบาทมากกว่าเป็นเจ้าคณะ

ข้อ ๕ เมืองนครศรีธรรมราช และเมืองพัทลุง เมืองไชยา ซึ่งถ่ายแบบคณะไปจากนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครูแปลกกว่าเมืองอื่น ๆ จะอธิบายแต่เฉพาะเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นต้นแบบ คือ เมืองนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครู ๔ องค์ เรียกพระครูกาแก้ว พระครูการาม พระครูกาชาต พระครูกาเดิม มีหน้าที่สำหรับรักษาพระมหาธาตุองค์ละด้าน พระครูกาแก้วเป็นเจ้าคณะเมืองด้วย

มูลเหตุชื่อพระครู "กา" ทั้ง ๔ นี้ พวกชาวเมืองนครศรีธรรมราชกล่าวกันมาว่า เพราะตำนานของพระบรมธาตุที่มาประดิษฐานที่เมืองนครศรีธรรมราชแต่ชั้นแรกมีกา ๔ ฝูง เฝ้ารักษาพระบรมธาตุ เป็นกาสีขาวฝูง ๑ สีเหลืองฝูง ๑ สีแดงฝูง ๑ สีดำ ฝูง ๑ เมื่อพระยาศรีธรรมาโศกสร้างพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุ จึงเอานามกานั้น มาตั้งเป็นสมณศักดิ์สำหรับพระครูผู้รักษาพระบรมธาตุ พระครูกาแก้วได้แก่กาสีขาว พระครูการามได้แก่กาสีเหลือง พระครูกาชาตได้แก่กาสีแดง พระครูกาเดิมได้แก่กาสีดำ เรื่องกาเฝ้าพระธาตุนี้ พ้องกับตำนานพระธาตุหริภุญไชยด้วย ใครจะเอาอย่างใครทราบ ไม่ได้ แต่อย่างไร ๆ ข้าพเจ้ายืนยันว่าไม่จริง เป็นการเดาโดยไม่มีมูลทั้งสิ้น มูลเหตุชื่อ พระครูทั้ง ๔ นี้ มีเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานที่มาได้ คำที่เรียกพระครูว่า "กา" มาแต่ คำ "ลังกา" เป็นแน่ทีเดียว วิสัยชาวลครพูด ถ้าพูด ๒ พยางค์มักทิ้งพยางค์หน้า พูด แต่พยางค์หลัง เช่น "สำเภา" เรียกแต่ว่า "เภา" เฉย ๆ แม้ทุกวันนี้ ถ้าใครไปซื้อ ของที่เมืองนครศรีธรรมราช ชาวตลาดเมืองลครยังบอกราคาของว่าเท่านั้นตางเท่านี้ ตาง ไม่ได้พูดว่าสตางค์อย่างเราพูดกันในกรุงเทพ ฯ ในหนังสือประทวนเก่า ๆ ที่เจ้า พระยานครตั้งพระครูกา ได้พบที่ใช้ว่าลังกา และราชทินนามของพระครูกาแก้วเมือง ไชยา ก็ยังปรากฏอยู่ว่าพระครูรัตนมุนีศรีสังฆราชาลังกาแก้วดังนี้เป็นพยานอยู่ คำที่ ต่อท้ายชื่อพระครูลังกาลงไปเป็น ๔ อย่าง ข้าพเจ้าเชื่อว่าพอจะเดาถูกได้บ้าง แต่ยังไม่มี ความรู้ ในเวลานี้พอที่จะเดาให้แน่ใจให้หมด ที่เรียกว่ากาแก้วนั้นเชื่อว่ามาแต่ลังกา ป่าแก้ว คือคณะนิกายสงฆ์ลังกา ซึ่งอุปสมบทมาจากพระวันรัตมหาเถรดังกล่าวมาแล้ว ชื่อการาม น่าจะมาแต่พวกลังกาวงศ์ที่แปลงมาจากเมืองรามัญ กาชาตน่าจะเดาว่าพวก พระสงฆ์ที่เป็นชาวลังกาแท้ ๆ คือเป็นลังกาโดยชาติที่กำเนิด แต่ข้อที่อธิบายเรื่องการาม กาชาตนี้ไม่สู้จะแน่ใจ กาเดิมนั้นเชื่อว่ามาแต่คำลังกาเดิม คือพวกพระที่ไปแปลงจาก ลังกา ซึ่งมาอยู่ในเมืองนครก่อนพระนิกายลังกาอื่น จึงเรียกว่าลังกาเดิม หมายความว่า ที่อยู่มาแต่แรก มูลเหตุที่แยกกันเป็น ๔ กา และรักษาพระบรมธาตุกันคนละด้านนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าจะเดาได้ไม่ผิด ความจริงพวกพระสงฆ์ลังกา หรือพระสงฆ์ไทย มอญ

ที่ไปอุปสมบทตามลัทธิลังกามาทางทะเล คงจะมาขึ้นและมาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ก่อน ท่านพวกเหล่านี้คงมาเกิดรังเกียจกันในข้อวัตรปฏิบัติ และมาแย่งกันเป็นเจ้าของพระมหาธาตุ ผู้เป็นใหญ่ในการปกครองพระราชอาณาจักร จึงตัดสินเป็นกลาง ให้มีหน้าที่แบ่งกันรักษาพวกละด้าน ข้อที่รังเกียจและต่างกันเป็นพวกนั้น จึงเป็น ๔ พวก ครั้นภายหลังต่อมา เมื่อรวมนิกายเป็นพวกเดียวกัน ชื่อกาต่าง ๆ จึงกลายเป็นราชทินนามสำหรับพระครู ตำแหน่งพระครูกาที่กล่าวมานี้ คงถ่ายแบบไปใช้ที่เมืองพัทลุงอีกเมือง ๑ มีทั้ง ๔ กา เมืองไชยามีแต่กาแก้วกับการาม ๒ ตำแหน่ง แต่จะถ่ายไปเมื่อไรข้าพเจ้าไม่ทราบ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงธนบุรี

ครั้งกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อปีกุน จุลศักราช ๑๑๒๙ พ.ศ. ๒๓๑๐ ครั้งนั้นสงฆมณฑลในสยามประเทศยับเยินบ่นปี้ ทั้งที่ถูกพม่าทำอันตราย และที่เกิดรบพุ่งกันเองในเวลาที่ไทยคิดจะกลับตั้งเป็นอิสระ ผู้ที่จะคิดตั้งตัวนั้นมีเป็นหลายพวกหลายเหล่า ที่สุดจนพระสังฆราชาเจ้าคณะเมืองสวางคบุรีก็เป็นหัวหน้าในพวกหนึ่ง ซึ่งจะคิดกลับตั้งตัวเป็นอิสระเหมือนกัน ไทยต้องรบพุ่งกันเองอยู่หลายปี พระยาวิเชียรปราการ (สิน) จึงได้ชัยชนะพวกอื่น ตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นใหญ่ ไม่ปรากฏว่าได้พระราชาคณะครั้งกรุงเก่ามาเป็นสังฆนายกสักองค์เดียว ทั้งที่เที่ยวสืบหาพระภิกษุสงฆ์ซึ่งทรงคุณธรรมทั่วทุกหนแห่ง พระที่ได้มาตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชครั้งกรุงธนบุรีองค์แรก เดิมก็เป็นเพียงพระอาจารย์ดี อยู่วัดประดู่ องค์ที่ ๒ ก็เป็นเพียงพระอาจารย์สี อยู่วัดพระเจ้าพนัญเชิง พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ในครั้งกรุงเก่าซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีได้มาเป็นพระราชาคณะ เห็นจะเป็นพวกพระครูทางหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันออกโดยมาก ด้วยหัวเมืองทางนั้นไม่ถูกพม่าข้าศึกรบกวนลงไปถึง มีเค้าอยู่องค์ ๑ คือ พระสังฆราช (ชื่น) องค์ที่ ๓ แต่เดิมเห็นจะเป็นพระครูสุธรรมธิราราชมหามุนี ซึ่งในทำเนียบว่าเป็นเจ้าคณะเมืองระยอง พระสังฆราชองค์นี้ ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ต้องลดยศลงมาเป็นพระธรรมธิราราชมหามุนี ว่าที่พระวันรัตเห็นจะเอานามตำแหน่งเดิมมาใช้

ครั้งกรุงธนบุรี ตามความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้ทรงขวนขวายมาก ในการที่จะตั้งสงฆมณฑลให้คืนคงตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ได้ส่งพระราชาคณะออกไปเที่ยวจัดการสงฆมณฑลตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเกิดวิปริตครั้งเมื่อเจ้าพระฝางตั้งตัวเป็นใหญ่ และทำศึกสงครามทั้งเป็นพระนั้น ส่วนพระไตรปิฎกก็คงจะเป็นอันตรายหายสูญไปเสียเป็นอันมาก ในคราวเมื่อเสียกรุงเก่า เพราะเหตุที่พม่าข้าศึกเอาไฟเผารั้ววังบ้านช่อง ตลอดจนวัดวาก็มิได้ละเว้น พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรงขวนขวายสืบแสวงหาพระไตรปิฎกมารวบรวมไว้ ปรากฏว่าได้ฉบับมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชบ้าง ได้มาจากเมืองเหนือบ้าง และให้ลงไปหาถึงกรุงกัมพูชาก็มี ที่หาได้ในหัวเมืองที่ใกล้ก็คงจะมาก แต่เรื่องพระไตรปิฎกนี้มีประหลาดอยู่หน่อย ซึ่งควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ ด้วยหนังสือครั้งกรุงเก่ายังเหลืออยู่ที่เมืองเพชรบุรี เสาะหาได้เมื่อครั้งตั้งหอพระสมุดวชิรญาณเป็นหอสมุดสำหรับพระนครในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์นี้เป็นอันมาก ทั้งหนังสืออรรถและหนังสือแปลร้อยหนังสือครั้งกรุงเก่าในจำพวกที่มีศักราชและลายมือเชื่อได้ว่าเป็นหนังสือตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถก็มี พระสงฆ์เมืองเพชรบุรีบอกว่า ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าสืบกันต่อมาว่า เมื่อครั้งพม่ายกกองทัพเข้ามาตีจนถึงเมืองกุยเมืองปราณ พระสงฆ์เห็นพม่าเที่ยวเผาวัดวาบ้านเรือนตามหัวเมืองรายทางเข้ามา เกรงจะมาเผาวัดที่เมืองเพชรบุรี พระไตรปิฎกจะเป็นอันตราย จึงช่วยกันขนหนังสือเข้าไปซ่อนไว้ในถ้ำตามภูเขาที่เมืองเพชรบุรี หนังสือเก่าจึงรอดพ้นอันตรายมาได้ ข้าพเจ้าเห็นว่าข้อนี้จะเป็นความจริง กรุงเก่าไม่มีที่ซุกซ่อนอย่างเมืองเพชรบุรี หนังสือจึงเป็นอันตรายมาก แต่เหตุใดจึงไม่รวบรวมหนังสือที่เมืองเพชรบุรีเข้ามาได้จนถึงรัชกาลที่ ๕ ข้อนี้ข้าพเจ้ายังคิดไม่เห็น

การทำนุบำรุงสงฆมณฑลในครั้งกรุงธนบุรี ยังไม่ทันมั่นคงได้เท่าใด ก็เกิดวิบัติเหตุด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมามีสัญญาวิปลาส ทำให้สงฆมณฑลกลับเสื่อมโทรมลงไปอีกพึ่งมากลับเรียบร้อยอย่างเราแลเห็นอย่างทุกวันนี้ เริ่มต้นแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ผ่านพิภพ ทรงประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๑

ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกนั้น สยามประเทศกำลังอยู่ในระหว่างภัยทั้งฝ่ายพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร เกิดแต่เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส ก่อการเดือดร้อนจลจลต่าง ๆ จนเกิดรบพุ่งกันขึ้นเองในบ้านเมือง ในเวลาที่พม่าข้าศึกต่างประเทศกำลังจ้องจะทำอันตรายฝ่ายพระพุทธจักรก็เกิดวิปริตผิดผัน พาให้เกิดเดือดร้อนขึ้นในสงฆมณฑลถึงน่าทุเรศ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องทรงรับภาระร้อนและหนักทั้ง ๒ สถาน ที่จะระงับจลาจลและรักษาความเป็นอิสรภาพของชาวไทยให้พ้นจากภยันตราย การส่วนพระราชอาณาจักร ซึ่งได้ทรงจัดจะยกไว้ไม่กล่าวด้วยไม่เกี่ยวแก่หนังสือเรื่องนี้ จะกล่าวแต่ส่วนข้างฝ่ายพุทธจักรพอพระองค์ได้เสวยราชย์ก็รีบทรงแก้ไขความวิปริตซึ่งได้เกิดขึ้น ครั้นกรุงธนบุรีให้กลับคืนคงเป็นยุติอย่างเดิม คือกลับทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีถอดถอนเสียโดยหาความผิดมิได้ให้เป็นตำแน่งเดิมเป็นต้น แต่ผู้อ่านหนังสือพระราชพงศาวดารโดยพิจารณา จะและเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้ทรงถือโทษแก่เหล่าภิกษุสงฆ์ซึ่งประพฤติตามพระหฤทัยพระเจ้ากรุงธนบุรีให้เกินไปกว่าเหตุ คงจะทรงพระราชดำริเห็นอกอยู่ว่าบรรดาพระภิกษุสงฆ์ที่ประพฤติผิด ทำไปโดยลุอำนาจแก่ภยาคติยิ่งกว่าอย่างอื่น แต่ก็มิได้ทรงจัดการพอแต่ว่าให้แล้วไป ได้เอาเป็นพระราชธุระทำนุบำรุงสงฆมณฑลให้มั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยพระราชานุภาพแห่งพุทธศาสนูปถัมภกเต็มที่ ข้อนี้จะแลเห็นในกฎหมายพระสงฆ์ซึ่งได้ทรงตั้งเป็นพระราชบัญญัติในครั้งนั้นปรากฏอยู่เป็นอันมาก นอกจากจัดการสงฆมณฑล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงเอาเป็นพระราชธุระสถาปนาพระอารามใหญ่น้อย รวบรวมทำสังคายนาพระไตรปิฎก ด้วยตั้งพระราชหฤทัยจะประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นราชธานีใหม่ ให้ปรากฏเกียรติยศและความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศ ว่าไทยกลับตั้งตัวเป็นอิสระได้เหมือนกับเมื่อครั้งกรุงเก่าทุก ๆ อย่าง เพราะฉะนั้นการคณะสงฆ์ซึ่งจัดในรัชกาลที่ ๑ เชื่อได้ว่าจัดตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า จะแก้ไขก็แต่เล็กน้อย เช่นเปลี่ยนนามพระธรรมโคดม เจ้า

คณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นพระธรรมอุดม เพื่อจะมิให้พ้องกับพระนามสมเด็จพระ-ศาสดาจารย์ และเปลี่ยนพระนามพระราชาคณะตำแหน่งพระอุบาฬี เป็นพระวินัยรักขิต เพื่อจะมิให้พ้องกับนามพระอรหันต์เป็นต้น แต่นามคณะซึ่งมาเรียกกันในชั้นหลังว่า คณะเหนือคณะใต้นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เห็นจะเริ่มเรียกในรัชกาลที่ ๑ หรือมิฉะนั้นก็ในครั้งกรุงธนบุรี ด้วยพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีจะมีน้อยไม่พอเป็นคณะหนึ่งต่างหากได้ จึงคงไว้แต่ตำแหน่งพระพุฒาจารย์เจ้าคณะใหญ่ ด้วยมีหน้าที่ต้องตามเสด็จ และเปลี่ยนตำแหน่งพระญาณสังวรเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสี เพราะทรงเลื่อมใสในพระอาจารย์สุกวัดท่าหอยกรุงเก่า ซึ่งโปรดให้นิมนต์มาทรงสถาปนาเป็นที่พระญาณสังวร อยู่วัดราชสิทธาราม ด้วยท่านองค์นี้มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนาธุระมาก ตำแหน่งพระญาณไตรโลก ซึ่งเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสีเดิม จึงเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญแต่นั้นมา

ส่วนสมณฐานันดรศักดิ์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระราชาคณะนอกจากสมเด็จพระอริย-วงศญาณที่สมเด็จพระสังฆราชนั้น ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ในรัชกาลที่ ๑ ข้าพเจ้าพบในหนังสือบางแห่งเรียกสมเด็จพระพนรัตน์ บางแห่งก็เรียกพระพนรัตน์ ยังไม่พบจดหมายเหตุที่แน่นอน พระสังฆนายกที่เป็นที่พระพนรัตน์ ในรัชกาลที่ ๑ มีแต่ ๓ องค์ ถ้าว่าโดยทางสันนิษฐานข้าพเจ้าเข้าใจว่า

องค์ที่ ๑ คือ พระสังฆราช (ชื่น) ครั้งกรุงธนบุรี ที่ต้องลดยศลงมาเป็นพระธรรมธิราราชมหามุนี ว่าที่พนรัตน์นั้น ไม่ได้เป็นสมเด็จ

องค์ที่ ๒ พระพนรัตน์ (สุก) วัดมหาธาตุ องค์ที่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลที่ ๑ นั้น แต่เมื่อเป็นพระพนรัตน์จะได้เป็นสมเด็จหรือไม่ได้เป็นไม่แน่ ด้วยหนังสือที่ได้พบเถียงกันอยู่

องค์ที่ ๓ พระพนรัตน์วัดพระเชตุพน องค์เห็นนี้จะได้เป็นสมเด็จพระพนรัตน์ด้วย เมื่อเป็นพระพิมลธรรมครั้งกรุงธนบุรี อยู่ในองค์ ๑ ซึ่งไม่ยอมถวายบังคมพระเจ้ากรุงธนบุรี และปรากฏว่า เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แต่เดิมจะสร้างสะพานช้างข้ามคลองคูพระนครทางวัดสระเกศ พระพิมลธรรมองค์นี้ถวายพระพรห้ามว่าเวลามีข้าศึกจะป้องกันยาก ก็ทรงเชื่อถือ ดูทรงเคารพนับถืออยู่ และปรากฏในโคลงของกรมสมเด็จ

ปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นศิษย์ของสมเด็จพระพนรัตน์องค์นี้ เรียกนามไว้ว่าสมเด็จพระพนรัตน์ จึงเห็นควรเชื่อได้ว่า พระพนรัตน์วัดพระเชตุพนนี้ ได้เป็นสมเด็จในรัชกาลที่ ๑ องค์ ๑

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๒ ส่วนการคณะไม่ปรากฏว่าได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างใด แต่ได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญอันหนึ่ง คือแก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่เป็นบาเรียน แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยามากำหนดบาเรียนเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า บาเรียนเอกชั้น ๑ บาเรียนโทชั้น ๑ บาเรียนตรีชั้น ๑ ได้ยินว่าวิธีสอบอย่างเดิมนั้น พระภิกษุสามเณรรูปใดเข้าสอบความรู้พระไตรปิฎก และแปลพระสูตรได้ ได้เป็นบาเรียนตรี ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตรและพระวินัย ได้เป็นบาเรียนโท ถ้าและแปลได้ทั้งพระสูตร พระวินัย พระปรมัตถ์ นับว่าเป็นบาเรียนเอกดังนี้ ถึงในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะเป็นในสมัยเมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นมหาสังฆปรินายก (ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๙ จน พ.ศ. ๒๓๖๒) โปรดฯ ให้แก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรม โดยประสงค์จะกวดขันให้มีความรู้ยิ่งขึ้นกว่าบาเรียนแต่ก่อน จึงกำหนดวิธีสอบเป็น ๙ ประโยค ใครสอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นบาเรียน เรียกตามลำดับชั้นว่าเป็นบาเรียน ๓ ประโยค ๔ ประโยคขึ้นไปจนบาเรียน ๙ ประโยค ข้อนี้ที่สังเกตมีอยู่ในจดหมายเหตุเก่า เช่นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี่) วัดประยุรวงศ์ เป็นบาเรียนในรัชกาลที่ ๒ เรียกกันว่า เป็นบาเรียนเอก เห็นจะเป็นเพราะแปลอย่างเดิม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุซึ่งเลื่องลือกันว่าหนังสือดีนัก ก็เป็นบาเรียนในรัชกาลที่ ๒ เรียกกันว่า บาเรียน ๙ ประโยค เห็นจะเป็นเพราะสอบเมื่อตั้งหลักสูตรใหม่แล้ว บาเรียนที่จัดเป็น ๙ ประโยค ดังกล่าวมา มีอัตราเทียบด้วยชั้นบาเรียนอย่างเก่า อัตราที่เทียบนั้นกล่าวกันต่างๆ แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่า บาเรียน ๓ ประโยค จัดเป็นบาเรียนตรี บาเรียน ๔ ประโยค ๕ ประโยค ๖ ประโยค จัดเป็นบาเรียนโท บาเรียน ๗ ประโยค ๘ ประโยค ๙ ประโยค จัดเป็นบาเรียนเอก ที่เข้าใจอย่างนี้เพราะบาเรียน ๓ ประโยคไม่มีนิตยภัต ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไป จึงมีนิตยภัต และบาเรียน ๗ ประโยค

เรียกกันว่าเอก ส. คือ เอกสามัญ บาเรียน ๘ ประโยคเรียกกันว่าเอก ม. คือ เอกมัชฌิมา บาเรียน ๙ ประโยคเรียกว่าเอก อุ. คือ เอกอุดม เป็นลำดับกันดังนี้

ส่วนสมณศักดิ์นั้น ทราบว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงตั้งสมเด็จพระราชาคณะพิเศษ ๒ องค์ คือ พระพนรัตน์ (มี) วัดราชบุรณะ ยกขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ (เมื่อก่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราช) องค์ ๑ ทรงสถาปนาพระญาณสังวร (สุข) วัดราชสิทธิ์ คือที่เรียกกันว่า สังฆราชไก่เถื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวรอีกองค์ ๑ แต่ที่แปลกในทางสมณศักดิ์มีขึ้นเป็นแบบในรัชกาลที่ ๒ อย่างหนึ่ง คือทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าวาสุกรี (คือ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ) เป็นพระองค์เจ้าพระราชาคณะเป็นคราวแรกที่ปรากฏว่าเจ้านายได้เป็นพระราชาคณะในกรุงรัตนโกสินทร์ หรือจะถึงตลอดครั้งกรุงเก่าด้วยซ้ำไป ด้วยตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารครั้งกรุงเก่า เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่นานๆ มีแต่ ๔ พระองค์ คือ

๑. พระศรีศิลป์ ที่ได้ครองราชสมบัติปรากฏพระนามว่าพระเจ้าทรงธรรมนั้น ตามหนังสือพระราชพงศาวดารว่ามิได้เป็นเจ้ามาแต่ก่อน แต่อาศัยนามที่เรียกว่าพระศรีศิลป์นามนี้เป็นนามเจ้า จึงทำให้เข้าใจว่าจะเป็นเชื้อพระวงศ์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งออกทรงผนวชอยู่ จึงได้ราชสมบัติ ถ้าความจริงเป็นเช่นนี้ พระศรีศิลป์เป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ได้ทรงผนวชอยู่นาน

๒. เจ้าฟ้าตรัสน้อย พระราชโอรสสมเด็จพระเพทราชา พระองค์ ๑

๓. พระองค์เจ้าบุนนาค พระเจ้าลูกเธอในสมเด็จพระเจ้าเสือ พระองค์ ๑

๔. เจ้าฟ้านเรนทร พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระองค์ ๑

ทั้ง ๓ พระองค์ข้างหลังนี้ ทรงผนวชอยู่จนตลอดพระชนมายุ แต่ไม่ปรากฏว่าได้ทรงสมณศักดิ์อย่างใด

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลที่ ๓ ส่วนการคณะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในจังหวัดกรุงเทพฯ โดยมากเข้าเป็นคณะ ๑ ต่าง

หาก เรียกว่าคณะกลางขึ้นในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส แต่ยังเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์ วัดพระเชตุพน คณะใหญ่จึงมี ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี (ซึ่งยังคงมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะ) มาแต่นั้น และในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้ทรงทำนุบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม มีความรู้เจริญขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ๆ ประกอบด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ พระองค์เอาพระหฤทัยใส่ในการศึกษาธรรมวินัยในพระศาสนามากจนได้เสด็จเข้าแปลพระไตรปิฎกเป็นครั้งแรกที่เจ้านายในราชตระกูลได้เป็นบาเรียนที่ปรากฏมาในพระราชพงศาวดาร และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นั้น แต่วัดธรรมยุติกนิกายโดยมากอยู่ในกรุงเทพฯ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจึงขึ้นในคณะกลางยังมิได้แยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าได้ทรงตั้งพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลก ซึ่งเป็นพระบรมราชกรรมวาจาจารย์ เป็นสมเด็จพระราชาคณะพิเศษองค์ ๑ แต่เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่จนเป็นพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ มีหลายพระองค์ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นพระราชาคณะมีสมณศักดิ์เสมอชั้นเจ้าคณะรอง กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ยังเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์ และหม่อมเจ้ารองในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ซึ่งแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นบาเรียนอีกองค์ ๑ ก็ได้เป็นพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จฯพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาในการสร้างและปฏิสังขรณ์พระอาราม และทรงอุดหนุนแนะนำให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการ ช่วยกันสร้างและปฏิสังขรณ์พระอาราม เพื่อจะให้พระนครรัตนโกสินทร์สมบูรณ์ด้วยเจดีย์สถานเหมือนกับกรุงศรีอยุธยาเก่า วัดวาที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ ทุกวันนี้ ทั้งวัดหลวงและวัดราษฎร์เป็นวัดที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ ๓ มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ จำนวนพระภิกษุสามเณรที่มีอยู่ในรัชกาลนั้นก็มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ แต่การที่จะบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้เป็นพระราชธุระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเล่าเรียนจึงเจริญมาก

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๔

ในปลายรัชกาลที่ ๓ ตำแหน่งสังฆปรินายกว่างทั้งที่สมเด็จพระสังฆราชและพระพนรัตน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแสดงพระราชดำริไว้ว่าจะทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ยังหาได้ทันทรงตั้งไม่ก็เสด็จสวรรคต สิ้นรัชกาลที่ ๓

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอผู้ใหญ่ทรงคุณธรรมยิ่งกว่าสงฆนายกอื่น ๆ จึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศกรมหมื่นนุชิตชิโนรสขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นประธานแก่สงฆบริษัททั่วพระราชอาณาจักร ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู่) ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช นอกจากนี้ทรงตั้งพระธรรมอุดม (เซ่ง) วัดอรุณราชวราราม เป็นสมเด็จพระวันรัตน์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ องค์ ๑ พระพุทธาจารย์ (สน) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสีองค์ ๑ ยกพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลก ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่เจ้าคณะกลาง มาอยู่วัดมหาธาตุองค์ ๑ ต่อมาทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระองค์เจ้าฤกษ์ขึ้นเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ตำแหน่งอนุนายก รองแต่กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ลงมาอีกพระองค์ ๑ ตำแหน่งพระราชาคณะที่ได้ยกขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะในคราวนี้จึงได้เป็นสมเด็จพระราชาคณะต่อ ๆ มา

ที่ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) เป็นเจ้าคณะกลางนั้น เพราะปรากฏในจดหมายเหตุอาลักษณ์ เมื่อครั้งตั้งสมเด็จพระราชาคณะคราวนั้นซึ่งจะเถียงไม่ได้ แต่ตามความที่ได้ทราบ การบังคับบัญชาว่ากล่าวคณะกลางเห็นจะอยู่แต่ที่วัดพระเชตุพน แม้เมื่อกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ สิ้นพระชนม์แล้ว คณะกลางก็ยังขึ้นในพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ มีฐานานุกรมพระอัฐิบังคับบัญชาว่ากล่าวตลอดมาจนรัชกาล-

ที่ ๕ ส่วนคณะธรรมยุติกานั้น แม้ได้โปรดให้กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นใหญ่มาแต่แรกก็ยังคงขึ้นอยู่ในคณะกลาง ไม่ได้แยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหากตลอดรัชกาลที่ ๔

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๔ ที่มีแบบแผนแปลกขึ้นกับรัชกาลแต่ก่อน นอกจากที่กล่าวมาแล้ว คือทรงตั้งทำเนียบราชทินนามสำหรับหม่อมเจ้าพระราชาคณะ คือ หม่อมเจ้าศีลวราลังการเป็นต้น และราชทินนามหม่อมราชวงศ์ที่เป็นพระครู ราชทินนามพระราชาคณะตำแหน่งนามฉายาของพระภิกษุ เช่นพระอมราภิรักขิต พระสังกิจจมุนี เป็นต้น ก็เห็นจะมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๕

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระเกียรติยศกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระบรมราชอุปัธยาจารย์ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แม้ตำแหน่งฐานานุศักดิ์คงอยู่ตามเดิม ควรเข้าใจว่าเทียบที่มหาสังฆปรินายก เพราะไม่ได้ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ แต่การคณะสงฆ์คงเป็นอย่างเดิมมาจนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับกรม เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส โปรดให้มีสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกา มีสมณศักดิ์ตำแหน่งนี้ขึ้นเป็นครั้งแรก จึงควรเข้าใจว่า ตั้งคณะธรรมยุติกาในคราวนั้นเป็นครั้งแรก ต่อมาเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก เลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงสมณศักดิ์เป็นมหาสังฆปรินายกทั่วพระราชอาณาจักรเหมือนกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส (แต่เจ้ากรมเป็นพระยา ครั้งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้น เจ้ากรมเป็นแต่พระ จึงได้ปรากฏพระนามเรียกกันต่อมาว่า สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) และทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกาด้วย ในคราวนั้นโปรดให้เลื่อนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (สา) วัดราชประดิษฐ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชกรรมวาจารย์ขึ้นเป็นสมเด็จพระ-

อริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือเหมือนอย่างสมเด็จพระอริยวงศ์ (อู่) ด้วยอีกพระองค์ ๑ ครั้นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์สิ้นพระชนม์แล้ว จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) เป็นสมเด็จพระสังฆราชเต็มตามตำแหน่งสมณศักดิ์เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ และโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกา ทรงฐานานุศักดิ์อย่างอนุปรินายกเหมือนกับที่กรมสมเด็จพระปวเวศวริยาลงกรณ์ได้เคยทรงมาแต่ก่อน

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้จัดระเบียบคณะสงฆ์คราว ๑ คือ นอกจากคณะเหนือคณะใต้ซึ่งคงอยู่ตามเดิม ให้แยกคณะกลางซึ่งขึ้นพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก ให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (คือหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัต) ซึ่งเป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน) เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ยกตำแหน่งพระพรมมุนี ซึ่งเสมอชั้นธรรมมาแต่ก่อนขึ้นเป็นตำแหน่งหิรัญบัฏ เป็นเจ้าคณะรองคณะกลาง ตั้งตำแหน่งเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกา ให้มีราชทินนามจารึกในหิรัญบัฏว่า พระสาสนโสภณ ตั้งตำแหน่งพระอุบาฬี (ซึ่งเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญแต่ครั้งกรุงเก่า) เติมสร้อยว่า คุณูปมาจารย์ เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสี โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า นามพระอุบาฬีนี้มีเกียรติยศสำคัญในพงศาวดาร ด้วยได้ไปประดิษฐานพระสงฆ์อุบาฬีวงศ์ในลังกาทวีป นอกจากตำแหน่งชั้นสูงที่กล่าวมานี้ ได้โปรดให้จัดระเบียบพระราชาคณะผู้ใหญ่ คือ ชั้นธรรมตำแหน่งเดิมคงมีแต่พระธรรมเจดีย์ พระธรรมไตรโลก ยกตำแหน่งพระธรรมโกษา ซึ่งแต่เดิมเป็นพระราชาคณะสามัญ ขึ้นเป็นชั้นธรรมตำแหน่ง ๑ ตั้งตำแหน่งพระธรรมปาโมกข์ขึ้นใหม่อีกตำแหน่ง ๑ ชั้นเทพ ตำแหน่งเดิมคงมีอยู่แต่พระเทพกวี พระเทพโมลี พระเทพมุนี ทรงตั้งตำแหน่งพระเทพเมธี ขึ้นแทนตำแหน่งพระโพธิวงศ์ ซึ่งเลื่อนขึ้นไปเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี ชั้นราชแต่เดิมเป็นแต่พระราชาคณะสามัญ เลื่อนขึ้นเป็นชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่รองแต่เทพลงมา คือ พระราชกวี พระราชโมลี พระราชมุนี พระราชเมธี

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมืองซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นว่า แต่เดิมเป็นตำแหน่งพระสังฆราชานั้น มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โปรดให้ใช้นามว่า สังฆปาโมกข์ เทียบยศเท่าพระครูโดยมาก แม้บางเมืองถ้าทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะ ก็ใช้ราชทินนามตามสมณศักดิ์ในกรุงเทพ ฯ มีแปลกอยู่แต่เจ้าคณะใหญ่กรุงเก่าเป็นตำแหน่งพระธรรมราชามาแต่ครั้งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เห็นจะเอาแบบในทำเนียบครั้งสุโขทัยมาตั้งเพราะกรุงเก่าเป็นราชธานีเดิมเหมือนกับกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีเดิมในครั้งกรุงเก่า ส่วนพระครูสังฆราชาที่ประจำเมืองหลายเมืองและพระครูเจ้าคณะใหญ่เมืองใดที่ไม่มีราชทินนามประจำตำแหน่งอยู่ในทำเนียบ ก็มามีราชทินนามทั่วไปแทบทุกเมืองในรัชกาลที่ ๕

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดให้ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เนื้อความตามพระราชบัญญัตินี้ในมาตรา ๓ ว่า ไม่เกี่ยวด้วยนิกายสงฆ์ กิจและลัทธิเฉพาะในนิกายใดให้สังฆนายกนิกายนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไปตามเดิม ในมาตรา ๔ ยกตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๔ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกา คณะกลาง และพระราชาคณะซึ่งเป็นเจ้าคณะรองทั้ง ๔ คณะนั้นเป็นพระมหาเถรที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนา และการปกครองสงฆมณฑลทั่วไป ให้พระมหาเถรทั้ง ๘ ตำแหน่งนี้ประชุมกันเป็นเถรสมาคม ตัดสินกิจในส่วนพระศาสนาสิทธิ์ขาด ส่วนการปกครองสงฆบริษัท ได้จัดวางแบบอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวด บังคับบัญชาสงฆมณฑล ในมณฑล ในเมือง และอำเภอ ตำบล ขึ้นต่อกันโดยลำดับ และกำหนดหน้าที่อธิการวัดและกิจการที่จะรักษาประโยชน์ของพระศาสนาของสงฆบริษัท ตลอดจนของพระอารามไว้โดยพิสดาร

ในพระราชบัญญัตินี้ ตามฐานานุศักดิ์ที่กำหนดไว้ เจ้าคณะมณฑลเป็นตำแหน่งพระราชาคณะ ตั้งฐานานุกรมได้ ๖ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระสังฆรักษ์ ๑ พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ เจ้าคณะเมือง เป็นพระราชาคณะหรือพระครู ตั้งฐานานุกรมได้ ๕ คือ พระปลัด ๑ พระวินัยธร ๑ พระวินัยธรรม ๑ พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ เจ้าคณะแขวง โดยปรกติมีสมณศักดิ์เป็นพระครู ตั้งฐานานุกรมได้ ๒ รูป คือ พระสมุห์รูป ๑ พระใบฎีการูป ๑ ถ้าได้รับ

พระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนาม ตั้งฐานานุกรมตำแหน่งปลัดได้อีกรูป ๑ ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ มีพระราชาคณะเป็นผู้กำกับแขวงและมีผู้ช่วยตามสมควร

อนึ่ง เมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระสงฆ์นิกายฝ่ายเหนือ คือ พระญวน พระจีน มีมากขึ้น จึงพระราชทานสมณฐานันดรศักดิ์แก่พระซึ่งเป็นหัวหน้าทั้ง ๒ นิกายนั้น นิกายญวน ผู้เป็นหัวหน้าตำแหน่งเป็นพระครู รองลงมาเป็นปลัด รองปลัดและผู้ช่วย สองตำแหน่งข้างหลังนี้เทียบทำนองสมุห์ใบฎีกา แต่พระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนามทุกตำแหน่ง นิกายฝ่ายจีน หัวหน้าเป็นตำแหน่งพระอาจารย์รองลงมาเป็นผู้ช่วยมีสัญญาบัตรและราชทินนามเหมือนกัน พระสงฆ์นิกายญวนและจีนนี้ เดิมขึ้นกรมท่าซ้าย ภายหลังจึงย้ายมาขึ้นกระทรวงธรรมการในรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลปัจจุบัน(๑)

มาถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว(๒) โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก เลื่อนพระเกียรติยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส พระบรมราชอุปัชฌาจารย์ขึ้นเป็นสมเด็จพระ-เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณะ เป็นมหาสังฆปรินายกทั่วทั้งพระราชอาณาจักร และเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกาด้วย และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สมเด็จพระมหาสมณทรงจัดระเบียบสมณศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นดังนี้ คือ แยกสมณศักดิ์อันเป็นฝ่ายฐานันดร คือยศ และฝ่ายตำแหน่ง คือ หน้าที่ออกเป็นข้างละแผนก

ส่วนฐานันดร จัดลำดับดังนี้

๑. สมเด็จพระมหาสมณะ	
๒. สมเด็จพระราชาคณะ	
๓. พระราชาคณะ ชั้นหิรัญบัฏ	พระอุบาฬีเข้าในชั้นนี้

(๑) *รัชกาลที่ ๖*

(๒) *พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*

๔. พระราชาคณะชั้นธรรม	
๕. พระราชาคณะชั้นเทพ	
๖. พระราชาคณะชั้นราช	
๗. พระราชาคณะชั้นสามัญ	ทั้งฝ่ายบาเรียน ทั้งฝ่ายสมถะ ทั้งฝ่ายยก
๘. (ก) พระครู พัดยอดพื้นเยียรบับเย็บ	ได้แก่สังฆปาโมกข์หัวเมือง
(ข) พระครู พัดพุดตานพื้นกำมะหยี่ปักชั้นเอก	ถือเอาพระครูมีนิตยภัต ๑๒ บาท เป็นเกณฑ์
(ค) พระบาเรียน ๙ ประโยค	
๙. (ก) พระครู พัดพุดตานพื้นกำมะหยี่ปักชั้นโท	ถือเอาพระครูมีนิตยภัต ๘ บาท เป็นเกณฑ์
(ข) พระบาเรียน ๘ ประโยค	
๑๐. (ก) พระครู พัดพุดตานพื้นกำมะหยี่ปักชั้นตรี	ถือเอาพระครูมีนิตยภัต ๖ บาท เป็นเกณฑ์
(ข) พระบาเรียน ๗ ประโยค	
๑๑. พระครู พัดพุดตานพื้นเยียรบับเย็บ	ได้แก่เจ้าคณะรองหัวเมือง
๑๒. พระครู พัดพุดตานพื้นแพรเย็บ	ได้แก่เจ้าคณะแขวงมีราชทินนาม
๑๓. (ก) พระครู พัดพุดตานพื้นสักหลาดปักชั้นเอก	ได้แก่พระครูปลัดไม่มีชื่อ
(ข) พระบาเรียน ๖ ประโยค	

๑๔. (ก) พระครู พัดพุดตาล ผ้าสักหลาดปักชั้นโท	ได้แก่พระครูวินัยธร พระครูวินัยธรรม
(ข) พระบาเรียน ๕ ประโยค	
๑๕. (ก) พระครู พัดพุดตาล ผ้าสักหลาดปักชั้นตรี	ได้แก่พระครูคู่สวด
(ข) พระบาเรียน ๔ ประโยค	
๑๖. (ก) พระปลัด พัดพุดตาล ผ้าเยียรยับเย็บ	ได้แก่ปลัดของพระราชาคณะสามัญทุกชั้น
(ข) พระบาเรียน ๓ ประโยค ๒ ประโยค (รามัญ)	
๑๗. (ก) พระครูพัดหน้านาง ผ้าสักหลาดปัก	ได้แก่พระครูรองคู่สวดและพระครูสังฆ์
(ข) พระอาจารย์พัด ผ้าแพรปักเลื่อม	ได้แก่พระผู้อุปการโรงเรียนหนังสือไทย
๑๘. (ก) พระครูพัดหน้านาง ผ้าอัตลัดเย็บ	ได้แก่พระครูเจ้าคณะแขวง ไม่มีราชทินนาม และพระครูสมุห์ พระครูใบฎีกา
(ข) พระฐานานุกรมพัดหน้านาง ผ้าอัตลัดเย็บ	ได้แก่พระสมุห์ พระใบฎีกา
๑๙. (ก) พระฐานานุกรม ไม่มีพัดยศ	ได้แก่พระฐานานุกรมของพระครูเจ้าเจ้าคณะหัวเมือง
(ข) เจ้าอธิการ	ได้แก่เจ้าคณะหมวดหัวเมือง

(ค) พระอุบัชฌายะ	ได้แก่พระอุบัชฌายะไม่มีสมณศักดิ์อื่น
๒๐. พระอธิการ	ได้แก่เจ้าอาวาส ไม่มีสมณศักดิ์อื่น
๒๑. พระพิธีธรรม	

ส่วนตำแหน่ง จัดเป็นลำดับดังนี้

๑. สกลสังฆปรินายก
๒. มหาสังฆนายก หรือเจ้าคณะใหญ่
๓. สังฆนายก หรือเจ้าคณะรอง

ฝ่ายบริหาร	ฝ่ายปริยัติ
๔. เจ้าคณะมณฑล	คณาจารย์เอก
๕. รองเจ้าคณะมณฑล	
๖. เจ้าคณะเมือง (เจ้าคณะแขวงในกรุงเทพฯ และปลัดคณะนับในชั้นนี้)	คณาจารย์โท
๗. รองเจ้าคณะเมือง	
๘. เจ้าคณะแขวง (เจ้าคณะหมวดในกรุงเทพฯ นับในชั้นนี้)	คณาจารย์ตรี
๙. รองเจ้าคณะแขวง	
๑๐. เจ้าอาวาส	อาจารย์ใหญ่
๑๑. รองเจ้าอาวาส	อาจารย์รอง

ตำนานพระปริตร

พระนิพนธ์

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ตำนานพระปริตร

อธิบายเบื้องต้น

การสวดพระพุทธมนต์ เช่นที่เราได้ฟังพระสงฆ์สวดในงานต่าง ๆ ที่จริงเป็นสองอย่างต่างกัน คือสวดพระธรรมเพื่อรักษาพระศาสนาอย่างหนึ่ง สวดพระปริตรเพื่อจะคุ้มครองป้องกันภยันตรายอย่างหนึ่ง กิริยาที่สวดมนต์พร้อม ๆ กัน จะสวดพระธรรมก็ดี หรือสวดพระปริตรก็ดี เรียกว่าคณะสาธยาย (คำว่า สวด มาแต่คำสาธยายนั้นเอง) จะนำอธิบายเรื่องตำนานมาแสดงต่อไปโดยลำดับ แต่ขอบอกให้ท่านทั้งหลายเข้าใจไว้เสียก่อนว่า ความที่จะกล่าวนั้น พบหลักฐานบ้าง เป็นแต่สันนิษฐานบ้าง แม้สันนิษฐานผิดไป ต้องขออภัย และขอให้ท่านทั้งหลายช่วยค้นหาหลักฐานที่ถูกด้วย

ตำนานคณะสาธยาย

จะว่าด้วยการสวดคณะสาธยายก่อน ประเพณีที่พวกพุทธบริษัทคือพระภิกษุสงฆ์เป็นต้น ชวนกันท่องจำพระธรรมวินัยแล้วสวดพร้อม ๆ กันอย่างพระสวดมนต์ทุกวันนี้ หาปรากฏว่ามีในครั้งพุทธกาลไม่ แม้อรรถกถาธรรมบทกล่าวในนิทานบางเรื่อง ว่าพระสงฆ์พุทธสาวกสวดพระปริตรและพุทธมนต์ตั้ง ๗ คืน ๗ วัน เช่นในเรื่องอายุวัฒนกุมารตอนสหัสสก็จะฟังเป็นหลักฐานไม่ได้ ด้วยอรรถกถาธรรมบทนั้นแต่งต่อเมื่อพุทธกาลล่วงแล้วเกือบ ๑๐๐๐ ปี เป็นสมัยเมื่อมีประเพณีสวดพระปริตรเกิดขึ้นแล้ว พิเคราะห์ดูความที่อ้างไม่สมกับประเพณีในครั้งพุทธกาล เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมวินัยด้วยภาษาบาลีอันเป็นภาษากลางสำหรับชาวมัชฌิมประเทศใช้พูดจากันแพร่หลายยิ่งกว่าภาษาอื่น ผู้ฟังพระธรรมเทศนาหรือผู้ที่รับพระธรรมไปเที่ยวสั่งสอนย่อมจำข้อความเป็นสำคัญ ส่วนถ้อยคำไม่รู้สึกลำบาก ด้วยเป็นภาษาซึ่งเข้าใจซึมซาบและใช้พูดจาทันอยู่เสมอ เช่นเดียวกับที่เราฟังเทศน์ภาษาไทยทุกวันนี้ ก็ตั้งใจจำ

ข้อความเป็นสำคัญ หาถือว่าจำเป็นจะต้องจำถ้อยคำสำนวนที่พระเทศน์ทั้งหมดไม่ ความที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ฉันใด สันนิษฐานว่าการศึกษาและสั่งสอนพระธรรมวินัยเมื่อครั้งพุทธกาล ความจำเป็นที่จะต้องท่องและสวดซ้อมพร้อม ๆ กันเป็นคณะสาธยายก็ย่อมไม่มีด้วยเหตุอันเดียวกัน

ประเพณีที่พระสงฆ์สวดคณะสาธยาย ปรากฏมีขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอริยสาวกทั้งหลาย มีพระมหากัสสปเป็นประธาน ประชุมกัน ณ ถ้ำสัตตบรรณในแขวงกรุงราชคฤหมหานครทำสังคายนาพระธรรมวินัยเป็นครั้งแรก เพราะคำว่า "สังคายนา" นั้นเองแปลว่าซักซ้อมสวดพร้อม ๆ กัน จึงพึงเป็นหลักฐานได้ว่า การที่พระสงฆ์สวดคณะสาธยายเกิดมีขึ้นเมื่อครั้งทำปฐมสังคายนานั้น เมื่อคิดดูว่าเหตุใดพระสงฆ์อริยสาวกจึงใช้วิธีท่องจำพระธรรมวินัยแล้วสวดซ้อมพร้อม ๆ กันก็ดูเหมือนจะเห็นเค้าเงื่อน ด้วยเมื่อพระพุทธเจ้าใกล้จะเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ได้มีพระพุทธฎีกาตรัสสั่งแก่พระสาวกทั้งปวงว่าพระธรรมวินัยจะแทนพระองค์สืบไป ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระอริยสาวกจึงประชุมกันสำรวจพระธรรมวินัยซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติตรัสสอนเพื่อจะรักษาไว้ให้เป็นหลักฐานมั่นคง ก็พระธรรมวินัยทั้งปวงนั้น เมื่อในสมัยพุทธกาลพระสาวกย่อมทรงจำไว้โดย "อัตถะ" (คือข้อความ) ดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อสอบถามกันและกันในที่ประชุม พระสาวกต่างองค์คงแถลงโดย "พยัญชนะ" ต่างกัน (คือโดยสำนวนต่าง ๆ กัน) ซึ่งพากระเทือนไปถึงความเข้าใจอัตถะแตกต่างกันในบางแห่ง พระกัสสปจึงเลือกสรรพระสาวกซึ่งนิยมกันว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญ เช่นพระอานนท์ เป็นผู้เชี่ยวชาญในพระธรรม พระอุบาลีเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระวินัย ให้เป็นผู้วินิจฉัย ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าคงจะมีพระสาวกองค์อื่นช่ยวินิจฉัยด้วยอีก เป็นทำนองอย่างตั้งอนุกรรมการ ๒ กอง ให้พระอานนท์กับพระอุบาลีเป็นประธานอนุกรรมการนั้นองค์ละกอง (หาใช่เพียงอาราธนาแต่เฉพาะพระอานนท์และพระอุบาลีให้เป็นผู้แสดงพระธรรมและพระวินัยแต่โดยลำพังดังความที่กล่าวในเรื่องตำนานสังคายนาชวนให้เข้าใจไม่) ต่อเมื่ออนุกรรมการวินิจฉัยลงมติแล้ว พระอานนท์จึงนำมติส่วนพระธรรม และพระอุบาลีนำมติส่วนพระวินัยมาแสดงในที่ประชุมพระอริยสาวกทั้งปวง เมื่อที่ประชุมยอมรับมติตามที่พระอานนท์และพระอุบาลีเสนอแล้ว

จึงลงมติของที่ประชุมใหญ่ต่อไปอีกข้อหนึ่งว่า ให้พระสงฆ์ท่องจำพระธรรมวินัยทั้งอัตถะและพยัญชนะ (คือทั้งข้อความและสำนวน) อย่างเช่นพระอานนท์และพระอุบาลีเสนอนั้น เพื่อจะป้องกันมิให้เกิดแตกต่างกันได้อีก ถ้าเป็นสมัยปัจจุบันนี้ก็คงให้เขียนพระธรรมวินัยลงเป็นอักษรแล้วพิมพ์แจกกันรักษาไว้ แต่ในสมัยนั้นยังไม่ใช้วิธีจดเป็นอักษร จึงต้องใช้กระบวนท่องจำ การท่องจำจะอยู่ได้มั่นคงก็ต้องอาศัยซักซ้อมด้วยสวดสาธยาย จึงเกิดวิธีสวดคณะสาธยายพระธรรมวินัยขึ้น เมื่อพุทธศักราชปีที่ ๑ แล้วประพฤติเป็นแบบแผนสืบมาด้วยประการฉะนี้

ตำนานสาธยายธรรม

ทีนี้จะกล่าวอธิบายเรื่องสวดพระธรรมต่อไป พระธรรมวินัยซึ่งรวบรวมไว้เป็นหลักพระศาสนามีมากมายหลายคัมภีร์ด้วยกัน ผู้ศึกษาเช่นพระภิกษุซึ่งบวชใหม่เป็นต้น จำต้องท่องจำและหัดสาธยายไปทีละสูตรละส่วน แม้ถึงท่านผู้ที่สามารถทรงจำไว้ได้ทั้งหมดแล้ว จะสวดสาธยายพระธรรมวินัยให้หมดในคราวเดียวก็เป็นเวลาช้านานนัก จำต้องแบ่งสาธยายแต่คราวละส่วน วันหนึ่งสวดสาธยายส่วนหนึ่งพอสมควรแก่เวลา แล้วสวดสาธยายส่วนอื่นต่อ ๆ ไปในวันหลัง แต่คงมิให้ขาดสาธยายทุกวัน สันนิษฐานว่าประเพณีที่พระสวดมนต์เย็น อันถือเป็นกิจวัตรทั่วทุกสังฆารามสืบมาจนทุกวันนี้ เห็นจะเป็นประเพณีเก่าแก่สืบมาแต่สมัยเมื่อยังใช้ความท่องจำเป็นสำคัญ การสวดอย่างว่ามานี้เป็นการสวดสาธยายพระธรรม เพื่อจะรักษาหลักพระศาสนาไว้ให้มั่นคง แต่เมื่อมามีวิธีเขียนพระธรรมวินัยลงไว้เป็นอักษรได้ ความจำเป็นที่จะต้องท่องจำมีน้อยลง จึงคงท่องและสวดสาธยายพระธรรมวินัยแต่บางส่วน ซึ่งจำเป็นแก่กิจของพระสงฆ์ในครั้งหลัง

ตำนานสาธยายปริตร

ทีนี้จะกล่าวอธิบายถึงการสวดพระปริตรต่อไป คำว่า "ปริตฺต" แปลว่าคุ้มครอง การสวดพระปริตรจึงหมายความว่า สวดเพื่อคุ้มครองป้องกันภยันตราย ผิดกับสวดสาธยายพระธรรมที่อธิบายมาแล้ว ประเพณีที่พระสงฆ์สวดพระปริตรเกิดขึ้นใน

ลังกาทวีปประมาณว่าเมื่อพุทธกาลล่วงแล้วราว ๕๐๐ ปี ในเรื่องตำนานพระพุทธศาสนาปรากฏว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเข้าพระนิพพานแล้วได้ ๓๐๐ ปีเศษ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนายกขึ้นเป็นศาสนาสำหรับประเทศในอินเดีย แล้วแต่งทูตให้เที่ยวประกาศคุณพระพุทธศาสนาไปยังนานาประเทศ พระเจ้าเทวนัมปิยติศ ซึ่งครองกรุงลังกาเกิดเลื่อมใสจึงทูลขอให้พระเจ้าอโศกมหาราชจัดคณะสงฆ์ส่งไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป พระเจ้าอโศกก็ทรงอาราธนาพระมหินทรเถระผู้เป็นราชบุตรพระองค์หนึ่ง ซึ่งออกทรงผนวชอยู่ ให้เป็นประธานพาคณะสงฆ์ไปสั่งสอนพระธรรมวินัยและให้อุปสมบทพวกชาวลังกา จึงได้ถือพระพุทธศาสนา และมีคณะสงฆ์ขึ้นในลังกาทวีปเป็นเดิมมา ก็แต่ลังกาทวีปเป็นประเทศอยู่ต่างหากจากอินเดีย ชาวลังกาไม่รู้ภาษาบาลีแพร่หลายเหมือนกับชาวอินเดีย การสอนและการรักษาพระธรรมวินัยในลังกาทวีปจึงต้องใช้ ๒ ภาษา คือสอนด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวลังกา แต่ท่องจำพระธรรมวินัยรักษาไว้ด้วยภาษาบาลีตามเดิม ต่อภายหลังมาว่าเมื่อ พ.ศ. ๔๓๓ พระสงฆ์ในลังกาทวีปจึงได้ช่วยกันเขียนพระธรรมวินัยลงเป็นอักษร ทำให้ความจำเป็นต้องท่องจำน้อยลงกว่าแต่ก่อน ถึงกระนั้นการศึกษาพระธรรมวินัยที่ในลังกาทวีปก็ลำบากกว่าที่ในอินเดีย ด้วยจำต้องเรียนภาษาบาลีจนรู้แตกฉานก่อนจึงจะสามารถอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัยได้ การเรียนภาษาบาลีจึงถือกันว่าเป็นกิจของผู้ออกบวชจะต้องเรียน และนับถือกันว่าภาษาบาลีเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะทรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา แม้ผู้ซึ่งมิได้เรียนรู้ภาษาบาลี เมื่อได้ยินพระสงฆ์สาธยาย ก็รู้ว่าเป็นพระธรรมคำของพระพุทธเจ้า พากันอนุโมทนาสาธุการและถือว่าเป็นสิริมงคล แต่ในลังกาทวีปนั้นมีพวกทมิฬข้ามมาอยู่มาก ในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่าพวกทมิฬมีอำนาจปกครองบ้านเมืองอยู่นาน ๆ ก็หลายครั้งพวกทมิฬนับถือไสยศาสตร์ พาศาสนาพราหมณ์มาสั่งสอนในลังกาทวีปด้วย ก็ตามคติศาสนาพราหมณ์นั้นนิยมว่าผู้ทรงพระเวทอาจจะร่ายมนต์ให้เกิดสิริมงคลหรือป้องกันแก้ไขภยันตรายแก่มหาชนได้ สันนิษฐานว่าพวกชาวลังกาแม้ที่ถือพระพุทธศาสนาก็ย่อมมีเวลาปรารถนาสิริมงคลและมีเวลาหวาดหวั่นต่อภยันตรายตามธรรมดาสามัญมนุษย์ คงจะขอให้พระสงฆ์เถรานุเถระชาวลังกาช่วยหาทางในพระ

พุทธศาสนาสงเคราะห์เพื่อให้เกิดสิริมงคลหรือป้องกันภยันตรายให้แก่ตนบ้าง พระสงฆ์มีความกรุณาจึงคิดวิธีสวดปริตรขึ้นให้สมประสงค์ของประชาชน ก็แต่วิธีร่ายเวทมนตร์ของพราหมณ์นั้นเขาวิงวอนขอพรต่อพระเป็นเจ้า คติพระพุทธศาสนาห้ามการเช่นนั้น พระสงฆ์จึงค้นในพระไตรปิฎก เลือกเอาพระสูตรและปาฐพระคาถาสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย อันมีตำนานอ้างว่าเกิดขึ้นเนื่องด้วยเหตุการณ์ต่าง ๆ มาสวดเป็นมนต์ จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเลือกเอารัตนสูตร ซึ่งมีตำนานว่าพระอานนท์เคยถือคุณพระรัตนตรัยระงับโรคระบาดอันเกิดแต่ความอดอยากที่เมืองเวสาลีมาใช้เป็นมนต์สวดเรื่องหนึ่งเป็นต้น สันนิษฐานว่าจะเกิดมีพระปริตรขึ้นด้วยประการดังกล่าวมานี้ ชั้นเดิมจะสวดสูตรไหนหรือคาถาไหนก็เห็นจะแล้วแต่เหตุการณ์ เช่นนิมนต์ไปสวดเพื่อจะให้เป็นมงคลก็สวดมงคลสูตร ถ้านิมนต์ไปสวดให้คนไข้เจ็บฟัง ก็สวดโพชฌงค์เป็นต้น แต่ชั้นเดิมเห็นจะหาได้ร้อยกรองพระปริตรเข้าต่อเนื่องกันยืดยาวไม่ เมื่อมีวิธีสวดพระปริตรเกิดขึ้นแล้ว คนทั้งหลายก็คงนิยมกันแพร่หลาย มีผู้ประสงค์ให้พระสงฆ์สวดพระปริตรเพื่อเหตุการณ์อื่น ๆ กว้างขวางออกไป พระสงฆ์ก็ค้นหาพระสูตรและปาฐพระคาถาในพระไตรปิฎกมาสวดเป็นพระปริตรมากขึ้นเป็นลำดับ

พระปริตรภาณวาร

มีคำกล่าวในลังกาทวีปว่า(๑) เมื่อ พ.ศ. ๙๐๐ พระเถระทั้งหลายมีพระเรวัตตเถระเป็นประธาน ช่วยกันสำรวจรวมพระปริตรต่าง ๆ เรียบเรียงเข้าไว้เป็นคัมภีร์เรียกว่า “ภาณวาร” สันนิษฐานว่าความคิดเดิมก็เห็นจะให้เป็นตำราสำหรับพระสงฆ์ท่องจำ และสวดพระปริตรให้เป็นแบบแผนอันเดียวกัน เมื่อเกิดมีคัมภีร์ภาณวารอันรวบรวมพระพุทธมนต์ทุกอย่างอยู่ในนั้น ก็เป็นธรรมดาที่คนทั้งหลายจะเกิดปรารถนา

(๑) คำกล่าวนี้ปรากฏอยู่ในคำนำของนายธรรมรตนะ แต่งเมื่อพิมพ์หนังสือภาณวาร ใน ค.ศ. ๑๙๑๖ (พ.ศ. ๒๔๕๙)

ให้พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ตลอดทั้งคัมภีร์ภาณวารในเมื่อทำการพิธีสำคัญ แต่คัมภีร์ภาณวารยืดยาวมีพระปริตรต่าง ๆ ถึง ๒๒ เรื่องจัดไว้เป็น ๔ ภาค กว่าจะสวดตลอดเป็นเวลาช้านานกว่าครึ่งวัน จึงต้องคิดวิธีสวดภาณวารขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือนิมนต์คณะสงฆ์ให้ผลัดกันสวดคราวละ ๔ รูป และบางทีจะมีพระเถระผู้เชี่ยวชาญนั่งกำกับตรวจทานด้วยอีกรูปหนึ่ง (เหมือนอย่างสวดภาณวารที่ไทยเราใช้เป็นแบบอยู่ทุกวันนี้) มีหลักฐานว่าชาวลังกานับถือคัมภีร์ภาณวารมาก ถึงมีพระมหาเถระองค์หนึ่งทรงนามว่าอโนมทัสสี แต่งอรรถกถาอธิบายคุณภาณวารขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง ให้ชื่อว่าสารัตถสมุจจัย เป็นคัมภีร์ใหญ่จำนวนหนังสือถึง ๑๓ ผูกใบลาน (ได้แปลเป็นภาษาไทยเมื่อรัชกาลที่ ๓ และหอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์แล้ว) ก็ในพงศาวดารลังกาว่า มีพระอโนมทัสสีเป็นพระมหาเถระสำคัญองค์หนึ่ง อยู่ในรัชกาลพระเจ้าบัณฑิตปรักกรมพาหุซึ่งเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๙ ถ้าเป็นองค์เดียวกันก็เป็นหลักฐานอีกอย่างหนึ่งว่า คัมภีร์ภาณวารเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อน พ.ศ. ๑๘๐๙ บางทีจะก่อนนั้นตั้งหลายร้อยปี

ตั้งแต่เกิดมีคัมภีร์ภาณวารขึ้นแล้ว พึงสันนิษฐานได้ว่า พระสงฆ์ชาวลังกาคงอาศัยคัมภีร์นั้นเป็นตำราท่องสวดมนต์ และลักษณะการที่สวดมนต์คงเป็น ๒ อย่างต่างกัน คือคณะสงฆ์ ๔ รูปผลัดกันสวดภาณวารจนตลอดทั้งคัมภีร์อย่างหนึ่ง เลือกเฉพาะสูตรเฉพาะคาถาไปสวดอนุโลมตามเหตุการณ์อย่างหนึ่ง และการสวดเฉพาะสูตรและเฉพาะคาถานั้น พระเถระผู้นำสวดมักกล่าวเป็นคำนำสรรเสริญคุณของพระสูตรและคาถานั้น ๆ ที่เราเรียกกันว่า "ขัดตำนาน" ก่อน แล้วจึงชวนให้พระสงฆ์สวดจำนวนพระสงฆ์ไปเท่าใดก็สวดด้วยกันหมด แต่วิธีขัดตำนานจะมีมาก่อนภาณวารหรือจะมีขึ้นต่อภายหลัง ข้อนี้ไม่มีเค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐาน เพราะอาจจะเป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง แต่ในพระปริตรฉบับลังกาซึ่งพึ่งพบเมื่อแต่งตำนานนี้ มีบทขัดตำนานเกือบจะทุกสูตรในภาณวาร

ราชปริตร

พระปริตรอย่าง ๗ ตำนานและ ๑๒ ตำนานก็เกิดขึ้นในลังกาทวีป แต่จะเกิดขึ้นเมื่อใดไม่มีหลักฐานที่จะกำหนด ได้แต่สันนิษฐานว่าคงจะเกิดภายหลังแต่งคัมภีร์สารัตถสมุจจัย และมีเค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐานได้อีกอย่างหนึ่งว่า คงจะเกิดขึ้นโดย

พระราชประสงค์ของพระเจ้าแผ่นดินจึงได้เรียกนามตามภาษาบาลีว่า "ราชปริตฺต" ลองคิดค้นหาเหตุก็เห็นมีเค้าพอจะสันนิษฐานได้ ด้วยการสวดภาณวารอยู่ข้างยืดยาวเปลืองเวลามากฝ่ายหนึ่ง และการสวดพระปริตร ซึ่งพระสงฆ์เลือกพระสูตรและคาถาต่าง ๆ ไปสวดให้ต้องตามเหตุการณ์อยู่ข้างจะสั้นไป และบางทีมีงานหลวงพระสงฆ์จะเลือกมิใคร่ถูกพระราชอัธยาศัยด้วย น่าจะเป็นด้วยเหตุดังกล่าวมา จึงมีรับสั่งให้พระสังฆเถระคิดปรุงพระปริตรขึ้น สำหรับสวดงานหลวงให้มีทั้งฝ่ายเจริญสิริมงคลและฝ่ายที่จะคุ้มครองป้องกันอุบัทวันตรายรวมอยู่ด้วยกัน แต่อย่าให้ยืดยาวนัก พระสงฆ์จึงเลือกพระปริตรต่าง ๆ มาแต่ในภาณวารเป็นพื้น และเอาคาถาที่นับถือกันเพิ่มเข้าบ้างปรุงเป็นราชปริตรขึ้น แล้วจึงแต่งคาถาเป็นคำเตือนพระสงฆ์ผู้ไปสวดให้ช่วยกันแผ่เมตตาอธิษฐานให้พระปริตรช่วยคุ้มครองพระเจ้าแผ่นดิน และให้ตั้งใจสวดพระปริตร สำหรับขัดตำนานก่อนสวดพระปริตรนั้นด้วยบทว่า

สรชฺชํ สเสนํ สพนฺธุ นรินฺทํ

ปริตฺตานุภาโว สทา รกฺขตูติ ฯลฯ

ดังนี้ เมื่อมีราชปริตรเป็นแบบสำหรับสวดในงานหลวง ก็เป็นธรรมดาที่คนทั้งหลายจะเกิดนิยมอยากให้สวดพระปริตรนั้น ณ ที่อื่น ๆ ต่อไปจนเป็นประเพณีในพื้นเมือง แต่น่าสงสัยอยู่ข้อหนึ่ง ด้วยราชปริตรปรากฏเป็น ๒ อย่าง เรียกว่า "จุลราชปริตร" (๗ ตำนาน) อย่างหนึ่ง "มหาราชปริตร" (๑๒ ตำนาน) อย่างหนึ่ง อย่างไหนจะเป็นตัวแบบเดิม ข้อนี้เคยสันนิษฐานกันมาแต่ก่อน ว่าอย่าง ๑๒ ตำนานเห็นจะเป็นราชปริตรเดิม ครั้นต่อมาภายหลังมีพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งอาจเป็นต่างประเทศกับลังกา ทรงพระดำริเห็นว่ายังยาวนักจึงโปรดให้ตัดลงเป็นอย่าง ๗ ตำนาน มีราชปริตรเป็น ๒ อย่างขึ้น จึงได้เรียกอย่างยาวว่ามหาราชปริตร เรียกอย่างสั้นว่าจุลราชปริตร ดังนี้ แต่เมื่อมาพิจารณากันในคราวจะแต่งตำนานพระปริตรนี้มีบัณฑิตหลายคน คือพระพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล) เป็นต้น กลับเห็นว่าอย่าง ๗ ตำนานจะเป็นแบบเดิม อย่าง ๑๒ ตำนานเป็นของ

ปรุงใหม่ต่อภายหลัง อ้างเหตุให้เห็นเช่นนั้น ด้วยบทพระปริตรต่าง ๆ ใน ๗ ตำนานกับ ๑๒ ตำนานเหมือนกันโดยมาก เป็นแต่วางลำดับผิดกัน ถ้าว่าเฉพาะตัวพระปริตรไม่ยาวสั้นผิดกันกี่มากน้อยนัก เป็นแต่มีบทขัดตำนานมากกว่ากัน ถ้าประสงค์เพียงจะตัดพระปริตรอย่าง ๑๒ ตำนานให้สั้นเข้าคงไม่ทำเช่นปรากฏอยู่ อีกประการหนึ่งสังเกตเห็นว่าลักษณะที่จัดลำดับพระปริตรต่าง ๆ ทั้งที่เพิ่มคำขัดตำนานขึ้นเป็น ๑๒ ตำนาน เป็นระเบียบเรียบร้อยดีกว่าอย่าง ๗ ตำนาน จึงสันนิษฐานว่าราชปริตรเดิมเห็นจะเป็นอย่าง ๗ ตำนาน ต่อมามีผู้รู้คิดแก้ไขให้เป็นอย่าง ๑๒ ตำนาน ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยมีข้อสนับสนุนวินิจฉัยนั้นอยู่ในทางโบราณคดีที่ประเพณีการสวดมนต์ในประเทศนี้แม้ตั้งแต่โบราณมาย่อมสวด ๗ ตำนานเป็นพื้น ๑๒ ตำนานสวดเฉพาะแต่ในงานใหญ่ ข้อนี้ส่อให้เห็นว่าคงได้แต่สวดมนต์อย่าง ๗ ตำนานจึงเข้ามาจากลังกาก่อนช้านาน จนใช้สวดกันเป็นประเพณีบ้านเมืองแล้ว ครั้นเกิดแบบสวด ๑๒ ตำนานขึ้นในลังกาทวีปได้มายังประเทศนี้เมื่อภายหลังจึงมิได้ใช้สวดกันในพื้นเมืองแพร่หลายเหมือนอย่าง ๗ ตำนาน

เมื่อแต่งตำนานพระปริตรนี้ ข้าพเจ้าได้ให้สืบสวนถึงการสวดพระปริตรในลังกาทวีปและประเทศพม่าในปัจจุบันนี้(๑) ได้ความว่าการสวดราชปริตรที่ในลังกาทวีปเลิกเสียนานแล้ว แม้ฉบับก็สูญ จนพระองค์เจ้าปฤษฎางค์หาไปประทาน (พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ตรัสบอกว่าได้ฉบับเมืองยะไข่ไป) จึงกลับมีขึ้น การที่สวดมนต์พระลังกาสวดพระสูตรและคาถาต่าง ๆ ตามแต่จะสะดวก แต่การสวดภาณวารในลังกาทวีปยังนับถือกันมากว่า เวลามีการงานของผู้มีบรรดาศักดิ์ เช่นทำบุญวันเกิดมักนิมนต์พระไปสวดภาณวารผลัดกันสวดคราวละ ๔ องค์บ้าง หรือ ๒ องค์บ้าง สวดทั้งกลางวันและกลางคืน ตลอด ๓ วันก็มี ๕ วัน และถึง ๗ วันก็มี ส่วนพระพม่านั้น พระอรัญรักษา (ซอเหลียง บี่ยะเมธี) บอกว่ามีหนังสือสวดมนต์รับไปหาฉบับพิมพ์มาให้ได้เป็นมหาราชปริตร ๑๒ ตำนานเช่นเดียวกับของไทย มีถ้อยคำผิดกันแต่เล็กน้อย เห็นเป็นหลักฐานสมตามความที่ได้กล่าวมาว่า พม่า มอญ ไทย เขมร ต่างได้แบบราชปริตรมาจากลังกาด้วยกันทั้งนั้น

---

(๑) มอญ เขมร สวดอย่างเดียวกับไทย

สวดพระพุทธมนต์ในประเทศสยาม

พระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศสยามนี้ ร่วมราวคราวเดียวกับที่ไปประดิษฐานในลังกาทวีป หรือถ้าจะมาภายหลังก็ไม่ช้านักด้วยมีหลักฐานปรากฏอยู่ทั้งโบราณวัตถุและเรื่องตำนานว่า ประเทศนี้เมื่อชั้นแรกได้รับพระพุทธศาสนามาแต่ชาวมคธราฐ และพระธรรมวินัยที่มาสู่ประเทศสยามในชั้นแรกนั้นเป็นภาษาบาลี ครั้นต่อมาเมื่อแรกเกิดลัทธิพระพุทธศาสนาอย่างมหายานขึ้นในอินเดีย แปลงพระธรรมวินัยเป็นภาษาสังสกฤต พวกชาวอินเดียข้างฝ่ายใต้มาสอนลัทธิมหายาน ชาวประเทศสยามก็รับถือตาม และเปลี่ยนไปศึกษาพระธรรมวินัยในภาษาสังสกฤตเสียทอดหนึ่งช้านาน ครั้นถึงสมัยเมื่อพวกถือศาสนาพราหมณ์และพวกถือศาสนาอิสลามได้เป็นใหญ่ในอินเดีย พากันเบียดเบียนพระพุทธศาสนาจนแทบจะเสื่อมสูญ นานาประเทศที่ถือพระพุทธศาสนา เมื่อไม่ได้อาศัยอินเดียซึ่งเป็นแหล่งเดิม ต่างก็ปฏิบัติตามรู้ตามเห็นของตนมา พระพุทธศาสนาก็เสื่อมลงด้วยกันทุกประเทศ ครั้นเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๙๖ พระเจ้าปรักกรมพาหุมหาราชได้ครองลังกาทวีป ทรงพยายามฟื้นพระพุทธศาสนาขึ้นด้วยประการต่าง ๆ มีทำสังคายนาพระธรรมวินัยภาษาบาลีให้เรียบร้อยเป็นต้น พระพุทธศาสนาก็กลับรุ่งเรืองขึ้นในลังกาทวีป กิตติศัพท์แพร่หลายมาถึงประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร ก็มีพระสงฆ์ชาวประเทศเหล่านี้พากันไปศึกษาพระธรรมวินัยในลังกาทวีป แล้วอุปสมบทเป็นนิกายลังกาวงศ์ พาลัทธิซึ่งฟื้นขึ้นกับทั้งพระไตรปิฎกภาษาบาลีที่สังคายนาใหม่มายังประเทศของตน ในชั้นแรกเป็นแต่มาตั้งเป็นคณะหนึ่งต่างหาก แต่เมื่อคุณธรรมปรากฏแพร่หลาย ก็มีคนนับถือและเข้าสมัครบวชเรียนตามลัทธิลังกาวงศ์มากขึ้นทุกที จนถึงพระเจ้าแผ่นดินทรงรับอุปถัมภ์ พระสงฆ์ในประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร ก็ถือลัทธิลังกาวงศ์ด้วยกันหมด ตามเรื่องตำนานที่กล่าวนี้ พึงเห็นได้ว่าพระธรรมวินัยก็ดี ข้อวัตรปฏิบัติก็ดี ซึ่งพระสงฆ์สยามประพฤติในชั้นหลังตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยมา ได้แบบอย่างมาแต่ลังกาทวีป แม้จนวิธีการสวดพระพุทธมนต์ ซึ่งแยกเอามาแสดงในเรื่องตำนานพระปริตรนี้ ก็มีครบทุกอย่างตามแบบที่มีในลังกา ดังจะกล่าวอธิบายต่อไปคือ

สวดสาธยายพระธรรม

พระสงฆ์ในประเทศนี้ทุกสังฆารามถือเป็นกิจวัตรที่ต้องสวดมนต์ (สาธยายธรรม) เวลาเย็นทุกวันมิได้ขาด และมีหอสวดมนต์ประจำวัดทุกแห่ง ชาวบ้านก็พอใจนิมนต์พระสงฆ์มาสาธยายธรรมเมื่อบำเพ็ญกุศล เช่นสวดพระอภิธรรม สวดแจง และสวดพระสูตรต่าง ๆ ในงานศพและพิธีบุพพเปตพลีทั้งปวง ข้าพเจ้าเคยนึกว่าคนทั้งหลายทำไมจึงชอบนิมนต์พระสงฆ์สวดพระอภิธรรมในงานศพ หรือแม้จนในงานบุพเปต-พลี ต่อมาได้เห็นอธิบายในหนังสือปฐมสมโพธิของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ตอนเทศนาปริวัตบริเฉทที่ ๑๗ กล่าวว่าเมื่อพระพุทธองค์เสด็จขึ้นไปยังดาวดึงส์สวรรค์เพื่อจะเทศนาโปรดพระพุทธมารดา ทรงปรารภว่า ถ้าประทานเทศนาพระสูตรหรือพระวินัยคุณยังไม่เท่าทันพระคุณของพระพุทธมารดาที่ได้มีมาแก่พระองค์ มีแต่พระอภิธรรมอย่างเดียว ซึ่งมีคุณสมควร "ใช้ค่าน้ำนมและข้าวปั้อน" ของพระพุทธมารดาได้ดังนี้ จึงเข้าใจว่าการซึ่งคนทั้งหลายพอใจนิมนต์พระสงฆ์สวดพระอภิธรรมเกิดแต่ประสงค์จะสนองคุณผู้มรณภาพ

สวดภาณวาร

ได้ยินว่าแต่โบราณมีประเพณีพระสงฆ์ถือกันเป็นคติอย่างหนึ่งว่าพระภิกษุบวชใหม่ ในพรรษาแรกต้องท่องจำ "ทำวัตรพระ" (คำนมัสการข้างตอนต้นภาณวาร) กับ "พระอภิธรรม" ให้สวดได้ ต่อไปในพรรษาที่ ๒ ต้องท่องจำ "พระปริตร" (ทั้ง ๗ ตำนานและ ๑๒ ตำนาน) ถึงพรรษาที่ ๓ ต้องท่องจำภาณวารให้สวดได้ทั้งคัมภีร์ กับทั้งธัมมจักกัปวัตตนสูตรและมหาสมัยสูตรด้วย พรรษาต่อไปต้องท่องจำปาติโมกข์ให้ได้ภายในพรรษาที่ ๕ ประเพณีที่กล่าวนี้เคยประจักษ์แก่ข้าพเจ้าครั้งหนึ่ง เมื่อตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประพาสเมืองกาญจน บุรีใน พ.ศ. ๒๔๕๒ ครั้งนั้นพลับพลาประทับแรมตั้งที่ริมน้ำทางฟากตะวันตก ตรงข้ามกับวัดชัยชุมพล ถึงเวลาค่ำ พระวิสุทธิรังสี (เปลี่ยน) เมื่อยังเป็นพระครูพาพระสงฆ์ราว ๒๐ รูป ลงมาสวดมนต์ที่แพหน้าวัดถวายทรงสดับทุกคืน ประทับแรมอยู่ ๓ ราตรี

สวดภาณวารได้ตลอดทั้งคัมภีร์ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสรรเสริญว่าอุตสาหะท่องจำ แล้วโปรด ฯ พระราชทานรางวัลพระสงฆ์ทั้งอาราม ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นด้วยรักษาคติโบราณที่กล่าวนั้นสืบกันมา ส่อให้เห็นว่าแต่โบราณคงมีการนิมนต์พระสงฆ์ไปสวดภาณวารตามรั้ววังบ้านเรือนผู้มีบรรดาศักดิ์เนือง ๆ เหมือนอย่างเช่นยังมีอยู่ในลังกาทวีปในบัจจุบันนี้ แต่หากเสื่อมมาโดยอันดับ น่าจะเป็นเพราะเกิดชอบเอาพิธีไสยศาสตร์เข้ามาปนกับพิธีทางพระพุทธศาสนา ดังจะกล่าวในที่อื่นต่อไปข้างหน้า การสวดภาณวารจึงคงมีแต่ในงานหลวงและเฉพาะที่เป็นพระราชพิธีสำคัญ และพระสงฆ์ใช้อ่านหนังสือแทนสวดปากเปล่าเพื่อจะให้ศักดิ์สิทธิ์ด้วยสมบูรณ์ทั้งอัตถะและพยัญชนะมิได้คลาดเคลื่อน หนังสือภาณวารสำหรับพระสงฆ์อ่านสวด มีฉบับเก่าผีมือเขียนครั้งกรุงศรีอยุธยาอยู่ในหอพระสมุด ฯ จึงสันนิษฐานว่าประเพณีอ่านสวดภาณวารจะมีมาแล้วแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

พระราชพิธีที่มีสวดภาณวารนั้นก็ไม่มีกี่พิธีนัก ที่เป็นพิธีประจำปีมีแต่พิธีตรุษ นอกจากนั้นก็เป็นพิธีจร คือพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีลงสรงโสกันต์เจ้าฟ้า พระราชพิธีพรุณศาสตร์ขอฝน กับพระราชพิธีหล่อพระพุทธรูปสำคัญ เช่นพระชัยวัฒนะประจำรัชกาลเป็นต้น และพิธีพุทธาภิเษกฉลองพระพุทธรูปสำคัญ การสวดภาณวารในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น แต่เดิม (เป็นส่วนพิธีเฉลิมพระราช-มนเทียร) พระสงฆ์ ๕ รูปนั่งสวดบนพระแท่นที่บรรทม และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับทรงสดับสวดภาณวารในห้องนั้น แบ่งภาณวารสวดเป็น ๔ วัน ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้เปลี่ยนมาสวด (เป็นส่วนพระราชพิธีบรมราชาภิเษก) เหมือนกับสวดภาณวารในพระราชพิธีอื่น ๆ คือตั้งเตียงสวดที่ท้องพระโรง พระสงฆ์ขึ้นสวดสำรับละ ๔ รูป ผลัดกันสวดทีละ ๒ รูป มีพระเถระนั่งปรกอยู่เตียงหนึ่งต่างหากอีกองค์หนึ่ง สวดทั้งกลางวันกลางคืนตลอด ๓ วัน ๓ คืน ถ้าเป็นพิธีอย่างน้อยก็สวดวันกับคืนหนึ่ง พระสงฆ์ที่สวดภาณวารนั้น ถ้าเป็นพิธีใหญ่เช่นบรมราชาภิเษก พระราชาคณะสวด ถ้าเป็นอย่างสามัญพระพิธีธรรมสวด ยังเป็นประเพณีมาจนบัจจุบันนี้

สวดพระปริตร

การที่ไทยเราได้ราชปริตรของชาวลังกามาเป็นตำรา สันนิษฐานว่าคงได้ราชปริตรอย่าง ๗ ตำนานมาก่อน จึงได้สวดกันแพร่หลายแต่อย่างเดียว ส่วนราชปริตรอย่าง ๑๒ ตำนานนั้น คงได้มาต่อภายหลัง จึงสวดเฉพาะงานใหญ่บางอย่าง แต่พิเคราะห์ดูในราชปริตร มีคาถาอื่นนอกจากที่รวมไว้ในภาณวารเพิ่มเติมหลายอย่าง ที่แทรกอยู่ข้างต้นเช่นคาถา "สมฺพุทฺเธ ฯ" ก็มี แทรกลงต่อข้างท้ายพระปริตรเช่นคาถามหาการุณิโกนาโถ ฯ เป็นต้นก็มี สันนิษฐานว่าคาถาแทรกเหล่านั้นคงมีนักปราชญ์เลือกคัดมาแต่พระไตรปิฎกหรือแต่งขึ้นใหม่แล้วเอาสวดเพิ่มในพระปริตร เพื่อจะให้เป็นสิริมงคลยิ่งขึ้น แล้วก็เลยถือเป็นแบบแผนมีมาแล้วแต่ในลังกาทวีป เพราะฉะนั้นเมื่อรับพระปริตรมาสวดในประเทศนี้นักปราชญ์ไทยที่เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก จึงแต่งและเปลี่ยนบทแทรกในพระปริตร เพื่อประโยชน์อย่างเดียวกัน จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์คาถานโม ๘ บทสำหรับสวดน้ำทำพระพุทธมนต์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งคาถา "โยจกฺขุมา" เปลี่ยนคาถา สมฺพุทฺเธ เป็นต้น ที่เพิ่มข้างท้ายพระปริตรก็มี เช่นคาถา อรหำสมฺมาสมฺพุทฺโธ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคาถา ยำ ยำ เทวมนุสฺสานำ ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) เป็นต้น คาถาแทรกซึ่งกล่าวมาสวดเพิ่มทั้งใน ๗ ตำนาน และ ๑๒ ตำนาน อนึ่งการพิธีซึ่งพระสงฆ์สวดพระปริตรในประเทศนี้ ลักษณะเป็น ๒ อย่างต่างกัน คือเป็นพิธีทางพุทธศาสนาล้วนอย่างหนึ่ง เป็นพิธีพุทธศาสนาเจือกับไสยศาตร์อย่างหนึ่ง ดังจะแสดงอธิบายต่อไป

การพิธีพุทธศาสนาล้วน แต่ก่อนมาถ้าเป็นงานมงคลอย่างสามัญ เช่นทำบุญเรือน หรือฉลองพระ หรือโกนจุกเป็นต้น สวด ๗ ตำนาน ถ้าเป็นงานมงคลวิเศษกว่าอย่างสามัญ เช่นการพระราชพิธีใหญ่แต่สวดมนต์วันเดียวดังพิธีถือน้ำและพิธีแรกนาเป็นต้นก็ดี งานเชลยศักดิ์ซึ่งเป็นงานสำคัญ ดังเช่นงานฉลองอายุและแต่งงานบ่าวสาวเป็นต้นก็ดีย่อมสวด ๑๒ ตำนาน แต่เดี๋ยวนี้เปลี่ยนเป็นอย่างอื่นไปแล้ว พระปริตรอย่าง๑๒

ตำนานคงสวดแต่ในงานหลวงบางอย่าง คืองานพระราชพิธีถือน้ำอย่างหนึ่ง งานพระราชพิธีแรกนาอย่างหนึ่ง กับงานพระราชพิธีเฉลิมพระชันษา (สวดในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม) อย่างหนึ่ง นอกจากนี้สวด ๗ ตำนานเป็นพื้น การสวด ๗ ตำนานกระบวนสวดก็ผิดกันเป็นหลายอย่างคือ

๑. สวดทำนองผิดกัน พระมอญสวดทำนองหนึ่ง พระมหานิกายสวด (เรียกกันว่าสวดอย่างสังโยค) ทำนองหนึ่ง พระธรรมยุติกาสวดทำนองหนึ่ง ทำนองที่พระธรรมยุติกาสวดนั้น ได้ยินมาว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริขึ้นเมื่อยังทรงผนวช (สังเกตดูเหมือนจะเอาทำนองลังกากับมอญประสมกัน) แต่ถ้าพระสงฆ์หลายนิกายสวดด้วยกัน ย่อมสวดทำนองอย่างมหานิกายเป็นแบบ

๒. ระเบียบผิดกัน ระเบียบพระปริตรที่พระมหานิกายกับพระมอญสวดเหมือนกัน แต่ระเบียบสวดมนต์ของพระธรรมยุติกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแก้ไขเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก ราชปริตร ๑๒ ตำนานหาสวดไม่ สวดแต่อย่าง ๗ ตำนาน ตัดโมรปริตรออก และทรงแก้ไขตัดรอนคาถาที่เพิ่มนอกปริตรหลายแห่ง แม้ระเบียบ ๗ ตำนานที่พระมหานิกายสวดนั้น ก็ยังมีอย่างพิสดารและอย่างย่อ อย่างพิสดารสวดเต็มตำรา (ดังพิมพ์ไว้ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง) อย่างย่อสวดในงานซึ่งไม่จำเป็นจะต้องสวดเต็มตำรา ยกตัวอย่างเช่นในงานหลวงอันมีสวดภาณวารด้วย คืองานโสกันต์เจ้าฟ้าเป็นต้น เพราะพระปริตรทั้งปวงมีอยู่ในภาณวารทั้งนั้นแล้ว พระสงฆ์หมู่ใหญ่สวด ๗ ตำนาน ถึงจะสวดแต่สังเขปก็ไม่ขาดพระปริตรในงานพิธีนั้น เรื่องนี้เจ้านายเคยทรงปรารภกันเป็นปัญหาว่าพระปริตรทั้งปวงพระสงฆ์ก็สวดในภาณวารแล้ว ทำไมพระสงฆ์หมู่ใหญ่ซึ่งมาเป็นผู้กำกับการพระราชพิธีจึงต้องสวดมนต์เย็นด้วยทุกวัน กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ประทานอธิบายซึ่งได้เคยทรงสดับมา ว่ากิจของพระสงฆ์ทั้งปวงมีอยู่ที่จะต้องสาธยายพระธรรมทุก ๆ วัน เพื่อรักษาพระศาสนา (ทำนองแต่ก่อนมาถึงเวลาเย็นพระสงฆ์หมู่ใหญ่เห็นจะต้องกลับไปสาธยายธรรมที่วัดมิให้ขาด) ทีหลังได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สาธยายธรรมตามหน้าที่ได้ที่ในพระราชฐานมิให้ลำบาก ถึงเวลาเย็นพระสงฆ์หมู่ใหญ่จึงสวด

พระปริตรเพื่อสาธยายธรรมทุกๆ วัน ด้วยเหตุนี้ในพระราชพิธีที่มีสวดภาณวาร พระสงฆ์หมู่ใหญ่ที่สวดพระปริตรจะตัดเท่าหนึ่งเท่าใดก็ได้ ไม่ขัดข้องแก่การพิธี การสวดสังเขปมีในงานอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งพระสงฆ์เห็นว่าเจ้าของงานมีกิจภาระจะต้องบำเพ็ญมาก จึงสวดแต่เนื้อพระธรรมที่อยู่ในพระปริตรเพื่อจะมิให้เวลาสวดมนต์นานนัก สวดมนต์ตามบ้านมักสวดอย่างสังเขปโดยมาก ถึงงานหลวงเดี๋ยวนี้ก็ตัดคาถาท้ายสวดมนต์อย่างแบบโบราณออกเสียโดยมาก ด้วยเหตุอันเดียวกัน

๓. ขัดตำนาน ตามตำราพระปริตรพระสงฆนายกผู้นำสวดมนต์เป็นผู้ขัดตำนาน (ข้อนี้รู้ได้ด้วยคำบาลีท้ายบทขัดตำนาน ซึ่งลงว่า "ภณามเห" เป็นคำสำหรับผู้ใหญ่พูดกับผู้น้อย) สันนิษฐานว่าในสมัยต่อมาจะเป็นด้วยบางคราว พระสังฆนายกผู้นำสวดมนต์แก่ชราหรือมีเสียงแหบเครือไม่สามารถจะขัดตำนานได้สะดวก จึงสมมติให้พระภิกษุองค์อื่นขัดตำนานแทน ก็เลยเกิดเป็นประเพณีสมมติให้พระภิกษุองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งเสียงดีหรือว่าทำนองเพราะเป็นผู้ขัดตำนาน แต่เช่นนั้นก็ยังหายาก การสวดมนต์ในพื้นเมืองจึงมิใคร่ขัดตำนาน แม้แต่ว่า สคฺเค เชิญเทวดามาฟังพระปริตรก็มักให้คฤหัสถ์ว่า ส่วนบทขัดตำนานนั้นพระสงฆ์สวดไปด้วยกันกับสวดพระปริตร อนึ่งบทขัดตำนานนั้น แบบเดิมมีแต่ขัดในราชปริตร ๗ ตำนานกับ ๑๒ ตำนาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐทรงแต่งบาลีบทขัดตำนานพระสูตรอื่นๆ ขึ้นอีก เช่นธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และมหาสมัยสูตรเป็นต้น (พึงรู้ได้ด้วยบทขัดตำนานของสมเด็จพระสังฆราช ย่อมลงท้ายว่า "ภณามเส" เป็นคำสำหรับใครๆ ใช้ได้ทั้งนั้น) อีกอย่างหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งแบบให้พระสงฆนายกบอกนามสูตรและปาฐคาถาให้พระสงฆ์สวด อันบทบาลีนั้นขึ้นว่า หนฺท มยํ เป็นเทือกเดียวกับขัดตำนานย่อๆ แต่แบบนี้ยังใช้อยู่แต่คณะธรรมยุติกา

๔. เพิ่มพระปริตร การสวดพระปริตรเดิมมีแต่อย่าง ๗ ตำนานกับอย่าง ๑๒ ตำนาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเลือกพระสูตรและพระธรรมปริยายมาให้พระสงฆ์ธรรมยุติกาสวดอีกหลายอย่างเช่น อนัตตลักขณสูตร และอาทิตต

ปริยายสูตรเป็นต้น ถึงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและมหาสมัยสูตร เดิมก็อยู่ท้ายภาณวาร ทรงพระราชดำริให้มาใช้สวดอย่างปริตร และยังมีปาฐคาถาต่าง ๆ ซึ่งเป็นของเก่าบ้าง ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่บ้าง พระสงฆ์ธรรมยุติกาสวดกันเป็นแบบอยู่แต่ก่อน สมเด็จพระสังฆราช (สา) ได้เรียบเรียงไว้ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงโดยพิสดาร

๕. สวดมนต์ ๓ วัน แต่ก่อนมามีงานพระราชพิธีบางอย่าง ซึ่งพระสงฆ์สวดมนต์ ๓ วัน แต่ไม่มีสวดภาณวาร เช่นพิธีสารทและพิธีโสกันต์ชั้นรองเจ้าฟ้าลงมาเป็นต้น งานเช่นนี้พระสงฆ์สวด ๗ ตำนานในวันแรก สวด ๑๒ ตำนานในวันกลาง สวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรกับมหาสมัยสูตรในวันหลัง แต่มาแก้ไขเมื่อรัชกาลที่ ๕ เป็นสวด ๗ ตำนานวันแรก สวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรวันกลาง สวดมหาสมัยสูตรวันหลัง ยังคงสวดในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาอยู่ในบัดนี้

สวดทำน้ำพระพุทธมนต์

การทำน้ำมนต์เป็นส่วนหนึ่งของสวดพระปริตร เพราะฉะนั้นจึงเป็นประเพณีบ้านเมืองมาแต่โบราณ ถ้ามีการสวดพระปริตรที่ใด ก็ย่อมตั้งบาตรหรือหม้อใส่น้ำมีเทียนจุดติดไว้ และผูกด้ายสายสิญจน์ล่ามมาให้พระสงฆ์ทั้งปวงถือในเวลาสวดพระปริตร

จะขอกล่าววินิจฉัยแทรกลงตรงนี้สักหน่อย ข้าพเจ้าเคยนิมนต์พระสงฆ์ลังกาและพระสงฆ์พม่ามาทำบุญ สังเกตดูเวลาสวดมนต์ตั้งตาลิปัตร ทั้งพระสงฆ์ลังกาและพม่า แต่พระสงฆ์ ไทย มอญ สวดมนต์ไม่ตั้งตาลิปัตร ที่ผิดกันจะเป็นด้วยเหตุใด พิเคราะห์ดูก็เห็นเค้าเงื่อนสันนิษฐานว่าประเพณีเดิมในอินเดีย ตาลิปัตรเป็นของพระสงฆ์ใช้ในเวลาเข้าบ้าน จะเทศน์หรือจะสวดมนต์ในบ้าน คงตั้งตาลิปัตร พระไทยมอญทุกวันนี้ เวลาให้ศีลก็ดี สวดอนุโมทนาก็ดี หรือสวดภาณวารและพระอภิธรรมบนเตียงสวดก็ดี ก็ตั้งตาลิปัตร ที่ไม่ตั้งตาลิปัตรในเวลาสวดมนต์ เดิมเห็นจะเป็นเพราะถือสายสิญจน์ฉันใด ที่เทศน์ไม่ตั้งตาลิปัตรก็คงเป็นเพราะถือคัมภีร์อยู่เป็นทำนองเดียวกัน แล้วจึงมากลายเป็นประเพณีไม่ตั้งตาลิปัตรเวลาสวดมนต์ ไม่เลือกว่าจะต้องถือสายสิญจน์หรือไม่ ลักษณะการทำน้ำมนต์นั้น สันนิษฐานว่าแบบเดิม

เมื่อพระสงฆ์สวดไปถึงบท “สกฺกตฺวา” (คือครบ ๗ ตำนานแล้ว) พระสังฆนายกปลดเทียนมาเวียนปากบาตรหยดขี้ผึ้งลงในน้ำ พอจบมนต์บทนั้นก็เอาเทียนจุ่มน้ำที่ในบาตรดับไฟ ข้าพเจ้าได้เห็นทำอย่างว่านี้ที่วัดบ้านโคนแขวงจังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งเป็นวัดบ้านนอกห่างหลักแหล่งแห่งเรียนทั้งปวง จึงนึกว่าเห็นจะเป็นวิธีเดิมบอกเล่าลือกันมาในวัดนั้น ได้ยินกล่าวกันอีกอย่างหนึ่งว่า การทำน้ำมนต์พระปริตรแบบเก่านั้น คฤหัสถ์เป็นผู้ทำเหมือนอย่างเป็นผู้สวด สคฺเค ข้าพเจ้าพึ่งได้เห็นดังกล่าวเมื่อเร็วๆ นี้ที่บ้านแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ คือมีเทียนจุดติดปากบาตรและหม้อน้ำมนต์ และล่ามสายสิญจน์ดังกล่าวมาแล้วพอพระสงฆ์สวดขึ้นอิติปิโส ในธชัคคสูตร คฤหัสถ์ผู้เป็นนายงานพิธี ก็เข้าไปปลดเทียนหยดขี้ผึ้งลงในบาตรแล้วเอากลับติดดังกล่าว ครั้นจบสวดมนต์ก็กลับเข้าไปปลดเทียนทิ้งลงให้ดับในน้ำมนต์ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าทำอย่างนี้หาใช่แบบแผนไม่ น่าจะเกิดขึ้นแต่พระสงฆ์บางแห่งไม่รู้วิธีทำน้ำมนต์คฤหัสผู้รู้จึงเข้าไปทำแทน การทำน้ำมนต์ตามแบบหลวงในพระราชพิธีสามัญถือว่า น้ำซึ่งตั้งในพระมณฑลย่อมเป็นน้ำมนต์อยู่แล้วต่อเป็นการพระราชพิธีซึ่ง (ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าจะมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔) ต้องพระราชประสงค์น้ำมนต์สำหรับโสรจสรงเป็นพิเศษ จึงทรงจุดเทียนซึ่งติดหลังครอบน้ำมนต์ของหลวง แล้วทรงประเคนครอบนั้นแก่พระสังฆนายกฯ เอาด้ายสายสิญจน์พันเชิงครอบซึ่งตั้งไว้ตรงหน้าแล้วสวดพระปริตรไปจนรัตนสูตรเมื่อถึงคาถาท้ายซึ่งขึ้นว่า “ขีณํ ปุราณ” ก็เปิดฝาครอบแล้วปลดเทียนเวียนให้ขี้ผึ้งหยดลงในน้ำ ครั้นถึงบทว่า “นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายมฺปทีโป” ก็จุ่มเทียนลงให้ดับในน้ำพร้อมกับคำว่า “นิพฺพนฺติ” แล้วปิดฝาครอบติดเทียนไว้อย่างเดิม แต่การสวดพระปริตรทำน้ำพระพุทธมนต์ถือเป็นการสำคัญในราชประเพณีอย่างหนึ่ง มีตำแหน่งพระครูพระปริตรไทย ๔ รูป พระครูพระปริตรมอญ ๔ รูป สำหรับสวดทำน้ำพระพุทธมนต์ ในบรรดางานพระราชพิธีซึ่งมีสรงมุรธาภิเษกพระราชาคณะไทยรูปหนึ่ง มอญรูปหนึ่ง กับพระครูพระปริตร ๘ รูปนั้นสวดทำน้ำพระพุทธมนต์สำหรับสรงมุรธาภิเษกทุกงาน และโดยปกติพระครูพระปริตรมอญต้องเข้ามาสวดทำน้ำมนต์ที่หอศาสตราคมทุกวัน น้ำมนต์พระปริตรนั้น ส่วนหนึ่งแบ่งส่งไปสำหรับเป็นน้ำสรงพระพักตร์และโสรจสรง อีกส่วนหนึ่งใส่บาตร ๒ ใบ

ให้สังฆการีถือตามพระครูพระปริตร ๒ องค์ เข้าไปเดินประด้วยกำหญ้าคาที่ในพระราชวัง เวลาบ่าย ๑๔ นาฬิกาทุกวันเป็นนิตย์มาแต่โบราณ อธิบายเรื่องพระมอญทำน้ำมนต์พระปริตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในประกาศฉลองหอเสถียรธรรมปริตร (ซึ่งหอพระสมุดฯ ได้พิมพ์ไว้ในประชุมประกาศพระราชพิธีจร) พระปริตรที่พระครูสวดทำน้ำมนต์นั้นก็สวด ๗ ตำนานนั้นเอง มิได้ใช้พระปริตรอื่นแปลกออกไป

ยังมีวิธีสวดพระปริตรเฉพาะงานอีกอย่างหนึ่ง คือในงานพระราชพิธีแรกนา เมื่อสวดพระปริตร ๑๒ ตำนานหมดแล้ว สวดคาถาพืชมงคลเพิ่มเข้าด้วยเฉพาะงานนั้นอย่างหนึ่ง งานฉลองอายุถ้าสวดมนต์วันเดียวสวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรก่อน แล้วสวด ๗ ตำนานต่อ มีขัดตำนานแต่พระปริตรสวดอย่างสังเขป อีกอย่างหนึ่งนั้นในงานบุพพเปตพลีเช่นทำบุญหน้าศพ สัปตมวาร ปัญญาสมวาร และศตมาหะ สวดอนัตตลักขณะสูตร อาทิตตปริยายสูตร และสูตรอื่นบ้าง บางทีก็สวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตร สวดมนต์อย่างนี้มีพระอภิธรรมต่อท้าย ที่จริงการสวดมนต์ในเรื่องบุพพเปตพลีเป็นสาธยายธรรม แต่กระบวนที่สวดปรุงเป็นอย่างสวดพระปริตร หาใช่เป็นพระปริตรตรงตามตำราเดิมไม่

มหาทิพมนต์

มีบทสวดมนต์อยู่อีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า "มหาทิพมนต์" มีมนต์ต่าง ๆ รวมอยู่ในคัมภีร์นั้น คือ มหาทิพมนต์หนึ่ง ชัยมงคลหนึ่ง มหาชัยหนึ่ง อุณหิสวิชัยหนึ่ง มหาสาวังหนึ่ง รวม ๕ อย่างด้วยกัน สำหรับสวดเพื่อให้เกิดสวัสดีมีชัยและให้อายุยั่งยืน ได้ยินว่าแต่โบราณ เมื่อยกกองทัพไปทำสงคราม ย่อมสอนให้พวกทหารสวดมหาทิพมนต์ในเวลาค่ำทุก ๆ วัน อีกสถานหนึ่งในงานมงคลเช่นทำบุญฉลองอายุเป็นต้น มักให้นักสวด ๔ คนขึ้นนั่งเตียงสวดมหาทิพมนต์ และกล่าวกันว่าทำนองสวดนั้นไพเราะน่าฟังนัก พิธีอย่างนี้ผู้มีบรรดาศักดิ์พอใจทำมาแต่ก่อน พึ่งมาเลิกเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เห็นจะเป็นด้วยรังเกียจว่าคล้ายกับสวดศพ เพราะพวกนักสวดคฤหัสถ์ที่เป็นคนคะนองมักเอา

บทมหาชัยไปสวดอวดทำนองเล่นในเวลาประกวดสวดศพ อีกสถานหนึ่งเพราะเกิดมีพิธีสวดนวคหายุสมธรรมขึ้นแทน การสวดมหาทิพมนต์ก็สูญไป ยังเหลืออยู่แต่ตัวตำราทั้งคำบาลีและที่แปลเป็นกลอนภาษาไทยกำกับไว้ (หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์แล้ว) สันนิษฐานว่ามหาทิพมนต์นี้เห็นจะเป็นของแต่งขึ้นทางกรุงศรีสัตนาคนหุตเมื่อเมืองเวียงจันทน์ยังเป็นอิสระ แต่แต่งในสมัยเมื่อความรู้ภาษาบาลีเสื่อมทรามเสียมากแล้ว และสันนิษฐานว่าจะใช้สวดอย่างภาณวาร ซึ่งยังใช้กันอยู่ทางมณฑลอุดรและมณฑลอีสานจนสมัยบัจจุบันนี้ แต่สำนวนแปลเป็นกลอนเป็นภาษาไทยข้างใต้ แต่ก็เห็นจะเก่าเกือบถึงครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อได้ตำราลงมาจากข้างเหนือชั้นเดิมเห็นจะนิมนต์พระสวดอยู่ก่อน ต่อเมื่อเกิดคำแปลจึงให้คฤหัสถ์สวดทั้งภาษาบาลีและคำแปล นักสวดคฤหัสถ์คงคิดทำนองสวดให้ไพเราะเพราะพริ้งยิ่งขึ้นเป็นอันดับมา จนกระทั่งกลายเป็นเครื่องเล่นไป

สวดพระพุทธมนต์เนื่องกับไสยศาสตร์

ในไสยศาสตร์มีตำรานับถือเทวดานพเคราะห์ คือ พระอาทิตย์ พระจันทร์ พระอังคาร พระพุทธ พระพฤหัสบดี พระศุกร์ พระเสาร์ พระราหู พระเกตุ เทวดา ๙ องค์นี้ว่าเกี่ยวข้องด้วยกำเนิดของมนุษย์ และอาจให้คุณโทษทำให้อายุยืนหรืออายุสั้น และให้เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ได้ จึงมีวิธีบูชาเทวดานพเคราะห์เพื่อป้องกันและบำบัดอันตรายและให้เจริญสิริมงคลอายุวัฒนะ พวกพราหมณ์นำวิธีบูชาเทวดานพเคราะห์เข้ามาสั่งสอนในประเทศนี้ เนื่องด้วยวิชาโหราศาสตร์จึงเชื่อถือกันแพร่หลาย เลยเกิดการประสงค์จะเอาการบูชาเทวดานพเคราะห์เข้าติดต่อในลัทธิพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่ขัดแก่กัน ด้วยตามลัทธิพระพุทธศาสนาก็ถือว่ามีเทวดา และถือว่าเทวดาอาจให้คุณและโทษแก่มนุษย์ได้อยู่บ้างแล้ว จึงเกิดวิธีสวดพระพุทธมนต์เนื่องด้วยเทวดานพเคราะห์ขึ้นด้วยเหตุดังกล่าวมา ข้อที่เกี่ยวกันนั้นถือเอากำลังเทวดานพเคราะห์เป็นเกณฑ์ ตามตำราพราหมณ์ว่ากำลังเทวดานพเคราะห์รวมกันเป็น ๑๐๘ ส่วน แยกจำนวนเป็นรายองค์ พระอาทิตย์ ๖ พระจันทร์ ๑๕ พระอังคาร ๘ พระพุธ ๑๗ พระเสาร์ ๑๐ พระพฤหัสบดี

๑๙ พระราหู ๑๒ พระศุกร์ ๒๑ พระเกตุ ๙ พระสงฆ์เอาจำนวนที่เป็นเกณฑ์นี้เข้าสงเคราะห์ในการสวดมนต์พิธีอันเนื่องด้วยเทวดานพเคราะห์ เป็นต้นว่าในพระราชพิธีพรุณศาสตร์ขอฝน เมื่อสวดพระปริตรจบแล้ว สวดคาถาพรุณศาสตร์ซึ่งขึ้นว่า

"ภควา อรหำ สมฺมา- สมฺพุทฺโธ ฌายินำ วโร ฯลฯ
สจฺเจน เม สโม นตฺถิ เอสา เม สจฺจปารมีติ" นี้

ถ้าวันอาทิตย์สวด ๖ จบ ถ้าวันอื่นก็สวดเท่าจำนวนเกณฑ์กำลังเทวดาในวันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าสวดมนต์ในการฉลองอายุ เมื่อสวดพระปริตรจบแล้วเอาบทขัดใน ๑๒ ตำนาน สมมติให้สำหรับเทวดานพเคราะห์บทละองค์คือ

พระอาทิตย์	สวด	ปูเรนฺตมฺโพธิสมฺภาเร ฯลฯ
พระจันทร์	,,	ปุณฺณลาภำ มหาเตชำ ฯลฯ
พระอังคาร	,,	ยสฺสานุภาวโต ยกฺขา ฯลฯ
พระพุธ	,,	สพฺพาสีวิสชาตีนำ ฯลฯ
พระเสาร์	,,	ปริตฺตำ ยมฺภณนฺตสฺส ฯลฯ
พระพฤหัสบดี	,,	ปณิธานโต ปฏฺฐาย ฯลฯ
พระราหู	,,	อปฺปสนฺเนหิ นาถสฺส ฯลฯ
พระศุกร์	,,	ยสฺสานุสฺสรเณนาปี ฯลฯ
พระเกตุ	,,	ชยำ เทวมนุสฺสานำ ฯลฯ

สวดท้ายพระปริตรก็จบเท่ากำลังของเทวดานพเคราะห์องค์ที่เสวยอายุ

อีกอย่างหนึ่ง เพื่อจะให้เวลาสวดสั้นลงมา สมมติพระปริตรต่าง ๆ ให้เป็นสำหรับเทวดานพเคราะห์องค์ละปริตร ดังนี้

พระอาทตย์	สวด	อุเทตยญฺจกฺขุมา ฯลฯ
พระจันทร์	,,	ยนฺทุนฺนิมิตฺตำ ฯลฯ
พระอังคาร	,,	กรณียมตฺถกุสเลน ฯลฯ
พระพุธ	,,	วิรูปกฺเข ฯลฯ

พระเสาร์	สวด	ยโตหํ ภคินิ	ฯลฯ
พระพฤหัสบดี	,,	ยานิธ ภูตานิ	ฯลฯ
พระราหู	,,	วิปสฺสิสฺส	ฯลฯ
พระศุกร์	,,	ธชคฺคสุตฺต	ฯลฯ
พระเกตุ	,,	มหาการุณิโก	ฯลฯ

และสวดมนต์เป็น ๙ ตำนาน ให้ครบนพเคราะห์ตามสมมตินั้น ที่ว่ามานี้เป็นวิธีเก่า

สวดนวคหายุสมธรรม

ในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์จะทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชันษา (เข้าใจว่าเมื่อพระชันษาครบ ๕๐ ในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒) ใคร่จะทรงทำพิธีพิเศษ แต่ทรงรังเกียจวิธีที่ทำกันมาแต่ก่อน จึงตรัสปรึกษากับสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) จัดแบบพิธีขึ้นใหม่ ให้โหรบูชาเชิญเทวดานพเคราะห์มาฟังสวดพระพุทธมนต์ทีละองค์ และให้พระสงฆ์ ๕ รูปสวดพระธรรมต่าง ๆ อันมีข้อธรรมมีจำนวนเท่าเกณฑ์กำลังเทวดานพเคราะห์เฉพาะองค์ ๆ ให้ฟัง

สวด	อนุตฺตริยปาฐ	สำหรับ	พระอาทิตย์
,,	จรณปาฐ	,,	พระจันทร์
,,	มคฺควิภงฺคปาฐ	,,	พระอังคาร
,,	อินฺทฺริย พล โพชฺฌงฺคปาฐ	,,	พระพุธ
,,	ทสพลญาณปาฐ	,,	พระเสาร์
,,	ทสสญฺญา นวอนุปุพฺพวิหารปาฐ	,,	พระพฤหัสบดี
,,	สติปฏฺฐาน สมฺมปฺปธาน อิทฺธิปาทปาฐ	,,	พระราหู
,,	สปฺปุริสธมฺม อริยธน สมฺมาสมาธิ-ปริขารปาฐ	,,	พระศุกร์
,,	อาฆาตวตฺถุ วินยปาฐ	,,	พระเกตุ

สมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งบทขัดตำนานสำหรับพระธรรมนั้น ๆ ด้วยสวดสลับกับโหรบูชา ได้ทำพิธีนวคหายุสมธรรมที่วังสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์เป็นครั้งแรก ครั้นถึงปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ เมื่อพระชันษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง ๒๕ ปี เป็นเขตเบญจเพส ทรงพระราชปรารภจะทำการพิธีเฉลิมพระชันษาในปีนั้นให้พิเศษกว่าที่ทำมาแต่ก่อน มีพระราชดำรัสหารือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ จึงกราบทูลให้ทรงทำพิธีนวคหายุสมธรรม และได้ทำในงานหลวงในปีนั้นเป็นต้นมาทุกปี และผู้อื่นก็ทำตามในเมื่อทำบุญฉลองอายุเมื่อเข้าเขตสำคัญเช่นชายิดเป็นต้น ใช้เป็นแบบแพร่หลายสืบมา

พิธีสวดนวคหายุสมธรรมแต่แรกสวดกว่า ๔ ชั่วโมงจึงจบ มาถึงในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระดำริตัดพลความออก คงไว้แต่หัวข้อตัวพระธรรม เดี๋ยวนี้จึงสวดได้จบเพียงเวลาราว ๒ ชั่วโมง การสวดนวคหายุสมธรรมก็นับเป็นพระปริตรอย่างหนึ่ง จึงได้แสดงอธิบายไว้ในตำนานนี้.

ด.ร.

ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม

ตอนมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม[๑]

การบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ที่ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งย้ายออกมาจัดตั้งเป็นมหาธาตุวิทยาลัยที่กล่าวมานี้ มีตำนานสืบมาแต่โบราณ สมควรจะแสดงไว้ในที่นี้ด้วย คือ

การที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ทรงพระราชศรัทธาจัดที่ในพระราชวัง ให้พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมเป็นประเพณีมีมาแต่ดึกดำบรรพ์ปรากฏในศิลาจารึกครั้งพระนครสุโขทัยว่า พระมหาธรรมราชาพระยาลิไทยซึ่งเสวยราชย์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๑๘๙๗ ทรงสร้างปราสาทราชมนเทียรสถาน แล้วทรงเผดียงสงฆ์ให้เข้าไปเรียนพระไตรปิฎกในบริเวณมหาปราสาทนั้น[๒] เป็นที่แรก ต่อมาในครั้งกรุงเก่า มีเนื้อความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมซึ่งเสวยราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๒๑๖๓ จน พ.ศ. ๒๑๗๑ ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมชำนาญมาแต่ยังทรงผนวช ครั้นเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชศรัทธา เสด็จออกบอกหนังสือพระภิกษุสามเณรที่พระที่นั่งจอมทอง ๓ หลังเนือง ๆ แลพระที่นั่งจอมทองนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระเนตรพระราชวังกรุงเก่าครั้ง ๑ ทรงสันนิษฐานว่าอยู่ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ข้างด้านหน้า ติดกับกำแพงชั้นในของพระราชวัง ดูเหมือนจะได้รื้อทำใหม่ครั้ง ๑ แต่ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ข้าพเจ้าสันนิษฐานความตามที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารเข้าใจว่าประเพณีที่จัดที่ให้พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมที่ในพระราชวังในครั้งกรุงเก่า เห็นจะถ่ายแบบอย่างครั้งพระนครสุโขทัยมา น่าจะมีมาแต่ก่อนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้ว แต่เดิมให้ราชบัณฑิตเป็นอาจารย์ ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จ

---

(๑) *คัดจาก ประวัติวัดมหาธาตุ พระนิพนธ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๑ หน้า ๗๓–๗๗*

(๒) *มีในหลักศิลาจารึกสุโขทัยภาษาเขมร พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑ หน้า ๑๔๔*

พระเจ้าทรงธรรม พระองค์ทรงชำนาญพระไตรปิฎก คงจะหมั่นเสด็จออกไปทรงสดับพระภิกษุสามเณรเรียนพระปริยัติธรรมยิ่งกว่าในรัชกาลก่อน ๆ และบางทีก็ทรงบอกเอง แต่มิใช่เสด็จออกไปประพฤติเป็นอย่างอาจารย์บอกหนังสืออยู่เป็นนิจ ด้วยเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ย่อมมีพระราชกิจอย่างอื่นอยู่มาก ผู้ที่เป็นอาจารย์บอกโดยปกติคงเป็นราชบัณฑิต ประเพณีการบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรที่พระที่นั่งจอมทอง คงจะมีติดต่อลงมาในรัชกาลหลัง ๆ จนตลอดสมัยครั้งกรุงเก่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวังกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้ราชบัณฑิตบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรที่หอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามมาแต่แรกสร้าง แต่ในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อสมัยนั้น มีเหตุการณ์เป็นพิเศษผิดกับครั้งกรุงเก่าอย่าง ๑ ด้วยสงฆมณฑลยังระส่ำระสายมาแต่เสียกรุงเก่า มีพระราชประสงค์จะทรงทะนุบำรุงความรอบรู้พระธรรมวินัยให้มั่นคงในสงฆมณฑล จึงทรงแนะนำพระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการให้ช่วยกันทะนุบำรุงด้วย การบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรจึงแพร่หลายไปในที่อื่น ๆ ดังเช่นตามวังเจ้าก็มักจ้างอาจารย์ไปบอกพระปริยัติธรรม และจัดท้องพระโรงให้เป็นที่พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมบ้าง สร้างศาลาเรียนขึ้นโดยเฉพาะบ้าง ตามบ้านขุนนางผู้ใหญ่ก็ทำทำนองเดียวกัน ชั้นผู้น้อยลงมาบางทีมีศรัทธาก็จ้างอาจารย์ไปบอกพระปริยัติธรรมที่ตามวัด ถือว่าเป็นการกุศลอย่างสำคัญอันหนึ่ง ประเพณีอันนี้ยังมีลงมาในที่บางแห่ง เช่นที่วังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์เป็นต้น จนในรัชกาลที่ ๕

การบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรที่ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๑ แลที่ ๒ บอก ณ หอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาทะนุบำรุงการเล่าเรียนมาก ที่โรงทานข้างเหนือประตูศรีสุนทร โปรดให้จ้างอาจารย์สอนหนังสือไทยแก่เด็ก ๆในเก๋งหลัง ๑ นับเป็นแรกที่มีโรงเรียนหลวงตั้งขึ้น ส่วนการบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรนั้น โปรดให้จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมทุกพระอารามหลวง แลที่ในพระราชวังก็โปรดให้สร้างเก๋งขึ้นที่ริมหอพระปริตในบริเวณพระที่นั่ง

อมรินทรวินิจฉัย ให้พระภิกษุสามเณรมาเรียนพระปริยัติธรรมที่เก๋งนั้น พระราชทานสำรับเลี้ยงเพลาเพลด้วย แล้วทรงอุดหนุนการเล่าเรียนด้วยประการต่าง ๆ เป็นต้น ถ้าสามเณรรูปใดท่องสูตรมูลสอบได้ ก็ได้พระราชทานรางวัล การบอกพระปริยัติธรรมในพระราชวัง เห็นจะบอกที่เก๋งนั้นมาจนราวเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ ทำนองพระภิกษุสามเณรที่เข้ามาเล่าเรียนจะมากขึ้น ที่เก๋งไม่พอ จึงโปรดให้ย้ายไปบอกพระปริยัติธรรมที่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีอาจารย์ ๔ คน บอกมุขละคน ผู้หลักผู้ใหญ่ที่รับราชการมาในครั้งรัชกาลที่ ๒ เล่ากันว่า เวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงตำหนักแพ ทรงพระราชยานผ่านหน้าพระมหาปราสาท พอได้ทรงสดับเสียงพระภิกษุสามเณรแปลพระไตรปิฎก ก็ทรงประสานพระหัตถ์อนุโมทนาทุกคราวที่เสด็จผ่านไป ถึงสามเณรที่เข้ามาเรียนหนังสือจะคะนองบ้างก็ไม่ทรงถือโทษ เล่ากันว่า ครั้งหนึ่งสามเณรมาคอยเรียนหนังสือ เตะตะกร้อกันในชาลาพระมหาปราสาท เจ้าพนักงานห้ามปราม แล้วนำความขึ้นกราบทูล ตำรัสว่า "เจ้ากูจะเล่นบ้างก็ช่างเจ้ากูเถิด" เข้าใจว่า พระภิกษุสามเณรเรียนพระปริยัติธรรมอยู่ที่พระมหาปราสาทจนตลอดรัชกาลที่ ๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระมหาปราสาทเป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพ จึงย้ายไปบอกหนังสืออยู่ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามคราว ๑ ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างเก๋งพระเรียนหนังสือที่หว่างพระปรางค์ หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๔ หลัง เก๋งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แล้วโปรดให้ราชบัณฑิตย้ายไปบอกพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรอยู่ที่เก๋งนั้นตั้งแต่เดือน ๖ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ เป็นต้นมา แลมีสำรับพระราชทานเลี้ยงเพลดังแต่ก่อน(๑) ราชบัณฑิตบอกพระปริยัติธรรมที่เก๋งหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ (แต่เก๋งของพระยาธรรมปรีชา (บุญ) มีศิษย์มาก ที่ไม่พอจึงย้ายเข้าไปบอกในพระพุทธปรางค์ปราสาทคราว ๑) จน ร.ศ. ๑๐๘ จึงได้ย้ายมาตั้งมหาธาตุวิทยาลัยดังกล่าวมา ได้ทรงพระราชดำริจะสร้างศาลาเรียนใหม่ให้สมควรแก่วิทยาลัย แต่ยังหาได้สร้างไม่

---

(๑) ได้พบต้นร่างหมายรับสั่ง มีในหอพระสมุด ฯ

เริ่มตั้งสภากาชาดไทย

ถึงปีมะเส็ง รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖ มีเหตุเตรียมการสงคราม โปรดให้เริ่มตั้งสภากาชาดสยามขึ้นในครั้งนั้น แต่แรกเรียกว่าสภาอุณาโลมแดง เป็นสภาอำนวยการพยาบาลทหาร แรกจะตั้งโรงพยาบาลแลที่ทำการสภา หาที่แห่งอื่นให้ทันการไม่ได้ จึงโปรดให้ยืมศาลาเรียนหนังสือที่วัดมหาธาตุเป็นที่ทำการสภากาชาดชั่วคราว พระภิกษุสามเณรย้ายเข้าไปเรียนพระปริยัติธรรมที่ในพระอุโบสถ[๑] จนย้ายวิทยาลัยไปตั้งที่วัดสุทัศน์เมื่อปีจอ รัตนโกสินทรศก ๑๑๗ พ.ศ. ๒๔๔๑

สร้างสังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัย

ถึงปีมะเมีย รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ พ.ศ. ๒๔๓๗ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า ตามราชประเพณีจะต้องทำพระเมรุขนาดใหญ่เป็นที่พระราชทานเพลิงพระศพ ที่ท้องสนามหลวง ทรงพระราชดำริว่า ประเพณีทำพระเมรุใหญ่อย่างแต่ก่อนต้องกะเกณฑ์ผู้คนเป็นอันมาก ให้ไปเที่ยวตัดไม้แลเสาะหาสิ่งของเครื่องทำพระเมรุเป็นการเดือดร้อนแก่ไพร่ พระราชทรัพย์ก็ต้องเปลือง แลที่สุดไม่เป็นสารประโยชน์ เพราะทำสำหรับใช้งานคราวเดียว เสร็จงานแล้วก็รื้อทิ้งสาบสูญไปหมด จึงโปรดให้คิดแบบอย่างสร้างเป็นถาวรวัตถุ เรียกว่า "สังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัย" ขึ้นในวัดมหาธาตุข้างด้านหน้า ต่อกับที่ท้องสนามหลวง โดยปกติจะโปรดให้เป็นวิทยาลัยที่เล่าเรียนของพระภิกษุสามเณร ถ้าหากมีงานพระศพซึ่งต้องที่ปลูกพระเมรุใหญ่ในท้องสนามหลวง จะใช้ตึกวิทยาลัยนั้น เป็นที่ตั้งพระศพในเวลางาน จะปลูกแต่พระเมรุน้อยที่ท้องสนามหลวงเป็นที่พระราชทานเพลิง แม้ที่สุดงานพระบรมศพก็ทรงพระราชดำริจะให้เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมขุน ทรงอำนวยการก่อสร้าง แลพระยาสโมสรสรรพการ (ทัด ศิริสัมพันธ์) เป็นนายงานสร้างสังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัยตามพระราชประสงค์

---

(๑) ดูบันทึกประกอบเลขที่ ๑๗

ถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘ เมื่อลงมือสร้างสังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัย จะต้องรื้อศาลาเรียนหนังสือข้างหน้าวัด จึงย้ายที่ทำการสภากาชาดไปอยู่ที่โรงศิริราชพยาบาล

การสร้างสังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัย กะที่ตั้งแต่มุมวัดข้างด้านใต้ไปจนตรงมุมพระระเบียงข้างด้านเหนือ รื้อสิ่งซึ่งกีดอยู่ในที่นี้ คือกำแพงแลประตูด้านหน้าพระอาราม ศาลาเรียนหนังสือ ๓ หลัง กุฏีแถวตอน ๑ กุฏีฐานานุกรมหมู่ ๑ กุฏีพระราชาคณะหมู่ ๑ ศาลาคดหลัง ๑ ศาลาราย ๒ หลัง แล้วลงมือก่อสร้างต่อมา

ตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ วันที่ ๑๓ กันยายน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงวางศิลาก่อพระฤกษ์ มีประกาศพระราชปรารภบรรจุไว้ดังนี้

ประกาศสร้างสังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัย

๏ ศุภมัสดุพระพุทธศาสนกาล เบื้นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๙ พรรษา ปัตยุบันกาลจันทรคตินิยม จุลศักราช ๑๒๕๘ วานระสังวัจฉระ ภัทรบทมาศชุษณปักษ์ สัปตมีดิถี รวิวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ กันยายนมาศตรสมะ มาสาหะคุณพิเศษ ปริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎบุรุษยรัตนราชรวิวงษ์ วรุตมพงษบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ฯ บรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริว่า จำเดิมแต่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ บรมราชาภิเศกมาแล้ว ได้ทรงทะนุบำรุงพระบรมพุทธศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองเจริญขึ้นโดยลำดับ แต่พระสัทธรรมในพระบรมพุทธศาสนานี้ย่อมมีเหตุปัจจัยอาศัยกันและกัน เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเจริญแพร่หลายอยู่ พระปฏิบัติสัทธรรมจึงจะเจริญไพบูลย์ได้ เมื่อพระปฏิบัติสัทธรรมไพบูลย์อยู่ พระปฏิเวธสัทธรรมจึงจะสมบูรณ์ได้ พระปริยัติสัทธรรม ย่อมเบื้น

รากเง่าเค้ามูลแห่งพระศาสนา ๆ จะดำรงอยู่แลเจริญขึ้นก็ด้วยพระปริยัติสัทธรรม การที่จะบำรุงพระปริยัติสัทธรรมอันเป็นรากเง่าของพระพุทธศาสนาให้ไพศาลบริบูรณ์ยิ่งขึ้นก็ย่อมอาศัยการบำรุงให้มีผู้เล่าเรียน แลที่เล่าเรียนให้สะดวกยิ่งขึ้น การเล่าเรียนพระปริยัติสัทธรรมที่เป็นไปอยู่ในเวลานั้น ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการบำรุงทั่วไปทุกพระอาราม แต่ยังหาเป็นอันนับว่าบริบูรณ์แท้ไม่ เพราะเป็นแต่สถานที่เล่าเรียนในชั้นต้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ตั้งวิทยาลัยที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกแลวิชาชั้นสูงขึ้น ๒ สถาน ๆ หนึ่งเป็นที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ได้ตั้งไว้ที่วัดบวรนิเวศวรวิหารพระอารามหลวงพระราชทานนามว่า "มหามกุฏราชวิทยาลัย" เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนารถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกสถานหนึ่งเป็นที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ได้ตั้งไว้ที่วัดมหาธาตุราชวรมหาวิหารพระอารามหลวงนี้ มีนามว่า "มหาธาตุวิทยาลัย" ได้เปิดการเล่าเรียนแต่วันที่ ๘ พฤศจิกายนรัตนโกสินทรศก ๑๐๘ สืบมา[๑] แต่สังฆิกเสนาศน์สำหรับมหาธาตุวิทยาลัยนี้ยังไม่เป็นที่สมควรแก่การเล่าเรียนในสมัยที่การเล่าเรียนเจริญขึ้นสืบมานี้ จึงทรงพระราชดำริที่จะทรงสร้างสังฆิกเสนาศน์ สำหรับมหาธาตุวิทยาลัยนี้ขึ้นใหม่ ให้เป็นสถานอันสมควรแก่การเล่าเรียน การนี้ยังอยู่ในระหว่างพระบรมราชดำริ ยังหาทันตลอดไม่ พอประจวบเวลาที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งมีพระราชประสูติกาล ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๗ แรม ๑๒ ค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ ตรงกับวันที่ ๒๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๙๗ เสด็จสวรรคตล่วงไปในวันที่ ๔ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ ตรงกับวันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเมียฉศก จุลศักราช ๑๒๕๖

จึงทรงพระราชดำริว่า โดยราชประเพณีที่มีมาแต่ก่อน เมื่อพระบรมวงศ์ที่ได้ดำรงพระเกียรติยศชั้นสูงสวรรคต ก็ได้เคยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯให้ทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ตามพระเกียรติยศ ณ ท้องสนามหลวง เพื่อเชิญพระศพไปประดิษฐานพระราชทานเพลิง ณ พระเมรุมาศนั้น ก็การทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่เช่นเคยมานั้นเป็นการเปลืองพระราชทรัพย์ไปในสิ่งซึ่งมิได้ถาวร แลมิได้เป็นประโยชน์สืบเนื่องไป

---

(๑) *ดูบันทึกประกอบเลขที่ ๑๘*

นาน เป็นการลำบากแก่คนเป็นอันมาก แลได้ประโยชน์ชั่วสมัยหนึ่ง แล้วก็อันตรธานไป ครั้งนี้มีสมัยที่จะต้องทำการพระเมรุมาศขนาดใหญ่นั้นขึ้น ควรจะน้อมการทำพระเมรุมาศนั้นมารวมลงในพระราชกุศลส่วนสาสนูปถัมภกิจ วิทยาทาน วิหารทาน การก่อสร้างสังฆิกเสนาศน์สำหรับมหาธาตุวิทยาลัยนี้ ให้พระราชกุศลบุญราษีส่วนทักษิณาทานเนื่องในถาวรวัตถุสถาน แลเป็นที่ตั้งแห่งสาสนธรรมสัมมาปฏิบัติ แห่งพุทธบริสัช-สัปปุริสชน สำเร็จประโยชน์อิฐวิบูลย์ผลสืบเนื่องไปตลอดกาลนาน แลจะได้เป็นเหตุให้งดเว้นการทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ อันเป็นเครื่องเปลืองประโยชน์เปล่าดังพรรณนามาแล้วนั้น

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้บัญชาการให้เจ้าพนักงานทำการก่อสร้างวิทยาลัยยอดปรางค์ ๓ ยอด ล้วนแล้วด้วยถาวรภัณฑ์ อันมีกำหนดส่วนยาว แต่ทิศเหนือมาทิศใต้ ๙๘ วา ส่วนกว้างในทิศเหนือและทิศใต้นั้นส่วนละ ๘ วา ๓ ศอก ส่วนกลางตั้งแต่ทิศตะวันตกมาทิศตะวันออก ๒๕ วา ส่วนกว้างในมุขใหญ่ ๑๑ วา ส่วนสูงในร่วมมุขยอดใหญ่นั้น ๒๒ วา ในร่วมยอดน้อยทั้ง ๒ แห่งๆละ ๑๖ วา ด้วยพระราชทรัพย์ ๕๔๐๐ ชั่ง เพื่อได้เป็นที่เชิญพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา-วชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร มาประดิษฐานบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณาทานมีการมหกรรมแล้ว จะได้เชิญพระบรมศพไปประดิษฐาน ณ พระเมรุมาศขนาดน้อย ณ ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิง เมื่อการบำเพ็ญพระราชกุศลส่วนนั้นเสร็จแล้ว จะได้ทรงพระราชอุทิศถวายถาวรวัตถุนี้เป็นสังฆิกเสนาศน์สำหรับมหาธาตุวิทยาลัย เพื่อเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติสัทธรรม แลวิชาชั้นสูงสืบไปภายหน้า พระราชทานเปลี่ยนนามใหม่ว่า "มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" เพื่อให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศสืบไป

พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงบัญชาการให้เจ้าพนักงานจับการก่อสร้าง จำเดิมแต่การรื้อขนปราบแผ้วส่วนที่ควรทำนั้น มาแต่วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ บัดนี้การทำรากสังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัยนี้แล้วสำเร็จควรจะวางศิลาฤกษ์ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรจุคำประกาศแสดงพระราชดำริอันนี้ แลแผนที่รูปถ่ายตัวอย่างสังฆิกเสนาศน์นั้น กับทั้งหนังสือพิมพ์

ราชกิจจานุเบกษา อันเป็นหนังสือพิมพ์ราชการในสมัยนี้เลือกคัดแต่ฉบับที่สมควร แลเหรียญที่ระลึกในการพระราชพิธีต่าง ๆ ทั้งทองเงินและเบี้ยทองแดงซึ่งใช้อยู่ในบัดยุบันนี้ ลงในหีบศิลาพระฤกษ์แลวโปรดเกล้า ฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์ ๑๐ รูป มาเจริญพระพุทธมนต์ในที่นั้น ณ เวลาเย็นวันที่ ๑๒ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ รุ่งขึ้นเวลาเช้าวันที่ ๑๓ กันยายน พระสงฆ์ได้รับพระราชทานฉัน เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย โดยเสด็จพระราชดำเนินมา ณ ที่ประชุมนั้น ครั้นถึงกำหนดศุภมหามงคลฤกษ์ ทรงวางศิลาพระฤกษ์ และอิฐบิดทอง บิดเงิน บิดนาค ซึ่งเป็นอิฐฤกษ์ลง ณ ที่อันจะได้ก่อสังฆิกเสนาศน์ราชวิทยาลัยนี้ เป็นประถมโดยนิยมแห่งโบราณราชประเพณีแล้ว นายช่างจะได้ทำการต่อไป ให้สำเร็จโดยพระบรมราชประสงค์

ขอผลแห่งพระบรมราชประสงค์ ซึ่งจะทรงบำรุงพระพุทธศาสนาให้สถิตสถาพร แลจะให้วิทยาการแพร่หลาย อันเป็นทางมาแห่งประโยชน์ความสุขของมหาชนทั่วไปนี้ จงสำเร็จโดยพระบรมราชประสงค์ จงทุกประการเทอญ ฯ จบความในประกาศเท่านี้.

อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม

อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม[๑]

การศึกษาของพระภิกษุสามเณรกำหนดเป็น ๒ อย่างมาแต่ครั้งพุทธกาล เรียกว่า คันถธุระ คือศึกษาพระธรรมวินัยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้ขึ้นปากเจนใจอย่าง ๑ เรียกว่า วิปัสสนาธุระ คือเรียนวิธีผึกหัดใจของตนเองให้ปราศจากกิเลสอย่าง ๑ ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระสงฆ์พุทธสาวกจึงประชุมกันทำสังคายนา รวบรวมพระธรรมวินัยซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสสั่งสอน กำหนดว่ามีจำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จัดไว้เป็น ๓ หมวด คือพระสูตร หมวด ๑ พระวินัย หมวด ๑ พระปรมัตถ์ หมวด ๑ เรียกรวมกันว่าพระไตรปิฎก พระไตรปิฎจึงเป็นตำราของพระพุทธศาสนาสืบมา

พระไตรปิฎกนั้นเป็นภาษาบาลีมาแต่เดิม เพราะเหตุที่ภาษาบาลีเป็นภาษาของชาวมัชฌิมประเทศที่พระสงฆ์พุทธสาวกทำสังคายนา ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปถึงนานาประเทศที่ใช้ภาษาอื่น ชาวประเทศนั้น ๆ ไม่รู้ภาษาบาลีเรียนพระไตรปิฎกลำบาก จึงเกิดความคิดขึ้นต่างกัน ประเทศทางข้างเหนือมีธิเบตและจีนเป็นต้น แปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีไปเป็นภาษาของตน โดยประสงค์จะให้เล่าเรียนรู้ได้ง่าย จะได้มีคนเลื่อมใสศรัทธามาก ครั้นพระไตรปิฎกเดิมไม่มีใครเล่าเรียนก็เลยสูญ สิ้นหลักที่จะสอบสวนพระธรรมวินัยให้ถ่องแท้ ลัทธิพระศาสนาในประเทศฝ่ายเหนือเหล่านั้นก็ผันแปรวิปลาสไป แต่ส่วนประเทศทางข้างใต้ มีลังกาทวีปเป็นต้น ตลอดมาจนประเทศพม่า มอญ ไทย ลาว และเขมร เหล่านี้ คิดเห็นมาแต่เดิมว่า ถ้าแปลพระไตรปิฎกไปเป็นภาษาอื่นทิ้งของเดิมเสียแล้ว พระธรรมวินัยก็คงคลาดเคลื่อน จึงรักษาพระไตรปิฎกไว้ในภาษาบาลี การเล่าเรียนคันถธุระ

---

(๑) คัดจากหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์ พระนิพนธ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๔

อุตสาหะ เรียนภาษาบาลีให้เข้าใจเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงเรียนพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกต่อไป อาศัยวิธีนี้ ประเทศที่ถือพระพุทธศาสนาข้างฝ่ายใต้ จึงสามารถรักษาลัทธิของพระพุทธสาวกยั่งยืนสืบมาได้ นำเรื่องเบื้องต้นมากล่าวพอให้แลเห็นว่าเหตุใดพระภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติธรรมจึงต้องเรียนภาษาบาลี

แท้จริงการเรียนภาษาบาลีเป็นข้อสำคัญสำหรับสืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะถ้าไม่มีผู้รู้ภาษาบาลี ก็จะไม่มีผู้ใดสามารถล่วงรู้พระพุทธวัจนะในพระไตรปิฎก ถ้าสิ้นความรู้พระไตรปิฎกเสียแล้ว พระพุทธศาสนาก็จะต้องเสื่อมทรามสูญไป เพราะเหตุนี้ พระราชาธิบดีผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกตั้งแต่โบราณมา จึงทรงทำนุบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และทรงยกย่องพระภิกษุสามเณรที่เรียนรู้ให้มีฐานันดรพระราชทานราชูปการต่าง ๆ มีนตยภัตเป็นต้น จึงเกิดมีวิธีสอบพระปริยัติธรรมเพื่อจะให้ปรากฏว่าพระภิกษุสามเณรรูปใดมีความรู้เพียงใด เมื่อปรากฏว่ารูปใดรอบรู้ถึงที่กำหนด สมเด็จพระราชาธิบดีก็ทรงยกย่องพระภิกษุสามเณรรูปนั้นให้เป็นมหาบาเรียน ครั้นพรรษาอายุถึงเถรภูมิ ก็ทรงตั้งให้มีสมณศักดิ์ในสังฆมณฑลตามสมควรแก่คุณธรรมและความรอบรู้ เป็นครูบา อาจารย์สั่งสอนพรปริยตธรรมสืบ ๆ กันมาจนกาลบัดนี้

เพราะการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมเป็นการเรียนทั้งภาษาบาลีและคัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยเหตุดังแสดงมา การสอบความรู้พระภิกษุสามเณรที่เล่าเรียนพระปริยัติ-ธรรม จึงสอบทั้งความรู้ภาษาบาลี และความรู้คัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยกันคือ ให้นักเรียนที่เข้าสอบความรู้ อ่านคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีแปลเป็นภาษาไทยให้ถูกอภิธานและทางไวยากรณ์ภาษาบาลี และรู้ความในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงมักเรียกกันเป็นสามัญว่า “แปลหนังสือ” หรือ “แปลพระปริยัติธรรม” มีหลักสูตรตั้งไว้ แต่โบราณกำหนดเป็น ๙ ประโยค คือ

ประโยคที่ ๑ ประโยคที่ ๒ ประโยคที่ ๓ สอบคัมภีร์พระธรรมบท ต้องสอบได้ในคราวเดียวทั้ง ๓ ประโยค จึงนับว่าเป็นเปรียญชั้นจัตวา หรือเปรียญสามัญ

ประโยคที่ ๔ สอบคัมภีร์มังคลัตถทีปนีบั้นต้น สอบได้นับเป็นเปรียญตรี เปรียญชั้นสูงนับแต่ประโยค ๔ นี้ เป็นต้นไป

ประโยคที่ ๕ ได้ยินว่า เดิมสอบคัมภีร์บาลีมุตกวินัยวินิจฉัยสังคหะ เรียกกันโดยย่อว่าบาลีมุต ต่อมาเปลี่ยนเป็นสอบคัมภีร์สารัตถสังคหะ ครั้นภายหลังกลับสอบคัมภีร์บาลีมุตกวินัย ฯอีก สอบได้นับเป็นเปรียญโท

ประโยคที่ ๖ สอบมังคลัตถทีปนีบั้นปลาย สอบได้คงนับเป็นเปรียญโทอยู่เหมือนเปรียญ ๕ ประโยค เพราะฉะนั้นพวกนักเรียนจึงกล่าวกันว่าเป็นประโยคแปลบูชาพระ

ประโยคที่ ๗ สอบคัมภีร์ปฐมสมันตปัปาสาทิกา ที่เรียกกันโดยย่อว่าสามน สอบได้เป็นเปรียญเอก ส หมายความว่าชั้นเอกสามัญ

ประโยคที่ ๘ สอบคัมภีร์วิสุทธิมรรค สอบได้นับเป็นเปรียญเอก ม หมายความว่าชั้นเอกมัชฌิมา

ประโยคที่ ๙ เดิมสอบคัมภีร์สารัตถทีปนี ภายหลังเปลี่ยนเป็นคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ สอบได้นับเป็นเปรียญเอก อุ หมายความว่าชั้นเอกอุดม

ยังมีหลักสูตรสำหรับสอบเปรียญมอญอีกอย่างหนึ่งจะอนุโลมตามหลักสูตรซึ่งมีในรามัญประเทศแต่โบราณ หรือมากำหนดขึ้นใหม่ในประเทศนี้ ข้อนี้หาทราบไม่ กำหนดโดยนิยมว่า พระมอญนั้นศึกษาพระวินัยเป็นสำคัญ จึงสอบแต่คัมภีร์พระวินัยปิฎก เดิมกำหนดเป็น ๓ ประโยค ภายหลังเพิ่มประโยค ๔ ขึ้นอีกประโยค ๑ จึงรวมเป็น ๔ ประโยค

ประโยคที่ ๑ สอบคัมภีร์อาทิกรรม หรือปาจิตตีย์ แล้วแต่นักเรียนจะเลือก เข้าใจว่าแต่เดิมถ้าแปลได้ประโยค ๑ ก็ได้เป็นเปรียญ ครั้นตั้งประโยค ๔ ขึ้นจึงกำหนดว่า ต้องสอบประโยคที่ ๒ ได้ด้วย จึงนับว่าเป็นเปรียญ

ประโยคที่ ๒ สอบคัมภีร์มหาวรรคหรือจุลวรรค แล้วแต่นักเรียนจะเลือก สอบได้นับเป็นเปรียญจัตวา เหมือนเปรียญไทย ๓ ประโยค

ประโยคที่ ๓ สอบคัมภีร์บาลีมุตกวินัยวินิจฉัยสังคหะ เรียกกันโดยย่อว่า บาลีมุต สอบได้นับเป็นเปรียญตรี เสมอเปรียญไทย ๔ ประโยค

ประโยคที่ ๔ สอบคัมภีร์ปฐมสมันตปัปปาสาทิกา สอบได้เป็นเปรียญโท เสมอเปรียญไทย ๕ ประโยค

การสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรนับเป็นราชการแผ่นดินอย่างหนึ่ง ด้วยอยู่ในพระราชกิจของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก เพราะฉะนั้น ต่อมีรับสั่ง สังฆนายกทั้งปวงจึงประชุมกันสอบพระปริยัติธรรม พระภิกษุสามเณร และมีเจ้าพนักงานฝ่ายพระราชอาณาจักร ช่วยปฏิบัติดูแลตามตำแหน่ง จนสำเร็จการ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ การสอบพระปริยัติธรรมยังหามีกำหนดปีเป็นยุติไม่ เพราะในสมัยนั้นเป็นเวลาแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ พึ่งเริ่มบำรุงการเล่าเรียน บ้านเมืองก็ยังมีศึกสงครามเนือง ๆ เมื่อใดเป็นเวลาว่าง ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระภิกษุสามเณรที่เล่าเรียนถึงภูมิรู้จะเป็นเปรียญได้มีมาก จึงโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม เพราะฉะนั้น นาน ๆ จึงได้มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งหนึ่ง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชดำริเห็นว่าการเล่าเรียนเจริญขึ้น จึงโปรดให้กำหนดการสอบพระปริยัติธรรม ๓ ปีครั้งหนึ่งเป็นยุติ ใช้เป็นแบบต่อมาในรัชกาลที่ ๔ จนถึงในรัชกาลที่ ๕

ที่สอบพระปริยัติธรรมแต่เดิม โดยปรกติสอบที่วัดอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช ต่อทรงพระราชศรัทธาจะทรงฟัง จึงโปรดให้เข้ามาประชุมสอบที่ในพระบรมมหาราชวังเป็นการพิเศษเป็นครั้งเป็นคราว เพราะฉะนั้นชั้นเดิมจึงประชุมสอบพระปริยัติธรรมที่วัดระฆัง แล้วย้ายมาที่วัดมหาธาตุ สอบที่วัดมหาธาตุตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เมื่อรื้อโบสถ์วิหารและสถานที่ต่าง ๆ ในวัดนั้นลงทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ จึงโปรดให้ย้ายมาสอบพระปริยัติธรรมที่วัดพระเชตุพน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงชำนาญพระไตรปิฎก ได้เป็นประธานในการสอบพระปริยัติธรรมเมื่อครั้งยังทรงผนวช มีพระราชประสงค์จะทรงฟังแปลพระไตรปิฎก จึงโปรดให้ประชุมสอบพระปริยัติธรรมที่ใน

พระบรมมหาราชวังทุกคราวเป็นนิตย์ ประชุมสอบที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์บ้าง ที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามบ้าง เสด็จออกทรงพังจนตลอดรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๕ ประเพณีการสอบพระปริยัติธรรมคงทำตามแบบแผนครั้งรัชกาลที่ ๔ สืบมาช้านาน พึ่งมาแก้ไขเปลี่ยนแปลงต่อในชั้นหลัง แต่ในหนังสือนี้จะกล่าวแต่เฉพาะลักษณการชั้นแรกเสียก่อน ส่วนชั้นหลังจะของดไว้อธิบายในตอนอื่นต่อไป

ฤดูสอบพระปริยัติธรรมมักสอบเมื่อออกพรรษาแล้ว ต่อบางคราวจึงสอบในพรรษา โดยปรกติปีใดจะสอบพระปริยัติธรรม เจ้ากระทรวงธรรมการก็รับสั่งหมายบอกไปยังเจ้าคณะสงฆ์แต่ต้นปี ว่าในปีนี้เมื่อออกพรรษาจะโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร ฝ่ายเจ้าคณะสงฆ์ทั้งคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะธรรมยุติกา และคณะรามัญ เมื่อได้ทราบหมาย ก็บอกไปยังเจ้าอาวาสตามพระอารามใหญ่น้อย อันขึ้นอยู่ในคณะนั้นให้ทราบทั่วกัน เพื่อจะได้สอบซ้อมพระภิกษุสามเณร ซึ่งจะเข้าสอบพระปริยัติธรรม ฝ่ายเจ้าอาวาสซึ่งครองพระอารามหลวงเมื่อทราบว่าจะมีการสอบพระปริยัติธรรมที่เป็นวัดมีนักเรียนมากก็ให้สอบซ้อมแล้วเลือกสรรผู้ซึ่งจะให้เข้าสนาม เอาชื่อลงบัญชีส่งเจ้าคณะ วัดใดไม่มีนักเรียนทรงภูมิรู้ถึงจะเข้าสนามได้ เจ้าอาวาสก็ขวนขวายหานักเรียนวัดอื่นมาสำหรับจะได้เข้าสอบเป็นเปรียญของวัดนั้น เพราะมีคติถือกันมาแต่โบราณว่า บรรดาพระภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระอารามหลวงได้อยู่เสนาสนะของหลวง และได้พระราชทานนิตยภัตเป็นค่าอาหารที่จะบริโภคทั่วทุกรูป คือว่าทรงอุปการะมิให้ต้องอนาทรร้อนใจในการกินอยู่จะได้ตั้งหน้าเล่าเรียนพระธรรมวินัยสืบอายุพระศาสนาเฉลิมพระราชศรัทธา ถ้าไม่มีเปรียญในวัดใดย่อมเป็นการเสียเกียรติยศสงฆ์วัดนั้น เพราะเหมือนไม่สนองพระราชศรัทธา จึงต้องขวนขวายที่จะให้ได้เปรียญ หรือแม้อย่างต่ำ ก็ให้มีพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นเข้าสอบพระปริยัติธรรม ให้ปรากฏว่าเอื้อเฟื้อต่อพระราชศรัทธามิได้ละเลย ก็แต่ความสามารถในการฝึกสอนไม่เสมอกันทุกพระอาราม ผู้รู้และนักเรียนมักมีมากแต่ในวัดสำคัญ คือที่เป็นวัดใหญ่ ๆ หรือวัดซึ่งเจ้าอาวาสเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก จึงเป็นสำนักที่เล่าเรียนแข็งแรง ถ้ามิใช่วัดที่เป็นสำนักเล่าเรียนเช่นนั้น นักเรียนที่ความรู้ถึงภูมิเปรียญก็หายาก ด้วยเหตุนี้เจ้าอาวาสใดจะหานักเรียน

ในวัดของตนเข้าแปลพระปริยัติธรรมไม่ได้ จึงมักไปเกลี้ยกล่อมหาพระภิกษุสามเณรตามวัดที่เป็นสำนักเล่าเรียนมาเข้าบัญชีในวัดของตน การที่จะหาผู้สมัครก็ไม่ยาก เพราะแต่ก่อนมีความเข้าใจกันในพวกนักเรียนอย่างหนึ่ง จะเท็จจริงเพียงใดข้าพเจ้าหาทราบไม่ เข้าใจกันว่าพระราชาคณะซึ่งเป็นผู้ไล่หนังสือ ท่านมักจะให้ได้เปรียญแต่พอสมควรแก่บรรดาศักดิ์ของวัด คือ ถ้าเป็นวัดใหญ่ คราวหนึ่งก็ให้ได้เปรียญ ๓ รูป ๔ รูป ที่เป็นวัดเล็กก็ให้ได้เปรียญแต่รูปหนึ่ง สองรูป เพราะเข้าใจกันอย่างว่านี้ วัดใดมีนักเรียนมากด้วยกัน เกรงว่าถ้าเข้าไปสอบมากเกินจำนวนที่พระราชาคณะท่านต้องการ ก็จะไม่ได้เป็นเปรียญ จึงมีผู้สมัครไปเข้าบัญชีในวัดที่ไม่มีนักเรียน ด้วยเห็นท่วงทีจะได้เป็นเปรียญ เพราะเหตุที่พระราชาคณะท่านคงอยากจะให้มีเปรียญสำหรับวัดนั้นดังนี้ ฝ่ายข้างเจ้าอาวาสอันเป็นที่สำนักเล่าเรียนก็มักวิตกไปอีกทางหนึ่งว่า ถ้ามีจำนวนนักเรียนในวัดนั้นเข้าสอบน้อยไป ดูจะเป็นที่เสียหายเหมือนหนึ่งไม่เอาใจใส่บำรุงการเล่าเรียน บางวัดมีนักเรียนความรู้ถึงภูมิเปรียญแต่ ๒ รูป ๓ รูป ก็มักจัดนักเรียนที่ความรู้พอดีพอร้ายเพิ่มเติมเข้าบัญชีอีก ๔ รูป ๕ รูป ให้ได้จำนวนว่ามีนักเรียนวัดนั้นเข้าสอบถึง ๖ รูป ๗ รูปดังนี้ก็มี ว่ามีนักเรียนวัดนั้นเข้าสอบกับพวกนักเรียนที่อยู่ในบัญชีเพิ่มเติมนี้ มักเรียกกันว่า "พวกทัพผี" แต่ก็มีผู้สมัครเป็น เพราะบางทีพวกทัพผีถูกโชคดีได้เป็นเปรียญก็มี ถึงจะไม่ได้เป็นเปรียญก็ถือกันว่า เป็นประโยชน์ที่ได้คุ้นเคยสนาม รู้ว่าพระราชาคณะผู้ไล่หนังสือท่านทักท้วงอย่างนั้น ๆ จะได้เตรียมตัวไว้สำหรับคราวหน้าต่อไป

เจ้าอาวาสหานักเรียนซึ่งจะเข้าสอบเป็นเปรียญสำหรับพระอารามได้แล้ว ก็ลงมือเตรียมการให้สอบซ้อม ลักษณะการสอบซ้อมเป็น ๒ อย่าง คือ ซ้อมประโยคอย่างหนึ่ง ซ้อมวิธีสนามอย่างหนึ่ง การซ้อมประโยคนั้น ผู้ที่เป็นอาจารย์เลือกคัดความในคัมภีร์เฉพาะตอนที่มักใช้เป็นประโยคสอบในสนามมาให้นักเรียนแปลซ้อม การซ้อมวิธีสนามนั้นผู้เป็นเจ้าของนักเรียนมักพาไปฝากพระราชาคณะนั้น จึงจะได้โอกาส

ซ้อม นับถือกันว่าเป็นประโยชน์แก่ตัวนักเรียนมาก การสอบซ้อมทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวมานี้ สอบซ้อมกันมากแต่เมื่อแปลคำภีร์พระธรรมบทและคัมภีร์มังคลัตถทีปนี คือชั้นแรกที่จะเป็นเปรียญ เพราะนักเรียนยังใหม่ไม่เคยสนาม และความรู้ก็ยังต่ำ ครั้นเมื่อได้เป็นเปรียญแล้ว ถึงแปลประโยค ๕ ประโยค ๖ การที่ต้องสอบซ้อมกับครูบาอาจารย์ก็น้อยลง ยิ่งถึงชั้นเปรียญเอกซึ่งอาจจะดูหนังสือเอาเองได้แล้ว ก็มักจะสอบซ้อมแต่กับท่านผู้ใหญ่ เพราะเปรียญเอกมีน้อยไม่กี่รูป

เมื่อเจ้าอาวาสทำบัญชีพระภิกษุสามเณรที่จะเข้าแปลพระปริยัติธรรมยื่นต่อเจ้าคณะ เจ้าคณะรวมส่งมาให้กระทรวงธรรมการนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแล้ว ก็โปรดให้ลงชื่อสอบพระปริยัติธรรม มีหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๔ คราวสอบพระปริยัติธรรมเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ ยังปรากฏอยู่ ได้คัดสำเนามาลงไว้ต่อไปนี้พอให้เห็นลักษณการ

หมายรับสั่ง

พระยาประสิทธิศุภการรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าพระสงฆ์สามเณรเปรียญเอก โท ตรี จัตวา ซึ่งได้รับพระราชทานนิตยภัตไตรปีอยู่นั้น เลื่อนที่ขึ้นเป็นพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรม และสึกจากพระพุทธศาสนา ถึงแก่กรรมก็มีบ้าง พระสงฆ์สามเณรเปรียญน้อยไป ทรงพระราชศรัทธาให้กรมหมื่นบวรรังษีและพระราชาคณะผู้ใหญ่ ๒๓ รูป สอบไล่พระคัมภีร์พระสงฆ์สามเณร ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ปราสาท กำหนด ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีวอกโทศก เพลาเพลแล้วจะได้เสด็จทรงฟังด้วย ให้กรมวังจัดที่มาทอดและสั่งเจ้าพนักงานกระบวนเสด็จ เหมือนอย่างเสด็จพระราชดำเนินออกพระ

ที่นั่งสุทไธศวรรย์ ให้พร้อมทุกพนักงานนั้น

สั่งให้สังฆการีเชิญเสด็จกรมหมื่นบวรรังษี นิมนต์หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ พระพิมลธรรม พระธรรมวโรดม พระเทพกระวี พระธรรมไตรโลก พระพรหมมุนี พระเทพมุนี พระเทพโมลี พระอมรโมลี พระอโนมมุนี พระศาสนโสภณ พระอมราภิรักขิต พระรามัญมุนี พระวินัยมุนี พระประสิทธิ์สุตคุณ พระวิสุทธิโสภณ พระพินิจวินัย พระกระวีวงศ์ พระปริยัติบัณฑิต พระเมธาธรรมรส พระวรญาณมุนี พระบี่ฎกโกศล เป็นผู้สอบไล่ นิมนต์พระสงฆ์สามเณรมารับประโยคแปลวันละ ๕ รูป

วันแรกนั้นให้นิมนต์หม่อมเจ้าฉายเฉิดเปรียญ ๕ ประโยค วัดบวรนิเวศรูป ๑ หม่อมราชวงศ์พระหนู เปรียญ ๔ ประโยค วัดบรมนิวาสรูป ๑ หม่อมราชวงศ์พระถมยา วัดระฆังรูป ๑ หม่อมเจ้าเณรขาว วัดราชบูรณะรูป ๑ หม่อมเจ้าเณรเวียน วัดบพิตรพิมุขรูป ๑ มารับประโยคต่อพระราชาคณะ

และให้สังฆการีรับหมากรับพลูต่อวิเสทถวายพระราชาคณะผู้ไล่ พระสงฆ์สามเณรผู้แปล วันละ ๒๘ ซอง จัดขุนหมื่นให้อยู่ปรนนิบัติ กว่าจะเลิกไล่พระคัมภีร์เสมอทุกวันนั้น

ให้พระยาพุทธภูมิภักดี มากำกับเมื่อเวลารับประโยคจนเลิกไล่ทุกวัน ให้ขุนหมื่นกรมธรรมการกำกับพระสงฆ์สามเณรผู้แปล เมื่อรับประโยคแล้ว อย่าให้ไปซักซ้อมต่อท่านผู้รู้ได้

ให้ศุภรัตน์จัดพรมเจียมผ้าขาวลาดเสื่ออ่อน ๒ ชั้น ๕ ผืน หมอนอิงไปแต่งที่ถวายกรมหมื่นบวรรังษี พระราชาคณะผู้สอบไล่พระสงฆ์สามเณรผู้แปลให้พอ

ให้ราชบัณฑิตจัดพระคัมภีร์ไปตั้งวันละ ๙ ฉบับให้พอ ให้มีผ้าห่อคัมภีร์เทียนกากะเยียด้วย แล้วให้รับเทียนต่อท่านข้างในวันละ ๕ เล่ม มาถวายพระราชาคณะผู้สอบไล่ พระสงฆ์สามเณรผู้แปลดูหนังสือเหมือนเพลาค่ำ

ให้สนมพลเรือนจัดพานหมากกระโถนขันน้ำ เครื่องมาตั้งถวายกรมหมื่นบวรรังษีเสมอทุกเพลา เบิกขี้ผึ้งต่อพระคลังนายซ้ายไปส่งท่านข้างในพื้นเทียนถวายพระราชาคณะผู้สอบไล่ พระสงฆ์สามเณรผู้แปลดูหนังสือวันละ ๕ เล่ม เล่มหนึ่งขี้ผึ้งหนัก ๒ บาท เป็นขี้ผึ้งวันละ ๒ ตำลึง ๒ บาท

ให้มหาดเล็กจัดที่ชาเครื่องถวายกรมหมื่นบวรรังษีเสมอทุกเวลา

ให้เจ้ากรมปลัดกรมโรงทานจัดที่ชาไปต้มน้ำร้อนน้ำชาถวายพระราชาคณะ๒๓ รูป พระสงฆ์สามเณรผู้แปล ๕ รูปเสมอทุกวันกว่าจะเลิกไล่พระคัมภีร์ เบิกน้ำตาลทรายวันละ ๕ ตำลึงไทย ใบชาวันละห่อ ต่อพระคลังในซ้าย เบิกถ่านต่อพระคลังมหาสมบัติวันละ ๓ ชั่งไทย

ให้ล้อมพระราชวังซ้ายขวาไปเบิกยืมอ่างเขียว ๕ ใบ ที่พระคลังในซ้ายมาตั้งแล้วตักน้ำใส่ให้เต็มอ่างเสมอทุกวันกว่าจะเลิกไล่พระคัมภีร์ แล้วให้เอาอ่างเขียว ๕ ใบไปส่งคืนพระคลังในซ้าย

ให้พระคลังในซ้ายจ่ายขี้ผึ้งให้สนมพลเรือนไปส่งท่านข้างในพื้นเทียนดูหนังสือวันละ ๕ เล่ม เป็นขี้ผึ้งวันละ ๒ ตำลึง ๒ บาท ให้จ่ายน้ำตาลทรายวันละ ๕ ตำลึงไทย ใบชาวันละห่อ ให้โรงทานไปต้มน้ำร้อนน้ำชาถวายพระราชาคณะ พระสงฆ์สามเณรผู้ไล่ผู้แปล จ่ายอ่างเขียว ๕ ใบ ให้ล้อมพระราชวังซ้ายขวายืมไปตักน้ำถวายพระสงฆ์สามเณรเลิกไล่พระคัมภีร์แล้วให้เรียกอ่างเขียว ๕ ใบ คืน

ให้พระคลังราชการจ่ายเสื่ออ่อน ๒ ชั้น ๕ ผืน ให้ศุภรัตน์ไปแต่งที่ถวายพระสงฆ์สามเณรผู้แปล

ให้พระคลังมหาสมบัติจัดกระโถน ขันน้ำ ไปตั้งถวายพระราชาคณะพระสงฆ์สามเณรผู้แปลวันละ ๑๐ สำรับ จ่ายถ่านให้โรงทานไปต้มน้ำร้อนน้ำชาถวายพระสงฆ์สามเณรวันละ ๓ ชั่งไทย

ให้คลังพิมานอากาศเอาโคมตั้งมาใส่เทียนให้พระราชาคณะดูหนังสือวันละ ๔ ใบ

ให้รักษาพระองค์ซ้ายขวาจัดตะเกียงมาตั้ง วันละ ๔ ตะเกียง

ให้หลวงสิทธิสาร หลวงทิพจักร จัดหมอยามาประจำวันละคน หลวงราโชวาท หลวงราชรักษา จัดหมอนวดมาประจำวันละคน

ให้เจ้ากรม ปลัดกรม ในกรมพระอาลักษณ์ กรมสังฆการี กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิตมาพร้อมกันเมื่อเพลาแปลพระคัมภีร์ เสมอทุกวัน

ให้ผู้ต้องเกณฑ์ทั้งนี้จัดการให้พร้อมทุกพนักงาน ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรยปราสาท ตั้งแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ เพลาเพลแล้วเสมอทุกวันไป กว่าจะสั่งให้เลิกพระคัมภีร์ ถ้าสงสัยประการใดก็ให้ไปทูลถามพระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราษี อย่าให้ขาดได้ทุกพนักงานตามรับสั่ง จบหมายรับสั่งเพียงนี้

หมายรับสั่งฉบับนี้ คิดเวลาล่วงมาจนบัดนี้ได้ถึง ๖๐ ปี พระราชาคณะผู้ไล่และภิกษุสามเณรผู้แปลซึ่งปรากฏนามในหมายรับสั่งล่วงลับไปหมดแล้ว แต่ยังพอสืบทราบได้โดยมาก จึงได้จดอธิบายไว้ต่อไป

พระราชาคณะผู้สอบไล่ครั้งที่วอก พ.ศ. ๒๔๐๓

---

๑. กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ วัดบวรนิเวศเป็นประธาน คือ สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงชำนาญพระไตรปิฎก แต่หาได้เข้าสอบไล่

๒. หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ ๙ ประโยค นามเดิมว่า หม่อมเจ้ารอง ในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ศุขวัฒนวิไชย ครองวัดบพิตรพิมุข

๓. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี่) ๙ ประโยค วัดประยุรวงศาวาส

๔. พระพิมลธรรม (ยิ้ม) ๖ ประโยค วัดพระเชตุพน

๕. พระธรรมวโรดม (สมบูรณ์) ๔ ประโยค วัดราชบูรณะ ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระวันรัต ครองวัดพระเชตุพน

๖. พระเทพกวี (โต) วัดระฆัง ชำนาญพระไตรปิฎกแต่ไม่ได้เข้าสอบเป็นเปรียญ ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

๗. พระธรรมไตรโลก (รอด) เป็นเปรียญก็ประโยคสืบไม่ได้ความ ครองวัดโมลีโลก

๘. พระพรหมมุนี (ทับ) ๙ ประโยค วัดโสมนัสวิหาร ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระพิมลธรรม แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระวันรัต

๙. พระเทพมุนี (กัน) ๗ ประโยค ครองวัดสุวรรณาราม

๑๐. พระเทพโมลี (เนียม) ๘ ประโยค ครองวัดกัลยาณมิตร ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระธรรมเจดีย์

๑๑. พระอมรโมลี (นพ) ๙ ประโยค ครองวัดบุปผาราม

๑๒. พระอโนมมุนี (ศรี) ๙ ประโยค ครองวัดปทุมคงคา ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระพรหมมุนี แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

๑๓. พระสาสนโสภณ (สา) ๙ ประโยค วัดบวรนิเวศ ต่อมาครองวัดราชประดิษฐ์ ถึงรัชกาลที่ ๕ เลื่อนสมณศักดิ์เทียบที่พระธรรมวโรดม แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะเหนือ แล้วเป็นสมเด็จพระสังฆราช

๑๔. พระอมราภิรักขิต (เกิด) ๙ ประโยค ครองวัดบรมนิวาส

๑๕. พระรามัญมุนี (ยิ้ม) ๘ ประโยค ครองวัดบวรมงคล

๑๖. พระวินัยมุนี (บัว) ๘ ประโยค ครองวัดอมรินทราราม

๑๗. พระประสิทธิสุตคุณ (อ้น) ๘ ประโยค ครองวัดสุทัศน์ ภายหลังเป็นพระเทพกวี ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระธรรมไตรโลก แล้วเลื่อนเป็นพระพิมลธรรม มาครองวัดเชตุพน

๑๘. พระวิสุทธิโสภณ (เหมือน) เป็นเปรียญก็ประโยคสืบไม่ได้ความ ครองวัดมหรรณพาราม

๑๙. พระวินิจวินัย (จีน) ๗ ประโยค วัดราชโอรส ต่อมาเป็นพระธรรมไตรโลก ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นพระธรรมเจดีย์

๒๐. พระกระวีวงศ์ (ทอง) ๘ ประโยค วัดราชนัดดา ต่อมาเป็นพระเทพมุนี ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นธรรมเจดีย์ไปครองวัดอรุณ ต่อมาต้องลดลงเป็นพระเทพมุนีคราวหนึ่ง แล้วเป็นพระธรรมไตรโลก

๒๑. พระเมธาธรรมรส (ถิน)...ประโยค ครองวัดพิชัยญาติการาม

๒๒. พระปริยัติบัณฑิต (ครุฑ) ๗ ประโยค อยู่วัดกัลยาณมิตร

๒๓. พระวรญาณมุนี (น้อย) ๙ ประโยค ครองวัดจักรวรรดิราชาวาส

๒๔. พระบิฎกโกศล (นิ่ม) เป็นเปรียญกี่ประโยคสืบไม่ได้ความ อยู่วัดราชบูรณะ

หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ผู้ที่เข้าแปลหนังสือ

---

๑. หม่อมเจ้าพระฉายเฉิด๕ ประโยค วัดบวรนิเวช เป็นหม่อมเจ้าในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ คราวนี้แปลได้อีก ๓ ประโยค รวมเป็น ๘ ประโยคแล้วลาผนวช ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็น พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉายเฉิด และเลื่อนเป็นกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์

๒. หม่อมราชวงศ์พระหนู ๔ ประโยค วัดบรมนิวาส เป็นบุตรหม่อมเจ้าโสภณ ในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ คราวนี้แปลได้อีก ๓ ประโยค รวมเป็น ๗ ประโยค แล้วลาสิกขา ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นขุนวิสุทธากร แล้วเลื่อนเป็นพระผดุงศุลกกฤตย์ ต่อมาเป็นพระยาอิศรพันธ์โสภณ

๓. หม่อมราชวงศ์พระถมยา วัดระฆัง เป็นบุตรหม่อมเจ้าน้อยในกรมหมื่นนราเทเวศร์ ได้เป็นเปรียญ ๖ ประโยค แต่จะได้คราวนี้กี่ประโยคไม่ทราบแน่

๔. หม่อมเจ้าสามเณรขาว วัดราชบูรณะ เป็นหม่อมเจ้าในกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ แปลตกไม่ได้เป็นเปรียญ แล้วลาผนวชมารับราชการ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าวัชรีวงศ์

๕. หม่อมเจ้าสามเณรเวียน วัดบพิตรพิมุข เป็นหม่อมเจ้าในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ แปลได้ ๓ ประโยค

ผู้อื่นที่ปรากฏในหมายรับสั่ง

๑. กรมหมื่นอุดมรัตนราษี เวลานั้นได้ทรงกำกับกรมสังฆการีและธรรมการ

๒. พระยาพุทธภูมิภักดีนั้น สืบได้ความว่า ชื่อใย เดิมเป็นเปรียญแล้วลาสิกขาออกมาได้ภรรยาอยู่ทางโรงวิเสท แต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช เสด็จทรงบิณฑบาต มาถึงบ้านมหาใยตักบาตรถวายแล้วอธิษฐานว่า "ขอให้เป็นปัจจัยได้ถึงพุทธภูมิ" ดังนี้คราวหลังเสด็จไปบิณฑบาตอีกแกตักบาตรถวายแล้วก็อธิษฐานอย่างนั้นอีกทุกคราวจนทรงคุ้นเคย ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงให้เป็นหลวงทานาธิบดี เจ้ากรมโรงทาน ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระทานาธิบดี รับราชการอยู่จนแก่ชรา จึงทรงตั้งเป็นพระยาพุทธภูมิภักดี ตำแหน่งผู้กำกับถือน้ำ ที่โปรดให้เป็นผู้เบิดประโยคสอบพระปริยัติธรรม ดังปรากฏในหมายรับสั่ง เห็นจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริว่าเป็นเปรียญ และเป็นผู้ละอายบาป คงจะไม่ลำเอียงแก่นักเรียน

ความที่ปรากฏในหมายรับสั่งว่า ให้พระภิกษุสามเณรผู้จะแปลพระปริยัติธรรมมาจับประโยคข้อนี้เป็นเบื้องต้นของการสอบพระปริยัติธรรม คือ พระราชาคณะผู้อำนวยการรูปหนึ่ง ชั้นเดิมจะเป็นตำแหน่งใดหาทราบไม่ แต่ในชั้นปลายรัชกาลที่ ๔ และต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชวัดราชประดิษฐ์มาตั้งแต่ท่านยังเป็นที่พระสาสนโสภณ เป็นผู้กะประโยคสอบพระปริยัติธรรมในคัมภีร์หนึ่ง จะเอาความตรงไหนเป็นประโยคสอบบ้าง ท่านเลือกแล้วให้เขียนเป็นฉลากบอกว่า คัมภีร์นั้น วัตถุนั้น ขั้นตรงนั้น จบประโยคตรงนั้น แล้วพับใส่ซองผนึกไว้ จัดฉลากเหล่านี้ไว้เป็นประโยค ๆ เช่นฉลากคัมภีร์พระธรรมบท จัดเป็นประโยคหนึ่งส่วน ๑ ประโยคสองส่วน ๑ ประโยคสาม

ส่วน ๑ วันไหนถึงกำหนดพระภิกษุสามเณรรูปใดจะแปลประโยคไหน เวลาเช้าวันนั้นก็ไปจับฉลากประโยคนั้นที่วัดราชประดิษฐ์ แล้วถือฉลากของตนเข้ามายังสถานที่แปลพระปริยัติธรรมราวเวลา ๙ นาฬิกาก่อนเที่ยงที่นั้น เจ้าคณะสงฆ์ผู้เป็นนายด้านกับพนักงานกรมสังฆการีสำหรับกำกับและราชบัณฑิตอยู่พร้อมกัน สังฆการีกับราชบัณฑิตพร้อมกันเปิดผนึกดูฉลากประโยคที่จะแปลจดลงบัญชีแล้ว ก็เอาหนังสือฉบับหลวงในหอพระมนเทียรธรรมมามอบให้นักเรียนสำหรับที่จะแปล แล้วเจ้าคณะนายด้านกับสังฆการีก็ควบคุมนักเรียนแต่เวลานั้นไป มิให้ผู้หนึ่งผู้ใดลอบเข้ามาบอกใบ้ หรือให้เลศนัยอย่างหนึ่งอย่างใด ให้นักเรียนดูหนังสือเตรียมแปลแต่โดยลำพัง ครั้นถึงเวลาเพลมีสำรับของหลวงเลี้ยงทั้งนายด้านและผู้แปลด้วยกัน

การควบคุมตอนนี้แต่ก่อนเห็นจะไม่สู้กวดขัน ปรากฏว่ามีเหตุเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เห็นจะเป็นในเวลาเมื่อกรมหมื่นอุดมรัตนราษีสิ้นพระชนม์แล้ว พระธรรมการ ศุข เป็นหัวหน้าในเจ้าพนักงานประจำการแปลพระปริยัติธรรม พระธรรมการศุขนั้นชำนาญพระปริยัติธรรม มีชื่อเสียงว่าหนังสือดีมาแต่เมื่อบวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นเปรียญ ๙ ประโยค และเป็นพระราชาคณะที่พระญาณรักขิต ครั้นลาสิกขามารับราชการในรัชกาลที่ ๔ จึงได้เป็นที่พระธรรมการ มีเรื่องเล่ากันมาว่าเปรียญองค์ใดเป็นที่ชอบพอของพระธรรมการแล้ว พระธรรมการลอบซ้อมหนังสือให้ในเวลาที่คุมอยู่เนือง ๆ จนความทราบถึงพระราชาคณะผู้ไล่ แต่สิ้นรัชกาลที่ ๔ เสีย หาทันจะได้ว่ากล่าวกันอย่างไรไม่ มาถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ โปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมเป็นครั้งแรก ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระราชาคณะหวังจะแก้การที่ลอบซ้อมไล่หนังสืออย่างกวดขัน พระภิกษุสามเณรที่เข้าแปลพระปริยัติธรรมคราวนั้นตกเสียโดยมาก แล้วโปรดให้ประกาศสงฆ์ซ้ำลงมาเมื่อจะแปลประโยค ๔ อีกชั้นหนึ่ง ดังสำเนาที่จะปรากฏต่อไปข้างหน้า สอบพระปริยัติธรรมคราวนั้นเห็นจะได้แต่เปรียญ ๓ ประโยค ๑๒ รูป ชั้นประโยค ๔ ขึ้นไปตกหมด ไม่มีผู้ใดแปลได้สักรูปเดียว เลยเป็นเรื่องเลื่องลือกันมาช้านาน การควบคุมคงกวดขันมาแต่ครั้งนั้น

จำนวนพระภิษุสามเณรเข้าแปลพระปริยัติธรรมแต่เดิมมา กำหนดวันละ ๕ รูป

ดังปรากฏในหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๔ นั้น มาลดลงเป็นวันละ ๔ รูป เมื่อในรัชกาลที่ ๕ แต่จะลดมาแต่คราวแรกหรือจะมาลดเมื่อแปลคราวที่ ๑ หาทราบแน่ไม่ จัดลำดับให้เข้ามาสอบเป็นคณะ ๆ ไป ตั้งต้นสอบคณะกลางกับคณะธรรมยุติกา แล้วถึงคณะเหนือและคณะใต้ สังฆการีเป็นผู้วางฎีกากะให้รูปใดเข้าแปลวันใด พระภิกษุเข้าแปลก่อนแล้วถึงสามเณร จนหมดในคณะหนึ่ง แล้วก็วางฎีกาคณะอื่นต่อไป ในชั้นแรกให้พระภิกษุสามเณรที่ยังไม่ได้เป็นเปรียญ เข้าแปลคัมภีร์พระธรรมบทก่อน กำหนดแปลวันละประโยค รูปใดแปลได้ประโยค ๑ วันแรก รุ่งขึ้นให้เข้าแปลประโยค ๒ ถ้าได้ประโยค ๒ ก็แปลประโยค ๓ ในวันต่อไป เมื่อแปลได้ครบ ๓ ประโยค นับว่าเป็นเปรียญชั้นสามัญแล้ว ให้พักเสียคราวหนึ่ง เผื่อรูปใดจะเข้าสอบประโยค ๔ ต่อไป จะได้มีเวลาผึกซ้อมประโยค ๔

เมื่อสอบพวกแปลคัมภีร์พระธรรมบทแล้ว แต่นี้ถึงเวลาสอบเปรียญชั้นสูง ตั้งแต่ประโยค ๔ เป็นต้นไป เปรียญที่มีประโยคแล้วจำนวนน้อย ไม่มากเหมือนนักเรียนที่แปลใหม่ จึงวางฎีกาคละกันทุกคณะ เป็นแต่กำหนดลำดับตามประโยค คือ ให้เปรียญเก่าชั้น ๓ ประโยคที่สอบได้ในคราวก่อน ๆ เข้าสอบประโยค ๔ ก่อน เมื่อเปรียญเก่าสอบประโยค ๔ หมดแล้ว ถ้ามีนักเรียนซึ่งสอบได้ ๓ ประโยคในคราวนั้นสมัครจะเข้าสอบประโยค ๔ ก็ให้เข้าสอบต่อไปจนหมดจำนวน แล้วตั้งต้นสอบประโยค ๕ ให้เปรียญเก่าเข้าสอบก่อนเปรียญใหม่ เป็นทำนองเดียวกันทุกประโยคไป เมื่อสอบเปรียญไทยหมดแล้วจึงถึงเวลาสอบเปรียญมอญก็จัดโดยทำนองเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว

เวลาสอบพระปริยัติธรรม ลงมือประมาณบ่าย ๓ โมงทุกวัน แต่เวลาเลิกไม่เป็นยุติ แล้วแต่ผู้แปลจะได้หรือจะหนีเร็วช้าอย่างไร แต่คงได้เลิกในระหว่างเวลาแต่ ๑๙.๐๐ ถึง ๒๐.๐๐ นาฬิกา เป็นพื้น ถึงวันพระวันโกนหยุดพักรวมเดือนละ ๙ วัน การสอบพระปริยัติธรรมคราวหนึ่ง แต่เริ่มต้นจนเสร็จกินเวลาประมาณ ๒ เดือน

พระราชาคณะที่มาประชุมสอบพระปริยัติธรรม กำหนดเฉพาะพระราชาคณะ

ผู้ใหญ่และพระราชาคณะที่ชำนาญพระไตรปิฎก มีหมายรับสั่งกำหนดนามผู้เป็นประธานและรายนามพระราชาคณะที่ให้นิมนต์มาประชุมทุกคราวทำนองอย่างปรากฏในหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๔ นั้น รวมพระราชาคณะประมาณ ๒๕ ไปหา ๓๐ รูปเป็นเกณฑ์ ผู้เป็นประธานมีหน้าที่สำหรับตัดสินปัญหา และข้อขัดข้องที่จะเกิดขึ้น ส่วนพระราชาคณะองค์อื่นนั้น ที่เป็นผู้สอบไล่เฉพาะแต่ท่านผู้ใหญ่ ๓ องค์ ๔ องค์ นอกจากนั้นเป็นแต่ผู้นั่งฟังมีคำกล่าวกันมาว่า ที่ให้พระราชาคณะมาประชุมในการสอบพระปริยัติธรรมมากด้วยกันนั้น ที่จริงประสงค์จะให้มาฟังเพื่อประโยชน์ในทางความรู้ของพระราชาคณะนั้น ๆ เอง จะได้ผึกสอนสานุศิษย์ หาใช่มาเป็นผู้สอบไล่ทั้งหมดไม่ เพราะฉะนั้นต่อพระราชาคณะผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้สอบไล่มาถึง จึงได้ลงมือสอบเสมอทุกวัน

วิธีสอบพระปริยัติธรรมนั้น ให้นักเรียนเข้าไปแปลในที่ประชุมพระราชาคณะทีละรูป ชั้นนักเรียนแปลคัมภีร์พระธรรมบท แต่เดิมกำหนดให้แปลหนังสือ ๓ ลาน คือ ๓๐ บรรทัด ที่หลังเห็นว่ายาวนัก ถ้าสอบอย่างกวดขัน นักเรียนไม่ใคร่สามารถจะแปลจบประโยคได้ทันกำหนดเวลา ในรัชกาลที่ ๕ จึงลดลง ๑๐ บรรทัด คงให้แปลแต่ ๒ บรรทัดเป็นจบประโยค (๑) แปลคัมภีร์อื่นตั้งแต่ประโยค ๔ ขึ้นไป คงให้แปล ๒๐ บรรทัด และประโยค ๙ แปล ๑๐ บรรทัดตามเดิม การที่แปลนักเรียนบางรูปเข้าไปแปลพักเดียวจบประโยคก็มี แต่บางรูปเข้าไปแปลไปติดศัพท์แปลไม่ถูกบ้าง เรียงความเข้าประโยคไม่ถูกบ้าง แก้ไขไม่ไหวเห็นเหลือกำลังของตไม่แปลต่อไปเช่นนี้เรียกว่า "หนี" ก็มี บางรูปพยายามแก้ไขอยู่จนหมดเวลากำหนด ก็ไม่จบประโยคได้ เช่นนี้เรียกว่า "ตก" ก็มี เป็นอันแปลไม่สำเร็จทั้ง ๒ พวก แต่ท่านผู้ไล่มักสงเคราะห์นักเรียนโดยกรุณา เป็นต้นว่า ถ้าเห็นนักเรียนติดศัพท์แปลไม่ถูก ท่านมักให้วิเคราะห์ คือ บอกนัยให้เป็นภาษาบาลี ว่าศัพท์นั้น คือ กิริยาอาการอย่างนั้น ๆ หรือเป็นชื่อของอย่างนั้น ๆ ถ้านักเรียนรู้ภาษาบาลีก็อาจจะแปลศัพท์นั้นถูกได้ แต่ถ้าความรู้ไม่พอจะเข้าใจอธิบายในภาษาบาลีก็เปล่าไป ถ้ารูปใดเข้าไปติดทางประโยคแปลไม่ถูกความเห็นจะแก้ไขให้ตลอดไปในขณะนั้นไม่ได้ ท่านก็ยอมให้กลับออกมาพัก

---

(๑) *เริ่มลดแต่คราวแปลที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามคราวแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘*

ตริตรองเสียคราวหนึ่ง ถึงรูปที่ท่านให้วิเคราะห์แปลศัพท์ ถ้าเห็นยังฉงนก็ยอมให้ออกมาพักพิจารณาวิเคราะห์เสียคราวหนึ่งเหมือนกัน ในระหว่างนั้นให้นักเรียนรูปอื่นที่เป็นเวรแปลวันเดียวกันเข้าไปแปล ถ้านักเรียนรูปนั้นแปลจบหรือเข้าไปติดต้องกลับออกมาแก้ ก็เรียกนักเรียนอื่นอีก จนบรรจบรอบจึงถึงวาระของนักเรียนที่ออกมาแก้ที่แรกต้องกลับเข้าไปแปลอีก เป็นทางที่ท่านผ่อนผันให้นักเรียนมีเวลาพักพอตริตรองได้บ้างดังกล่าวมานี้

เวลาซึ่งกำหนดให้นักเรียนแปลหนังสือนั้น ประเพณีเดิมไม่ได้กำหนดด้วยนาฬิกา ใช้เทียนสัญญาณเป็นกำหนด คือลงมือแปลแต่เวลาบ่าย ๑๕.๐๐ นาฬิกาไปจนมืดค่ำ ก็จุดเทียนสัญญาณตั้งไว้ในสนาม พอเทียนหมดเป็นเลิกการสอบพระปริยัติธรรมในวันนั้น ถ้ายังมีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่กี่รูปก็เป็นตกหมด วิธีใช้เทียนสัญญาณอย่างว่านี้ มักเกิดลำบากแก่ผู้แปลและผู้ไล่เนือง ๆ ที่ลำบากแก่ผู้แปลนั้น คือในวันที่มีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่จนค่ำหลายรูปด้วยกัน บางรูปจวนจบประโยค แต่บางรูปแปลหนังสือไปได้น้อย รูปที่ยังแปลได้น้อย ก็ตั้งหน้าพยายามจะแปลให้จบประโยคก่อนเทียนหมด ฝ่ายรูปที่แปลได้มากก็ไม่มีโอกาสจะเข้าแปล จนเทียนหมดก็พากันตกทั้งหมด ดังนี้มีเนือง ๆ ผู้แปลต้องผ่อนผันกันเอง บางทีถ้าเกิดคั่งกันเช่นว่า นักเรียนที่ใจอารีต้องยอมหนีเสีย ให้เพื่อนกันได้โอกาสจึงแปลได้จบประโยค แต่บางทีก็เกิดลำบากตรงกันข้าม เช่นวันใดนักเรียนที่เข้าแปล ๆ จบไปเสียบ้าง หนีไปเสียบ้าง เหลืออยู่จนเวลาค่ำ แต่ผู้ที่แปลปลกเปลี้ยรูปเดียว จะแปลให้จบก็ติดแปลไม่ได้ จะออกแก้ไขตริตรองก็ไม่ได้ด้วยไม่มีตัวเปลี่ยน ถ้าผู้แปลไม่หนีผู้ไล่ก็เลิกไม่ได้ ด้วยเทียนยังไม่หมด บางทีในวันนั้นต้องเสียเวลาเปล่านาน ๆ ทีเดียว ต่อมา(๑) จึงเลิกวิธีใช้เทียนสัญญาณเปลี่ยนใช้นาฬิกาแทน กำหนดเวลาให้แก่นักเรียน แปลพระธรรมบทรูปละ ๖๐ นาที ถ้าแปลประโยคสูงขึ้นไปให้รูปละ

---

(๑) *ในคราวแปลที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์คราวที่ ๒ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๕*

๙๐ นาที เป็นกำหนด ถ้ารูปใดถูกประโยคยาก บางทีท่านผู้ไล่ยอมเพิ่มเวลาให้อีก ๓๐ นาทีก็มีบ้าง เวลาที่กำหนดนี้ นับเฉพาะแต่เวลาที่เข้าแปล ถ้าออกมาพักแก้ไม่นับเวลาอย่างนี้ นักเรียนได้โอกาสเสมอกันทุกรูปไม่มีคั่งเหมือนแต่ก่อน คงมีแต่ทางที่จะช่วยกัน ดังเช่นบางวันผู้แปลเหลืออยู่ด้วยกัน ๒ รูป รูป ๑ จวนจะจบประโยค อีกรูป ๑ หนังสือยังอยู่มากเช่นนี้ รูปที่แปลจวนจบอาจจะช่วยได้ โดยทำติดแล้วขอออกมาแก้ คอยผลัดกันแปลกับรูปที่หนังสือยังอยู่มาก พอให้ผู้แปลรูปนั้นได้มีเวลาตริตรองมากขึ้น จนแปลได้จบประโยคด้วยกันทั้ง ๒ รูป วิธีผ่อนผันอย่างนี้บางทีท่านผู้ไล่ท่านก็สั่งเอง ด้วยสงสารนักเรียนที่หนังสือยังเหลือมาก เพราะถ้าเหลือแปลอยู่แต่รูปเดียว ก็ไม่มีโอกาสที่จะได้พักตริตรองแก้ไข ขืนแปลตะบันไปก็หมดเวลาเปล่า วิธีสอบพระปริยัติธรรมเป็นดังว่ามานี้เหมือนกันทุกประโยค แต่ประโยคสูงถึงชั้นเปรียญเอกนั้น ยอมให้ดูหนังสือซึ่งสำหรับแก้ความในคัมภีร์ที่สอบได้ คือ ถ้าแปลคัมภีร์ปฐมสมันตปัปาสิทิกาประโยค ๗ ยอมให้ดูหนังสือคัมภีร์โยชนา และคัมภีร์ฎีกาปฐมสมันตปัปาสาทิกาอีก ๒ คัมภีร์ ถ้าแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรคประโยค ๘ ยอมให้ดูคัมภีร์มหาฎีกา คัมภีร์จุลฎีกาวิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรคคันถีด้วยอีก ๓ คัมภีร์ ถ้าแปลคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะประโยค ๙ ยอมให้ดูฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะได้ฉะนี้

วิธีสอบเปรียญมอญนั้นผิดกับสอบเปรียญไทย เหตุด้วยพระราชาคณะไทยไม่รู้ภาษามอญ แต่พังสำเนียงมอญอ่านภาษาบาลีเข้าใจได้ เพราะฉะนั้นวิธีสอบ เมื่อพระมอญแปลภาษาบาลีเป็นภาษามอญ พระราชาคณะมอญเป็นผู้ไล่แล้วผู้แปลต้องบอกสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ภาษาบาลี สำหรับพระราชาคณะไทยสอบความรู้อีกชั้นหนึ่งได้ทั้ง ๒ อย่างจึงนับว่าเป็นสำเร็จ

ตำนานการแปลพระปริยัติธรรม

ตอนมหามกุฎราชวิทยาลัย

ตำนานการแปลพระปริยัติธรรม[๑]

ในรัชกาลที่ ๕

ตอนมหามกุฏราชวิทยาลัย

ก่อนที่จะกล่าวถึงการแปลพระปริยัติธรรมในมหากุฏราชวิทยาลัย จะต้องอธิบายถึงวิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่าเสียก่อน เพื่อจะได้ทราบลักษณะการว่าวิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่า กับวิธีแปลพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยผิดกันอย่างไร วิธีแปลพระปริยัติตามแบบเก่าในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ เป็นมาดังนี้

ครั้งที่ ๑ แปลพระปริยัติธรรมที่พระมหาปราสาท เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ ชั้นนักเรียนที่แปลธรรมบทกำหนดให้แปลหนังสือ ๓ ลาน คือ ๓๐ บรรทัด ชั้นนักเรียนที่แปลประโยคสูงตั้งแต่ประโยค ๔ ขึ้นไปแปล ๒ ลาน คือ ๒๐ บรรทัด ประโยค ๙ คงแปล ๑๐ บรรทัดตามแบบเดิม กำหนดนักเรียนที่เข้าแปลวันละ ๕ รูป ลงมือแปลแต่เวลาบ่ายราว ๑๕.๐๐ นาฬิกาไปจนเวลามืดก็จุดเทียนสัญญาณที่ตั้งไว้ในสนาม พอเทียนหมดเป็นเลิกการสอบพระปริยัติธรรมในวันนั้น ถ้ายังมีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่กี่รูปก็ตกหมด วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมนี้ เฉพาะนักเรียนที่แปลชั้นธรรมบทมีความลำบากอยู่อย่างหนึ่ง คือถ้าแปลได้ประโยค ๑ ตกประโยค ๒ หรือแปลประโยค ๒ ได้ ตกประโยค ๓ ถึงคราวหน้าต้องตั้งต้นแปลประโยค ๑ ไปใหม่ ต้องแปลให้ได้ ๓ ประโยคในคราวเดียว จึงนับเป็นได้ เป็นดังนี้ตลอดมาจนถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ แปลพระปริยัติธรรมที่พระอุโบสถวัดสุทัศน์ ฯ ครั้งที่ ๑๑ จึงยอมให้แปลประโยคไหนได้แล้วก็เป็นได้ ไว้ตามแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ถึงคราวหน้าก็แปลต่อประโยคที่ได้ไว้แล้วทีเดียว วิธีนี้ใช้มาจนสิ้นรัชกาลที่ ๕

---

(๑) *คัดจากหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์ พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๔*

คราวที่ ๒ แปลพระปริยัติธรรมที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ คราวนี้ชั้นนักเรียนที่แปลธรรมบทลดหนังสือลง ๑๐ บรรทัด คงให้แปลแต่ ๒๐ บรรทัดเป็นจบประโยค ด้วยเห็นว่าแปล ๓๐ บรรทัดนั้นยาวนัก ถ้าสอบอย่างกวดขัน นักเรียนไม่ใคร่สามารถจะแปลให้จบประโยคได้ทันกำหนดเวลา

คราวที่ ๓ แปลพระปริยัติธรรมที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ คราวนี้กำหนดเวลาในตอนต้น ๆ ยังใช้เทียนสัญญาณตามแบบเดิมแต่ตกมาในตอนปลายเปลี่ยนเป็นใช้นาฬิกาแทน เห็นจะเป็นเพราะเหตุที่ใช้เทียนสัญญาณนั้น มักเกิดความลำบากแก่ผู้แปลและผู้ไล่เนือง ๆ ที่ลำบากแก่ผู้แปลนั้น คือในวันที่มีพระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่จนค่ำหลายรูปด้วยกัน บางรูปแปลจวนจะจบประโยค แต่บางรูปแปลหนังสือไปได้น้อย รูปที่ยังแปลได้น้อยก็ตั้งหน้าพยายามจะแปลให้จบประโยคก่อนเทียนหมด ฝ่ายรูปที่แปลได้มากก็ไม่มีโอกาสจะเข้าไปแปลได้ จนเทียนหมดก็พากันตกทั้งหมด ดังนี้ก็มีเนือง ๆ ผู้แปลต้องผ่อนผันกันเอง บางทีเกิดคั่งกันเช่นว่านักเรียนที่ใจอารีต้องยอมหนีเสีย ให้เพื่อนกันได้โอกาส จึงแปลได้จบประโยค แต่บางทีเกิดลำบากตรงกันข้าม เช่นวันใดนักเรียนที่เข้าแปล ๆ จบไปเสียบ้าง หนีไปเสียบ้าง เหลืออยู่จนเวลาค่ำแต่ผู้ที่แปลปลกเปลี้ยรูปเดียว จะออกแก้ไขตริตรองก็ไม่ได้ด้วยไม่มีตัวเปลี่ยน ถ้าผู้แปลไม่หนี ผู้ไล่ก็เลิกไม่ได้ด้วยเทียนยังไม่หมด บางทีในวันนั้นต้องเสียเวลาเปล่านาน ๆ ทีเดียว จึงได้เลิกวิธีใช้เทียนสัญญาณ เปลี่ยนเป็นใช้นาฬิกาแทน กำหนดเวลาให้แก่นักเรียนรูปละ ๙๐ นาทีเสมอกันทุกรูป แต่บางคราวกรรมการเห็นว่าหนังสือที่แปลนั้นยาก เพิ่มเวลาให้อีก ๓๐ นาทีเป็นพิเศษก็มีบ้าง

คราวที่ ๔ แปลพระปริยัติธรรมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ คราวนี้ชั้นนักเรียนที่แปลธรรมบทแยกเป็น ๒ กอง เรียกว่า กองขวากอง ๑ กองซ้ายกอง ๑ ผู้แปลต้องจับฉลากกอง แต่จับฉลากเมื่อแปลประโยค ๑ คราวเดียว ประโยค ๒–๓ ก็เวียนไปไม่ต้องจับ คือ ถ้าประโยค ๑ ถูกกองขวา ประโยค ๒ ก็ต้องเวียนไปกองซ้าย ประโยค ๓ กลับมาแปลกองขวาอีก ต่อถึงตอนแปลประโยคสูงตั้งแต่ ๔ ขึ้นไป จึงรวมเป็นกองเดียวตามแบบเดิม

คราวที่ ๕ แปลพระปริยัติธรรมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ คราวนี้เพิ่มนักเรียนชั้นแปลธรรมบทขึ้นอีกวันละ ๓ รูป แบ่งแปลในกองขวา ๔ รูป กองซ้าย ๔ รูป คงจับฉลากกองอย่างคราวที่ ๔ ต่อถึงประโยค ๔ ขึ้นไปจึงรวมเป็นกองเดียว แปลวันละ ๕ รูปตามเดิม

วิธีแปลพระปริยัติธรรมในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ก่อนตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย รวม ๕ คราว เป็นดังกล่าวมานี้

ครั้นถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งสถานที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ธรรมยุตินิกายขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราชทานนามศึกษาสถานนั้นว่า "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ทรงพระราชอุทิศในพระบรมนามาภิไธยแห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หว ซึ่งเป็นผู้ทรงประดิษฐานและทำนุบำรุงธรรมยุติกนิกายมาแต่ก่อน มีคำปรารภการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและการจัดระเบียบการศึกษา และระเบียบการสอบ พระปริยัติธรรมพิมพ์ไว้ในหนังสือธรรมจักษุ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) ซึ่งได้คัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้

การตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย

พระพุทธศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายที่เกิดขึ้นในโลกแล้วทรงแนะนำสั่งสอนประชุมชนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตให้ได้ดวงตาคือปัญญาเห็นสิ่งผิดสิ่งชอบแล้ว ปฏิบัติเว้นสิ่งที่ผิดเสีย ดำเนินในสิ่งที่ชอบด้วยกายวาจาใจ ได้บรรลุประโยชน์ทั้งสาม คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ภายภาคหน้า ประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพานซึ่งเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวงแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดุจดวงอาทิตย์อันอุทัยส่องโลกให้ชัชวาลแล้วอัสดงคตแล้วฉะนั้น

ช้านานประมาณได้ถึง ๒๔๓๗ ปีเศษแล้ว ยังได้นำสืบ ๆ กันมาจนถึงทุกวันนี้ แม้เราทั้งหลายที่เกิดในภายหลัง ยังได้ยินได้ศึกษาได้รู้ได้ปฏิบัติตาม ทราบความผิดและชอบก็เพราะท่านแต่ปางก่อนได้สั่งสอนกันเป็นลำดับสืบมา จึงควรเห็นว่าการเล่าเรียนศึกษาพระคัมภีร์ เป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา สามารถจะนำพระพุทธศาสนาให้เป็นไปนานได้ เมื่อยังมีผู้ศึกษาเข้าใจแล้วปฏิบัติตามอยู่เพียงใด พระพุทธศาสนาก็ยังเป็นไปอยู่เพียงนั้น แม้ถึงพระพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่า อานนท์สักหน่อยท่านทั้งหลายจะคิดว่าศาสนามีพระศาสดาล่วงไปแล้ว บัดนี้พระศาสดาของเราทั้งหลายไม่มีดังนี้ ข้อนี้ ท่านทั้งหลายไม่ควรเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยอันใด ที่เราได้แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้น เมื่อเราล่วงไปแล้ว จักเป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย ดังนี้ การเล่าเรียนคัมภีร์ของภิกษุสามเณรจึงเป็นธุระสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ควรจะทำนุบำรุงให้เจริญ

อีกประการหนึ่ง เหล่าชนที่นับถือพระพุทธศาสนา แม้ถึงมีมากแต่จะหาผู้ที่เข้าใจชัดเจนในศาสนาที่ตนนับถืออยู่ได้โดยยากยิ่งนัก เพราะไม่ค่อยจะมีหนังสือแสดงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเครื่องจะชักนำให้เข้าใจชัดเจนดีเหมือนหนังสือสอนศาสนาอื่น ๆ จะเข้าใจได้ชัดเจนดีก็แต่ผู้ที่มีกำลังที่จะสะสมหนังสือไว้อ่านได้ กับคนที่ได้ไปมาหาสู่สนทนากับท่านผู้รู้และฟังธรรมเทศนาในวัดนั้น ๆ คนสามัญนอกจากนี้ก็ไม่สามารถที่จะเข้าให้ชัดเจนจนได้ เป็นแต่นับถือไปตามกันเท่านั้น การแนะนำสั่งสอนประชุมชนให้เข้าใจพุทธศาสนาชัดเจนจึงเป็นธุระสำคัญที่ควรจะเอาใจใส่

อีกประการหนึ่ง เป็นธรรมเนียมมาในประเทศของเราว่าวัดเป็นที่เล่าเรียนศึกษาวิชาหนังสือไทยและเลขของเด็กชาวเมืองทั้งหลาย บิดามารดาญาติผู้ใหญ่ของเด็กเมื่อเห็นเด็กมีอายุสมควรเรียนหนังสือและเลขได้แล้ว ก็พาไปฝากพระในวัดนั้น ๆ เพื่อให้ฝึกสอน แต่การฝึกสอนนั้น ต่างครูต่างอาจารย์กัน ถ้าครูที่เข้าใจในการฝึกสอนและเอาใจใส่ ทั้งเด็กก็เป็นคนฉลาดมีอุตสาหะก็เรียนรู้ได้ดี ถ้าครูไม่ฉลาดใน

การสอน หรือไม่เอาใจใส่ก็ดี เด็กเป็นคนโง่หรือเกียจคร้านก็ดี ก็รู้ไม่ได้ดี ข้อนี้ควรจัดการฝึกสอนเด็กชาวเมืองให้เป็นหลักฐาน เด็กทั้งหลายคงจะได้ความรู้ดีตามสมควรแก่ปัญญาและอุตสาหะของตน ๆ

เพื่อจะให้ประโยชน์ทั้งสามที่กล่าวมานี้ สำเร็จบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนา ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งที่เล่าเรียนของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราชทานนามศึกษาสถานนั้นว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงพระราชอุทิศในพระบรมราชนามาภิไธย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งเป็นผู้ประดิษฐานและทำนุบำรุงธรรมยุติกนิกายมาแต่ก่อน และทรงบริจาคพระราชทรัพย์สำหรับบำรุงวิทยาลัยให้เป็นไปด้วย

พระเถรานุเถระในธรรมยุติกนิกาย ได้เปิดมหามกุฏราชวิทยาลัย ให้เป็นที่ศึกษาของภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุติกนิกาย เมื่อวันที่ ๑ สามเณรในคณะธรรมยุติกนิกาย เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ซึ่งเป็นมหามงคลวาร นับแต่กาลที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบบรมขัตติยราชสันตติวงศ์มาได้ ๒๕ ปีบริบูรณ์

เมื่อได้เปิดวิทยาลัยแล้วอย่างนี้ พระเถรานุเถระซึ่งเป็นผู้จัดการ ได้ดำริจะจัดการ ๓ ข้อข้างต้นนั้น โดยลำดับดังต่อไปนี้

๑. การเล่าเรียนของภิกษุสามเณรนั้น ประเพณีเดิมเคยเรียนมูลปกรณ์ก่อนแล้ว จึงเรียนอรรถกถาธรรมบท มังคลัตถทีปนี สารัตถสังคหะ เป็นต้น ถึงกำหนดสามปี มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้ง ๑ บางคราวถ้าขัดข้อง ก็เลื่อนออกไปถึงหกปีครั้ง ๑ หนังสือสำหรับสอนนั้นมีสองอย่าง สำหรับฝ่ายไทยอย่าง ๑ สำหรับฝ่ายรามัญอย่าง ๑ สำหรับฝ่ายไทยนั้นจัดเป็น ๙ ชั้น อรรถกถาธรรมบทแบ่งเป็นสามชั้น คือ ชั้นที่ ๑ ชั้นที่ ๒ ชั้นที่ ๓ มังคลัตถทีปนีบั้นต้นชั้นที่ ๔ สารัตถสังคหะชั้นที่ ๕ มังคลัตถทีปนีบั้นปลายชั้นที่ ๖ ปฐมสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยชั้นที่ ๗ วิสุทธิมรรคชั้นที่ ๘ สารัตถทีปนีฎีกาพระวินัยชั้นที่ ๙ ภิกษุสามเณรผู้จะสอบความรู้ จับประโยค

แล้ว รับหนังสือตามประโยคมาดูเสร็จแล้ว เข้าไปแปลในที่ประชุมพระราชาคณะด้วยปากตามเวลาที่กำหนดให้ ถ้าแปลได้ตลอดประโยคในเวลาที่กำหนดไว้นั้นจัดเป็นได้ ถ้าครบกำหนดเวลาแล้ว ยังแปลไม่ตลอดประโยคจัดเป็นตก ผู้ที่สอบได้ตั้งแต่ชั้นที่สามขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ แม้สอบชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ได้แล้ว ถ้าตกชั้นที่สามก็นับว่าตก ถึงคราวหน้าจะเข้าแปลใหม่ ต้องแปลตั้งแต่ชั้นที่ ๑ ขึ้นไปอีก ฝ่ายรามัญนั้นจัดเป็น ๔ ชั้น บาลีมหาวิภังค์คืออาทิกรรม หรือปาจิตตีย์ อย่างใดอย่างหนึ่งตามแต่จะเลือกเป็นชั้นที่ ๑ บาลีมหาวรรค หรือจุลวรรคอย่างใดอย่างหนึ่งตามแต่จะเลือก เป็นชั้นที่ ๒ บาลีมุตกวินัยวินิจฉัยเป็นชั้นที่ ๓ ปฐมสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย เป็นชั้นที่ ๔ แปลเป็นภาษารามัญ แต่ต้องบอกสัมพันธ์ด้วย ถ้าแปลได้ตั้งแต่ชั้นที่ ๒ ขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ เปรียญเหล่านี้ ถ้ายังไม่ได้แปลถึงชั้นที่สุด หรือยังไม่ได้รับตำแหน่งยศเป็นพระราชาคณะ แม้ถึงจะมีพรรษายุกาลมาก ก็ยังนับว่ายังมีหน้าที่จะต้องแปลชั้นสูงขึ้นไปอีกต่อเมื่อใดแปลถึง ชั้นที่สุดแล้วก็ดี ได้รับตำแหน่งยศเป็นพระราชาคณะในระหว่างนั้นก็ดี จึงนับว่าสิ้นเขตที่จะแปลหนังสืออีก

ภิกษุสามเณรผู้เริ่มเรียน กว่าจะเรียนจบมูลปกรณ์ก็ช้านาน มักเป็นที่ระอาเบื่อหน่ายแล้วและทิ้งเสีย แม้ถึงเรียนตลอดบ้าง ก็ไม่เข้าใจตลอดไปได้ เพราะธรรมดาคนเรียนไม่อาจเข้าใจฉบับเรียนที่พิสดารให้ตลอดไปได้ จะกำหนดจำได้ก็แต่เพียงพอแก่สติปัญญา เหมือนเด็กน้อยที่ผู้ใหญ่ป้อนอาหารคำโตกว่าปากขึ้นไป รับบริโภคได้พอประมาณปากของตนฉะนั้น ท่านผู้ชำนาญในวิธีสอนบางท่านจึงได้คิดแต่งวิธีสอนผู้เริ่มเรียนใหม่เรียกว่า บทมาลา ย่อบ้างพิสดารบ้างตามความประสงค์ของท่าน สำหรับสอนแทนมูลปกรณ์ เพื่อจะให้เวลาเรียนเร็วขึ้น ส่วนการเรียนนั้นสถานหนึ่งก็มีครูคนหนึ่งสอนนักเรียนทุกชั้น ไม่ได้ปันเป็นแผนก จึงหาครูที่มีความรู้พอจะสอนได้ตลอดเป็นอันยาก ทั้งเป็นที่ลำบากของครูผู้จะสอนนั้นด้วย ส่วนกำหนดเวลาสอบความรู้สามปีครั้งหนึ่ง หรือหกปีครั้งหนึ่ง นั้นเป็นกาลนาน ผู้ที่เรียนมีความรู้พอจะสอบได้แต่ยังไม่ถึงสมัยที่จะสอบ หรือผู้ที่สอบตกแล้ว มักสิ้นความหวังที่จะคอยคราวสอบ

ข้างหน้าอีก และนักเรียนคนหนึ่งสอบคราวหนึ่ง ก็จะไม่ได้ชั้นนัก จึงไม่ใคร่จะมีเปรียญประโยคสูง เมื่อไม่มีเปรียญประโยคสูง จะหาครูที่สอนหนังสือชั้นสูง ๆ ได้ก็ยากเข้าทุกที ถึงจะมีผู้ที่สอบชั้นสูงได้บ้าง ก็คงได้รับตำแหน่งยศเป็นพระราชาคณะเสียในระหว่าง ยังไม่ทันได้สอบชั้นสูง ด้วยเหตุจำเป็น มีจะต้องเป็นเจ้าอาวาสเป็นต้น เมื่อเป็นฉะนี้ ก็ไม่ค่อยมีนักเรียนที่สอบได้ถึงขั้นที่สุด ตามแบบที่ตั้งไว้ ส่วนการแปลด้วยปากนั้น สอบวันหนึ่งได้ไม่กี่รูป กว่าจะจบเวลาสอบคราวหนึ่งถึงสามเดือน เมื่อเป็นเช่นนี้ จะกำหนดการสอบให้เร็วก็ไม่ได้อยู่เองและเปรียญที่ได้สอบความรู้ได้ถึงชั้นนั้น ๆ แล้ว ก็มีความรู้พออ่านหนังสือเข้าใจได้เท่านั้น ผู้สอบยังทราบไม่ได้ว่า เป็นผู้ทรงธรรมทรงวินัย สมควรจะปกครองหมู่คณะแล้วหรือไม่ อาศัยเหตุผลที่กล่าวมานี้ การเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณร จึงนับว่าเจริญดีแล้วยังไม่ได้

เพื่อจะคิดแก้ไขให้การเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรเจริญดีขึ้น ทันเวลาที่เป็นไปอยู่บัดนี้ วิทยาลัยจึงได้จัดวิธีสอนและสอบความรู้ดังนี้ ในเบื้องต้น ให้เริ่มบาลีไวยากรณ์ซึ่งเป็นหนังสือชนิดเดียวกับบทมาลาแล้วจึงขึ้นคัมภีร์ต่อไป แบบที่สำหรับสอบความรู้นั้น บาลีไวยากรณ์ชั้นนักเรียนที่ ๓ อรรถกถาธรรมบทความนิทานชั้นเรียนที่ ๒ แก้คาถาธรรมบทบั้นปลายเป็นชั้นนักเรียนที่ ๑ แก้คาถาธรรมบทบั้นต้นเป็นชั้นเปรียญที่ ๓ (ต่อไปถ้ามีกำลังจะพิมพ์มังคลัตถทีปนีได้ จะใช้เป็นแบบสำหรับสอนชั้นเปรียญที่ ๓) บาลี พระวินัยมหาวิภังค์ และภิกษุณีวิภังค์กับบาลีบางเล่มเป็นเป็นชั้นเปรียญที่ ๒ บาลีพระวินัยมหาวรรคและจุลวรรคกับบาลีพระอภิธรรมบางเล่มเป็นชั้นเปรียญที่ ๑ กำหนดการสอบไล่ทุกปี วิธีสอบไล่นั้นใช้เขียนแต่ยอมให้ผิดได้ไม่เกินกว่ากำหนด ถ้าได้ชั้นไหนแล้วก็เป็นอันได้ วิทยาลัยได้รับพระบรมราชานุญาตให้สอบไล่ได้โดยวิธีจัดนี้เป็นส่วนพิเศษ

๒. การที่ประชุมชนจะเข้าใจในพระพุทธศาสนาให้ชัดเจนมีอยู่ ๓ ทางคือ ด้วยได้ฟังพระธรรมเทศนา ด้วยได้สนทนาธรรม ด้วยได้อ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอน การเทศนานั้น มีที่วัดตามกำหนดวันพระบ้าง มีที่โรงธรรมในที่นั้น ๆ บ้าง มีด้วยกิจนิมนต์ในมังคลามังคลสมัยบ้าง เทศนาที่วัดตามกำหนดวันพระนั้น จะได้ฟังก็แต่คนที่เข้า

วัด ส่วนเทศนาในโรงธรรมนั้น ตั้งขึ้นที่ไหนก็มีแต่คนในจังหวัดนั้น และมักจะเทศน์แต่เรื่องนิทานนิยายอะไรต่าง ๆ ไม่เป็นทางที่จะให้เข้าใจในพระพุทธศาสนาดีขึ้น การเทศนาด้วยกิจนิมนต์ในมังคลามังคลสมัยนั้น ก็มักมีแบบไว้สำหรับพิธีนั้น ใครเคยฟังเรื่องใดก็ฟังเรื่องนั้นซ้ำ ๆ อย่างนั้น ไม่ค่อยจะได้ฟังเรื่องที่แปลกจากนั้น ส่วนการสนทนาธรรมนั้น เป็นทางที่จะเข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ชัดเจน เพราะผู้ฟังถามข้อที่ตัวไม่เข้าใจหรือสงสัยอยู่ได้ แต่จะหาผู้ที่เข้าใจในการสนทนานี้ยากยิ่งนัก ส่วนการอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอนนั้น เป็นที่ให้เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ดีกว่าฟังเทศนา เพราะอ่านเองมีเวลาที่จะกำหนดตรึกตรองได้ตามชอบใจ และถ้าจำได้แล้วและลืมเสียกลับดูอีกก็ได้ แต่หนังสือที่สำหรับจะอ่านเช่นนั้นยังไม่มีแพร่หลาย พอที่ประชุมชนจะแสวงหาไว้อ่านได้ หนังสือที่มีอยู่แล้วก็ยังไม่ได้แสดงคำสอนในพระพุทธศาสนาให้สิ้นเชิง เป็นแต่แสดงบางข้อตามความประสงค์ของผู้แต่งหนังสือนั้น ๆ ความยินดีในธรรมของคนก็ต่างกัน บางคนยินดีในธรรมที่ลึกซึ้ง บางคนยินดีในธรรมที่ไม่ลึกซึ้ง ถ้าถูกอัธยาศัยก็พอใจอ่าน ถ้าไม่ถูกอัธยาศัยก็ไม่พอใจอ่าน หนังสือที่สำหรับสั่งสอนประชุมชนควรจะมีหลายอย่างตามอัธยาศัยของคนต่าง ๆ กัน

ในการที่จะแนะนำให้ประชุมชนเข้าใจพระพุทธศาสนาชัดเจนดีนั้น เป็นกิจที่วิทยาลัยควรจัด ๒ อย่าง คือ มีธรรมเทศนาที่วัดตามกำหนดวันพระอย่างหนึ่ง การจัดพิมพ์หนังสือแสดงคำสั่งสอนอย่างหนึ่ง การมีเทศนากำหนดวันพระนั้นได้เคยมีเป็นประเพณีของวัดมาแล้ว ส่วนการพิมพ์หนังสือแสดงคำสั่งสอนนั้น วิทยาลัยจะจัดขึ้นตามกำลังที่จัดขึ้นได้

๓. การฝึกสอนเด็กชาวเมืองนั้น วิทยาลัยจะจัดให้มีโรงเรียนสอนหนังสือไทยและเลข และฝึกกิริยาเด็กให้เรียบร้อย สอนให้รู้จักดีและชั่วตามสมควร

ใน ๓ ข้อที่กล่าวมาแล้วนี้ การเล่าเรียนของภิกษุสามเณร วิทยาลัยได้จัดแล้ว ส่วนอีกสองข้อนั้น อาจจัดได้เมื่อใด ก็จะจัดเมื่อนั้นตามลำดับ

เมื่อได้จัดระเบียบการศึกษาและการสอบไล่พระปริยัติธรรมขึ้นที่มหามกุฏราชวิทยาลัยแล้ว การแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่าก็ยังให้คงแปลอยู่ตามเดิมได้เริ่ม

การสอบไล่พระปริยัติธรรมที่สนามมหามกุฏราชวิทยาลัยตั้งแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๓ รวม ๘ คราวก็งด รวมนักเรียนที่ศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยมาสอบไล่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามตามแบบเดิมจนสิ้นรัชกาลที่ ๕

การสอบไล่พระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยครั้งแรก นับเป็นครั้งที่ ๖ แห่งการแปลพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๕ จำนวนเปรียญที่สอบไล่ได้ในมหามกุฏราชวิทยาลัย ๘ คราว ซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้ ปีใดพ้องกับการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเก่าได้จดจำนวนเปรียญฝ่ายนั้นมารวมไว้ด้วย ดังต่อไปนี้

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๖ (ครั้งที่ ๑ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นคราวที่พึ่งเริ่มเปิดสนามมหามกุฏราชวิทยาลัยใหม่ ๆ มีนักเรียนเข้าสอบไล่ได้เป็นนักเรียนเอก เทียบเท่า ๓ ประโยคแต่รูปเดียวเท่านั้น

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๗ (ครั้งที่ ๒ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ คราวนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามพ้องด้วย วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมคราวนี้ คงใช้วิธีอย่างคราวที่ ๕ ทั้งสิ้น รวมเปรียญทั้ง ๒ สนาม เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๒๙ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๓๗ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๘ (ครั้งที่ ๓ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘ เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๕ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๑๔ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๙ (ครั้งที่ ๔ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๑๓ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๒๗ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๐ (ครั้งที่ ๕ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๒๒ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๑๐ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๑ (ครั้งที่ ๖ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ คราวนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์พ้องด้วย วิธีแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมครั้งนี้ ชั้นนักเรียนที่แปลธรรมบทกำหนดให้แปลหนังสือเพียง ๑๐ บรรทัดเป็นจบประโยค กำหนดเวลาให้ ๕๐ นาที ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ว่า ยอมให้นักเรียนชั้นแปลธรรมบทได้ประโยค ๑ ตกประโยค ๒ ได้ประโยค ๒ ตกประโยค ๓ ไม่ต้องทวนมาแปลประโยค ๑ ต่อไปใหม่ในคราวหน้า ให้แปลต่อประโยคที่ได้ไว้แล้วทีเดียว รวมเปรียญทั้ง ๒ สนาม เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๓๕ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๗๘ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๒ (ครั้งที่ ๗ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๔๒ คราวนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่พระอุโบสถวัดสุทัศน์พ้องด้วย แต่สนามวัดสุทัศน์แปลได้เพียง ๓ วัน ไม่ทันมีนักเรียนที่แปลได้เป็นเปรียญก็งด ด้วยสมเด็จพระวันรัตผู้เป็นกรรมการชี้ขาดอาพาธ จึงมีแต่เปรียญในมหามกุฏราชวิทยาลัย เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๖ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๑๒ รูป

การแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๑๓ (ครั้งที่ ๘ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย) แปลเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ คราวนี้มีการแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามพ้องด้วย การแปลพระปริยัติธรรมตามแบบเดิมครั้งนี้ ชั้นนักเรียนผู้แปลธรรมบทเฉพาะประโยค ๓ เพิ่มหนังสือที่แปลเป็น ๒๐ บรรทัด กำหนดเวลาแปล ๙๐ นาทีอย่างเดิม รวมเปรียญทั้ง ๒ สนาม เปรียญเก่าแปลเพิ่มประโยคได้ ๒๗ รูป นักเรียนแปลได้เป็นเปรียญ ๔๑ รูป(๑)

---

(๑) *นามเปรียญที่แปลได้ใน ๘ คราวมีแจ้งอยู่ในบัญชีหนังสือเรื่องเปรียญรัชกาลที่ ๕ ภาค ๒*

วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ

วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ[๑]

ในหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์ของชาวเมืองเวียงจันท์แต่โบราณ มีปรารภของเจ้าคุณพรหมมุนีวัดบรมนิวาสถึงคำที่ชาวอีสานเรียกพระภิกษุว่า "เจ้าหัว" และ "เจ้าหม่อม" คำ "หัว" ที่เรียกนี้หมายความว่าหัวของผู้เรียก คำ "หม่อม" ก็คือหม่อมหัวของผู้เรียกนั่นเอง เป็นคำเดียวกับเรียกเจ้าผู้ครองเมืองว่า "เจ้าย่ำกระหม่อม" และที่ชาวใต้เรียกว่า "พระเจ้าอยู่หัว" ข้าพเจ้าเห็นเข้ามีความพิศวงยิ่งขึ้นในคำที่เรียกพระภิกษุและเจ้านายในภาษาต่าง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าเคยพิจารณาแต่ก่อน เรียกพระเรียกเจ้าแม้เป็นคำต่าง ๆ กันความเป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น ดูประหลาดอยู่จึงจะพรรณนาต่อไปนี้

(๑) ในภาษาชาวใต้แต่โบราณเรียกพระว่า "เจ้ากู" มีอยู่ในหนังสือมหาชาติคำหลวงซึ่งแต่งแต่ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ และหนังสือเรื่องอื่น ๆ ซึ่งแต่งภายหลัง เช่นกลอนมาลัยคำสวดและเสภาเป็นต้น และยังปรากฏใช้คำพูดเรียกพระว่า "เจ้ากู" มาจนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์

(๒) ในภาษาขอม (เขมรเก่า) มีในศิลาจารึก เรียกเจ้าว่า "กมรเต็ญอัญ" "กมรเต็ญ" แปลตรงกับว่า "กู"

(๓) ภาษามอญเรียกพระภิกษุว่า "ตะละปอยน์" ตะละ แปลตรงกับว่า "เจ้า" ปอยน์ตรงกับคำ "กู"

(๔) ภาษามลายูเรียกเจ้าว่า "ตวนก" ตวน แปลตรงกับว่า "เจ้า" กู ตรงกับคำ "กู" ที่ไทยใช้นั้นเอง

ไฉนจึงใช้คำภาษาต่าง ๆ เรียกพระและเจ้าเป็นอย่างเดียวกันเช่นนี้ขอฝากจากเมืองปีนังไปถวายเจ้าคุณพรหมมุนีให้พิจารณา เป็นบรรณาการสนองคุณที่ท่านส่งหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์กับเรื่องผดุงชาติศาสนามาให้ถึงปีนัง.

---

(๑) คัดจากชุมนุมพระนิพนธ์ พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๔ หน้า ๒๓๘-๒๔๐

อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์

อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์[1]

เหตุใดหนังสือพงศาวดารที่แต่งในมณฑลภาคพายัพแต่โบราณ จึงแต่งในภาษาไทยบ้างและแต่งในภาษาบาลีบ้าง อันเหตุที่แต่งในภาษาไทยนั้นไม่ต้องอธิบายก็จะเข้าใจได้ง่าย เพราะภาษาไทยเป็นภาษาของชาวเมือง ผู้ที่แต่งหนังสือก็เป็นไทย การที่แต่งในภาษาไทยย่อมเป็นธรรมดา แต่เหตุที่แต่งในภาษาบาลีนั้นเนื่องด้วยเรื่องตำนานพระพุทธศาสนาในประเทศนี้ จำต้องเล่าเรื่องประวัติของศาสนวงศ์จึงจะทราบเหตุได้แจ่มแจ้ง

ตามเค้ามูลที่ปรากฏในกาลบัดนี้ พระพุทธศาสนาแรกมาประดิษฐานในประเทศของเรานี้ เมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ประมาณ ๒๓๕ ปี[2] ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพุทธศาสนูปถัมภกให้พระสงฆ์ทำตติยสังคายนาที่เมืองปาตลีบุตรแล้ว ทรงพระ-อาราธนาพระเถรานุเถระให้มาเที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาในนานาประเทศ มีลังกาทวีปและสุวรรณภูมิประเทศ คือประเทศของเรานี้เป็นต้น ลัทธิพระพุทธศาสนาในชั้นนั้นบูชาพระสถูป และรูปพระธรรมจักรเป็นที่หมายแทนองค์สมเด็จพระศาสดา ยังหาได้ทำพระพุทธรูปไม่ พระไตรปิฎกซึ่งสู่สังคายนาก็เป็นภาษาบาลี มีโบราณวัตถุที่ขุดได้ในบริเวณพระปฐมเจดีย์ปรากฏอยู่เป็นหลักฐานว่า พระพุทธศาสนาได้มาประดิษฐานในประเทศนี้แต่ชั้นนั้น ครั้นต่อมาพวกพุทธศาสนิกชนชาวอินเดียคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้น แบบอย่างก็แพร่หลายมาถึงประเทศนี้ และประเทศอื่นที่ถือพุทธศาสนาด้วยกัน คือลังกาทวีปเป็นต้น

---

(๑) *คัดจาก ชุมนุมพระนิพนธ์ พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เล่ม ๒ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๔ หน้า ๔๘๓ – ๔๙๕*

(๒) *ศักราชที่กล่าวนี้ว่าตามหนังสือมหาวงศ์*

จำเนียรกาลต่อมาเมื่อพระพุทธศักราชได้ประมาณ ๖๗๐ ปี เกิดลัทธิมหายานขึ้นในพระพุทธศาสนาซึ่งถือกันในอินเดีย พระเจ้ากนิษกะซึ่งครองกันธารราฐเป็นพุทธศาสนูปถัมภกฝ่ายลัทธิมหายาน ให้พระสงฆ์ทำสังคายนาพระไตรปิฎกแปลงไปเป็นภาษาสันสกฤต และพวกมหายานเอาลัทธิไสยศาสตร์เข้ามาเจือปน สมมติพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์เพิ่มเติมขึ้นอีก มากมายหลายพระองค์ ที่ในอินเดียจึงเกิดถือพระพุทธศาสนาเป็น ๒ ลัทธิ ลัทธิเดิมเรียกว่า สาวกยาน (หรือหินยาน) ลัทธิใหม่เรียกว่ามหายาน ลัทธิมหายานก็ได้มาถึงประเทศนี้เหมือนลัทธิสาวกยานซึ่งมาก่อน ยังมีพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูปหล่อด้วยโลหะ และเป็นรูปพิมพ์ด้วยดินเผาบ้างดินดิบบ้างปรากฏอยู่ พระไตรปิฎกที่แปลงเป็นภาษาสันสกฤตก็ยังปรากฏทั้งในอักษรจารึกและในคำสวด ยกเป็นตัวอย่าง เช่นคำรับสรณคมน์ในการบรรพชาแต่ก่อนที่ให้รับเป็นบาลีเที่ยว ๑ แล้วให้รับเป็นภาษาสันสกฤตอีกเที่ยว ๑ นั้นเป็นต้น แม้พระปริตต่าง ๆ ที่พระสงฆ์สวดเช่น “สมฺพุทฺเธ” ก็น่าจะเป็นปริตในลัทธิมหายานมีปะปนอยู่ไม่น้อย คงจะถือทั้ง ๒ ลัทธิปะปนกันอยู่ตลอดสมัยกาลอันหนึ่ง ทั้งในประเทศนี้และในลังกาทวีป

ต่อมาเมื่อพระพุทธศักราชได้เก้าร้อยปีเศษ พระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกข้างฝ่ายสาวกยานอยู่ในอินเดีย ไปถึงลังกาทวีปไปเห็นพระไตรปิฎกวิปลาศทำนองจะปะปนกันทั้งภาษาบาลีและสันสกฤต และที่แต่งเป็นอรรถกถาไว้ในภาษาสิงหฬก็มาก พระพุทธโฆษาจารย์จึงพยายามแปลพระไตรปิฎกในสิงหฬทวีปกลับเป็นภาษาบาลี เมื่อพระพุทธศักราชได้ ๙๕๖ ปี ซึ่งเรานับเข้าในมหาสังคายนาเป็นครั้งที่ ๖ เพราะพระไตรปิฎกชุดนี้ได้เป็นต้นแบบฉบับในประเทศของเราสืบมาจนทุกวันนี้

ตั้งแต่พระพุทธโฆษาจารย์ทำสังคายนาแล้ว ทางอินเดียพระพุทธศาสนาก็เสื่อมทรามลงโดยลำดับมา เพราะถูกพวกถือศาสนาพราหมณ์และพวกถือศาสนาอิสลามเบียดเบียนติดต่อกันมาช้านาน การที่นานาประเทศเกี่ยวข้องกับอินเดียด้วยถือพระพุทธศาสนาร่วมกันจึงเป็นอันขาดสูญไป ต่างประเทศต่างก็ถือกันมาตามลัทธิของตน

เมื่อพระพุทธศักราชได้ประมาณ ๑๖๐๐ ปี พระเจ้าอนุรุธ (หรือที่เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่าพระเจ้าอะโนระหามังช่อ) ครองประเทศพม่าตั้งเมืองพุกามเป็นราชธานี เป็นพระเจ้าราชาธิราช มีอานุภาพปกแผ่มาจนตลอดเมืองน้อยใหญ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ พระเจ้าอนุรุธมหาราชทรงศรัทธาเลื่อมใสเป็นพุทธศาสนูปถัมภกคล้ายพระเจ้าอโศกมหาราช และครั้งนั้นประจวบที่ในลังกาทวีปศาสนวงศ์เป็นจลาจลเหตุด้วยพวกทมิฬมิจฉาทิฐิได้ครอบครองบ้านเมืองกำจัดพระภิกษุสงฆ์เสียหมด ครั้นพระเจ้าวิชัยพาหุศิริสังฆโพธิเชื้อกษัตริย์สิงหลได้พระนครคืน ให้มาขอคณะสงฆ์ที่เมืองพุกาม(๑) ไปให้อุปสมบทตั้งศาสนวงศ์ให้คืนมีในลังกาทวีป พระเจ้าอนุรุธจึงขอคัดพระไตรปิฎกที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้ทำสังคายนามายังเมืองพุกาม เป็นมูลเหตุที่สงฆมณฑลทางประเทศนี้ จะได้เกี่ยวเนื่องกับสงฆมณฑลในลังกาทวีปแต่นั้นมา เพราะชาวลังกาอุปสมบท แต่สงฆ์ทางประเทศนี้ ฝ่ายทางประเทศนี้ก็ได้พระไตรปิฎกของชาวลังกามาเป็นแบบฉบับ พระไตรปิฎกทางประเทศนี้จึงกลับเป็นภาษาบาลีแต่นั้นมา

ล่วงสมัยพระเจ้าอนุรุธมาก็ถึงเวลาที่พวกไทยลงมาตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระอยู่ที่เมืองเชียงแสนและที่เมืองสุโขทัย และมีไทยอีกพวกหนึ่งซึ่งเราเรียกว่าไทยใหญ่หรือเงี้ยว ไปตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระอยู่ในแดนพม่า จึงเกิดเป็นประเทศมอญ พม่า ไทยใหญ่ ไทยน้อย และลานนาไทย ลานช้าง ล้วนถือพระพุทธศาสนาตามลัทธิที่พระเจ้าอนุรุธได้ทรงจัดไว้ด้วยกันทั้งนั้น แต่พวกขอมข้างฝ่ายใต้ยังถือศาสนาพราหมณ์อยู่ตามเดิม

ส่วนลังกาทวีปนั้น เมื่อพระพุทธศักราชใกล้จะถึง ๑๗๐๐ ปี มีมหาราชขึ้นอีกพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าพระเจ้าปรักกรมพาหุ มีอานุภาพปราบปรามเสี้ยนศัตรูได้บ้านเมืองทั้งปวงในลังกาทวีปไว้ในพระราชอาณาเขตหมดแล้ว ทรงปรารภถึงศาสนวงศ์ซึ่งทรุดโทรม เพราะเหตุที่มีพวกมิจฉาทิฐิเข้าแทรกแซงจนแตกต่างกันเป็นหลายลัทธิ จึงทรงกำจัดพวกมิจฉาทิฐิเสียแล้ว ให้ประชุมสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยอีกครั้ง ๑ ซึ่งในตำนานสังคายนาของเรานับเป็นมหาสังคายนาครั้งที่ ๘ (และว่าทำเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑๕๘๗) สงฆมณฑลในลังกาทวีปก็กลับรุ่งเรืองขึ้น เมื่อกิตติศัพท์อันนั้น

---

(๑) *ในหนังสือมหาวงศ์เรียกว่า อารมณณะประเทศ*

ปรากฏมาถึงประเทศนี้ ก็มีพระสงฆ์พม่า มอญ ไทยพากันเลื่อมใสไปศึกษาในลังกาทวีป แล้วรับลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งสังคายนาครั้งพระเจ้าปรักกรมพาหุ มาสั่งสอนในประเทศนี้ เมื่อพระพุทธศักราช ๑๗๑๓ ปี(๑) แต่นั้นความเลื่อมใสในลัทธิลังกาวงศ์ก็เจริญแพร่หลายในประเทศไทย มอญ พม่าทั่วไป จนถึงพระเจ้าแผ่นดินให้นิมนต์พระเถระชาวลังกามาเป็นครูบาอาจารย์ และทรงยกย่องพระภิกษุซึ่งได้ไปเล่าเรียนและบวชแปลงเป็นลังกาวงศ์มาแต่ลังกาทวีปให้เป็นสังฆนายกโดยมาก เพราะฉะนั้นจึงมีพระภิกษุไทย มอญ พม่าพากันไปศึกษายังลังกาทวีปไม่ขาดมาช้านาน

ก็และการที่พระภิกษุไทย มอญ พม่า ไปศึกษาพระธรรมวินัยในลังกาทวีปนั้น ผู้ที่ไปไม่รู้ภาษาสิงหล ฝ่ายพระเถระในลังกาทวีปผู้เป็นครูบาอาจารย์ก็ไม่รู้ภาษาไทย มอญ พม่า จำต้องพูดและสอนกันโดยภาษาบาลี เพราะฉะนั้นการเล่าเรียนภาษาบาลีจึงเป็นการสำคัญและจำเป็นของพระภิกษุไทย มอญ พม่า ที่ไปศึกษา ทั้งที่จะอ่านหนังสือพระไตรปิฎก และในการที่จะพูดจากับครูบาอาจารย์ ด้วยเหตุนี้พระภิกษุที่ไปศึกษาในลังกาทวีปจึงรู้ภาษาบาลีแตกฉานโดยมาก บางองค์ถึงสามารถจะแต่งหนังสือในภาษาบาลีได้ (เช่นเดียวกับนักเรียนไทยที่ไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปในชั้นหลังนี้ บางคนก็อาจจะแต่งหนังสือในภาษาฝรั่งโดยทำนองเดียวกัน) ครั้นพระภิกษุเหล่านั้นกลับมาบ้านเมืองก็เอาวิธีได้เล่าเรียนในลังกาทวีปมาสั่งสอนในประเทศของตน พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระราชศรัทธาทำนุบำรุงด้วยกันทุก ๆ ประเทศ ยกตัวอย่างดังพระเจ้าติโลกะราชเมืองเชียงใหม่ ถึงทำสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งตำนานของเรานับเป็นมหาสังคายนาครั้งที่ ๘ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๐๒๐ เพราะเหตุฉะนั้นความรู้ภาษาบาลี จึงมาเจริญขึ้นในประเทศเหล่านี้จนถึงได้แต่งหนังสือในภาษาบาลีขึ้นหลายคัมภีร์ ว่าแต่เฉพาะหนังสือบาลีที่แต่งในประเทศลานนาไทย คือมณฑลภาคพายัพทุกวันนี้ ที่มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ถึง ๑๖ คัมภีร์ คือ

๑. โยชนาวินัย ๒. คันถีปาติโมกข์ ๓. สีมาสังกรวินิจฉัย ๔. มังคลัตถทีปนี ๕. ทีปนีเวสสันตรชาดก ๖. จักกวาฬทีปนี ๗. ฎีกาสังขยาปกาสกะ ๘. สัทธัมม-

---

(๑) *กล่าวตามจารึกกัลยาณี ของพระเจ้าหงสาวดีธรรมเจดียปิฎกธร*

สังคหะ ๙. สารัตถสังคหะ ๑๐. จามเทวีวงศ์ ๑๑. ชินกาลมาลินี ๑๒. โยชนา-บาลีอภิธัมมัตถสังคหะ ๑๓. โยชนาฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ ๑๔. โยชนาสัตตัปปกรณา-ภิธรรม ๑๕. โยชนามูลกัจจายน์ ๑๖. ปทักกมโยชนาสัททัตถเภทจินดา หนังสือคัมภีร์อื่นซึ่งแต่งทางประเทศนี้น่าจะมีอีก ดังเช่นบัญญาสชาดกเป็นต้น ก็กล่าวกันว่าแต่งในประเทศนี้ แต่ไม่ได้บอกไว้ในคัมภีร์เหมือน ๑๖ คัมภีร์ที่กล่าวมาจึงมิได้เอามาลงในบัญชี

บรรดาหนังสือซึ่งแต่งด้วยภาษาบาลีในประเทศเหล่านี้ มักอยู่ใน ๒ ประเภท คือ อธิบายพระธรรมวินัยตามอย่างอรรถกถาฎีกาและโยชนาของลังกาประเภท ๑ แต่งเรื่องตำนานศาสนวงศ์ ตามอย่างหนังสือทีปวงศ์และมหาวงศ์ของลังกาประเภท ๑ หนังสือตำนานแต่งด้วยภาษาบาลีในมณฑลภาคพายัพ ที่นับถือกันว่าดีมี ๔ เรื่อง คือ

๑. เรื่องรัตนพิมพวงศ์ ว่าด้วยเรื่องตำนานพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกต พระพรหมราชบัญญาว่าแต่งเมื่อปีระกา (สันนิษฐานว่า พ.ศ. ๑๙๗๒) เรื่อง ๑

๒. เรื่องสิหิงคนิทาน ว่าด้วยตำนานพระพุทธรูปอันทรงพระนามว่า พระ-พุทธสิหิงค์ (อันประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ ณ พิพิธภัณฑสถานบัดนี้) พระโพธิรังษีแต่ง เมื่อปีใดไม่ปรากฏเรื่อง ๑

๓. เรื่องจามเทวีวงศ์ ว่าด้วยเรื่องพงศาวดารเมืองหริภุญไชย พระโพธิรังษีแต่งอีกเรื่อง ๑

๔. เรื่องชินกาลมาลินี ว่าด้วยเรื่องตำนานพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศลานนาไทย ตอนต้นพระรัตนปัญญาแต่งเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๐๕๙ ตอนปลาย (เข้าใจว่าผู้อื่นแต่ง) ว่าด้วยเรื่องพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ลงมาจนปีกุน พ.ศ. ๒๐๗๐ เรื่อง ๑

รายนามเจ้าภาพบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย

พระเทพคุณาธาร

ตุลาคม ๒๕๑๒

วันที่ ๗ คณะวัดชัยชนะสงคราม (วัดตึก)

๘ เซ่งเฮงหลง

๙ ธนาคารกรุงเทพ สาขาวรจักร

๑๐ นางโกศลสุรพรรค (เฉลิมศรี สุทัศน์ ณ อยุธยา) และบุตร

๑๑ คณะข้าราชการกรมสามัญศึกษา ร่วมกับ ร.ร. วัดพลับพลาชัย

๑๒ คณะผู้อุปถัมภ์วัดพระพิเรนทร์

๑๓ มูลนิธิโรงพยาบาลสงฆ์ และโรงพยาบาลสงฆ์
บำเพ็ญกุศลสัตตมวาร

๑๔ คณะครูและคณะนักศึกษาผู้ใหญ่ ร.ร. วัดพระพิเรนทร์

๑๕ นายแพทย์อุดม อาจารย์เฉิดฉาย เล็กสมบูรณ์

๑๖ คณะนายตำรวจกองปราบปรามสามยอด

๑๗ นางจันทร์เพ็ญ กับ นายณรงค์ และบริษัทฮกเฮงทองเจริญ

๑๘ คุณหญิงอุไรลักษณ์ ชาญกล

๑๙ ครอบครัวหมอถนอม บุณยะกมล

๒๐ คณะวัดพลับพลาชัย

๒๑ คณะศิษยานุศิษย์ (ลิเก)

๒๒ คณะญาติพี่น้อง แซ่เล็ก

๒๓ นางสุข สุภรณ์ไพบูลย์ และหลานๆ

๒๔ คณะนายเทพ สังขะทรัพย์

๒๕ นายสำราญ นายสุจินต์ อารยางกูร และบุตรหลาน

๒๖ คณะพระภิกษุนวกะ ปี ๑๒ วัดพระพิเรนทร์

วันที่ ๒๗ นางทองอยู่ จันทรกุล

๒๘ ห้างขายยาตราใบโพธิ์ ทายาทนายประยงค์ ตั้งตรงจิตร

๒๙ คณะศิษย์เก่าวัดพระพิเรนทร์ (เด็กวัด ว.พ.ร.)

๓๐ ร้านบัพพัชชากินาคาร (ตั้งกิมกี่)

๓๑ นายฮ่องเฮง แซ่เบ้ (สวนมะลิโฮเต็ล–กรุงเทพฯ เฟอร์นิเจอร์)

พฤศจิกายน ๒๕๑๒

วันที่ ๑ คณะหลานบ้าแฉ่ง
รุ่งขึ้น ถวายภัตตาหารเพล

๒ นายเล็ก ชวนเมศร์ และบุตรหลาน
ถวายภัตตาหารเพล

๓ คุณวิไลวรรณ กัลปนารถ (ทรงวุฒิก่อสร้าง)

๔ นายวิจิตร วราภรณ์ กับ ชาวคณะสุพรรณบุรี
ถวายภัตตาหารเพล

๕ คณะสงฆ์วัดชำนิหัตถการ

๖ ร้านหงษ์ทอง ๑–๒

๗ นางตลับ มีไพบูลย์ และคณะแม่ค้าเก่าวรจักร

๘ ร.อ. ถวิล สมุทรสุนทร และพี่น้อง

๙ คณะวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ)

๑๐ ร้านใบชาตราหงษ์ มิ่งมงคล อ่องอุสาหะ

๑๑ คณะวัดชัยชนะสงคราม
ถวายภัตตาหารเพล

๑๒ บริษัทแสงกมลเทรดดิ้ง ครอบครัวสง่า เล็กสมบูรณ์

๑๓ ร้านอาหารนามชัย

๑๔ ยิ่งซุ่น ยิ่งฮวด

๑๕ สำนักพิมพ์บรรลือสาส์น

๑๖ ร้านอวยพรอ๊อกซิเย่น

วันที่ ๑๗ ตระกูลพั่ววงศ์แพทย์

๑๘ โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญ

สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพลพระสงฆ์ ๗๐ รูป

๑๙ ร.ร. วัดดิสานุการาม

๒๐ พ.ต.ต. บัว นุชประยูร และภรรยา

๒๑ พระมหาสำราญ เจ้าคณะอำเภอเดิมบางนางบวช สุพรรณบุรี

๒๒ รวมพี่รวมน้องตระกูลโพธิ์สุวรรณ

๒๓ คณะ ๑๔ พุทธสมาคมจีน

สวดกงเต็ก

๒๔ *สวดกงเต็ก*

๒๕ เจ้าคณะภาค ๑๗ ภาค

บำเพ็ญกุศลปัญญาสมวาร

๒๖ คณะวัดดาวดึงษาราม

๒๗ โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม และรุ่งเรืองรัตน์

๒๘ ลูกหลานปู่ขำ กลิ่นชื่น

๒๙ คณะวงเวียน ๒๒ กรกฎา และบ้านเพชรบุรี

๓๐ ร.อ. เลิศ นางจรัส คังคายะ

ธันวาคม ๒๕๑๒

วันที่ ๑ นายเล็ก เจริญศรี

๒ นางสาลี่ ส. สามัคคียนต์

๓ คณะวัดใหม่พิเรนทร์ ธนบุรี

๔ คณะวัดกุนนทีรุทธาราม ห้วยขวาง

๕ *งดสวด (วันเฉลิมพระชนมพรรษา)*

๖ ร้านยู่ล้ง (นายอรรณพ)

๗ คณะนางพุ่ง บุรุษหงษ์

ถวายภัตตาหารเพล

วันที่ ๘ คณะวัดสุคันธาราม

๙ คณะมหานาค-ระยอง

กวายภัตตาหารเพล

๑๐ นางหนู มีนะนันท์

๑๑ คณะสามเณรวัดพระพิเรนทร์

๑๒ คณะคนงานวัดพระพิเรนทร์

๑๓ คณะลูกหลานนายแผลง วงษ์นุช

๑๔ คณะวัดชัยมงคล (วัดช่างแสง)

๑๕ คณะตลาดโบ๊เบ๊

๑๖ คณะคุณฉลวย สี่แยกอุณากรรณ

กวายภัตตาหารเพล

๑๗ คณะชาววังแดง (หวา)

๑๘ ขุนเทพประสิทธิไปรษณีย์

๑๙ ร้านเหว่งเฮง วรจักร

๒๐ คณะนายสมศักดิ์ ลีลายวัฒน์

๒๑ ห้างหุ้นส่วนจำกัด แฮนสัน

๒๒ นายเติม ไตรบรรพ์ ลูกศิษย์เก่า

กวายภัตตาหารเพล

๒๓ คณะคนงานวัดพลับพลาชัย

๒๔ คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์

๒๕ ร.ต.ท. พุธ เชยประทุม

๒๖ นายเกียรติ ตันตระกูล ราชบุรี

๒๗ ม.ร.ว. สมพงศ์ พรหมเมศ คุณตุ๋ย คชแสง

๒๘ จ.ส.ต. นิทัศ และภรรยา พร้อมด้วย ตร. สำราญราษฎร์

๒๙ คณะซอยบุรีรมย์ ๑—๒—๓

๓๐ ร้านอาอาพานิช-ร้านเกียรติสวัสดิ์

๓๑ *งดสวด (วันสิ้นปี)*

มกราคม ๒๕๑๓

วันที่ ๑ *งดสวด (วันขึ้นปีใหม่)*

๒ ห้างตันกี่ ยาขมน้ำเต้าทอง

๓ นายวัชระ นางกาญจนา แสงทอง

๔ นายวิเลียม ว่องชาญกิจ

๕ น.ส. สำเริง (แดง) ขาวสุวรรณ มหานาค

๖ คณะบุตรธิดา และหลาน คุณแม่ประยูร สวนสมภาค

๗ คณะสามยอด

๘ ญาติพี่น้อง พุฒ—อรวรรณ หนูเวช

๙ ร้านลิ้มฮกเฮง

๑๐ คณะวัดบางตะไนย์

๑๑ คณะพระครูอุดมศาสนคุณ จ. ตราด

๑๒–๑๓ คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์

บำเพ็ญกุศลศตมวาร

๑๓–๑๔ คณะญาติ

ทำพิธีไหว้ศพ

ต่อจากนี้ มีการบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรมทุกคืนวันอังคาร จนถึงวันพระราชทานเพลิง โดยมีรายนามผู้รับเป็นเจ้าภาพ ดังนี้

คุณจันทร์เพ็ญ ลิ้มโสภิตพรรณ *(รับทุกอังคารที่ไม่มีผู้อื่นเป็นเจ้าภาพ)*

คุณณรงค์ แก้วโกมินทวงศ์ *(รับทุกอังคารที่ไม่มีผู้อื่นเป็นเจ้าภาพ)*

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คณะวัดสุทธาราม

คุณนายสมใจ ชุณหะประเสริฐ

นายสุเทพ สุ่นศรี

บุตรธิดาคุณหมอถนอม บุณยะกมล
นางโกศลสุรพรรค (เฉลิมศรี สุทัศน์ ณ อยุธยา)
อาจารย์กมลศรี ณ สงขลา
พระธรรมปัญญาบดี วัดสามพระยา *(รับทั้งสี่องคารสุดท้ายก่อนพระราชทานเพลิง)*

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ในฐานะประธานสหภูมิสุพรรณ และองค์อุปถัมภ์สมาคมสุพรรณ พระนคร ได้โปรดเมตตาให้คณะสหภูมิสุพรรณ และสมาคมสุพรรณ พระนคร เป็นเจ้าภาพรายการบำเพ็ญกุศลทั้งหมดในการพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าคุณเพระเทพคุณาธาร ณ วันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔

ในการจัดพิมพ์หนังสือเป็นธรรมวิทยาทานนี้ ได้มีท่านผู้ศรัทธาบริจาคเงินสมทบทุนในการจัดพิมพ์ ร่วมกับทุนของคณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์ และศิษยานุศิษย์ คือ

๑. สภาพระธรรมกถึก ๒,๐๐๐.๐๐ บาท
๒. พระครูวรวัตรพิศาล วัดสุคันธาราม ๑๐๐.๐๐ บาท

รายนามผู้บริจาคเงินตั้ง
ทุนนิธิพระเทพคุณาธาร

๑.	งานสงกรานต์ปี ๒๕๑๓	๓๕,๔๔๗.๒๕ บาท
๒.	คณะศิษยานุศิษย์ ว.พ.ร.	๓๐,๑๐๐.๐๐ ,,
๓.	ตระกูลแก้วโกมินทวงษ์	๓๐,๐๐๐.๐๐ ,,
๔.	ตระกูลลิ้มโสภิตพรรณ	๑๐,๐๐๐.๐๐ ,,
๕.	สมาคมสงเคราะห์สหายศิลปิน	๑๐,๐๐๐.๐๐ ,,
๖.	นายเทพ นางอัมพร สังขะทรัพย์ และบุตรธิดา	๑๐,๐๐๐.๐๐ ,,
๗.	มุทิตาจิตพระศรีวิสุทธิโมลี	๗,๐๒๘.๐๐ ,,
๘.	งานหล่อเทียนพรรษา ประจำปี ๒๕๑๓	๖,๗๘๖.๕๐ ,,
๙.	นางเขียวหวาน สังขะทรัพย์	๕,๐๐๐.๐๐ ,,
๑๐.	นายเช้ง นางทองสุข พันธุมวัฒน์	๔,๐๐๐.๐๐ ,,
๑๑.	คณะวังแดง	๓,๒๐๐.๐๐ ,,
๑๒.	คณะชาวตลาดผดุงกรุงเกษม	๓,๐๐๐.๐๐ ,,
๑๓.	นางจำนงคดี (บุญนาค สายสุวรรณ์)	๓,๐๐๐.๐๐ ,,
๑๔.	ทุนคณะผู้อุปถัมภ์วัดพระพิเรนทร์	๓,๐๐๐.๐๐ ,,
๑๕.	คณะเจ้าคณะภาค ๑๗ ภาค	๒,๔๔๐.๐๐ ,,
๑๖.	บริษัทแสงกมลเทรดดิ้ง ชักคิง แซ่เล้า ร้านเทียมเจริญ นายสง่า เล็กสมบูรณ์ กับบุตร	๒,๐๐๙.๐๐ ,,
๑๗.	๑๔ พุทธสมาคมจีนแห่งประเทศไทย	๒,๐๐๐.๐๐ ,,
๑๘.	พระครูวรกิจประสาธน์ ว.พ.ร.	๒,๐๐๐.๐๐ ,,
๑๙.	ร้านเหว่งเฮง	๑,๐๙๙.๐๐ ,,

๒๐.	คณะสงฆ์วัดชำนิหัตถการ	๓,๐๘๐.๐๐	บาท
๒๑.	คุณนายแฉล้ม ตั้งทวี	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๒๒.	พระภิกษุชัชวาลย์ ลิ้มโสภิตพรรณ (ท่านอ๋า)	๑,๐๐๐.๐๐	,,
๒๓.	คุณหญิงเจือ นครราชเสนี	๑,๐๐๐.๐๐	,,
๒๔.	นายยิ่งชุน นายยิ่งฮวด แซ่เล้า	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๒๕.	สำนักพิมพ์บรรลือสาสน์	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๒๖.	โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญ	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๒๗.	อาจารย์กมลศรี ณ สงขลา ร.ร. วัดดิสานุการาม	๑,๐๐๐.๐๐	,,
๒๘.	พระมหาประยุทธ์ ปยุตฺโต	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๒๘.	จ.ส.ต. ผล นางเชื้อ นางผิว มณีศรีรัษฎ์	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๒๙.	นายเงิน นางสำลี ไชยรัตน์ (อุดร)	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๓๐.	คณะมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๓๑.	นวกมหกรรมอนุสรณ์ มูลนิธิพระเทพคุณาธาร	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๓๒.	คุณศรีรัตน์ จ๋วนวิวัฒน์	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๓๓.	นายพินิจ นางทองสุข สรโชติ กับบุตร	๑,๐๐๐.๐๐	,,
๓๔.	คุณนพเสถียร	๑,๐๐๐.๐๐	,,
๓๕.	นางโกศลสุรพรรค (เฉลิมศรี สุทัศน์ ณ อยุธยา)	๓,๐๐๐.๐๐	,,
๓๖.	คณะสามเณร ว.พ.ร.	๗๗๗.๐๐	,,
๓๗.	คณะคุณวิไลวรรณ กัลปนารถ	๗๐๐.๐๐	,,
๓๘.	คณะพระสวด ว.พ.ร.	๗๐๐.๐๐	,,
๓๙.	คณะพระครูอุดมศาสนคุณ จ.ว. ตราด	๕๕๙.๐๐	,,
๔๐.	พระครูปราโมชสรคุณ วัดบางตะไนย์	๕๐๐.๐๐	,,
๔๑.	พระกัสสปมุนี	๕๐๐.๐๐	,,
๔๒.	สุนทรการช่าง รองเมือง ซอย ๑	๕๐๐.๐๐	,,
๔๓.	พระราชพุทธิมุนี รองเจ้าคณะจังหวัดอุดรธานี	๕๐๐.๐๐	,,
๔๔.	คณะสงฆ์อำเภอเดิมบางนางบวช	๕๐๐.๐๐	,,

๔๕. ร้าน ส. สามัคคียนต์	๕๐๐.๐๐	บาท
๔๖. คณะลูกหลาน นายแผลง วงษ์นุช	๕๐๐.๐๐	,,
๔๗. พระราชโมลี วัดพระเชตุพน ฯ	๕๐๐.๐๐	,,
๔๘. ครอบครัว ร.ต.ท. พุธ เชยประทุม	๕๐๐.๐๐	,,
๔๙. นางวรพรรณ พูนทองคำ	๕๐๐.๐๐	,,
๕๐. พระมานพ สิทฺธิโก	๕๐๐.๐๐	,,
๕๑. พระครูสถาพรพุทธมนต์	๕๐๐.๐๐	,,
๕๒. พระมหาเสน่ห์	๕๐๐.๐๐	,,
๕๓. ภิกฺขุเสฏฺโฐ	๕๐๐.๐๐	,,
๕๔. นายฮองเฮง แซ่เบ๊ กรุงเทพ ฯ เฟอร์นิเจอร์	๔๐๐.๐๐	,,
๕๕. พระสาธิต คล่องเวสสะ	๔๐๐.๐๐	,,
๕๖. คณะซอยบุรีรมย์ ๑ – ๒ – ๓	๔๐๐.๐๐	,,
๕๗. ทุนของ น.ส. กระจ่างศรี วีระโยธิน	๔๐๐.๐๐	,,
๕๘. พระชม หนูสุวรรณเดช	๓๕๐.๐๐	,,
๕๙. นายทองพูน กุลธรรม	๓๐๐.๐๐	,,
๖๐. หมอปาน นางทองสุข กาญจนอุดม อุทิศให้ นายสมบัติ นางเหรียญ คุณสุนทร	๓๐๐.๐๐	,,
๖๑. อุทิศให้ พระครูใบฎีกาแชร์	๒๒๕.๐๐	,,
๖๒. พ.ต.ท. โสภณ โปตระนันทน์ จ.ว. สตูล	๒๐๐.๐๐	,,
๖๓. นายคิกกี่ แซ่ลอย	๒๐๐.๐๐	,,
๖๔. ร้านลิ่มฮกเฮง	๒๐๐.๐๐	,,
๖๕. นายวิจิตร นางทองย้อย วราภรณ์	๒๐๐.๐๐	,,
๖๖. นางชุนเชิญ รัตนศึกษา	๒๐๐.๐๐	,,
๖๗. พระครูสุวรรณโพธิวัฒน์ วัดโพธิ์ทองเจริญ อู่ทอง	๒๐๐.๐๐	,,
๖๘. ตระกูล วียะวณิชย์	๒๐๐.๐๐	,,

๖๘.	นายต่อ ปุณณะภูมิ	๒๐๐.๐๐	บาท
๖๙.	นายสงกรานต์ โพธิ์แสงทอง	๒๐๐.๐๐	,,
๗๐.	นายซ้อน สมภักดี	๒๐๐.๐๐	,,
๗๑.	นางแป้น สอนน้อย	๒๐๐.๐๐	,,
๗๒.	นายถวิล ทองถมยา	๒๐๐.๐๐	,,
๗๓.	นายดอกรัก พันธุ์เกิด	๒๐๐.๐๐	,,
๗๔.	นายจิ๊กฮั้ว แซ่แต้	๒๐๐.๐๐	,,
๗๕.	นายแช่ม ช้างทอง	๒๐๐.๐๐	,,
๗๖.	นายลาภ สร้อยทอง	๒๐๐.๐๐	,,
๗๗.	นายจรัญ เครือเทศ	๒๐๐.๐๐	,,
๗๘.	นายพุฒ หนูเวช	๒๐๐.๐๐	,,
๗๙.	นายสน เผื่อนใจเอี่ยม	๒๐๐.๐๐	,,
๘๐.	นายบุญยอด สวนสมภาค	๒๐๐.๐๐	,,
๘๑.	นายเลียบ สร้อยทอง	๑๐๐.๐๐	,,
๘๒.	นายอินตา พันธุ์เกิด	๑๐๐.๐๐	,,
๘๓.	น.อ. รอบ วารสุทธิ์	๑๐๐.๐๐	,,
๘๔.	บุญเลี้ยง พิมพ์เครือจีน พิษณุโลก	๑๐๐.๐๐	,,
๘๕.	นายประพันธ์ โกมลวณิช	๑๐๐.๐๐	,,
๘๖.	ลิ่มเอี่ยม ชาววังแดง	๑๐๐.๐๐	,,
๘๗.	นายมงคล แซ่โค้ว ชาววังแดง	๑๐๐.๐๐	,,
๘๘.	นายคิกกี่ แซ่ลอย (เพิ่มเติม)	๑๐๐.๐๐	,,
๘๙.	พระครูเขมคุณาภรณ์ วัดกลาง	๑๐๐.๐๐	,,
๙๐.	พระวินัยธรบัว วัดศรีบุรพาราม	๑๐๐.๐๐	,,
๙๑.	น้ำตาลสด	๑๐๐.๐๐	,,
๙๒.	น.ส. ทองคำ อุณหสุนทร	๑๐๐.๐๐	,,

๙๓.	ชาวคณะวังแดง เพิ่มเติม	๕๐.๐๐ บาท
๙๔.	นายทองคำ นางสมจิตร เทียนทอง	๒๐.๐๐ ,,
๙๕.	นางพรรณี เพชรคง	๒๐.๐๐ ,,
๙๖.	นายอำ แซ่โง้ว	๒๐.๐๐ ,,
	รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน	*๑๖๕,๐๑๐.๗๕ บาท*

เนื่องด้วยโอกาสไม่อำนวยให้สามารถตรวจสอบรายนามท่านผู้เป็นเจ้าภาพบำเพ็ญกุศล นามท่านผู้บริจาคเงินตั้งทุนนิธิพระเทพคุณาธาร และนามท่านที่เกี่ยวข้องถึงในหนังสือนี้ โดยละเอียดและทั่วถึงทุกราย ดังนั้น หากนามและนามสกุลของท่านผู้ใดคลาดเคลื่อนไปก็ดี ตกหล่นไปไม่ปรากฏก็ดี เจ้าภาพขอความกรุณาท่านเจ้าของนาม ได้โปรดอภัย และช่วยทักท้วง หรือแจ้งให้ทราบ เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไปด้วย

อนึ่ง นามคุณหญิงเงิน สมบัตยาภิบาล โปรดแก้เป็น คุณหญิงเงิน สมบัตยาธิบาล ทุกแห่ง และนามพระยาไผทราชสถาบิ์ต โปรดแก้เป็น พระไผทราชสถาบิ์ต.

กำหนดการพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร

(หลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์)

วันอาทิตย์ที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔ เวลา ๑๖.๓๐ น.

ตรงกับแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔

ณ ฌาปนสถาน วัดพระพิเรนทร์ วรจักร พระนคร

รายการบำเพ็ญกุศล

วันที่ ๑๖-๑๗-๑๘ มีนาคม ๒๕๑๔ ตรงกับวันแรม ๕-๖-๗ ค่ำ เดือน ๔

เวลา ๑๙.๐๐ น. พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม

เวลา ๒๐.๐๐ น. มีมหรสพ

วันที่ ๑๙ มีนาคม ๒๕๑๔ ตรงกับวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๔

เวลา ๙.๐๐ น. เคลื่อนศพขึ้นสู่จิตกาธาร

เวลา ๑๓.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ประมาณ ๑๕๐ รูป

เวลา ๑๗.๐๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์

เวลา ๒๐.๐๐ น. มีพระธรรมเทศนา พระสงฆ์สวดธรรมบรรยาย ๔ รูป จบแล้วสวดพระอภิธรรม

วันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๑๔ ตรงกับวันแรม ๙ ค่ำ เดือน ๔

เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ประมาณ ๒๐๐ รูป

เวลา ๑๗.๐๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดพระพุทธมนต์

เวลา ๒๐.๐๐ น. มีพระธรรมเทศนา พระสงฆ์สวดธรรมบรรยาย ๔ รูป จบแล้วสวดพระอภิธรรม

วันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔ ตรงกับวันแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔

เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ประมาณ ๓๐๐ รูป

เวลา ๑๔.๓๐ น. สมเด็จพระสังฆราช ทรงแสดงพระธรรมเทศนา
พระสงฆ์ ๑๐ รูป สวดศราทธพรตคาถา จบแล้ว
พระสงฆ์ ๖๘ รูป สวดมาติกาบังสุกุล

เวลา ๑๖.๒๕ น. ทอดผ้ามหาบังสุกุล

เวลา ๑๖.๓๐ น. พระราชทานเพลิง

วันที่ ๒๒ มีนาคม ๒๕๑๔ ตรงกับวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔

เวลา ๗.๐๐ น. พิธีสามหาบเก็บอัฐิ

เวลา ๑๐.๐๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์ทำบุญฉลองอัฐิ
และรูปหล่อพระเทพคุณาธาร

เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ประมาณ ๑๕๐ รูป

เวลา ๑๒.๐๐ น. พระสงฆ์มาติกาบังสุกุล

คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์ เจ้าภาพ

ขออภัย ขอบพระเดชพระคุณ ขอบคุณ และขอบใจ

ในงานบำเพ็ญกุศล และพระราชทานเพลิงศพ พระเทพคุณาธารคราวนี้ คณะสงฆ์ และผู้อุปถัมภ์วัดพระพิเรนทร์ กับคณะศิษย์ พร้อมด้วยคณะญาติและหลาน ของหลวงพ่อวัดพระพิเรนทร์ ได้ร่วมกันจัดงานบำเพ็ญกุศล ตั้งแต่ตบแต่งสถานที่ จนถึงวันพระราชทานเพลิงศพ มีหลายฝ่ายด้วยกัน ทุกๆท่านและทุกๆฝ่าย ล้วนแต่มีเจตนาเพื่อจะบูชา คุณงามความดี และตอบสนองพระคุณของหลวงพ่อทั้งนั้น หากในงานนี้ จะมีอะไรที่บกพร่องหรือล่วงเกิน ด้วยกาย วาจา และใจไปบ้าง ต้องขออภัยต่อทุกๆท่านด้วย

ประการสุดท้าย คณะสงฆ์ และคณะผู้อุปถัมภ์วัดพระพิเรนทร์ กับคณะศิษย์ พร้อมด้วยคณะญาติของหลวงพ่อพระเทพคุณาธาร ขอขอบพระเดชพระคุณเป็นอย่างยิ่ง และขอขอบคุณเป็นอย่างสูง กับทั้งขอขอบคุณและขอบใจแด่ทุกท่าน ที่ได้กรุณาให้เกียรติมาในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงพ่อพระเทพคุณาธารครั้งนี้

พระครูสิริทัตสุนทร

ในนาม

คณะสงฆ์ และคณะผู้อุปถัมภ์ วัดพระพิเรนทร์

กับคณะศิษย์ พร้อมด้วยคณะญาติของหลวงพ่อ